

KRISTIN JÄRVSTAD

UNDER
BEREDSKAP
OCH KRIG

*Nation, kön, främlingskap och våld
hos svenska kvinnliga 1940-talsförfattare*

MAKADAM

KRISTIN JÄRVSTAD

Under beredskap och krig

*Nation, kön, främlingskap och våld
hos svenska kvinnliga 1940-talsförfattare*

MAKADAM

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

Utgiven med bidrag från Vetenskapsrådet

Denna bok är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.
<https://doi.org/10.22188/kriterium.35>
ISSN 2002-2131 (vol. 35)

Under beredskap och krig. Nation, kön, främlingskap och våld hos svenska kvinnliga 1940-talsförfattare

© Kristin Järvstad & Makadam förlag 2022

© för illustrationer, se bildkällor s. 290

Formgivning Pernilla Ottenfelt Eliasson

ISBN 978-91-7061-893-2 (pdf)

Innehåll

Introduktion	9
Huvudbegrepp och teoretiska utgångspunkter	10
Primärmaterial, litteraturhistorieskrivning och tidigare forskning	11
Tidsbild: recensioner, sakprosa och litteraturutgivning	14
I. I nationens tjänst: kön och svenskhet i den inomnationella beredskapen	17
Sverige under beredskap: nation och nationalism.....	18
Den 'genuina' svenskheten	23
Kvinnlig beredskap i Sverige	31
Fiktionens kvinnor i uniform	36
Förläggninglivet i <i>Vanlig historia</i>	38
Kvinnlig beredskap och erotik i <i>Vanlig historia</i>	41
Kvinnlig beredskap som spänning i <i>Kurirplan nödlandar</i>	43
II. Att ta ställning bortom den egna nationen	51
Den demokratiska ståndpunkten: <i>En hand i min</i>	52
Flyktingarna i <i>Deras hjärtan skola brinna</i>	58
Nordismen i 1940-talets debatt och dikt.....	62
Nordismen i <i>Deras hjärtan skola brinna</i> och <i>Kvarnlyckan</i>	63
Det transnationella modrandet i <i>Jubla, du ofruktsamma</i>	65
Svenskhet vid gränserna i <i>Jubla, du ofruktsamma</i>	67
Verksamhet i krig i <i>Vita Satan</i>	71

III. Transnationell beredskap?	
(Svensk)judiskhet, främlingskap och förföljelse.....	77
Svensk invandringspolitik under 1930-talet och andra världskriget.....	78
Begreppet ras.....	80
Svenskjudiskhet, maskulinitet och beredskap i <i>Vänd ditt ansikte till mig</i>	81
Den feminina vägen I: <i>Vänd ditt ansikte till mig</i>	88
Den feminina vägen II: <i>Kalla honom Viktor!</i>	90
De judiska flyktingarna i Sverige: det avvisande mottagandet	93
Antisemitismen och dess uttryck	96
1940-talets litterära vittnesbörd om förföljelse.....	105
IV. Den ideologiske fienden: relationer och gestaltningar.....	121
Fienden som kärleksföremål	122
De könade följderna	135
Den ideologiske fienden som förtryckare.....	143
V. Pacifismer, våld och antivåld	159
Feministisk pacifism: historia och argument	160
Den kompromissande pacifismen: <i>Osynliga stängsel</i>	166
Den våldsbaserade pacifismen: <i>Ekot av ett skott</i> och <i>Attentat i Paris</i>	169
Våld, antivåld och militära maskuliniteter i krig.....	183
Det krigspåverkade förhållandet mellan könen i <i>Moder, se din son!</i>	191
Det totala våldet i <i>Moder, se din son!</i>	193
Avslutande reflektioner och sammanfattning	199
Noter	209
Bilaga 1. Förteckning över författare och verk från 1940-talet.....	266
Bilaga 2. Huvudförfattare med verkpresentationer	267
Litteraturförteckning	275
Bildkällor.....	290
Personregister	291

Introduktion

Runt omkring en stirrade människors ögon in i lidanden och fasor, tills de brast. Det fanns så många brustna ögon nu för tiden, som måste sitta kvar i huvudet ännu en tid, därför att kroppen var en nationaltillgång och inte fick dö än.

(Ur Kerstin Tibell: *Vanlig historia* 1944)

I andra världskrigets Sverige uppstår den så kallade beredskapslitteraturen, en litteratur som utgår från den nationella beredskapssituationen och ger uttryck för solidaritet med både den egna nationen och de krigsdrabbade grannländerna, parallellt med att den svenska neutralitetspolitiken kritiserar. Hittills har denna litteratur behandlats som en exklusivt manlig angelägenhet i litteraturhistoria och forskning, med namn som Vilhelm Moberg, Eyvind Johnson, Pär Lagerkvist och Hjalmar Gullberg i centrum. I denna studie kommer jag istället att fokusera kvinnliga författare som är verkamma under svenskt 1940-tal för att utforska deras samtidsförankrade gestaltningar av beredskap och krig. Vilka inställningar till våld och krig får vi möta i deras texter? Hur framställs fienden? Vilka kroppar är det som får representera svenskheten och därigenom bära den nationella beredskapen? Och vilka exkluderas eller blir ifrågasatta i detta projekt, där kroppen, för att använda Kerstin Tibells uttryck i romanen *Vanlig historia*, blir en ”nationaltillgång”?

Med hjälp av dessa övergripande frågor vill jag fånga in ett spektrum av framställningar på temat beredskap och krig i mitt litterära material, som utgörs av tidigare

utforskade romaner.¹ Denna öppna utgångspunkt delar jag med andra feministiska forskare som diskuterar en näralliggande litteratur, även denna manligt definierad och befolkad, nämligen så kallad "krigslitteratur".² Jag citerar här litteraturvetaren Margaret Higonnet, som tillsammans med flera forskare med början under 1980-talet ifrågasätter den definition som haft mäns aktiviteter i krig som utgångspunkt och fokus: "[It is] important to cast a net widely, in order to recognize disparate ways of representing war".³ Forskning om framförallt brittiska kvinnliga författares krigslitteratur har därför riktat uppmärksamhet mot hur krig och konflikt i deras många skepnader skildrats även av kvinnor. Detta har bland annat inneburit att det "totala kriget", som definitivt suddar ut gränsen mellan hemmafront och stridsfront, kommit i centrum.⁴

Huvudbegrepp och teoretiska utgångspunkter

Det övergripande syftet med min studie är med andra ord att undersöka vilka innehåll beredskap och krig fylls med i mitt fiktiva material. Här ligger mitt fokus på begrepp som kön, kropp och nation, som får extraordinära betydelser och konsekvenser i tider av krig och konflikt. Ansatsen för hela studien är intersektionell eftersom jag identifierar olika kategorier, i första hand kön och ras, som sätts i spel i de fiktiva verken och analyserar dessa för att se vad som händer i skärningspunkten mellan dem.⁵ Detta utforskande sker med hjälp av företrädesvis feministisk teori och forskning, men även exempelvis maskulinitetsteori och studier om ras i andra världskrigets kontext. Ytterligare en utgångspunkt för min analys är att granska nationen som (könad) konstruktion tillsammans med de spänningar som uppstår i och mellan romanerna när nationen knyts till olika politiska hållningar. Den teoretiska ramen för min studie utgörs därför av feministisk nationsforskning, kopplat till begreppet "kroppspolitik".⁶ Formuleringen i Tibells *Vanlig historia*, där kroppen blir en "nationaltillgång" i en krigisk kontext, får illustrera detta fenomen. Användbarheten i termen "kroppspolitik" för mitt utforskande visar sig då inte bara Tibell utan en lång rad andra svenska kvinnliga 1940-talsprosaister gestaltar kvinno- och mansfigurer i olika (trans)nationella kontexter, kopplade till beredskap, krig och våld.

Feministisk nationsteori framhåller att i nationen som könad konstruktion utgör mannen utgångspunkt.⁷ Kvinnan, det andra könet i nationen, är dock oundgänglig eftersom det är hon som ska garantera den biologiska reproduktionen. Både skapandet och upprätthållandet av nationen är därför intimt förknippade med kvinnan som reproduktiv varelse och uppfostrare av sin avkomma. Kvinnan figurerar även som symbol för nationen – betänk 'nationella mödrar' i olika europeiska länder som exempelvis Marianne, Moder Svea, Britannia, Germania.⁸ Begreppet "kroppspolitik" i sin tur, översatt från engelskans "body politics", utgår från att feminint och maskulint könade kroppar behandlas olika i det nationella projektet. Kvinnliga medborga-

res kroppar är särskilt bevakade, inte minst i relation till sexuellt beteende: är dessa kroppar i nationens tjänst eller ej?⁹ Men nationen som konstruktion har också vittgående konsekvenser för både medborgare och icke-medborgare som (ut)definieras av ras och/eller främlingskap i någon form, till skillnad från de personer, oftast tillhöriga majoritetsbefolkningen, som inkluderas i den förgivettagna nationella identiteten.¹⁰

Synen på könsens nationella och nationalistiskt kodade uppgifter i krigs- och konfliktsituationer har utforskats i en lång rad studier, främst internationella, men även svenska.¹¹ De könseparerade rollerna både cementeras och förhandlas vid dessa kritiska tidpunkter – mannen är självklart nationens, kvinnornas och barnens försvarare, samtidigt som nationen behöver kvinnorna för sitt försvar, vilket innebär att feminitetens innehåll blir mer öppet för förhandling än maskulinitetens. I det svenska exemplet kan vi se hur nationen tilltalar både kvinnliga och manliga medborgare under andra världskriget eftersom båda könen förväntas agera lojalt med fosterlandet. Tilltalet har emellertid flera dimensioner: i första hand är det fråga om tydligt åtskilda uppgifter där kvinnorna befinner sig på hemmafronten, männen i beredskapstjänst. Men kvinnorna tilldelas temporärt också maskulina uppgifter och förmågor, om än i underordnade, mindre krävande positioner, för att täcka de behov som männens bortovaro som beredskapssoldater skapar.¹² En grundläggande patriarkal samhällsstruktur innebär dock att när män återvänder från sin beredskapstjänst återtar de sina positioner som försörjare och familjeöverhuvuden, och ersättarna, det vill säga kvinnorna, får träda tillbaka till feminint definierade ansvarsområden.¹³

I detta sammanhang vill jag göra en tidsrelaterad anmärkning, kopplad till terminologi: termen nation används ytterst sällan i det material jag utforskar. Här är istället ”fosterland” och ”land” dominerande, stundtals utbytt mot ”fädernesland”. ”Fosterland” och ”fädernesland” är tydligt könade begrepp och bygger på polariserade egenskaper och roller att förhålla sig till i den nationella konstruktionen. Båda termerna har dock en emotionell aspekt och ger associationer till familjeband och sociala relationer – ”fädernesland” genom att alludera på ett ärofullt arv från tidigare mansgenerationer som medborgarna kan identifiera sig med, ”fosterland” genom att anspela på en fostran i nationens tecken, där ordet ”foster” även anknyter till (mänskligt) liv i vardande.

Primärmaterial, litteraturhistorieskrivning och tidigare forskning

Den stora mängd romaner som ingår i min studie bygger på genomgångar av den samlade romanproduktionen av kvinnliga författare under 1940-talet, inklusive år 1950, med hjälp av dels *Svensk bokhandelstidning*, som veckovis förtecknar utgivningen av svensk litteratur, dels *Svenskt författarlexikon*, som listar svenska författare och verk.¹⁴ Därefter har jag valt ut de romaner som i realistisk form helt eller delvis behandlar

frågor om beredskap och krig med en tydlig anknytning till samtiden, utan att verken därför nödvändigtvis behöver vara förankrade i en igenkännbar miljö.¹⁵ Ett tjugotal av dessa texter utgör mina huvudsakliga undersökningsobjekt, en rad andra fungerar som jämförelsematerial.¹⁶ Valet att inbegripa hela 1940-talet i min studie har gett mig möjlighet att följa författarnas verk även i efterkrigstid för att se om krigs- och beredskapsrelaterade frågor fortsätter att engagera.

De författare vars verk jag kommer att behandla är många gånger välkända och etablerade i sin samtid, för att därefter gå ett sedvanligt kvinnoöde till mötes. Verken anmäls brett i dagstidningar och tidskrifter, i flertalet fall även de som är skrivna av debutanter eller av författare som enbart har publicerat ett eller ett par verk tidigare. De etablerade författarna tas dessutom upp i de årsöversikter över prosautgivning som finns i vissa tidskrifter.¹⁷ Men redan i samtidens övergripande presentationer av 1940-talslitteraturen utgör de kvinnliga författarna en försvinnande liten minoritet, trots att prosan i hög grad dominerar deras produktion under detta decennium.¹⁸ Kön visar sig avgörande för denna tidiga marginalisering, som sedan fortsätter i litteraturhistorieskrivningen. Även i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* med dess uppenbara fokus på kvinnliga författare finns få av de verk jag behandlar representerade eller ens omnämnda.¹⁹ Feministisk forskning, inklusive mina tidigare undersökningar, visar att kvinnliga författare publiceras i stor mängd i Sverige, men att kön i deras fall blir den utslagsgivande sållningsfaktorn i nästan all litteraturhistorieskrivning, en utslagning som uppenbart fortsätter i forskningen.²⁰

Så har också forskningen om så kallade beredskapsförfattare hittills varit inriktad på manliga författarskap, som jag nämnde inledningsvis.²¹ Enda undantaget är Yvonne Lefflers studie om Signe Björnberg, *Sigge Stark. Sveriges mest produktiva, utskällda och lästa författare* (2015), där ett kapitel behandlar Björnbergs beredskapsromaner, flertalet skrivna under 1940-talet.²² Lefflers slutsatser är intressanta även för min analys. I ett par av studierna med fokus på manliga författare har jag också funnit iakttagelser som är relevanta för min diskussion. Per Anders Wiktorssons avhandling *Den utvidgade människan. Om Eyvind Johnsons Krilontrilogi* (2010), som behandlar Eyvind Johnsons romaner om fastighetsmäklaren Krilon (1941–43), innehåller resonemang om både neutralitet och tryckfrihet som jag får anledning att återkomma till i min undersökning. Bengt Landgrens avhandling *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen. Studier i svensk dikt och politisk debatt 1933–1942* (1975) är ett annat exempel. Landgren behandlar beredskapslitteratur brett, med tonvikt på lyrik, och använder begreppet som en ”samlande beteckning på den tendenslitteratur med nationell och demokratisk inriktning, som producerades av rikssvenska författare under andra världskriget”.²³ Frågan om demokrati är viktig även för delar av mitt material, inte minst då denna styrelseform ställs mot diktatur. Däremot behandlar jag inte mitt primärmaterial som ”tendenslitteratur”, inte heller begränsar jag mig till begreppet

”nationell”. Att tala om tendenslitteratur snävar in möjligheten att undersöka det litterära materialet förutsättningslöst, särskilt då det handlar om kvinnliga författare vars texter gärna förminskas och schabloniseras med hjälp av detta begrepp. Jag betraktar istället mitt primärmaterial från svenskt 1940-tal som politisk litteratur, mot bakgrund av mitt fokus på beredskap och krig. Att utgå från en ”nationell inriktning” som Landgren gör leder i sin tur till ett uteslutande av de fiktiva gestaltningar som blickar bortom (den egna) nationen.²⁴ I övrigt innehåller Landgrens diskussion av tidens lyrik tematiska genomgångar som jag kommer att använda mig av i relation till mina egna iakttagelser. Dock vill jag sätta frågetecken vid att Landgrens definition av beredskapslitteratur föranleder ett exklusivt, i sig okommenterat, fokus på manliga författare. Landgren analyserar särskilt Hjalmar Gullbergs lyrik, men gör även extensiva utblickar till en mängd andra författare, bland andra Johannes Edfelt, prins Wilhelm, Anders Österling, Karl Ragnar Gierow, Harry Blomberg och Karl Asplund, och diskuterar därutöver prosa av Vilhelm Moberg, Pär Lagerkvist och Eyvind Johnson.²⁵ Detta leder till följdfrågan var de kvinnliga författarna befinner sig. Någon gång skymtar de: en dikt av Gurli Hertzman-Ericson nämns och en dikt av Marika Stiernstedt citeras – observera att dessa författare i övrigt skriver prosaverk som under 1940-talet i hög grad tar upp beredskaps- och krigsrelaterade frågor, texter som inte nämns överhuvudtaget.²⁶

Men även representativiteten i min undersökning måste kommenteras. En av den feministiska forskningens grundpelare är nödvändigheten av att tala om historier och perspektiv i plural och gå bortom det förgivettagna tolkningsföreträdet hos den heterosexuelle mannen från vit västerländsk medelklass. Med detta sagt måste konstateras att även bland kvinnliga författare i svenskt 1940-tal råder stor homogenitet ifråga om bakgrund. De författare som jag behandlar och som, vill jag för övrigt påpeka, ger ut sina verk på etablerade förlag, skriver alla på svenska och är födda i Sverige med något undantag, oftast även av föräldrar från den svensktalande majoritetsbefolkningen. Därutöver dominerar medelklassbakgrund och/eller akademisk examen hos dessa kvinnor. Detta visar på hur arbetarklass, lågt eller obefintligt bildningskapital och ’icke-svenskhet’ samverkar för ytterligare uteslutning.²⁷ Även i själva romanmaterialet är personer från medelklassen många gånger i fokus. Undantag finns, främst ifråga om den lantbrukande befolkningen, men representanterna från bondeklassen betraktas gärna ur en huvudpersons och/eller berättarinstans medelklassperspektiv. Däremot är en rad europeiska länder representerade både i handling och genom olika romangestalters nationaliteter – exempelvis Polen, Frankrike, Tyskland, Norge, Finland, Danmark, Österrike –, vilket visar hur andra världskrigets konflikt sätter sina spår i fiktionen.

Tidsbild: recensioner, sakprosa och litteraturutgivning

I diskussionen av mitt primärmaterial använder jag mig också av den samtida kritiken, som ger betydelsefulla inblickar i periodens värdering av de skönlitterära verken och deras författare, samtidigt som den förmedlar tidsspecifika synsätt på andra världskriget, i nära anknytning till olika krigshändelser. Med hjälp av recensionsmaterialet utforskar jag även receptionens könade aspekter, det vill säga då de kvinnliga författarna om- eller tilltalas på särskilda sätt knutet till deras kön.²⁸ Också samtida sakprosa som diskuterar eller presenterar kvinnors roller i en krigsfokuserad samtid – det kan handla om allt från pacifistiskt inriktade texter till beredskapspropaganda – används för att visa på hur femininitet kan framställas och/eller debatteras under svenskt 1940-tal.

Litteraturutgivningen under perioden ifråga, särskilt under själva krigsåren, måste dessutom betraktas som en politisk fråga, vilket ytterligare motiverar min definition av mitt material som politisk litteratur. Detta beror på att publiceringen av skönlitteratur liksom av övriga texter påverkas av restriktioner i den svenska tryckfrihetsförordningen. En paragraf från 1800-talets början om att fientlig makt inte får ”smädas” återupplivas 1939 och skärps sedan av den så kallade censurlagen, som tillkommer i juni 1941 och som innebär att ”allt tryckt material vid krig eller krigsfara” kan kontrolleras.²⁹ Nu uttrycks också i betydligt allmännare ordalag att ”rikets fredliga förhållande till främmande makt” inte får störas, vilket ökar myndigheternas befogenheter.³⁰ I praktiken blir möjligheterna till öppenhet större när andra världskrigets maktförhållanden förändrats, vilket sker under hösten 1942 då Tyskland inte längre framstår som den överlägsna parten i kriget, detta på grund av avgörande nederlag.³¹ Censurlagen avskaffas i två steg 1944 och 1945, men en ny tryckfrihetslag träder i kraft först 1949.³² Under hela krigsperioden är dock betingelserna för att överhuvudtaget publicera (kritisk) litteratur vida bättre i Sverige än i exempelvis de ockuperade länderna – här får litteraturen gå under jorden.³³

Efter denna bakgrund till studiens utgångspunkter och den period den behandlar vänder jag mig nu till de kvinnliga författarna och deras prosaframställningar av beredskap och krig, med början i den inomnationella kontexten.

– I –

I nationens tjänst: kön och svenskhet i den inomnationella beredskapen

Hans land sov i vinterkvällen under myriader stjärnor, och han tyckte att han med sin blick omfattade dem, stugorna, gårdarna, de djupa skogarna och de nakna skären, åkrarna, som vilade under snön, och bergen, som spände sitt stålpansar däruppe i norr. Det var gott att ha ett land, som man kallade sitt. Fädernesland, med allt vad det ordet innebar.

(Ur Gurli Hertzman-Ericson: *En hand i min* 1944)

I den inomnationella beredskapen för krig spelar nationen en framträdande roll, som ”fosterland” eller som det ”fädernesland” citatet ur *En hand i min* talar om. Det är detta som ska bevakas och försvaras, ett projekt som alla medborgare måste delta i och som gör tydliga ingrepp i vardagslivet: det handlar om allt från långvarig militär beredskapstjänstgöring för män till en mängd krav på ransoneringar för de svenska hushållen. Men hur gestaltas då den nation som beredskapen centreras kring i fiktiv form, närmare bestämt i kvinnliga författares prosaframställningar, och vilka nationella värden knyts till fosterlandet i dessa gestaltningar? Vad karakteriserar de svenskor och svenskar som porträtteras i de fiktiva texterna? Och vilka blir dessa svenska medborgares uppgifter i det nationella projektet under beredskap för krig? Detta är frågor som behandlas i romaner av bland andra Gertrud Lilja, Märta Leijon, Gunnel Nyblom, Kerstin Tibell och Linda Larsson, huvudverken i detta kapitel.

Nationalism är ett underliggande begrepp i min diskussion eftersom nationen blir en samlande punkt som väcker en rad stämningar och känslor i flera av de verk som

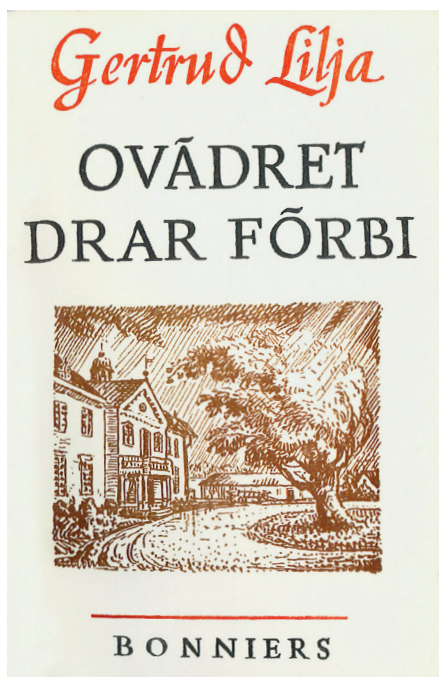
undersöks. Enligt sociologen Joane Nagels sammanfattning bygger nationalism på att en nationell gemenskap definieras, att gränser dras och att en nationell karaktär och historia formuleras, vilket skapar en (fiktiv) enhet som utgörs av den nationella befolkningen, men samtidigt en andrafiering av dem som anses icke tillhöriga. I denna tankemodell ingår dessutom att den egna nationen ses som överlägsen alla andra. Nagel menar också att nationalismen som ett västerländskt 1800-talsprojekt grundar sig på den manliga medborgaren.³⁴ Statsvetarna Floya Anthias och Nira Yuval-Davis hävdar dock att även kvinnor måste betraktas som en del av detta projekt eftersom de inte enbart biologiskt utan också genom socialisering av sin avkomma förväntas reproducera nationen. Deras roll är här att agera som överförare eller förmedlare – ”transmitters” – av de kulturella och ideologiska kärnvärden som definierar nationen som kollektiv.³⁵

Själva romananalysen i detta kapitel är indelad i tre delar: först utforskar jag de nationella känslor som nationen väcker i beredskapstid för att därefter ägna mig åt de framställningar av den ’genuina’ svenskheten som görs i de fiktiva verken. I den avslutande delen analyserar jag gestaltningarna av de kvinnliga beredskaparna i uniform i svensk 1940-talslitteratur, både via förläggningssliv och som spänningsskapande moment.

Sverige under beredskap: nation och nationalism

Gertrud Liljas *Ovädret drar förbi* (1944) får inleda min diskussion eftersom detta verk så tydligt placeras som en beredskapsroman av den samtida kritiken. Lilja är en väl-etablerad och uppskattad författare i svenskt 1940-tal och hon får mycket beröm av kritiken för sin breda skildring av ”krigsstämningarna här hemma”, som inkluderar även ”den tunga vardagen [...] då spänningen [blir] trist allvar”, enligt *Aftontidningens* anmälare.³⁶ *Ovädret drar förbi* får även inta positionen av vägvisare för övrig svensk beredskapslitteratur eftersom den ”sätter kriget på rätt plats i svensk litteratur”, som en ”svart skugga” som faller över det ”enkla, goda, naturliga livet” enligt samma recensent.³⁷ Denna roman uppfattas med andra ord som central i beredskapslitteraturen och recensenterna framhäver Liljas skickliga återgivning av hur kriget med åtföljande beredskap upplevs av en rad personer.

Krigets första dag blir startpunkt för narrativet, som avslutas midsommar 1942 då nationen mobiliserar av rädsla för att bli indraget i stridigheterna.³⁸ Det ”oväder” som titeln anspelar på har med andra ord inte passerat vid denna tidpunkt. Läsaren får möta personer i olika åldrar, både kvinnor och män, från bondeklass och medelklass. Handlingen är förlagd dels till stadsmiljö, dels till lantmiljö, i det senare fallet mer specifikt till en egendom och dess omgivningar i södra Sverige – dialekten antyder Småland. När ett par av de unga männen på landsbygden kallas in till försvarsberedskap leder detta till reflektioner kring hemmahörighet och fosterland. Vid en prome-

Omslag till *Ovädret drar förbi* (1944).

nad i skogen fylls bondsonen Arvid av starka känslor: "[A]llt detta var hans! Det hade varit hans förfäders och skulle bli hans efterkommandes. Skulle man komma och ta det ifrån honom med pock? De kunde försöka, de djävlar!" (38). Fienden blir här ett obestämt "de djävlar", som hotar den fäderneärvda marken.³⁹ När denna karaktär samma kväll får tänka tillbaka på hur han förenats sexuellt med sin blivande hustru ute i skogen vet han att

[o]m han hamnade i fiendeland, skulle han kunna mana fram den dävna, höstligt fräna nattluften och månens ljus över furor, björkar, enrisbuskar och ormbunkar i det svenska gärdet och hjärtats fullhet, jubel, ödmjukhet och övermod i den första föreningen med kvinnan, som skulle föda hans barn. Mycket skulle han kunna uthärda med hjälp av detta minne, och hoppet att återvinna det förlorade skulle slockna först med hans liv. (44 f)

I det natursceneri, betingat av nationalistiska känslor, som frammanas blir kvinnan en del, också i sin centrala roll att biologiskt reproducera nationen – Arvids älskade visar sig bli gravid vid deras möte i det "svenska gärdet".⁴⁰ Kapitlet där denna scen utspelar sig heter "Krigsbröllop", vilket länkar den individuella sexuella relationen mellan könen till det överordnade krigiska skeendet. Arvids vän Ture, även han inkallad, hyser liknande tankar. Han vet att han kommer att kämpa för kvinnan och jorden: "För henne och rågåkrarna och klöverfälten, bolen, kornbingarna och potatislandend ...

Medan hon därhemma skötte sitt” (151, punkter i originalet). I Tures tankegångar blir kvinnan i det närmaste ett med det fruktsamma kulturlandskapet, samtidigt som könsarbetsdelningen tydliggörs. I Liljas fiktiva version får dessa mansfigurer, starkt påverkade av känslor som väcks inför ett hotande krig, tillskriva kvinnofigurerna den både biologiskt och kulturellt förmedlande roll som dessa förväntas ha i nationen enligt Anthias och Yuval-Davis, här med den kulturella delen intimt knuten till natur och (odlat) landskap.⁴¹ Kvinnogestalterna blir i detta beredskapssammanhang också de som ger männens insats ett tydligt mål.

Den starka länken mellan natur, kulturlandskap och människa som vi möter i Liljas roman kan även knytas till framskrivningen av Sverige och svenskhet i nationalistisk litteratur. Denna genre får en populariserad spridning och stort genomslag under 1800-talet, inte minst genom folkskolans försorg, och fogas samman med tidigare idéer om att miljön och det kalla klimatet i Sverige skapat en särskilt hög moral hos det svenska folket.⁴² Naturen talar därför till svenskarna med ”moraliska budskap” på ett sätt som inte kan uppfattas av andra, enligt statsvetaren Patrik Halls *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler* (2000).⁴³ Samspelet mellan människa (man) och natur får sitt avtryck i kulturlandskapet. Den form av nationalism som de unga manliga karaktärerna från bondeklass i Liljas roman får ge uttryck för blir en del av detta synsätt eftersom de får en moralisk styrka av både naturen och det odlade landskapet – ägt, ärvt och vårdat –, men som vi såg spelar också kvinnofigurerna en vital roll i deras nationalistiska känslor.

I romanen *En hand i min* (1943) av Gurli Hertzman-Ericson finner vi en variant på hemmahörighetstemat.⁴⁴ Huvudpersonen Erik Lundholm blickar ut genom sitt fönster julaftonskväll år 1935 med konflikterna ute i världen som bakgrund.⁴⁵ Natthimlens oändlighet får honom att i fantasin göra en resa över Sverige:

Hans land sov i vinterkvällen under myriader stjärnor, och han tyckte att han med sin blick omfattade dem, stugorna, gårdarna, de djupa skogarna och de nakna skären, åkrarna, som vilade under snön, och bergen, som spände sitt stålpan-sar däruppe i norr. Det var gott att ha ett land, som man kallade sitt. Fädernes-land, med allt vad det ordet innebar. Men samtidigt visste han med en pinande, borrande klarhet, att därute i den främmande och hårda världen mördade man och brände och sådde ut tvedräkt över jorden. (79 f)

I romanfigurens Nils Holgersson-vy ses det nationella landskapet i sin helhet. Natur och kulturlandskap förenas liksom hos Lilja. Landet som omfattas av Eriks blick har samtidigt en tydlig gräns mot det ”främmande”, ”därute”, där människor lider – nationen Sverige är inte en del av denna krigiska verklighet. Det mörker som Sverige befinner sig i gestaltas i citatet som skapat av ett naturligt fenomen, vintermörkret, som skiljer sig från den andliga mörkläggning övriga världen förtrycks av. Ett annat exempel hämtar jag från Elsa af Trolles *Vita Satan* (1948), där Sverige framställs som

en neutral enklav som får sprida ett både faktiskt och symboliskt ljus.⁴⁶ När huvudpersonen Alda är på väg i flygplan från Finland till Sverige under finska vinterkriget (vintern 1939–1940) händer det:

Plötsligt, med en enda knäpp, tändes alla ljusen i planet. Effekten var bländande. – Neutralt område, sade piloten. Neutralt område! Alda kände det som om ett bländande ljus hade tänts inom henne själv. Något lossnade. Hon hade aldrig känt sådan hänförelse, sådant himlastormande jubel. Spänningen släppte, tårarna strömmade ohejdade utför hennes kinder. Hon vände sig mot engelsmannen [en medpassagerare] och såg att även han hade tårar i ögonen. – Happy country, mumlade han. Ja, mitt lyckliga, älskade land, tänkte Alda, och såg lyktorna glimma i långa rader i städerna vid kusten. Ljusen, ljusen! (139)

Sverige blir här både bokstavligt och bildligt en fyrbåk i krigets mörker, ett lyckligt land som kunnat upprätthålla sin neutralitet och som väcker starka nationalistiska känslor hos huvudpersonen.

Naturen i beredskapstider förblir dock inte alltid orörd, vilket också visar sig i Trolles roman. Här försvarsrustas naturen, något huvudpersonen upptäcker då hon våren 1940 besöker sitt nyförvärvade torp: i de natursköna omgivningarna snubblar hon över taggtråd som ligger utspänd på marken. Alda blir även varse betydligt större ingrepp: jättelika granar har fallits för att förbättra sikten, stora stenblock har sprängts, en transportväg för militära fordon, spärrad av så kallade spanska ryttare, har anlagts.⁴⁷ Trots de oåterkalleliga sår den militära verksamheten åstadkommer i naturen uppfattar Trolles djupt naturälskande huvudperson detta våld som nödvändigt. Denna nationalistiska inställning förstärks i texten då återgivningen oförmedlat övergår från det mer distanserade tredje person till ett personligt, inkluderande ”vi”: ”Vi skulle försvara oss. Till det yttersta” (145).

De nationella känslorna får extra kraft i de fiktiva texterna vid specifika datum när konflikten är nära Sveriges gränser – samlingen kring nationen framställs då som allenarådande. Detta är intressant att jämföra med litteraturvetaren Jenny Hartleys undersökning *Millions Like Us* (1997) av brittiska kvinnliga prosaister från samma period, där hon framhåller att vissa datum och tillhörande händelser under krigstid fungerar som nav för de fiktiva berättelserna.⁴⁸ Sådana markanta tidpunkter återfinns även i mitt skönlitterära material, som till exempel den nionde april 1940 då Danmark och Norge ockuperas av tyskarna.⁴⁹ Detta datum omnämns i flera romaner, ”dena dovt ångestfulla söndag” som en av de kvinnliga huvudpersonerna talar om i *Ovädret drar förbi* (110). Samma person apostroferar också förstamajtaget som en nationell manifestation, detta år omvandlat till ”ett ändlöst medborgartåg” (118) med människor som är ”eldade, upplyfta, fosterländska” (120). I Kjerstin Göransson-Ljungmans *Så blankt havet ligger* (1941) finner vi en liknande formulering: ”Det var inte demonstrationståg och arbetartal vi hörde i radion det året. Det var medborgar-

tåg, det var tal från alla Sveriges partier. Landet var enat som aldrig förr” (275). Här är det den kvinnliga huvudpersonen, en äldre fiskarhustru, bokstavligen utlokaliserad till nationens gränstrakter på sin ö ytterst i havsbandet, som fångas av de nationella stämningar som radion förmedlar.⁵⁰ Nationen vinner vid detta tillfälle uppenbart över klasskampen; en hegemonisk intervention äger rum. Ytterligare en förmedling av samma händelse, av en ung officer i Dagmar Edqvists *Osynliga stängsel* (1944), lägger till en viktig reservation.⁵¹ Denna karaktär får reflektera över hur den tidigare kritiska synen på ”tradition och fosterland och dess symboler” omvandlas hos folkmassorna (318): ”Man kände med den uppblommade lojaliteten mot hemmalaget på en fotbollsplan: svenska folket, det är vi. Fosterlandet, det är vårt. Det är oss det gäller” (318 f, kursiv i originalet). Till skillnad från exemplen från Lilja och Göransson-Ljungman har Edqvists beskrivning en maskulin anknytning: på fotbollsplanen – där striden/kriget utspelas – agerar vid denna tidpunkt självklart endast manliga spelare som nationens representanter. Detta läser jag som ett kroppspolitiskt exempel i fiktiv tappning på att det manliga könet är det som försvarar och strider för nationen, medan däremot engagemanget i åskådandet kan inbegripa alla medborgare, ”folket”, i ett självklart ”vi”.

En annan markör för nationalism som jag lyfter från Liljas *Ovädret drar förbi* är flaggan, ett av de tydligaste uttrycken för det som sociologen Michael Billig kallar ”banal nationalism”. Denna form av nationell symbolik ägnar vi sällan någon särskild uppmärksamhet enligt Billig, men den bidrar till att skapa en nationell identitet och att naturliggöra ett ”vi”.⁵² En ung kvinnofigur i Liljas roman har hyst en kritisk inställning till den svenska flaggan, men julen 1940 tänker hon annorlunda när hon klär granen och pryder den med svenska flaggor: ”Vem har brytt sig om svenska flaggan? Den har osat ’fosterland’ och retorik lång väg” (239). Tidigare har hon med andra ord intagit samma reserverade inställning som officeren hos Edqvist tillskriver den svenska allmänheten före ockupationen av Norge och Danmark, men nu blir Liljas kvinnofigur sentimental och kysser alla julgransflaggorna, vilket vid första anblicken kan ses som ett utslag av ”banal nationalism”. Det påtagliga hotet mot nationen gör också att hon talar om fosterlandskärlek utan distansering citattecken. Dessutom blir denna känsla ett utslag av ”självhävdelse” i positiv bemärkelse (ibid.), en känsla som omtalas som nödvändig för att försvara det nationella territoriet. Den vita, svenska kvinnan upplever med andra ord en självklar tillhörighet i nationen genom flaggan, än en gång ett fenomen som fungerar inkluderande utan förbehåll vad gäller kön. Scenen hos Lilja illustrerar hur fosterlandssymbolen går från att vara ytlig – och i detta fall genomskådad – till att få politisk och emotionell betydelse för den unga kvinnogestalten. Den så kallade banala nationalismen omvandlas i denna skönlitterära version till något djupare när ett hot mot nationen varnas.

Men ett annat exempel från Lilja pekar på att den nationella väckelsen inte delas av alla personer i hennes roman. När den manliga huvudpersonen Kaj betraktar Stockholm i beredskapsskrud ser han hur det urbana landskapet präglas av igenspi-

kade varuhusfönster och jordvallar över skyddsrummens betongtunnlar. Kaj ser det som ”ett brådskande försök att skydda sig mot ett häftigt oväder” (198), ett oväder som dock skapats av människor och som ger en tydlig anknytning till det oväder titeln anspelar på. Fulheten markerar dessutom det ’låga’ tillstånd som kriget medför. Kaj reflekterar:

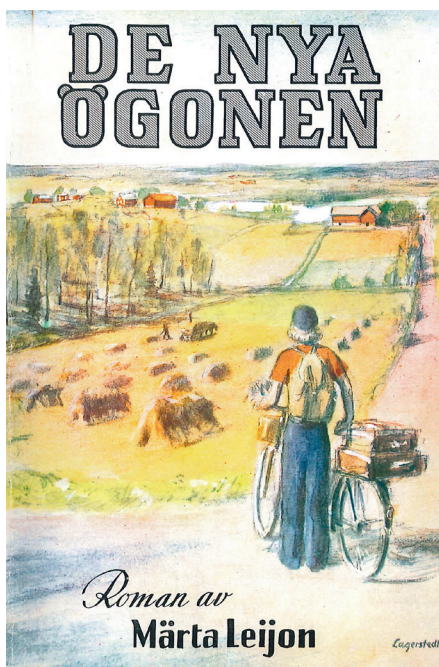
[A]tt behöva gräva ned sig i jorden för att ta skydd mot kultiverade människor, ja kulturmänniskor om de fick säga det själva ... Att behöva gömma sig i källare? Där stod alltså den fria, stolta människan. Stor i orden, liten på jorden. Han hade börjat förakta orden – herregud, vart kom man med dem? Mitt i sin lovsång till friheten och sitt anatema över våldet fick man huka sig för bomber ... (198 f, punkter i originalet)

Detta citat blir ett underkännande av (den kritiska) beredskapsdiktningen: ingenting uppnås i själva verket med hjälp av dikten och dess storslagna ord när den krassa krigiska verkligheten innebär att mänskligheten förvisas till en tillvaro under jord.⁵³

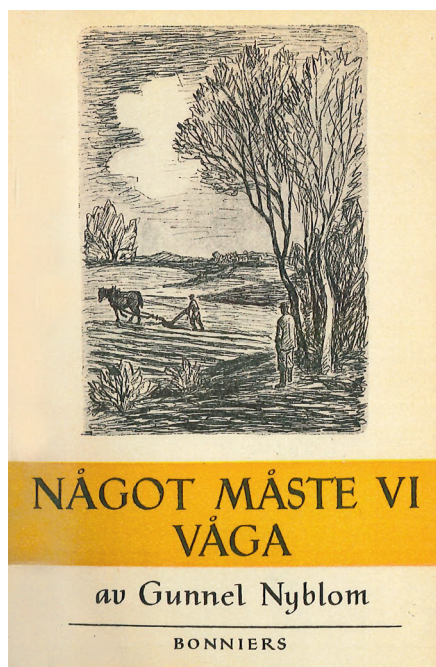
Jag vill avsluta detta avsnitt med en utblick mot Bengt Landgrens studie *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen*. Som jag nämnde i introduktionen undersöker Landgren med ett brett underlag svensk beredskapslitteratur, främst i lyrikens form, men enbart av manliga författare. Landgren diskuterar bland annat sitt material med utgångspunkt i begreppsparet idyll och apokalyps, en diskussion som kan knytas också till mitt material.⁵⁴ Med utgångspunkt i nio manliga diktare, som även representeras av artiklar och någon gång prosatexter, visar Landgren hur Sverige, mer eller mindre utsagt, får stå för idyllen som motvikt till den apokalyps som råder utanför nationens gränser.⁵⁵ Hemlandet och hembygden skrivs fram som känslöframkallande platser och kopplas till nationella värden där den hotade friheten intar en central position. Även hos de undersökta kvinnliga prosaisterna ser vi hur ”landet” och ”fosterlandet”, då främst dess (uppodlade) natur, bildar utgångspunkt för en rad nationalistiska stämningar, där naturen är symboliskt och moraliskt laddad, hos Lilja även med ett starkt inslag av femininitet. Det är i hög grad denna natur, kopplad till frihet men också ägande, som försvarskänslan gäller. Även kontrasten till det krigiska – och bokstavligen – mörker som finns utanför Sveriges gränser ser vi framskriven, detta i Hertzman-Ericsons och Trolles bilder av Sverige som fristaden bortom våldet.

Den ’genuina’ svenskheten

Låt mig nu övergå till frågan om vem/vilka som får representera svenskheten, genom att börja med att diskutera Märta Leijons *De nya ögonen* (1942) och Gunnel Nybloms *Något måste vi våga* (1944). Båda romanerna har en kvinnlig huvudperson, stadsbo och lärare, som på grund av hälsoproblem beger sig ut på landsbygden. Britta Brus hos Leijon gör beredskapsarbete hos ett äldre lantbrukarpar vars son är inkallad, Monika

Omslag till *De nya ögonen* (1942).

Omslag till *Något måste vi våga* (1944).

hos Nyblom lämnar sin lärartjänst för gott och bosätter sig på landsbygden. Bägge huvudpersonerna blir på så sätt djupt engagerade i och kunniga om lantbrukarnas förhållanden under beredskapen, ett engagemang och en kunskap som också kommer läsaren till del. Romanernas upplysande syfte understryks i baksidestexterna där nationen Sverige framstår som delad i två under beredskapplikterna, stad och landsbygd, och vi förstår att okunskapen från stadsbornas sida om hur beredskapen påverkar bönderna måste åtgärdas. Baksidan på Nybloms bok framhåller denna som riktad till stadsbor, medan Leijons prisbelönta bonderoman, utgiven på Lantbrukförbundets Tidskriftsaktiebolag (LT:s förlag), rekommenderas till de läsare ”för vilka landsbygden ännu är ett ouppklarat mysterium” – här underförstås stadsbefolkningen. Dessutom omskrivs författarna som auktoriteter, Nyblom som chefredaktör för *RLF-tidningen* som riksorganisationen Riksförbundet Landsbygdens Folk ger ut, Leijon som engagerad i upplysningsverksamhet om landsbygdens, särskilt de lantbrukande kvinnornas, förhållanden.

Läsaren får via romanerna inblick i de tunga beredskapspålagorna, som sammanfaller med missväxt, och dessas följder för de icke-inkallade, ofta äldre bönderna.⁵⁶ I *De nya ögonen* formar dessa ett slags trögrörlig maskulinitet som efter en viss protest accepterar uppoffringarna – till exempel att de måste avverka mängder med skog mot låg ersättning eller att deras kor tvingas äta cellulosa, ”trähavre” kallad. En kollektiv

kvinroröst, förmedlad av romanjaget Britta, hjälper till att sätta saker i perspektiv: "När bekymren äro som störst och diskussionen tar litet för livliga former, står oftast bondhustrun, som rör i gröten vid spisen och säger: – Men vi får lov att vara glada, att det inte är krig här. Det är värre där borta" (167 f). Om igen blir Sverige det positiva undantaget i tidens krigiska scenario. I texten framställs dessutom en uttalad trohet mot kungamakten från de lantbrukande mansfigurernas sida: det är denna auktoritet som sett till att svenskarna sluppit krig.

I Nybloms *Något måste vi våga* är det förmedlade kollektiva perspektivet till en början detsamma som hos Leijon, att "det fick gå ändå" (69), men detta avlöses snart av en betydligt mer kritisk inställning. De samtida recensenterna visar sig här hysa skiftande åsikter om romanens tendens, från full förståelse till åsikten att denna är en "politisk perversion" eftersom den så tydligt ställer sig på böndernas sida.⁵⁷ Konflikten stad–land är tydlig i romanen, och när en generalstrejk kring mjölkleveransen hotar – bönderna som producerar mjölken hävdar att de får för lite betalt – ställs saker på sin spets. Organisationen RLF går då in och medlar för att inte bondeklass ska ställas mot arbetarklass, med risk för "inbördeskrig" enligt RLF:s ordförande (266). Det omgivande kriget är tydligt huvudskälet till att strejken avblåses eftersom en konflikt på nationell nivå uppfattas som alltför riskfylld. Ett laddat scenario framtonar där beredskapsmoralen, som sätter nationen främst, blir nödvändig att ta till. Liksom i exemplet med medborgartåget 1 maj 1940 hos andra författare äger även här en hegemonisk intervention rum där klass underordnas nationella intressen. Talande nog är det i Dalarna strejken startar och dalmasarna som får stå för kampen och sammanhållningen – "dalastriden" kallas strejken (269). Detta utgör en tydlig länk i texten till 1800-talets nationalistiska historieskrivning enligt vilken den svenska nationens födelse äger rum under Gustav Vasas tid. Här tar dalmasarna aktiv del, först på Gustav Vasas sida mot den danske kungen, men senare också i protester mot den svenske kungen, vilket visar att identifikationen med ett landskap blir det förenande draget i dessa strider mot överheten.⁵⁸ Slutresultatet i 1940-talsfiktionen blir däremot att bönderna hos Nyblom, liksom hos Leijon, visserligen tydligt definierade av sina respektive landskap, fogar sig under nationens/överhetens makt, om än först efter en tydligt uttalad konflikt hos Nyblom.

Jag vill här på nytt lyfta in Liljas *Ovädret drar förbi* för att diskutera ytterligare en mansfigur från Dalarna som får symboliska dimensioner. När en av huvudpersonerna, Ingrid Tholl, tillsammans med andra personer befinner sig i ett skyddsrum i Stockholm för en demonstration av hur detta fungerar, upplever hon att hon befinner sig i en "skräckkammare, fylld med vaxdockor", det vill säga de svenska storstads-människorna (116). I denna olycksbådande miljö och i detta sällskap längtar Ingrid intensivt "hem", till "fälten" (ibid.). Detta "hem" kommer till henne i gestalt av hennes portvakt, bördig från Dalarna och därmed undantaget bland stockholmarna i skyddsrummet. Dalmasens "blå ögon speglade sjöar, vidder och fjäll" (ibid.), något

som gör honom till ett med naturen och dess storslagenhet. Även denna romantiserade person kan knytas till den nationalistiska tankevärlden som representant för det Dalarna vars manliga befolkning ses som svenskhetens kärna – omutlig och rakryggad, härdad av ett strävsamt liv.⁵⁹

I Leijons *De nya ögonen* möter vi dock en annan representant för svenskheten: smålänningen.⁶⁰ Den manliga delen av befolkningen i den småländska by där huvudpersonen Britta Brus åtar sig beredskapsarbete utgör enligt denna roman fundamentet i den svenska folkstammen. Dessa män betraktas genom just de ”nya ögon” som titeln aviserar, det vill säga romanjagets stadsbo-ögon som får inblick i – och förmedlar – landsbygdsbefolkningens osvikliga kvaliteter under svåra förhållanden. I en gedigen artikel om Leijons politiska verksamhet under 1920- och 1930-talen med anknytning till den svenska bonderörelsen och Bondeförbundet visar historikern Ann-Katrin Hatje att Leijon ser den svenske bonden – i maskulinum – som ”nationens ryggrad [...] ett värn och ett skydd mot allt ont som kunde hota nationen såväl utifrån som inifrån”.⁶¹ Även om ordet svensk aldrig skrivs ut i *De nya ögonen* fylls begreppet med innehåll via de ihärdiga småländska lantbrukarna som ser till att beredskapen kan upprätthållas. Den ende som avviker från de äkta bönderna i byn är signifikativt nog en ”liten kvick svartmuskig karl” (57), bokstavligen ett hot utifrån i sin egenskap av ”utäring” (58), det vill säga ej smålänning. Han karakteriseras som ett ”vanämne som inte växer i denna jordmånen” av den bonde som framställs som den präktigaste av alla, nämligen Britta Brus arbetsgivare (ibid.). Dessa starkt nedsättande benämningar drar en tydlig gräns mellan svensk/småländsk strävsamhet och denna avvikande persons förslappning. ”Utäringen” blir ännu ett exempel på hur svenskheten är bunden till rot/bofasthet, men också till ras: eftersom den utifrån kommande beskrivs som ”svartmuskig” avviker han från vitheten, som spelar en fundamental roll för att definiera svenskheten. Här vill jag understryka hur svenskhet knyts till vithet vid denna tidpunkt, så till exempel genom de klassificeringar som det inflytelserika Statens institut för rasbiologi utförde under 1920- och 1930-talen. Svenskhet inordnas här i en ”ren nordisk typ”, det vill säga den högst rankade raskategorin med vithet, blåögdhet, blondhet och högväxthet som självklara utgångspunkter.⁶²

Hos 1940-talsförfattare som Leijon och Nyblom står med andra ord svenskheten fortsatt att finna bland den underförstått vita befolkningen vars absoluta kärna utgörs av Smålands och Dalarnas jordägande bönder – och därmed, inte att förglömma, av män. Dock uppvisar dessa författare samtidigt kritik mot denna ideala maskulinitet från landsbygden. I Leijons *De nya ögonen* och Nybloms *Något måste vi våga* finns två parallella och ibland motsägelsefulla spår: samtidigt som lantbrukets sega män apostroferas uttrycks en skarp kritik gentemot de gammalmodiga strukturer som begränsar de kvinnliga lantbrukarna och som de är tvingade att manövrera inom. Hos Nyblom får vi till exempel en insiktsfull bild av vad beredskapsinkallelsen för män kan innebära för den kvarlämnade hustrun: en ung kvinnlig lantbrukare med småbarn

har stora svårigheter att överhuvudtaget utföra något arbete utanför huset på grund av ständiga avbrott för att se till barnen. Denna kvinnofigur och andra blir de verkliga hjältarna hos Nyblom och Leijon, ”arbetets hjältinnor” enligt berättarinstansen i *Något måste vi våga* (87). Med hjälp av romanernas uttalade jämställdhetsperspektiv blottas en fläck på den skinande svenska rustning som landsbygdens bofasta män i övrigt får visa upp.⁶³ I detta sammanhang vill jag göra en jämförelse med Yvonne Lefflers iakttagelser av Signe Björnbergs beredskapsromaner, där ”landsbygd, hembygd och fosterland blir bärare av nationella värden; hembygden blir ett existensrum, inte en preciserad historisk och geografisk plats utan snarare ett rum som ger uttryck för affektladdade nostalgiska värden”.⁶⁴ Detta är en bild som både bekräftas och motsägs i mitt material: landsbygd och därtill tillhörande jord och natur skrivs fram som centrala beståndsdelar i känslorna för nationen, men de fiktiva handlingarna är samtidigt förlagda till en tydligt angiven situation och tid som medför specifika omständigheter, till exempel regleringar, vilket också kan bidra till att nationen betraktas med ambivalens. Därutöver har jag pekat på att de könade traditionsbundna värderingar som landsbygden får representera kritiserats hos Nyblom och Leijon.

I både *De nya ögonen* och *Något måste vi våga* ser vi även hur de observanta kvinnliga huvudpersonerna, båda stadsbor, framställs som djupt solidariska med landsbygdens befolkning i beredskapstider. Men hur framställs de unga stadskvinnor som åker ut på landet för att göra en insats? I *Något måste vi våga* påpekar den kritiska berättarinstansen att dessa unga kvinnor får översvallande och ogrundat beröm i stadspresen, trots att de enbart är inställda på att göra roliga saker som att köra häst och vagn, inte rensa i rovlandet eller passa småbarn.⁶⁵ Lantbrukarungdomen har betydligt längre arbetsdagar och för dem är lovordandet av stadsungdomarna obegripligt. En dokumentation som – oavsiktligt – bekräftar den kritiska synen i Nybloms framställning är den upplysande men även propagandistiska *Sveriges kvinnliga beredskap* (1942), en samlingsvolym som i ord och bild presenterar beredskapens olika verksamheter för kvinnor.⁶⁶ Här får betraktaren bland annat se en mängd fotografier på blomstrande, glada unga kvinnor som gör alla de sysslor som hör till vardagen för den lantbrukande befolkningen: de stackar hö, mjölkar kor och hugger ved – det sistnämnda i studentmössa. Bilderna upphöjer tydligt deras kompetens och idyllen är fullständig när ett mor-dotterförhållande skapas, till exempel när den äldre bondkvinnan och den yngre stadskvinnan förenas i köket. Här är det även intressant att på nytt föra in den samtida kritiken av Nybloms *Något måste vi våga*, där framställningen av stadsungdomens beredskapsarbete på landsbygden kommenteras: signaturen M. R. i *Svenska Dagbladet* finner en ”berättigad ironi” från Nybloms sida kring den ”måttlösa glorifiering” som dessa insatser fått.⁶⁷ Signaturen K. A – n. i *Aftontidningen* uttrycker också förståelse för författarens bild, med tanke på hur ”beredskapsflickorna strömmade ut till landet i hejsanstämning och med Veronica Lake-hår och lät fotografera sig och intervjuas sig

I samlingsvolymen *Sveriges kvinnliga beredskap* (1942) presenteras i bild och text kvinnornas verksamheter inom beredskapen. Vid bilden från köket står i boken: ”Belåtenheten tycks vara ömsesidig”.

för Vecko-Revyn, men rynkade på näsan över svinstians starka dofter”.⁶⁸ *Aftontidningens* kritiker passar här på att moralisera över både ytligheten hos denna unga urbana femininitet och den tidning de poserar för.

Att det är den lantbrukande kvinnliga ungdomen som är pålitlig i beredskapstider tydliggörs i Liljas *Ovädret drar förbi*. Här sliter äldsta dottern Britta när fadern, Oskar Andersson, är inkallad. Efter det tunga arbetet att lasta och köra in hö tillsammans med systemn Margit önskar den uttröttade Britta att fadern kunnat lyfta ansvaret från hennes axlar. Men då han kommer hem på permission och bokstavligen tar tömmarna från henne i hästskjutsen blir synvinkeln en annan: ”[R]ätt konstigt att inte längre ha något att säga till om, när man haft hand om märr och tömmar så länge” (282). Liljas symboliska bild visar hur patriarkatet återupprättas, en maktordning i stark kontrast till den jämlika gemenskap mellan mor och döttrar som utvecklas i beredskapssituationen: ”Huset ekade inte av kommandorop, inga svordomar dallrade i luften, allt gick som på lek, mor och döttrar var som systrar, man rådslög, ängslades och skrattade ihop” (140). Till skillnad från hos Nyblom och Leijon tar med andra ord inte bekymren överhanden för de beredskapande kvinnorna hemmavid, utan Liljas text framhäver det systerskap och den frihet som kvinnorna erfar utan en man i huset, trots – eller kanske snarare på grund av – det ansvar som nu är deras. Att kvinnohushållet här innehar en, om än temporär, makt som hotar den husfaderliga positionen noteras även av Oskar Andersson själv då han ser hur bra hustrun reder sig utan honom.

Även de unga manliga beredskapssoldaterna ur bondebefolkningen som vi möter i Leijons och Liljas romaner håller beredskapen uppe, i enlighet med det kroppspolitiska diktatet för maskulinitet vid krig och konflikt. När Ture hos Lilja bevittnat en kamrats död i en olycka tänker han: ”Det var ju på oss det kom an, om folk skulle få sitta i fred i sina stugor och på sina åkerlappar” (318).⁶⁹ Observera hur stadsbefolkningen också denna gång utesluts från svenskheten. Hos Leijon ställs Olle, ett blont och blåögt exemplar av de unga beredskapande männen, mot ”simulanten” som skildras med förakt i hans brev till huvudpersonen (126). Så agerar inte en ”pojke med heder och förstånd i kroppen” enligt brevskrivaren (128). Är han dessutom tillhörig bondeklassen sätter han alltid ”fäderneslandet” först (ibid.). Denne ’smitare’ spelar till slut galen och skickas till hospitalet.⁷⁰ Även om dessa redobogna unga mansfigurer från landsbygden hyser inställningen att beredskapstjänst för Sverige är en självklarhet får de samtidigt lufta en kritik mot kriget i sig. I *Ovädret drar förbi* ställer sig Ture helt avvisande inför (medelklass)kamraten Kaj med kärleks sorg som hävdar att kriget för honom skulle vara som en ”nypa frisk luft på ett avträde”: ”[J]ag vill [inte] att världen ska förgås bara för att det ska fläkta lite friskt kring mig själv”, genmäler Ture (318).⁷¹ Kaj får med hjälp av Ture ett nytt perspektiv på sin sorg och utnämner också kamraten till ett sällsynt sunt exemplar av svensk maskulinitet: om igen apostroferas lantbrukarmaskuliniteten som ideal.⁷²

I *Ovädret drar förbi* finner vi dock även tecken på svaghet hos mansgestalterna, främst i porträttet av Oskar Andersson, Brittas far. Denne blir ett exempel på en erotisk lättfrestad och sorglös maskulinitet, något som antyds redan då han får besked om sin inkallelse: ”Minnet av ett muntert beväringliv hade vaknat inom honom vid radions uppräknande av regementen och årsklasser” (34). Detta porträtt balanserar därför i viss mån bilden i samtidsfiktionen av den höga beredskapsmoralen hos den svenska bondeklassens män. Flera recensenter kommenterar Oskars otrohet – ”säkert ingen enastående företeelse” menar till exempel *Skånska Dagbladets* kritiker, vilket än en gång understryker uppfattningen att Liljas text fångar allmänt förekommande fenomen i svensk beredskap.⁷³ Egendomsägare Louise Tholl, Anderssons arbetsgivare, uttrycker en krass syn på specifikt svenska äktenskap när hon hör om sin arrendators otrohet: ”Beredskapen hade visat vad den svenska troheten var värd: det heliga bandet var skört som spindelväv”, konstaterar hon (227). Med beredskapen som fond genomskådar Louise Tholl den äktenskapliga troheten som ”brist på tillfälle” till otrohet (ibid.). Arrendator Andersson korrigeras dock av sin arbetsgivare när han planerar att överge hustrun för älskarinnan Bojan: Louise Tholl uppvisar här ett uttalat kvinnosolidariskt intresse med den hårt arbetande lantbrukarhustrun Lydia Andersson.⁷⁴ Namnet Bojan blir dessutom symboliskt laddat eftersom denna kvinnofigur vill snärja Oskar Andersson genom en, som det visar sig, påstådd graviditet – även ur mansfigurens perspektiv skrivs hon fram som en förslagen och frestande kvinnofigur. Louise Tholl får i detta äktenskapsdrama rollen av att avslöja en maskulint

betonad naivitet genom att ifrågasätta faderskapet. Här står medelklasskvinnan för det moderna medicinska kunskapskapitalet eftersom hon vet att detta kan avgöras genom blodprov, vilket Oskar inte känner till. Den otrogne mannen får dessutom skämmas ordentligt inför sin rejåla hustru, på vars sida berättarinstansen tydligt står. Lydia Andersson får maken att tänka i omvända banor: hur hade *han* känt om *hon* varit otrogen? Tack vare de kvinnliga gestalternas kraftfulla agerande och tal kan denna mansgestalt efter sin erotiska eskapad på nytt inlemmas i den präktiga maskuliniteten.⁷⁵

Även de unga männen hos Lilja frestas, om än övergående. Nu är det den kvinnliga uniformen som förför, ett på många sätt omvänt scenario: luftbevakaren Olga kommer till traktens dansbana och förvrider huvudet på ett par av de lugna bondpojkar, Ture och Arvid. Den blick bonddottern Britta får rikta mot Olga understryker hennes attraktionskraft på det motsatta könet: Olga är ”smal om livet i sitt läderskärp, stilig i sin uniform och sin mössa på sned. Naturligtvis. Det var så man borde vara klädd, inte i bomullsklänning, fänigt rödrutig” (146). Blicken visar sig vara dubbel: den riktas också mot Britta själv som känner sin underlägsenhet i sin rutiga, underförstått lantliga och präktiga, klänning. Detta får omedelbar förstärkning i texten i Olgas nedsättande tankar: ”Vad visste Britta i sin rödrutiga bomullsklänning om luftvärn, telefonsignaler, nattvak, ansvar? En rödkindad hemmadotter, som åt och sov och väl knappt hört talas om att det var krig” (146). Här ser vi hur den uniformerade kvinnliga beredskaparen framhäver sin egen ansvarsfulla roll, i kontrast till den civila kvinnan som framställs som djupt okunnig om vad kriget kräver. Men då slagsmål utbryter mellan Ture och Arvid på grund av den kvinnliga luftbevakaren träder Britta in och hejdar detta, vilket medför en rollförändring: Brittias älskade Ture inser vem som är den rätta, medan Olgas attraktionskraft avslöjas som ett utanverk. Än en gång återupprättas den traditionella heteronormativa (lantbrukar)tvåsamheten.⁷⁶ Denna förstärks av beredskapssammanhanget: Ture bedömer Britta utifrån hennes insats och kommer till slutsatsen att ”det en flicka orkade med, fick inte stora, starka karlar svikta inför: ett liv i heder och ansvar” (154). Tack vare Brittias ingripande kan den hedersamma, ansvarstagande svenskheten på nytt kopplas till den unga lantbrukar-maskuliniteten efter en snabbt övergående avvikelse. Genom personer som Ture och Britta, som hedervärt bidrar till beredskapen, spårar också de samtida kritikerna det som de benämner ”redbarhet” i Liljas roman, vilket blir något av ett nyckelord. Redbarheten är en egenskap som applåderas: ”med viss stolthet” placerar recensenten V. N. i *Svenska Dagbladet* detta som ett nationaldrag under benämningen ”svensk redbarhet”.⁷⁷ Observera dock att citatet ovan från själva romanen samtidigt understryker könsordningen i denna redbara svenska beredskap: genom den manliga figurens perspektiv förminskas den kvinnliga insatsen som utförd av en ”flicka”, medan den manliga blåses upp genom att tillskrivas ”stora, starka karlar”.⁷⁸

Kvinnlig beredskap i Sverige

Så över till kvinnor i uniform, som vi redan fått stifta en kort bekantskap med genom Olga i Liljas *Ovädret drar förbi*. För att ge en bakgrund till de fiktiva framställningarna av uniformerade kvinnor inleder jag med en kommenterande överblick över organiseringen av kvinnlig beredskap i andra världskrigets Sverige med hjälp av både nutida forskning och sakprosa från 1940-talet, något jag även kompletterar med en kortare diskussion av ett par exempel på samtida kritik mot hur kvinnor och deras insatser under krig värderas. Denna inledning till själva diskussionen av de litterära verken är också tänkt att ge en bild av kvinnors verksamhetsområden i andra världskrigets Sverige och skapa en motvikt till framhävandet av beredskapssoldaten som man, på vakt för fosterlandet ”någonstans i Sverige”, efterlängtd och omsjungen av en kvinna som i visan ”Min soldat”.⁷⁹

År 1938 bildas Kvinnoföreningarnas Beredskapskommitté (K.B.K.) som kommer att utgöra ryggraden i organiseringen av den kvinnliga beredskapen i Sverige. K.B.K. registrerar kvinnor mellan 17 och 65 år och har 1939 800 000 kvinnor anslutna, vilket visar att organisationen har mycket stora dimensioner.⁸⁰ Målet för K.B.K. är att försvara nationen och uppmuntra kvinnors insats. Kvinnor som inte är ”bundna av barn” – något som pekar mot kvinnors huvudsakliga syssla i nationen – men inte heller av yrkesarbete är tänkta som ett ”första uppbåd”, meddelar Ruth Stjernstedt, jurist och ordförande för K.B.K. mellan 1938 och 1946 då organisationen upplöses.⁸¹ Stjernstedt understryker också i sitt förord till den påkostade samlingsvolymen *Sveriges kvinnliga beredskap* från 1942, som nämndes ovan, att för K.B.K. handlar det om en ”andlig beredskap” med inriktning på ”de högsta värdena”.⁸² Dessa anges dock inte, men däremot framgår att svenskarna är ett folk som vill skydda sin fred och sin uråldriga frihet. Både kropp och själ ska med andra ord vara delaktiga i beredskapen för nationen. Dessutom tillskriver Stjernstedt svenska kvinnor en tydlig insikt i ”det ofantligt ökade medborgaransvar” som andra världskriget innebär för deras del.⁸³ Den ljusa syn på nationens kvinnor som Stjernstedt uppvisar här är intressant att ställa mot hennes summering i hennes egen bok *Kvinnor och försvar*, publicerad 1945, som är betydligt mera kritisk: kvinnornas ”beredskapsvilja” karakteriseras nu som konjunkturkänslig.⁸⁴ Grunden till kvinnors snabbt övergående engagemang är dock att deras insatser är baserade på frivillighet och därför kräver ”oändligt propagerande, reklamerande smicker, beröm och glorifierande”.⁸⁵ Detta frammanar med Stjernstedts ord ”beredskapsdaltet” gentemot kvinnorna, medan män efter 25 månaders beredskapstjänst eller mer inte får ”så mycket som en klapp på axeln en gång”.⁸⁶ Stjernstedt förespråkar därför tjänsteplikt för kvinnor.⁸⁷

”Även den direkta krigsindustrien har behov av kvinnorna”. Foto ur *Sveriges kvinnliga beredskap*.

”Här mättas en liten finne som evakuerar till Sverige”. Foto ur *Sveriges kvinnliga beredskap*.

I *Sveriges kvinnliga beredskap* demonstreras bredden i den kvinnliga beredskapen, och de svenska kvinnorna framställs som självklart nations- och beredskapslojala. Här får allt från civilt luftskydd till pistolskytte en presentation, områden som mer eller mindre tangerar det militära. Parallellt med detta finns information om verksamheter tryggt förankrade i traditionell femininitet, främst representerade av Röda korset och Svenska lottakåren, där kvinnor har uppgifter som att utfodra män i fält, utbilda samariter och hjälpsystrar eller ta hand om barn från krigets Finland. Inom de militära gränsområdena är den frivilliga luftbevakningen särskilt intressant: denna uppgift får för första gången utföras av kvinnor, dessutom beväpnade, vilket enligt ekonomhistorikern Fia Sundevall både tänjer på och utmanar könskoderna.⁸⁸ Luftbevakarna avviker tydligt från rådande könsordning, men med en könsklausul – de får endast använda sina vapen i självförsvar.⁸⁹ En tydlig feminisering av själva uppgiften spelar också in: det betonas att kvinnor har särskilt god förmåga att sköta den eftersom de besitter drag som ”pålitlighet, noggrannhet, uthållighet och koncentration”.⁹⁰ Någon muskelstyrka behövs dessutom inte. Därutöver tillkommer faktorer som att kvinnor anses tåla tristessen bra och att de till exempel kan sysselsätta sig med stickning – hur uppmärksamheten då till fullo ska bibehållas förefaller vara av underordnad betydelse.

”Kvinnligt beredskapsskytte med pistol”. Foto ur *Sveriges kvinnliga beredskap*.

se. En viktig militär avgränsning tillkommer också: luftbevakningens centraler och torn tillhör inte krigsskådeplatserna, vilket gör att kvinnor fortfarande kan sägas vara knutna till hemmefronten, oavsett var de befinner sig geografiskt. I praktiken är dock luftbevakningen ett särskilt utsatt område, som enligt dåtidens militära analys kan komma att bli ett första mål vid ett anfall. Detta synliggör hur paradoxala kvinnors uppgifter inom beredskapen kan vara – här framstår de inte som särskilt skyddsvärda i sin egenskap som nationens (reproduktiva) mödrar.

Att luftbevakning och andra militära uppgifter samtidigt hotar könsordningen visar sig bland annat i hur de kvinnliga beredskaparna benämns – bilkårister som ”sothöns” och ”pinuppor”, luftbevakarna som ”tornsvalar” –, namn som sätter kvinnorna på plats och också förminskar deras insatser.⁹¹ Sundevall påpekar att dessa epitet skiljer ut kvinnor från ”den maskulina militära verksamhetsnormen samtidigt som det [blir] lättare att ha överseende med avvikelser”.⁹² Kvinnornas uppgifter både sexualiseras och bagatelliseras. Historikern Johanna Overud kommer i sin avhandling *I beredskap med Fru Lojal. Behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget* (2005) fram till en liknande slutsats: i Sverige ska visserligen båda könen

”Bränslepåfyllning, sotning, slaggnings – allt sådant bör numera en bilkörande dam behärska”. Foto ur *Sveriges kvinnliga beredskap*.

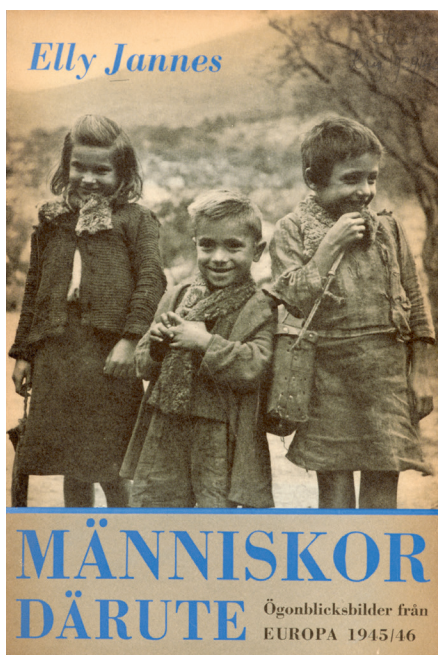
”Någonstans i Sverige”.
Foto ur *Sveriges kvinnliga beredskap*.

agera försvarare mot yttre invasion, men detta uppdrag innebär i praktiken att kvinnorna håller ställningarna hemmavid – ”den högsta kallelsen”, som Overud benämner den, är fortfarande knuten till män.⁹³

Den lätthet med vilken kvinnors kapacitet maskuliniseras när den ställs i nationens tjänst under krig pekar mot att det inte handlar om en djupgående uppluckring av könsmärkta uppgifter utan ett kortsiktigt projekt, något jag också nämnde i introduktionen. Sociologen Denise Riley, som undersöker socialpolitik riktad mot kvinnor under och efter andra världskriget i Storbritannien, skriver:

During World War II, in Britain as elsewhere, women’s war work, even when presented as the result of their collective heroic capacity, was seen as work done by *women*. [...] [E]verything unusual was explained as being ”for the duration only”.⁹⁴

Redan i samtiden genomskådas denna ’upphöjning’ ifråga om kvinnors insatser under krig som tidsbegränsad, så till exempel av den svenska reportern och författaren Elly Jannes, verksam i tidningen *Vi*. Jannes skriver artiklar från olika länder i Europa omedelbart efter andra världskrigets upphörande och publicerar *Människor därute*.

Omslag till *Människor därute. Ögonblicksbilder från Europa 1945/46* (1946).

Foto: Elly Jannes.

Ögonblicksbilder från Europa 1945/46 (1946), baserat på dessa resereportage.⁹⁵ Hon gör intervjuer med personer från olika länder som Tyskland, Tjeckoslovakien, Ungern och Italien. Efter en intervju med en italiensk kvinna som suckar över att det liv hon fick uppleva under kriget är över, trots de obeskrivliga svårigheter hon var med om som sköterska på ett partisansjukhus, summerar Jannes:

Är det inte kusligt detta, att när kriget kommer, *då får vi vår chans*, logiskt sett borde vi alltså vara krigsfanatiker mycket mer än männen. Ty när kriget är över glömmes många de fagra orden. [--] Nyss fick man vara med och leka, nu kommer de stora pojkarna och kör en ut ur ringen.⁹⁶

Kriget med alla dess katastrofala följder borde alltså bejakas av kvinnorna för de möjligheter det ger dem. Ty efter kriget går rollfördelningen tillbaka till den tidigare, något som Jannes konstaterar beror på att "vårt samhälle fotar sig på patriarkatet och varje man betraktas som en familjeförsörjare de facto eller in spe".⁹⁷ Förutom att detta uttalande visar på en grundläggande insikt om den maskulina försörjarrollen i ett västerländskt sammanhang, vill jag understryka att själva begreppet patriarkat som Jannes använder här är i stort sett unikt vid denna tidpunkt. Dessutom ligger hon nära en senare feministisk definition som ser underordning av kvinnor som grundstenen i detta samhällssystem.⁹⁸

Alva Myrdal, socialdemokratisk politiker och aktiv antinazist under andra världskriget, reflekterar på liknande sätt i artikeln "Vinst eller förlust för kvinnorna?" i *Idun*

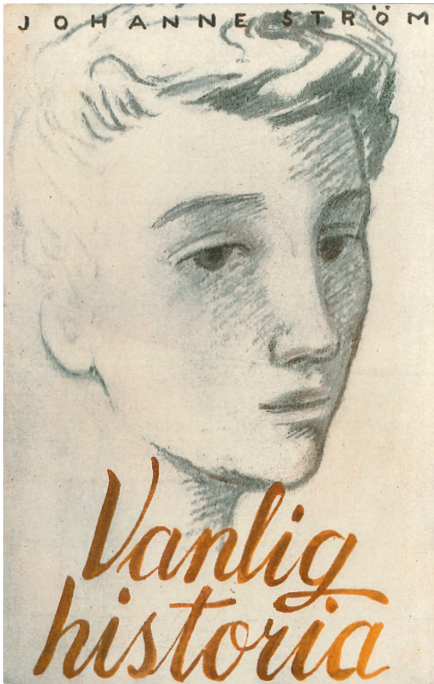
år 1942: att kvinnor uppvärderas så mycket under krig för att sedan förlora denna position vid fred visar hur tillbakasatt samhällsutvecklingen är för deras del.⁹⁹ Det som bidrar till att framtidsutsikterna är ännu dystrare efter andra världskriget än efter första – då också tilltron till kvinnors förmåga snabbt krymper, enligt Myrdal – är att kvinnorörelsen befunnit sig i en nedgång mellan krigen. Vid första världskrigets utbrott finns en vital kvinnokamp med framförallt rösträtten i fokus, men nu är synen på kvinnan påverkad av fascismen, även i demokratierna, vilket inneburit en generell nedvärdering av kvinnorna. För att ändra på detta år 1942 krävs en kvinnorörelsens Cassandra, konstaterar Myrdal.¹⁰⁰

I boken *Stickprov på Storbritannien* från samma år vidareutvecklar Myrdal tankegångar från artikeln. Här påpekar hon hur samhällets grundläggande undervärdering av kvinnor medfört att dessa oavsett insats under kriget höjts till skyarna. Men berömmet med dess ”ytliga paradbilder” förnedrar dem i själva verket, enligt Myrdal, och en ”arbetsplikt” för båda könen vore önskvärd, en syn som vi sett även förespråkas av Stjernstedt i efterkrigs-Sverige.¹⁰¹ Myrdal vill inte heller gå med på att männen under nuvarande förhållanden ”offrar” något: dessa behöver inte reflektera över om de ska göra en insats eller inte och de har dessutom en given plats i det militära systemet.¹⁰² I Storbritannien finner Myrdal en feministisk kamp som vill använda kriget för att förbättra kvinnors förhållanden, vilket är ”ett hälsans tecken” – annars finns enligt henne ingen möjlighet till förändring av deras villkor efter kriget, ett konstaterande som också kan länkas till artikeln i *Idun* som pekar på hur kvinnors ’värde’ försämras efter första världskriget.¹⁰³ Myrdal är skoningslös i sin syn på tillfällighetskaraktären i kvinnornas insatser och vad detta säger om samhället: ”Valde man i stället att ärligt analysera, hur den ena hälften av befolkningen utnyttjas i ett krisläge eller hur dess likställighet ter sig, komme fullkomliga bulnader av samhällsproblem att blottas”.¹⁰⁴

Fiktionens kvinnor i uniform

Efter denna bakgrund vänder jag mig till de fiktiva gestaltningarna av kvinnor i uniform i 1940-talets romankonst av kvinnliga författare. Innan jag går på djupet i Kerstin Tibells *Vanlig historia* (1944), som skildrar tillvaron på olika förläggningar i andra världskrigets Sverige, och Linda Larssons *Kurirplan nödlandar* (1945), där en svensk kvinnlig luftbevakare tar upp jakten på en utländsk inkräktare, vill jag inleda med att lyfta fram hur uniformerad verksamhet bland kvinnor kommenteras i mitt material, främst med hjälp av Märta Oléhns *Var det värt allt detta?* (1946), men även av Liljas *Ovädret drar förbi*. I den senare romanen tillskriver en av personerna, Louise Tholl, lottorna krigiska drag och anser dessutom att deras verksamhet är en ”nyck” av sysslösa kvinnor, vilket ger den en lätt föraktlig (överklass)stämpel (46). Enligt denna romanfigur ska kriget inte accepteras, så som lottorna gör, utan förebyggas.

Att en kvinna i uniform dessutom kan sprida erotisk demoralisering genom att spela på sin femininitet såg vi i samma roman i den förföriska luftbevakaren Olgas gestalt. Litteraturvetaren Gill Plain konstaterar också, med stöd i Margaret Higonnet med fleras diskussion i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars* (1987), att kvinnor i uniform under krigstid får lära sig att ge uttryck för ”a semblance of masculinity – to act like men, but to remain constantly aware of their femininity”.¹⁰⁵ Om vi rör oss över till Oléhns skönlitterära framställning i *Var det värt allt detta?* utvecklas dock resonemanget till att inkludera även en mer grundläggande förändring för de kvinnor som deltar i krigisk verksamhet. Hos Oléhn ställs två inställningar mot varandra – den försvarsvänliga, kvinnoinkluderande kontra den som ser beredskapsarbete för krig och krigisk aktivitet överhuvudtaget som fördärvligt för kvinnor. Det kvinnliga romanjaget Marianne ger lottarörelsen kritik i dialog med en väninna, aktiv lotta: Marianne hävdar, i likhet med Liljas Louise Tholl, att kvinnorna ”klär ut sig till män” och undrar hur de kan ”njut[a]” av att härma män och deras ”militärisk[a] ordning” (143). Väninnan slår tillbaka: organiseringen kräver detta för att inte förfalla till ”kafferep” (ibid.). För att inte riskera feminint kaos måste med andra ord en hävdvunnen maskulin modell kopieras. Huvudpersonen fortsätter dock argumentet och hävdar att den uniformerade kvinnan innebär en ”farlig eftergift” som ”skapar krigsvilja och glorifierar dödandet” (144). Beviset finner hon i ryska kvinnor som utvecklats bort från sin feminina kärna: enligt henne sköter dessa ”bombplan [...] och kulsprutor – som riktiga karlar” (145). Den farligt maskuliniserade, aktivt stridande kvinnan har med andra ord tagit över. Att Sovjetunionen får utgöra exempel är talande: det är här som kvinnor i strid utmärker sig under andra världskriget. Ifråga om uppgifter, positioner och antal är de utan motstycke i andra stridande länder: sovjetiska kvinnor mobiliseras av staten på bred front från och med juni 1942 och tillåts också strida aktivt.¹⁰⁶ Ett helkvinnligt flygkompani som bombar över Tyskland ger eko i samtiden: med sin pricksäkerhet skapar dessa flygare stor skräck hos de stridande på tyska sidan, vilket ger upphov till namnet ”natthäxorna” som tydligt anspelar på ondskefull, okontrollerad femininitet.¹⁰⁷ Enligt resonemanget som förs av Oléhns huvudperson i *Var det värt allt detta?* förlorar kvinnor i strid sin mänsklighet (läs kvinnlighet) och blir monster, väl i överensstämmelse med tidens syn på Sovjetunionens kvinnliga soldater. Även väninnan Gerda hos Oléhn får drag av denaturaliserad kvinna i huvudpersonens framställning: ”en grann kvinna med uniform och fälttecken men med ett farligt patos i den hårda blicken” (145). Väninnan hävdar dessutom tveklöst att hon är beredd att ”skjuta ihjäl en massa människor, om det gällde mitt land” (ibid.). Huvudpersonen får medge att också hon förmodligen skulle använda våld om det krävdes, men med reservationen att detta skulle kännas som ett brott. Denna känsla får tillskrivas hennes i grunden fredsälskande feminina natur.¹⁰⁸

Omslag till *Vanlig historia* (1944).

Förläggningenslivet i *Vanlig historia*¹⁰⁹

Kerstin Tibells debut *Vanlig historia* (1944), utgiven under pseudonymen Johanne Ström, uppmärksammas av en rad kritiker för sin lyriska, men samtidigt psykologiskt registrerande, prosa som låter läsaren följa en kvinnlig huvudperson i beredskapens Sverige, bland annat som luftbevakare med ingående inblickar från livet på flera förläggningar.¹¹⁰ Enligt litteraturvetaren och essäisten Olle Thörnvall, som skrivit en personligt hållen och uppslagsrik essä om Tibell, är detta den enda roman om den svenska beredskapen under andra världskriget som har både en kvinnlig huvudperson och en kvinnlig författare.¹¹¹ Som vi har sett i detta kapitel finns dock andra sådana exempel och fler kommer att diskuteras, i ett senare avsnitt Linda Larssons *Kurirplan nödlandar*, i nästa kapitel Birgit Key-Åbergs *Jubla, du ofruktsamma ...* (1945) och Gurli Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna* (1945).¹¹² Men om vi håller oss till skildringen av kvinnlig uniformerad beredskap av en kvinnlig författare instämmer jag med Thörnvall: den mest genomförda i svensk 1940-talsprosa har också jag funnit i *Vanlig historia*.

För att börja med själva titeln *Vanlig historia* leder denna läsaren på villospår: bakom den döljer sig en komplex berättelse som skriver fram huvudpersonen Kristinas historia ur olika perspektiv, först som en jagberättelse, senare i tredje person, vilket också kan sägas indikera att alla 'vanliga historier' är mångbottnade och mångfacet-

terade. Men hela handlingen kan samtidigt relateras till beredskapssituationen: Kristina, kontorist på en liten ort, har en relation med en gift beredskapsman, en kärlekshistoria som slutar olyckligt.¹¹³ Slutraderna pekar ut beredskapen som grunden/förklaringsramen till att denna typ av historia blivit vanlig: förflyttningarna av män ruckar på invanda förhållanden. Men romanen lyfter samtidigt fram att även kvinnors förflyttningar kan ställa till det, sexuellt och känslomässigt: Kristina undflyr sin älskare genom att gå in i det frivilliga försvaret, och hennes försvinnande leder till att han bryts ner psykiskt. Dessutom får de kvinnliga luftbevakarna hos Tibell sätta en uttalad erotik i spel, något jag kommer att diskutera i nästa avsnitt.

På de olika förläggningarna möter läsaren en rad färgstarka personligheter, bland andra den makthungriga Susan, driftkuckun Svej, den pålitliga Jopp, de energiska och oskiljaktiga Kiki-Potta – så oskiljaktiga att deras namn skrivs samman.¹¹⁴ Dessa kvinnofigurer ger många schatteringar åt förläggningsslivet, och trots den många gånger starka sammanhållningen finns också mörka undertoner. Så till exempel utsätts Svej för mycket hån och läsaren ges inblick i gruppsschismer där känslorna får fritt spel. Dessa känslouttryck kommenteras i den samtida kritiken. Gunnar Orrling i *Sydsvenska Dagbladet* tar detta till intäkt för faktiska kvinnors oförmåga att agera som nationens försvarare: ”Interiörerna ur tjänsten och förläggningsslivet [...] ge belägg för att irritationerna i beredskapen äro betydligt svårare för kvinnor än för män”.¹¹⁵ En annan typ av fastslående står I. H. i *Dagens Nyheter* för, som inte sällar sig till berömmet av Tibells prosastil: denna signatur ser den ”[f]nittrigt intima flickskvallerstilen” som ett försök att härma ”den hårdkokta frontsoldatsjargång [sic]” som gäller hösten 1944 och därigenom ”skapa ett kvinnospråk” åt de ”enkla stackars flickor” som annars får sina historier skrivna i veckotidningsstil.¹¹⁶ Dessa omdömen visar på en tendens till förminskning både av författarens förmåga och av kvinnor generellt, förutom att det är svårt att förstå hur detta av I. H. benämnda ”kvinnospråk” kan ligga nära en ”hårdkokt frontsoldatsjargång”.

Medan de beredskapande unga männen hos Lilja och Leijon framställs som hedervärda svenskar med nationens bästa för ögonen möter vi inte någon motsvarande känsla för fosterlandet bland de kvinnliga beredskaparna i *Vanlig historia*. Även ifråga om olika militära händelser föreligger samma ointresse hos Tibells karaktärer: när permissionsförbud utfärdas, underförstått på grund av tilldragelser i kriget, utgår Svej från att det handlar om att ”jävlas med en annan” (187). Kvinnofigurerna gestaltas som om de befinner sig i en tillvaro bortom sociala band och hämningar.¹¹⁷ Den respektlöshet gentemot den militära uppgiften och organisationen som kännetecknar kollektivet kommer också till uttryck hos de kvinnliga cheferna – bland annat instruerar vicechefen på den första förläggningen huvudpersonen Kristina att hälsa på ”dasslock” när hon möter manliga befäl (169). Även Kristina delar denna inställning: ensam på post i bevakningstornet klär hon av sig naken under sommartid och njuter av solen, omedveten om reglementet som kräver ”nedkavlade ärmar och overallen

knäppt upp till halsen” (171).¹¹⁸ Ytterligare ett exempel på denna feminina ’laglöshet’ är när Jeppa på en av förläggningarna skapar sin egen dans Kalsingen, en dans med ”vilda armrörelser och fantastiska skutt”, en dans som hon utför ”skrudad i kronans långa, vita bomullskalsonger” (226). Denna vanvördighet mot allt vad (manlig) militär klädsel innebär väcker ovationer hos den kvinnliga publiken i romanen.¹¹⁹

Att kvinnlig luftbevakning är en svårsmält nymodighet framkommer på olika sätt hos Tibell. Så till exempel konstateras lakoniskt om förläggningens granne, en äldre lantbrukare: ”Han tyckte inte om luftbevakerskorna” (168). Den fiktiva framställningen pekar här mot att militär femininitet uppfattas som ovälkommen och som en anomali, något vi också såg exempel på i 1940-talets generellt nedsättande och förminskande språkbruk kring de militära roller kvinnor får inta.¹²⁰ En kommentar från I. H. ger uttryck för en liknande syn: hen menar om kvinnlig beredskap att ”det var nästan det enda vapenslag som återstod!”.¹²¹ Även en av de manliga officerarna i romanen visar via maktutövning på ett skarpt ogillande av de kvinnliga beredskapssoldaterna. Han ger till exempel Kristina order att ”[p]endla med geväret!” under exercis (224). Då huvudpersonen upptäcker att geväret är för tungt att pendla med och den sympatiserande Jeppa instämmer, blir ’lösningen’ för den sadistiske löjtnanten ett förnedrande skämt: ett gevär på andra axeln ska skapa jämvikt. Kristinas blick placerar detta befäl under den ”nya människosorten, som stadigt, grovkrälände som en stridsvagn tog sig fram dit den ville. [...] Det var en enastående maskin” (221). Genom huvudpersonens bild får det pennalistiska befälet en nazistisk anstrykning.¹²² När hon sedermera blir chef på sin tredje förläggning degraderas hon av samme löjtnant. Förnedringen framställs ur hennes perspektiv som plågsam, även om orsakerna – ett avslitet kängsnöre och en askhög på en sängstolpe som inte städats bort – är löjeväckande och visar på ett absurt militärt regelrytteri. Som motvikt i texten finns den gode militären som återupprättar huvudpersonen efter degraderingen genom att göra henne till chef vid en ny förläggning. Både vid Kristinas uppgångar och fall i det militära är det uppenbart män som har den överordnade makten – de kvinnliga cheferna spelar ingen roll i dessa upp- och nedgraderingar.¹²³

Den förnedrande behandlingen som särskilt huvudpersonen utsätts för i *Vanlig historia* skulle jag vilja lyfta till ett mer generellt plan som ett tecken på en djupgående nedvärdering av kvinnor och deras kroppar och därmed ett ifrågasättande av deras förmåga att försvara nationen, ett exempel på en kroppspolitik som placerar kvinnor som andra rangens medborgare.¹²⁴ Inom romanens ramar framkommer dock ingen kritik mot den försvars- och krigsinriktade beredskapen som institution, däremot får huvudpersonen uttrycka synpunkter på vad jag skulle vilja kalla kroppspolitik vid krig: ”Runt omkring en stirrade människors ögon in i lidanden tills de brast. Det fanns så många brustna ögon nu för tiden, som måste sitta kvar därför att kroppen var en *nationaltillgång* och [...] [inte] fick dö än” (190, min kursiv). Kroppen måste med andra ord leva vidare, trots utsägliga lidanden, eftersom den behövs i den krigiska

nationens tjänst.¹²⁵ Huvudpersonen Kristina får också lufta en medvetenhet om hur språket urholkas på grund av kriget, en skarpare variant av gestalten Kajs genomskådande av de storslagna men effektlösa orden mot våld i *Ovädret drar förbi*. Tibells text visar att ord som "[l]ögn och mord", "[b]arbari och förvändhet och skändligheter" inte räcker till (173). Detta innebär att människorna måste

göra [sig] helt nya ord, mörka och stinkande. Hur ska någon kunna beskriva vad som sker med de här gamla klichéerna? Jordan har börjat förgöra ohyran på sin hud. Det är kanske inte så noga med distinktioner längre. Snart tar den oss här [på förlägningen]. (Ibid.)

Betydelserna har blivit förskjutna i en ond tid och orden måste bytas ut mot sådana som bättre överensstämmer med krigets grymheter. Den inte helt lättlästa bilden med jorden och dess "ohyra" förefaller antyda att jorden/naturen vill utplåna mänskligheten urskillningslöst, så illa som det står till under nuvarande krigiska förhållanden. En annan tolkning skulle kunna vara att ordens "distinktioner" blivit betydelselösa eftersom språket är i våldets tjänst.¹²⁶ Oavsett läsning uttrycker Tibells text här en skarp kritik mot kriget och dess effekter på både språk och människor.

Kvinnlig beredskap och erotik i *Vanlig historia*

Vi har sett hur förläggninglivet skapar exklusivt kvinnliga anarkier i *Vanlig historia*, men även den kvinnliga sexualiteten släpps lös. Kvällen är omvandlingens tid: "Då glödde läpparna från flame till maroon, ögonbrynen bågade sig djärvare och mörkare, och hyn blommade med den bedårande matta teinte, kring vilken männen ofelbart flockades" (179). Kvinnorna, sedda med berättarinstansens blick, framställs som tagna ur filmens eller reklamens värld. Här är kvinnorna magneterna som drar till sig männen och deras sexuella behov kan (minst) mäta sig med dessas. Dock är det erotiska landskapets gränser satta kring heterosexualiteten. Flera av kvinnofigurerna uppvisar en stark vänskap, men inget i texten pekar på en erotiserad eller sexuell relation dem emellan.¹²⁷

Tibells heterosexuella universum visar dessutom obönhörligt på betydelsen av ett visst utseende enligt normen för hur kvinnor ska utöva dragningskraft på män. Karaktären Svejck, som tydligt framställs som en person bortom den attraktiva femininiteten, jagar bokstavligen männens uppmärksamhet, ett i sig ofeminint beteende, vilket inte heller ger resultat. Kvinnokollektivet berättar för huvudpersonen som inte åsett det inträffade: "Hon skulle ha sett! [...] Glansen i ögat [hos Svejck], det kärliga skubbandet uppåt knekten och bestyret att få honom för sig själv. Och hur knektstackarn, skrämnd av allt detta tillmötesgående, flydde som en hind i buskagen" (212). Den jagade feminiseras, helt i linje med att denna position vanligtvis är kvinnans, men feminiseringen innebär samtidigt en underordning för den manliga parten, med

undertoner av förnedring. Dock är skammen också den kvinnliga partens: hon förlöjligas av sina förläggningsskamrater och jakten slutar i ett intet. Detta pekar på att även i den tillåtande kvinnliga beredskapen råder ytterst det skoningslösa patriarkatets krav på både en kvinnas utseende och agerande.

Som motvikt till denna gränssättning finns chefen och vicechefen, båda kvinnor i 45-årsåldern, som pekar ut vägen för det självklara kvinnliga begäret riktat mot män. Chefen, som aldrig namnges, intar ett förstående perspektiv inför mäns faiblesse för unga kvinnor:

Det är egentligen inte alls konstigt, att karlar är så begivna på ungdom. En ung flicka *är* så mycket sötare än vi, på samma sätt som en riktigt ung pojke ofta är så där väldigt grann och sedan ändrar sig. [---] Ta ett par ringar i gymnasiet, så kan ni få se på vackra pojkar!

– Nej, men chefen!

– Ja, jag säger som det är, jag. (193, kursiv i originalet)

Denna förståelse utvidgas här till att inkludera kvinnors behov och känslor och likställer dessa helt med männens. Både för (äldre) kvinnor och män är egentligen ungdom det mest attraktiva. När den unga förnuftiga Jopp försöker hävda att charmen ändå består, trots att kroppen förändras, är svaret skoningslöst från chefens sida: ”– Å, vänta du bara” (194). Vicechefen Majlis, i sin tur, är också intresserad av unga män. Detta är anledningen till hennes förakt mot hemvärnssoldater, ”landstormsgubbar” i hennes mun, ”påsigas och flintis” med ”hår i näsan” (193). Den nya termen ”territoriella förband” som chefen hänvisar till genomskådas som metaforiska rökridåer av Majlis (ibid.). Här avslöjas en ålders- och klassdimension: de äldre ”landstormsgubbarna”, bönder och skogsarbetare, är inte riktiga soldater, läs män, i vicechefens ögon.¹²⁸ Hon fortsätter istället att sörja sin sjutton år yngre älskade och talar om deras mötesplats som en grav, även om den älskade enbart blivit förflyttad. De övriga beredskaparna försöker trösta, utan någon moraliserande aspekt, genom att påminna Majlis om hennes man: denne, menar de, kommer att glädjas åt hennes hemkomst efter tjänstgöringen. Här visar texten på ytterligare en maskulin rollerövring som blir möjlig på grund av beredskapen: nu är det kvinnan, som har fört en äventyrlig och erotiskt frisinnad tillvaro bortom hemmet, som intar positionen av den efterlängtrade.

Även om de anarkistiska dragen och skildringen av ett många gånger sorglöst leverne dominerar i *Vanlig historia* får beredskapen stundtals andra drag: vaktjänstgöringen, som är lustfylld och ett med naturen i sommarens bevakningstorn, blir tuff verklighet på vintern då nattpassen gör att halsduken stelnar av köld och kan ”ställas mot en vägg som en lutfisk” (245). Detta innebär samtidigt ”enkla, men enastående njutningar” som endast en luftbevakare känner till: att ta av sig kängorna och ”falla ner på sängen”,

att lossa på livremmen efter ett pass (245 f). Med dessa erfarenheter skrivs de fiktiva kvinnorna tydligt in i en maskulin sfär, där de inte blir *kvinnliga* beredskapare utan rätt och slätt beredskapssoldater. Vi får också glimtar av hur den militära verkligheten bokstavligen snuddar vid trädtopparna när lågtgående misstänkta plan någon gång noteras, varvid anteckningarna i loggboken röjer en militär sakkunskap. Just ett plan, men ett som nödlandar, blir startpunkten för Linda Larssons *Kurirplan nödlandar* och det är till denna roman jag nu vänder mig.

Kvinnlig beredskap som spänning i *Kurirplan nödlandar*

Linda Larsson, född och uppvuxen i Lettland, publicerar år 1946 sin enda roman *Kurirplan nödlandar*. Äventyrsroman under pseudonymen Linde Ray. När hennes pseudonym avslöjas placeras hon i en artikel som ”Baltisk balettflicka [som] blir svensk radioförfattarinna”, vilket lyfter fram henne som en spännande avvikelse – observera dessutom det förminskande epitetet ”flicka”.¹²⁹ Vad gäller romanen blir den som ”äventyrsroman” tydligt genreplacerad i den samtida kritiken och består endast med korta samrecensioner där andra deckar- eller spänningsförfattare också behandlas. Recensenterna utgår från att författaren bakom pseudonymen är en man, vägledda av bokens baksida som talar om en ”han” som är ”ett av våra mest kända namn i filmvärlden”.¹³⁰ Titeln ger enligt en kritiker associationer till ”25-öresroman” och ”billig svensk film”, men samma anmälare berömmar även skildringen för att vara skickligt skriven.¹³¹ Att huvudpersonen inte är den förväntade soldaten konstateras och i *Morgon-Tidningen* benämns den kvinnliga beredskapssoldaten ”norrländstös”, vilket ytterligare förstärks i recensionens rubrik som lyder ”Beredskapstös” – denna gång drabbar förminskningen Larssons kvinnliga huvudperson.¹³²

Huvudpersonen Inga i *Kurirplan nödlandar* har åtagit sig beredskapsvakt bara för att få uppleva lite spänning – liksom hos Tibell ligger inga nationalistiska känslor till grund för valet att delta i den uniformerade beredskapen. Under sin luftbevakning upptäcker huvudpersonen inga plan överhuvudtaget och finner därför sin tjänstgöring enförmig och tråkig, en fiktiv motbild som svär mot samtidens militära perspektiv på kvinnor och deras överlägsna förmåga att hantera tristess, som Sundevall lyfter fram i sin forskning.¹³³ Det verkliga äventyret i Larssons roman visar sig istället börja efter avslutad tjänstgöringstid. Då nödlandar ett kurirplan – någon nationalitet anges aldrig – i närheten av samhället där Inga bor och tre personer tillfångatas, två flygare och en civil. Huvudpersonen är den enda som noterar att det jaktplan som förföljt kurirplanet släpper ner ytterligare en person med fallskärm. Hon tar upp jakten på den okände som visar sig ha för avsikt att döda den civile passageraren från det störtade planet. Härigenom blir hon också den som i praktiken – dessutom ensam – får rollen av att förfölja inkräktaren som hotar nationen. Inga får ägna mycken tid och kraft åt

Linde Ray

KURIRPLAN NÖDLANDAR

Äventyrsroman / Fritzes

att övertyga personer i sin omgivning, idel män, om vad hon iakttagit. Den som till slut tror på henne är en ung blond man vid namn Gösta – hans blondhet är understruket i texten, att Inga är ”ljus” likaså (10). Den traditionella könsordningen förblir intakt i den bemärkelsen att huvudpersonen hamnar i ”främlingens” våld – denne namnges aldrig i skildringen. Dock gör hon upprepade försök att komma ur sin belägenhet: hon slåss med honom, trots att han har vapen, och försöker överlista honom. Den blonde Gösta framställs som hennes beskyddare – när Inga är ”främlingens” gisslan äger livsfarliga strider rum mellan männen där svensken vinner över inkräktaren. Även här finns emellertid en dubbelhet i texten: Inga drar in Gösta i faran, men räddar honom samtidigt två gånger från att bli skjuten. ”Främlingen” framställs i sin tur som fullständigt känslolös och säger dessutom aldrig ett ord. Hans nationalitet förblir ouppklarad, men han framställs som deciderat osvensk, vilket understryks vid hans ankomst till ett järnverk med huvudpersonen som fånge – här blir han märkbart desorienterad, till skillnad från Inga som känner igen miljön. Efter att ha övermannats av Gösta går ”främlingen” en fullständig förintelse till mötes i ett kar med flytande stål, ett cyniskt exempel på hur det svenska stålet biter.

Hela det intensiva händelseförloppet med nödlandning av ett främmande plan, fallskärmslandning, mord – främlingen lyckas likvidera den civile mannen som nödlandar –, gisslantagande och livsfarlig jakt förklaras sedan av Ingas välinformerade bror som en ”detalj” i kriget som av en slump kommit att utspelas i ”vårt neutrala land” (172). Han upplyser också sin syster, ”min lilla vän” (ibid.), att hennes insats inte gjort någon nytta. För honom, dessutom representant för ordningsmakten i sin egen skap av landsfiskal, befinner sig den obegripliga lillasystemen i fantasins värld, trots att hon synnerligen vakert förföljt en faktisk fiende. Broderns tillrättavisning klargör både för Inga – observera namnet – och läsaren huvudpersonens obefintliga insats. Det är med andra ord inte kvinnofiguren som skyddar nationens gränser eller besitter hårdvalutakunskaperna när allt kommer omkring; dessa förmågor och kunskaper knyts till manliga kroppar, helt i enlighet med den könade kroppspolitik som styr nationen. Dock erkänner brodern att han borde ha trott på Ingas iakttagelser och dessutom – mer för sig själv, anger texten – att hennes agerande gjorde så att en *svensk* mördare kan uteslutas. Med detta synsätt handlar det otvetydigt om en beredskapsinsats som räddar nationen Sveriges ära, men som i könslogikens namn inte kan erkännas eftersom den utförts av en kvinna.

Kurirplan nödlandar illustrerar med andra ord i fiktiv form det som både svensk och internationell forskning och även samtida kommentarer framhåller – att kvinnors bidrag ses som/görs till underordnade och temporära under krigstid. Om inte förr, ska kvinnorna självklart tillbaka till sina ordinarie uppgifter när kriget upphör. Jag citerar än en gång den samtida svenska reportern Jannes för en koncis analys av detta fenomen, denna gång med anknytning till arbetsmarknaden:

Ja, när det blir krig behövs till och med kvinnorna. De blir upptagna i männens gemenskap, alla friar till dem: kom till oss, kom till oss, tro på er själva, gör er plikt! [...] [N]är kriget är över glömmet många de fagra orden. På nytt blir det en mängd yrken vi inte lämpar oss för och det börjar glunkas om [...] att kvinnor håller platser som män så mycket bättre behöver.¹³⁴

Detta fenomen har diskuterats också i litteraturforskningen, bland annat i Gill Plains *Women's Fiction of the Second World War* där den manliga soldatens hemvändande präglat bilden av efterkrigslitteraturen, mot vilket Plain vill ställa kvinnliga författares skildringar av kvinnors efterkrigserfarenhet som i fiktionen omvandlas till "a literature of lost possibilities".¹³⁵ I dessa texter gestaltas hur fokus vänds från offentligheten till den privata sfären, den sfär kvinnofigurerna förväntas återinträda i, vilket skapar ambivalenta känslor hos dem. Detta visar dock framställningen i *Kurirplan nödlandar* inte några tecken på: ingen är lyckligare än Inga över att hänvisas tillbaka till intimsfären och till den nyfunna hetero-förälskelsen Gösta, som hon återser då hon är patient på ett sjukhus – dit kommer hon på grund av en skada hon erhållit under den vilda jakten, vilket gör att hon lämpligt kan inta rollen av hjälpbehövande kvinna. *Kurirplan nödlandar* korrigerar härigenom med emfas den kvinnliga huvudpersonen redan i krigstid genom att slutgiltigt placera henne i positionen som den som behöver beskyddas. Denna underordnade feminina roll beskriver statsvetaren Iris Marion Young som nödvändig för "den maskulina beskyddarlogiken", den logik som innebär att männen inom en nation agerar som ridderliga övervakare av nationens kvinnor och barn som anses behöva beskydd mot externa faror. Detta i sin tur förutsätter den 'andre' mannen, den lömske angriparen, som hotar de inhemska kvinnorna.¹³⁶ Här har dock Larssons nationella narrativ i *Kurirplan nödlandar* en delvis annan konstruktion: "främlingen" spelar rollen enligt ovanstående scenario – som angriparen som hotar nationens kvinna –, men trots att den kvinnliga huvudpersonen under stora delar av skildringen står helt utan beskyddare, klarar hon sig galant. På så vis framstår upplösningen i heteronormativitetens tecken fullt ut som den konstruktion den är. Den oräddhet och företagsamhet som Inga uppvisar som karaktär kan definieras som tydligt maskulina kvaliteter, men i det fiktiva dramat tydliggörs att dessa, trots det uppenbara behovet av nationellt försvar, inte är önskvärda hos en (heterosexuell) kvinna vars rollförståelse baseras på fullständig tillit till den svenske mannens beskydd.

I de inomnationella beredskapsskildringarna har jag funnit en rad olika drag, från nationella känslor som självklart delas av olika romangestalter, både kvinnliga och manliga, till kvinnliga luftbevakares fullständiga brist på intresse för nationen. Liksom svenska manliga författares lyrik kretsar romanerna i mitt material kring ett få-

tal faktorer som grund för de nationella känslorna. Naturen, (kultur)landskapet och friheten i kombination är framträdande drag också i de texter jag undersöker. Den svenska nationen i beredskapstid omfamnar personer av båda könen i prosaframställningarna, men svenskhetens kärna utgörs av lantbrukande män, särskilt från Dalarna och Småland. I landsbygdsskildringarna finns samtidigt viktiga problematiseringar: här framförs kritik mot patriarkala strukturer och det ok dessa innebär för de lantbrukande kvinnorna. Om flera kvinnor delar arbetsbördan, som i Liljas *Ovädret drar förbi*, kan dessutom beredskapen fungera som ett frirum för en matriarkal familjestruktur med en intim närhet mellan kvinnor av olika generationer, något som även skapar en temporär maktposition. I Liljas framställning nyanseras också den praktiska maskuliniteten genom mansfigurernas lättleda hetero-erotik, betingad av beredskapssituationen. De naiva männen tillrättavisas med (fysisk) kraft av omgivande kvinnogestalter som härigenom får balansera svenskhetens maskulina kärna med en feminin dito. Att stadens unga (medelklass)kvinnor inte tillhör de strävsamma beredskaparna blir även uppenbart i landsbygdsbelysning, denna gång hos Nyblom i *Något måste vi våga*: för dem är arbete lek, inte allvar.

Denna sorglösa uppfattning åskådliggörs också genom en mängd kvinnliga gestalter i *Vanlig historia*, som dock inte placeras i motsatsparet landsbygd–stad. Här formas anarkistiska kollektiv, inriktade på nöje och (sexuell) njutning. Den heterosexuella aktivitet och ansvarslöshet från kvinnors sida som gestaltas i detta verk – utan moraliska undertoner – är unik i mitt 1940-talsmaterial. Beredskapstillvaron som sådan visar sig hos Tibell skapa bokstavliga frirum, inte bara i sexuell hänseende – betänk huvudpersonen som under tjänstgöring står naken i luftbevakningstornet. Denna romanfigur är även den som får formulera kritik mot nationens krigiska kroppspolitik, som innebär en absolut bestämmanderätt över medborgarnas kroppar.

Parallellt belyser den flerskiktade berättelsen i *Vanlig historia* den militära organisationen som djupt patriarkal. Femininitet visar sig vara något oinskrivet och oidentifierat i detta sammanhang, något som står utanför militära strukturer och det militära medborgarskap som självklart tillskrivs män. Därför bestraffas också de kvinnliga beredskaparna: i grunden är de definierade som kvinnliga medborgare med specifika, avgränsade roller i den patriarkala nationen, men utöver detta är de temporärt och unikt kvinnor i den militära struktur som utgör denna nations kvintessens. I en sådan ordning kan de överhuvudtaget inte placeras som 'normala'.

Trots den bestraffande behandlingen av de kvinnliga luftbevakarna ifrågasätter Tibells roman, liksom övriga verk som behandlas i detta kapitel, inte beredskapen som sådan. Fenomenet kvinnor i uniform ger däremot upphov till motstridiga åsikter kvinnor emellan i Liljas *Ovädret drar förbi* och Oléhn's *Var det värt allt detta?*. Det kvinnliga uniformsbärandet som sådant ses både som en osjälvständig kopiering av maskulin militarism och som nödvändig för disciplinering. Oavsett inställning som luftas i de litterära texterna äger en uppluckring av femininitet rum, en parallell till

den som sker i det omgivande samhället då kvinnor för första gången får bevaka luft- rummet och bära vapen. Fiktionen visar dock att när det blir krigiskt allvar, som i *Kurirplan nödlandar*, omvandlas den kvinnliga insatsen till ett intet, trots dess nationella betydelse: huvudpersonen sätts på plats av en manlig myndighetsperson – hennes egen bror – och skildringens konventionella heteroromantiska avslut förpassar henne tillbaka till intimsfären, dessutom helt i enlighet med hennes egen vilja.

I detta kapitel har jag diskuterat en rad kvinnliga författare vars texter ger prov på den intensifierade betydelse som nationen får under andra världskriget. Deras gestaltningar visar också på bredden i den nationella beredskapen: den inbegriper både kvinnor och män, i och utan uniform, från olika samhällsklasser, i staden och på landsbygden. Det nationella – i det närmaste nationalistiskt betonade – påbudet att agera i den svenska nationens tjänst visar sig i stort sett allena rådande i denna del av materialet, dock med Tibells *Vanlig historia* som viktigt undantag. I nästa kapitel vidgas scenariot när jag utforskar framställningarna av ståndpunktstaganden bortom nationens gränser i svensk 1940-talsprosa.

– II –

Att ta ställning bortom den egna nationen

- Är vi svenskar eller tyskar? frågade han.
- Vi är det ena, men vi kanske blir det andra.
- Resonerar du på det viset, är du en förrädare mot ditt land.
- Jag är neutral.
- En stat kan vara neutral, men inte en individ.
- Man kan åtminstone hålla mun.
- Och ge efter.

(Ur Gurli Hertzman-Ericson: *En hand i min* 1943)

I ovanstående dialog konfronterar huvudpersonen i Gurli Hertzman-Ericsons *En hand i min* (1943) en yngre kollega på sin arbetsplats med frågan om att förhålla sig neutral under andra världskriget. Detta är nationen Sveriges officiella ställningstagande vid denna tid, en hållning som kritiseras av många i samtiden eftersom den inte efterlevs enligt kritikerna. Eftergifter görs gentemot diktaturen Tyskland – två omdebatterade exempel är järnmalmsexport och transiteringståg genom Sverige med tyska soldater på väg till Norge och Finland.¹³⁷ Frågan om Sveriges neutralitet blir också högst aktuell när de så kallade broderländerna blir anfallna och/eller ockuperade: kan Sverige underlåta att stötta Finland, Norge och Danmark, länder med vilka den svenska nationen anses ha särskilda band?

Ställningstaganden bortom Sverige och den officiella neutralitetspolitiken behandlas i romaner av Gurli Hertzman-Ericson, Ingegerd Stadener, Birgit Key-Åberg

och Elsa af Trolle, både på idénivå och i handling, filtrerat genom huvudpersonerna och/eller berättarinstansen i dessa verk. Dessa ställningstaganden – och i ett par fall vägen till dem – kommer att diskuteras i alla delar av detta kapitel. Jag börjar med att utforska frågan om att inta en övergripande, demokratisk ståndpunkt med hjälp av Hertzman-Ericsons *En hand i min*. Därefter analyserar jag en rad, främst nordiska, flyktingfigurer som får en framträdande roll i samma författares *Deras hjärtan skola brinna* (1945) och dessa gestalters inflytande på huvudpersonen. Nästa del i kapitlet ägnar jag åt den så kallade nordismen så som den kommer till uttryck i Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna*, Stadeners *Kvarnlyckan* (1944), Key-Åbergs *Jubla, du ofruktsamma ...* (1945) och Trolles *Vita Satan* (1948). Nordismen som idé bygger på att en närhet föreligger mellan Finland, Norge, Danmark och Sverige på grund av en delad historia, som även medfört en delad kultur, vilket förutsätts skapa en stark lojalitet mellan grannländerna.¹³⁸ Här kommer jag att undersöka de fiktiva uttrycken för denna form av begränsad transnationalism, också mot bakgrund av forskning om 1940-talets nordism.

Den demokratiska ståndpunkten: *En hand i min*

Gurli Hertzman-Ericson är en av de författare som diskuterar krigsrelaterade frågor i flera romaner under min undersökningsperiod. Förutom *En hand i min* och *Deras hjärtan skola brinna*, som båda diskuteras i detta kapitel, tillkommer *Hjälteglorian* (1950) som jag utforskar i kapitlet ”Transnationell beredskap?”.¹³⁹ Hertzman-Ericson tillhör de mycket lästa och uppskattade författarna under 1940-talet, och får genomgående beröm av den samtida kritiken för sina personporträtt, inte minst av barn och ungdom. I anmälningarna av *En hand i min* apostroferas särskilt huvudpersonen, den äldre mannen Erik Lundholm, kamrer till yrket, som mot fonden av andra världskriget står upp för sin åsikt.¹⁴⁰ Karin Karling pekar i sin recension på hur den krigiska tiden formar litteraturen:

Ingen författare, som vill skildra människor av idag, kan undgå att se dem mot den bakgrund som världshändelserna bilda. Inte ens i vår relativt lugna avkrok av en värld i brand, kan man undgå att se det politiska livets ingrepp i människornas öden.¹⁴¹

I denna litteratur placerar sig *En hand i min* med emfas, med sin mångfacetterade huvudperson som djupt påverkas av kriget och dess händelser. Denna karaktär ägnar jag min analys åt.

Tidigt i skildringen får läsaren inblick i Eriks transnationella perspektiv. Med sitt minne och sina kunskaper slår huvudpersonen en brygga mellan konflikterna som föregick första världskriget och de spänningar och konflikter som nu bygger ett nytt

krig. I dialog med sin hustru konstaterar han hur det gick 1908 när Österrike ”rövade [...] åt sig Bosnien och Herzegowina” och att denna gång rör ”spelöppningen” angreppet på Abessinien (107), nuvarande Etiopien, som äger rum år 1935. Då de olika parterna förhandlar över huvudet på Tjeckoslovakiens representant, vilket medför att Sudetenland kan annekteras av Tyskland, känner huvudpersonen intensivt ”det lilla landets nesa” (218). Som en följd av de övergrepp som sker mot olika länder från de militärt starkare nationernas sida finner Erik Lundholm att ett pacifistiskt ideal blir omöjligt att vidmakthålla: ”[T]iden själv [...] slog verktygen ur ens händer”, resonerar han för sig själv, vilket leder honom till slutsatsen att det inte lönar sig att möta ”ont med gott” (226). I denna romankaraktärs tankar och resonemang pekas Italien och Tyskland tydligt ut som angriparna, varvid texten helt lämnar den svenska, officiellt neutrala inställningen. Detta måste sättas i relation till inskränkningarna i den svenska tryckfriheten vid denna tidpunkt som bland annat innebär att nationens fredliga relation till ”främmande makt” inte får påverkas i negativ riktning, som jag tog upp i introduktionen. Inskränkningarna förefaller dock inte ha hindrat Hertzman-Ericson från att tydligt uttrycka en kritik mot nämnda länder i *En hand i min*.¹⁴²

Även flyktingarna och deras öden påverkar huvudpersonen i denna roman. Flyktingarna finns överallt enligt texten, vilket blir ett viktigt synliggörande i litteraturen vid denna tid, något som Hertzman-Ericson kommer att vidareutveckla i både *Deras hjärtan skola brinna* och *Hjälteglorian*:

[E]n flyktingsström sopade in över landet som vinddrivna frön, vilka aldrig funnit rot eller fäste. Hemlösheten stirrade ur deras ögon. Livet hade de räddat, men knappast något mer. Man råkade dem på kaféer, på möten, på små undangömda hotell och pensionat. De hade mycket att berätta. [...] Sådant som måste viskas, därför att det inte kunde uttalas högt. I ett anfall av förtvivlan eller ursinne kunde de flänga skjortan av kroppen och visa sina såriga ryggar. (240)

Det operonliga ”man” fungerar i citatet som ett slags distanserande skydd för huvudpersonen, men följs av en avslöjande närhet: ”Mardrömmar följde på sådana upplevelser, och kamrer Lundholm vaknade av att hjärtat dunkade som en hammare i bröstet” (ibid.). Här förstår vi att ”man” i det föregående citatet refererar till huvudpersonen och att de utsatta kropparnas förmedling av synbara skador invaderar hans drömmar, även om benämningen ”kamrer Lundholm” upprätthåller en viss distans i texten. Hur krigets övergrepp påverkar honom visar sig också då bilderna av svältande judiska barn i tidningarna inte lämnar honom i fred. Denna påtagliga inverkan från krigsbilder har jag funnit även i andra verk i mitt material. Särskilt barns utsatthet visar sig vara i fokus, men då förmedlat av kvinnor. Så till exempel ser huvudpersonen Hellen i Dagmar Edqvists *Hjärtat söker nödbamn* (1942) inre bilder av barn på flykt som dukar under för svält eller unga pojsoldater som dödar tills de själva stupar, och huvudpersonen Eva i Birgit Egerström-Holtsmarks *När det finns så mycket annat*

(1943) påverkas till mardrömssyner i vaket tillstånd som inbegriper hennes egna barn: ”John och Mats – hennes två barn – Mats med blod i det ljusa håret – John med de små snabba fötterna bortskjutna” (355).¹⁴³

Den politiska förändring som Erik Lundholm upplever på sin arbetsplats gör att frågan om neutralitet blir brännande, vilket leder till ett offentligt ställningstagande från hans sida. Under en längre tid har Eriks kontor orienterat sig ”söderut” – en omskrivning för Tyskland – och breven ”västerifrån”, det vill säga från England, blir ”alltmer avmätta” (224).¹⁴⁴ I en nyckelscen talar huvudpersonen ut inför en stor samling kolleger och nyttjar härigenom sin ”mänskliga rättighet att hävda friheten mot våldet” (245). Kassören på arbetsplatsen, en yngre man, tar honom åt sidan och manar honom att vara försiktig eftersom han annars kommer att dra alla i ”fördärvet” (245). Erik konfronterar kollegan:

- Har man inte längre rätt att tala?
- Nej, för fan. [---]
- Är vi svenskar eller tyskar? frågade [Erik].
- Vi är det ena, men vi kanske blir det andra.
- Resonerar du på det viset, är du en förrädare mot ditt land.
- Jag är neutral.
- En stat kan vara neutral, men inte en individ.
- Man kan åtminstone hålla mun.
- Och ge efter.
- Det blir vi nog fan tvungna att göra, när den tiden kommer. [---] Vi har spioner bland oss. De har länge gett akt på dig.
- Firman är alltså inte längre neutral?
- Det vet jag ingenting om, men jag vill inte mista min plats. Inte vid mina år. Jag har hustru och barn. (245 f)

I uttalandet att en stat kan vara neutral men inte en person ligger en referens till det av den tyska propagandaministern Joseph Goebbels använda ”absoluta’ neutralitetsbegreppet”, som betyder att inte bara staten utan även dess invånare ska vara neutrala, det vill säga i praktiken inta en kritiklös hållning till den nazistiska ideologin.¹⁴⁵ Jag tolkar här kontoret och dess inställning, åskådliggjord genom kassörens åsikter, som en metafor för det officiella Sverige som genom sin så kallade neutralitet ger plats åt en rad gråzonsperspektiv i anti-demokratisk riktning. En ekonomisk synvinkel kan också sägas representeras av denna arbetsplats: valet av Tyskland som handelspartner blir en fiktiv motsvarighet till Sveriges samarbeten med denna nation under andra världskriget, något som är av stor vikt för den svenska ekonomin.¹⁴⁶ Erik Lundholm är den enda medarbetare på kontoret som öppet förkastar neutraliteten och därmed den officiella svenska inställningen som ett förräderi mot demokrati och humanism. Samtidigt pekar han ut vägen för den rakryggade svenskheten, det vill säga den som nekar till tyskanpassning och bejaktar demokratisk öppenhet. Även kassören, pragmatikern,

genomsådar neutraliteten, men den yngre mannen drar en motsatt slutsats: här blir anpasslighet ledordet, kopplat till en maskulin försörjarroll. Efter detta intermezzo blir Erik inkallad till chefen, ännu en av tidens fiktiva inkarnationer av en känslökall människotyp/manstyp som vid åsynen av den äldre mannen irriterar sig på dennes dåliga hållning och tyst undrar varför inte alla förstår nyttan med morgongymnastik med tillhörande ”drill” (247). Den kritik huvudpersonen yttrat mot kontorets handelspartner renderar honom avsked utan pension, trots lång och trogen tjänst – dock får den kallhamrade chefen medge för sig själv att en viss värdighet ligger över den äldre mannens sorti. Här gör Erik Lundholm och det han står för när allt kommer omkring intryck på den politiska falang som hyllar en disciplinering av individen, både till kropp – med hjälp av ”drill” – och själ – genom att trycka ner åsikts- och yttrandefrihet.

Huvudpersonen placeras också bredvid en annan äldre man under en sjukhusvistelse, ytterligare en maskulin motpol i texten. Denne mansfigur, konstnär med tavlor på Nationalmuseum, har den fascistiska ”nyordningens” (44) åsikter på hjärnan och ”[s]pelar [...] Mussolini i sängen” på sjukhuset (46). Att konstnären är representerad på Nationalmuseum omvandlas till något lätt löjeväckande i texten: Eriks son, på besök hos fadern, skojar med honom och undrar om ”pappa har råkat i dåligt sällskap” när han får höra om konstnären och var hans verk är placerade (45). Här kastar texten ett kritiskt ljus på Nationalmuseum som en nationell institution som tillåter att svensk kultur får representeras av en fascist. Konstnären talar med hänförelse om den unga generationen, som hans dottersöner, bosatta i Italien, får exemplifiera: dessa är av rätta virket för att bli fascister, något som dock inte hindrar honom från att betrakta sina barnbarn med rasistisk blick som ”[s]varta små positivapor” (41).¹⁴⁷ Enligt denna romanfigur har tidens ungdom ”förmåga [...] att underkasta sig” och offra sig för ”staten, för fosterlandet, för sina ledare” (43). Fascistens åsikter ger Erik – och författaren – möjlighet att deklarerar sin avsky mot att bruka våld mot människor överhuvudtaget och mot fascismen i synnerhet, i vilken redan barn ska organiseras, under en täckmantel av frivillighet. Huvudpersonen reflekterar i sitt stilla sinne:

[D]en nyordning du talar om kommer att bli den värsta oordning världen skådat. Ty den, som bara tar för sig, utan att han tänker på om han kränker annans rätt, honom kan ingen ungdomlig hänförelse i världen rädda från undergång. (44)

”Nyordningen” kommer enligt Erik att producera kaos genom att den enskilde, tydligt könad som ”han”, enbart hävdar sin egen rätt, utan hänsyn till andras. Den äldre konstnären är också som person en del av denna självhävdelse, vilket syns i hans domderande och högljudda attityd mot sin omgivning, inte minst mot huvudpersonen – ”den lille kontoristen eller kassören eller vad fan han var för något [som] trodde att han hade något att säga till om” (43). I fascistens gestalt ställs hypermaskuliniteten,

uppblåst, självupptagen, med yttre markörer som preussiska knävelborrar, mot Erik Lundholm som inte karakteriseras av några (maskulina) hävdelsebegär. Fascisten är en både löjeväckande och, ironiskt nog, fysiskt sårbar figur. Denna orerande typ får aldrig lämna sjukhuset utan avlider av sviterna efter en blindtarmsinflammation, medan huvudpersonen tillfrisknar.

Att huvudpersonen är av manligt kön i *En hand i min* är enligt min läsning av fundamental betydelse av två orsaker. Den demokratiska ståndpunkt och de därmed sammanhörande existentiella och moraliska ställningstaganden som framförs av Erik Lundholm får en större auktoritet eftersom de uttrycks av en manlig karaktär, trots hans samtidiga anspråkslöshet och verkan i 'det lilla'. Därutöver utnyttjar författaren sin huvudpersons kön till att gestalta en icke schablonmässig maskulinitet, bland annat genom att kontrastera honom mot andra mansgestalter som kassören och konstnären, vilket får extra tyngd i en tid som så starkt präglas av chauvinism i mäns händer. Den manliga huvudpersonen framställs dessutom som en djupt moderlig karaktär – omhändertagande och med ögon för andras, särskilt kvinnors, situation, vilket visar sig både på hans arbetsplats och på sjukhuset. Inom hemmets fyra väggar får Erik möjlighet att till fullo utveckla sin modrande personlighet då han begåvas med barnbarnet Kim. Namnet Kim ska enligt barnets far göra honom till "hela världens lille vän" efter Rudyard Kiplings bok med samma namn (170) – också här får läsaren en vink i transnationell riktning.¹⁴⁸ I rollen av farfar framställs den äldre mannen konsekvent som den överlägsna vårdaren, i kontrast både till barnets biologiska föräldrar och till dess farmor. Redan på BB, då Erik hämtar barnet och dess mor, placerar en sjuksköterska med ett leende den lille i hans famn. Hemmavid instruerar Erik sin son Torsten som försöker få spädbarnet att sluta skrika:

- Inte ska du hålla honom på det viset, [...] det är ju inte underligt att han skriker. Det slutade med att farfar övertog Kim [---]
- Pappa har ett hypnotiskt inflytande på honom, sade Torsten, det kan inte förklaras på annat sätt.
- Jag är bara lugn, svarade kamrer Lundholm, det behövs ingenting annat. (182)

Erik får möjligheten att fullt ut vidareföra sitt humanistiska, inkännande perspektiv i relation till barnbarnet eftersom han blir pojkens primära uppfostrare då föräldrarna, båda konstnärer, ger sig iväg på en längre studieresa till Italien.¹⁴⁹ För huvudpersonen som i ett tidigare skede av romanen flyktigt tänkt på självmord blir Kim den som ger tillvaron verklig mening och även hjälper honom att uthärda det alltmer hårdnande läget ute i Europa: "Barnet var framtiden" för Erik Lundholm (225). Romantiteln *En hand i min* anspelar i sin tur både på länken och förtroendet mellan generationerna – barnets hand i den vuxnes – och den transnationella synvinkeln – att de krigande parterna ska kunna mötas genom ett handslag. När huvudpersonen som fasthetens symbol avlider på bokens slutsidor sker detta vid en tidpunkt, strax före påsken 1943,

då krigets utgång förefaller innebära tyskarnas nederlag. Nu är Kims föräldrar dessutom snart väntade till Sverige, och Erik vet att han måste lämna tillbaka sitt "lån" (291), barnbarnet, något han inte ser fram emot. Trots att påsken är nära, vilket pekar mot att sorgen kommer att bytas ut mot hopp om vi följer den kristna myten, och trots att huvudpersonen hyser tankar om att en förbättring för mänskligheten måste komma efter krigets förfärligheter – bland annat "säkerställandet av [...] mänskliga fri- och rättigheter" (ibid.) –, förlämnar den yngre generationen, det vill säga Kims föräldrar, en viss osäkerhet åt romanens avslutning: kommer de i sin uppfostranroll att kunna göra en insats som kan mäta sig med farfaderns för den framtid som barnet förkroppsligar?

Hertzman-Ericsons gestaltning av kamrer Lundholm visar på vikten av att den enskilda individen står upp för sin åsikt, mot tyranni, för demokrati, vilket i förlängningen fungerar som en anmaning till läsaren att ställa sig på samma sida. "Mänskliga fri- och rättigheter" blir framåtblickande honnörssord i romanen, till det arbete som kommer att göras efter andra världskriget när dessa rättigheter formuleras i FN:s regi. Härigenom utvidgas även frågan om beredskap till den transnationella efterkrigs-situationen i Hertzman-Ericsons verk: vilken form av internationellt samfund ska då byggas? Eftersom *En hand i min* är den enda roman i mitt material som så tydligt framhäver ståndpunkten med individens oavvisliga rättigheter vill jag framhålla författarens politiska engagemang under krigstiden, inte minst i frågan om åsikts- och yttrandefrihet, som en bakgrund till det starka ställningstagandet i fiktionens form. Hertzman-Ericson uttrycker i olika skrifter och sammanhang skarp kritik mot den kringskurna tryckfriheten och censurlagen som enligt henne "klipp[t] bort ett stycke av den svenska folkfriheten".¹⁵⁰ Under kriget blir hon också medlem i ett nybildat politiskt parti vid namn Radikala landsföreningen. Historikern Louise Drangel definierar partiet som "ultrademokratiskt" i sin avhandling *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935–1945* (1976).¹⁵¹ Radikala landsföreningen vill överbrygga klyftan mellan arbetare och borgare och opponerar sig mot privatkapitalism – "företagsdemokrati" och "kooperativa driftformer" förordas enligt Drangel.¹⁵² Även som partimedlem uttrycker Hertzman-Ericson sina åsikter om den hotade tryckfriheten som hon kallar "ett vanskött arv".¹⁵³ Partiet är djupt kritiskt till samlingsregeringens "eftergivna och partibyråkratiska styre" och har i sitt parti-program från 1945 en rad framsynta punkter, vissa med tydligt feministiskt innehåll, bland andra vikten av särbeskattning och ökad kvinnorepresentation i riksdagen.¹⁵⁴ Jag citerar här Hertzman-Ericson ur den skriftserie som partiet ger ut, detta nummer med den talande rubriken *Förnyelse* (1944):

Orsakerna till vårt missnöje är mångahanda. Man behöver blott nämna flyktingspolitiken, transiteringen, undfallenheten för främmande makt som ibland äventyrat vår neutralitet, sekretessen i angelägenheter som rört hela folket, maktfullkomligheten m. m.¹⁵⁵

Här ser vi hur författaren listar flera exempel på en svensk politik under andra världskriget som fundamentalt hotar både demokratin och den officiella neutraliteten. Den svenska neutraliteten blir i Hertzman-Ericsons ögon detsamma som att närma sig diktaturen Tyskland, en synpunkt som vi även sett demonstrerad i *En hand i min*.¹⁵⁶

Avslutningsvis i detta avsnitt vill jag också kort ställa Hertzman-Ericsons roman mot Eyvind Johnsons Krilontrilogi, utgiven 1941–43, en allegori med tydliga realistiska och samtidsförankrade kännetecken som i forskning och litteraturhistoria framhävts som ett exempel på starkt neutralitetskritisk litteratur – en litteratur som vi nu sett att även Hertzman-Ericsons roman tillhör.¹⁵⁷ I *Grupp Krilon*, första delen i Johnsons trilogi, säger huvudpersonen Johannes Krilon till de övriga, alla män, i Grupp Krilon: ”Mina herrar, jag kan inte vara neutral. Det vore onaturligt, ja, jag vill påstå: det vore i högsta grad osedligt. Det är min mänskliga plikt, liksom er, att inte vara neutral”.¹⁵⁸ Enligt denna paroll gestaltas också Hertzman-Ericsons huvudperson: att vara neutral, det vill säga att *inte* stå upp för frihet och demokrati, är en omöjlighet. Men medan fastighetsmäklaren Krilon opererar som ledare för en grupp – exklusivt formad för och av män som för intellektuella samtal – och i denna position även väcker de politiska motståndarnas häftiga avsky, har vi sett att Erik Lundholm framställs som en synnerligen anspråkslös person som gör störst avtryck på sin närmaste omgivning. Som sådan talar han uppenbart till den samtida kritiken, som unisont är betagen i denna stillsamma men rakryggade gestalt. Däremot ger inte Eriks moderliga egenskaper, som utgör en fundamental del av hans personlighet, upphov till några kommentarer: enda gången romanens huvudperson uppmärksammas som uppfostrare av barnbarnet relaterat till kön karakteriseras hans beteende visavi Kim som ”manligt osentimentalt”.¹⁵⁹ Däremot placeras *författaren* som både kvinnlig och moderlig i sitt skapande av det mänskliga porträttet av Erik Lundholm: Hertzman-Ericsons berättarkonst benämns med ordalag som ”kvinnligt adelskap” och med romanen sägs hon formulera ett ”moderligt ’trots allt’”, vilket blir en talande karakteristik av den kvinnliga neutralitetskritikern.¹⁶⁰

Flyktingarna i *Deras hjärtan skola brinna*

Även i detta avsnitt utgår jag från en roman av Gurli Hertzman-Ericson, nämligen *Deras hjärtan skola brinna* från 1945. Här möter vi huvudpersonen Katie Bremer som också hon intar en tydlig ståndpunkt i icke-neutral riktning och i den bemärkelsen är arvtagare till Erik Lundholm. I likhet med Erik hyser Katie även förståelse för väpnad kamp. Detta skiljer henne markant från hennes berömda namne, Fredrika Bremer, som blivit en del i svensk pacifistisk-feministisk historieskrivning genom sitt internationella upprop för fred, riktat till kvinnor vid 1800-talets mitt.¹⁶¹ I *Deras hjärtan skola brinna* placerar författaren sin huvudperson i ett individuellt drama mot en fond av krigsrelaterade frågor: Katie befinner sig i romanens början på ett sanatorium för

slutbehandling av tbc, samtidigt som hon går igenom en skilsmässa, vilket innebär att hon måste ordna en försörjning för sig och sina två barn. Detta ställs mot huvudpersonens möten med flyktingar och de inblickar hon härigenom får i deras tillvaro. En norsk flykting, Håkon Langer, blir också hennes älskare.¹⁶²

Med undantag för den manliga älskarfiguren är det de kvinnliga flyktingarna som spelar en framträdande roll i romanen, vilket i sig utgör ett tydligt motexempel till den diskurs som dominerar i svensk offentlig debatt och hos svenska myndigheter under 1940-talet, i vilken flyktingen är en man.¹⁶³ De norska och i viss mån danska kvinnorna i *Deras hjärtan skola brinna* får förmedla berättelser som ger prov på ett okuvligt mod inom motståndskampen. De norska kvinnorna fortsätter dessutom sin kamp i Sverige, om än under lagliga former, genom arbetet på en så kallad ”flyktingsbyrå” vars verksamhet Katie deltar i. Via Hertzman-Ericsons fiktiva gestaltning får vi en bild av en bred verksamhet – det handlar om allt från att organisera hjälpen till att packa matpaket och dela ut kläder.¹⁶⁴

I *Deras hjärtan skola brinna* får vi också möta en specifik grupp kvinnliga flyktingar – de gravida kvinnorna som ensamma flytt från Norge till Sverige. Dessa ges en särställning i texten via huvudpersonen: här har vi dem som verkligen prövats. Samtidigt får de en positivt framåtblickande uppgift eftersom de bär på ett nytt Norge. De tillskrivs på så vis en kroppspolitisk roll, i detta skönlitterära exempel som garanter för återväxten av en sargad nation genom sina reproduktiva kroppar.¹⁶⁵ En annan kroppspolitisk länk till just kvinnokroppen förmedlas via en manlig blick när motståndskämpen Håkon, Katies älskare, helt oväntat möter sin hustru i Stockholm, varvid han förklarar för Katie att ”[d]et var ett stycke av Norge som kom emot mig” (313). Bakomliggande finns även här en hjälteberättelse med en kvinnofigur i centrum där Håkons hustru, som ”inte [...] vet vad rädsla vill säga”, ”härdad av sport och friluftsliv” (312), tar sig till Sverige trots övermänskliga svårigheter. Det visar sig att det är kvinnokroppen och nationen i skön förening som norrmannen är beredd att kämpa för, vilket innebär att han åtminstone temporärt väljer bort den svenska huvudpersonen som älskarinna. Katie Bremer står utanför detta strikt nationella scenario, också genom att hon inte haft chans att uppvisa någon motsvarighet till detta (norska) kurage. Men norsk femininitet definieras även med hjälp av en rasifierad figur: ur huvudpersonens synvinkel är de gravida norska kvinnornas värsta öde att de ”inte ens [visste] om de som [resande]kvinnor vid landsvägskanten skulle ha en klut att vira den förstfödde i” (242). Här handlar det om en grupp som i samtiden anses utmärkas av en vagabonderande tillvaro.¹⁶⁶ Så berättade är de norska kvinnorna på flykt att de sjunkit till de icke bofastas nivå och lägre. Rötter och bofasthet i kombination med vithet fungerar här som både norm och utgångspunkt för den nationella hemmahörigheten. Med andra ord föreligger här samma förståelseram som för svenskhet, som jag diskuterade i förra kapitlet. Den underliggande nordismen i denna närhet mellan norskhet och svenskhet återkommer jag till.

En annan roll som flyktingfigurerna, särskilt älskaren Håkon och den franska flyktingen Mme Francillon, spelar i texten är att de blir vägvisare i frågan att ta ställning mer generellt. Själva romantiteln är central i detta avseende. *Deras hjärtan skola brinna* är hämtad från en så kallad danslek, Domaredansen, och återkommer vid flera tillfällen i romanen.¹⁶⁷ Texten till Domaredansen bjuder in personer med hjärtan brinnande av kärlek att delta och här mer än antyds erotik och (kär)lek, något som i Hertzman-Ericsons gestaltning omvandlas till en fråga om både kärlek och hat.¹⁶⁸ Titeln väcks till liv av Mme Francillon. Under ett samtal mellan Katie och fransyskan förstår huvudpersonen att det är hatet som håller flyktingens hjärta brinnande. För Mme Francillon hjälper det inte att hennes dotter överlevt och att möjligheterna finns för denna dotter att få en bra tillvaro i Sverige. Även hos den norska fru Reder som förlorat sitt enda barn och dennas make ser huvudpersonen samma ”fanatiska glöd” (238). Bilden av brinnande hjärtan återkommer när Katie jämför de två kvinnogestalterna: ”samma livsångest, samma hat som behärskade dem båda” (ibid.). I denna roman blir hatet med andra ord en känsla som hyses av kvinnor – observera som något produktivt, som något som förmår dessa kvinnogestalter att hålla kampen levande: om igen apostroferas de kvinnliga flyktingarna i texten.¹⁶⁹ Könsuppdelningen förstärks av att motståndsmannen Håkon inte känner något liknande inför sina förövrare, trots att han både suttit i läger och blivit torterad: ”Man hatar inte en galen hund, men man oskadliggör den”, är hans åsikt (306). För Håkon handlar det om vem som begår övergreppen: den norske flyktingens bild ger vid handen att eftersom bödlarna inte är mänskliga förtjänar de inte hat. Härigenom skulle han kunna sägas uttrycka en betydligt mindre emotionell inställning, dikterad av (maskulin?) rationalitet och förmåga till distans. Huvudpersonens egen slutsats blir att det viktigaste är att antingen älska eller hata men aldrig vara ”ljum” (152).¹⁷⁰ Den väg hon själv slår in på blir dock kärlekens genom förhållandet till norrmannen Håkon.

Jag vill avsluta detta avsnitt med att föra in frågan om återgivningar av tortyr och förföljelse i Hertzman-Ericsons roman. Här får huvudpersonen tillgång till olika flyktingars erfarenheter genom deras berättelser. Främst den franska flyktingen Mme Francillon och den norske Håkon spelar viktiga roller. För att börja med Mme Francillon, vars själva efternamn understryker hennes franskhets, så berättar hon om jorden som hon ägt och brukat med sin familj och om hur hennes gård jämnats med marken. Åkrarna bär inte längre grödor utan ”blodiga bollar av tilltrasslad taggråd” (145). Inför Katie Bremer kan hon äntligen tala, vilket pekar på att huvudpersonen i sin tur har betydelse för denna flyktingfigur.¹⁷¹ De svårigheter som berättandet hittills inneburit för Mme Francillon återges i pregnanta bilder, förmedlade av berättarinstansen: minnena från det ockuperade Frankrike har rest ett ”taggrådsstängsel” – här möter vi taggråden i bildlig bemärkelse – mellan henne och ”den lugna verkligheten” i Sverige, ångesten har ”grävt ur henne som stekeln gräver ur den friska kärnan innanför

skalet” (144). Men Katie finner inga ord att bemöta fransyskans lidandeshistoria med och en dialog kan därför inte äga rum. Mme Francillon slår fast: ”Andra kan säga, jag tror eller jag tvivlar, men jag vet” (146). Texten formulerar här en oöverstiglig skillnad mellan den som varit utsatt och den som inte varit det.

Men även för den franska flyktingen finns en gräns för talet när det handlar om de svåraste minnena: dessa är ”som frätande syror i öppna sår” och kan inte återges (146). Detta icke-berättande återfinns huvudpersonen hos Håkon: ”Bara inte tala om det, du. Bara inte tala om det”, säger han till Katie (305). Det blir istället den kroppsliga närheten mellan de två älskande som möjliggör en överföring av mansfigurens erfarenheter till Katie: när hennes fingrar smeker hans nakna rygg känner hon en ”reflad sandbotten” istället för slät hud (304). Genom känselns öppnas en möjlighet till delaktighet och medlidande: ”Hon upplevde hans vånda. Hon upplevde gisselslagen som skurit upp blodiga remmar ur hans hud [...] Hon såg honom på sträckbänken. Hon hörde läderremmens vin. Hon kände slagen mot sin egen rygg” (305 f). Beröringen och de inre bilder denna skapar förstärks av kärlekens kraft och här behövs inga ord. Men huvudpersonen envisas med att berättande krävs för att den älskade ska få psykisk förlösning från det han upplevt, varvid Håkon formulerar en icke-berättelse som endast anger hur han *inte* drabbats:

Vi blev torterade. Du vet ju att man blir torterad i tyska koncentrationsläger. Jag hade det inte värst. Många hade det värre än jag. [...] Du ser att jag har mina tänder i behåll, mina naglar, min manbarhet. Jag har inte fått mina njuror sönderslagna, och min rygg höll. (ibid.)

Förutom att inga upplysningar ges om tortyren som sådan, framstår mansgestaltens kropp som nära nog funktionsfullkomlig, inte minst ifråga om en heterosexuell och reproduktiv roll som ”manbar”.¹⁷² Vi får inte heller någon indikation i texten på att detta ’berättande’, som jag vill sätta citattecken kring, hjälper norrmannen: snarare blir huvudpersonens krav på den älskade uttryck för en tämligen naiv önskan som kan läsas som sprungen ur (svensk) brist på erfarenhet.

Med hjälp av olika flyktingfigurer har Katie Bremer vid romanens slut fått en förhöjd förståelse för de människor som tar ställning genom kamp. Mötet med norrmannen och dennes kropp och historia gör att även den nationella gränsen överskrids för hennes del, något som visar sig på slutsidan då älskaren lämnat henne för att återuppta motståndskampen: ”[H]ans land var hennes liksom hennes land var hans”, tänker huvudpersonen (322). För det första ledet i citatet ger narrativet en tydlig underbyggnad, det senare ledet ekar dock tomt: det finns inget som pekar mot att det skyddade Sverige som stått utanför kriget skapar en motsvarande känsla hos den norske flyktingen.

Nordismen i 1940-talets debatt och dikt

De känslor som Norge och den norska kampen väcker hos den svenska huvudpersonen i Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna* kan också knytas till den så kallade nordismen i samtiden. Denna tankeströmning kommer till uttryck även i Ingegerd Stadeners *Kvarnlyckan*, Birgit Key-Åbergs *Jubla, du ofruktsamma ...* samt Elsa af Trolles *Vita Satan*. I min diskussion kommer jag att visa att de kvinnliga författarna vidareutvecklar nordismen bort från det broderskap som i samtiden är en självklarhet. Som en allmän bakgrund till tankeriktningen gör jag här en presentation med hjälp av tidigare forskning.

Föreställningen om en gemensam historia och kultur som skapat en speciell närhet och solidaritet mellan de nordiska länderna utvecklas under 1800-talets nationalistiska strömningar i Sverige.¹⁷³ Denna tankeriktning har fortsatt stor aktualitet under 1940-talet, visar historikern Mikael Byström i sin undersökning av svensk debatt i press och riksdag från denna period, *En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlännningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947* (2006). Från svenskt håll betraktas gemenskapen som så självklar att den inte behöver definieras.¹⁷⁴ Den svenska självbilden är den att Sverige historiskt sett alltid varit djupt involverat i grannländernas öden och fört en kamp för ”de nordiska idealen”.¹⁷⁵ Svenskhet och nordiskhet går här in i varandra och visar sig ekvivalent med ”frihet, humanitet och demokrati”.¹⁷⁶ Byström drar också slutsatsen utifrån sitt material att de ”etniskt nordiska flyktingarna [accepterades] inom den ’svenska’ etniciteten”.¹⁷⁷ Metaforiken avslöjar dessutom att nordismen endast utgår från ett kön, det manliga: det handlar om ”broderskap” mellan ”brödrafolk”.¹⁷⁸ Tanken om ett speciellt nordiskt brödraskap motiverar även synen på danskar, norrmän och finnar som särskilt skyddsvärda under kriget. Gruppen balter blir dock tvetydig: de så kallade estlandssvenskarna betraktas positivt i riksdagsdebatt och press eftersom de tillhör kategorin svenskättlingar, medan balterna i övrigt inte ses som en del av nordiskheten, vilket motiverar en kritisk och avvisande syn på dem, dessutom länkat till (en tillskriven) nazism. Gränsen mellan ”brödrafolken” och ’andra’ folk markeras på så sätt.¹⁷⁹ Men förbehållen och gränsdragningarna blir också tydliga då de norska och danska judiska flyktingarna skiljs ut och blir vad Byström kallar ”halvbröder i den nordiska syskonskaran”.¹⁸⁰

Även i Bengt Landgrens dikt- och debattmaterial i studien *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen* finns nordismen som ett tydligt inslag. Också motivet broderskap/broderland är framträdande: Finland omtalas till exempel som ”vår yngste bror”, men även tanken om Norden som ett gemensamt ”fosterland” förekommer.¹⁸¹ Den nordiska samhörigheten blir särskilt märkbar vid tidpunkterna för finska vinterkriget och ockupationen av Danmark och Norge. Då kritiseras den svenska statens undfallande hållning och politik i relation till de nordiska länderna både i dikt och debatt,

visar Landgren med hjälp av sitt material. Enligt Landgren blir Finland demokratin ”bålverk mot Österns barbari och despoti”, vilket är ett tydligt uttryck för synen på Orienten som kulturellt och politiskt lägre stående än Occidenten.¹⁸² Finlands sak är Sveriges eftersom det också handlar om de egna gränserna, ett exempel på ”utvidgad nationalism”, med Landgrens ord.¹⁸³ Den gemensamma historien och grannländernas moraliskt höga halt i motståndskampen lyfts fram i både Norges och Finlands fall, medan Danmark, där motståndskampen inte är synlig på samma sätt, inte spelar samma framträdande roll, varken i diktning eller debatt.

Nordismen i *Deras hjärtan skola brinna och Kvarnlyckan*

I Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna* får, som vi sett, norska, främst kvinnliga, flyktingar en framträdande plats och definieras i hög grad av hjältemod. Men i detta verk framkommer även en mer kritisk syn på den norska befolkningen, uttryckt av både huvudpersonen och den norska fru Reder som i romanen förestår den norska flyktinghjälpen: fru Reder understryker för Katie att bland norrmännen finns också förrädare, ”rask”, ”[a]nfrätta celler som kan förstöra en hel organism”, där det kroppspolitiskt färgade begreppet ”organismen” kan läsas som nationen (237).¹⁸⁴ Huvudpersonen tänker i sin tur på de rotlösa – här är det intressant att notera ännu en referens till de icke jord- och platsbundna – som drivits av känslor som äventyrlängtan och tristess, närmast att likna vid fru Reders ”rask”. Hertzman-Ericsons nedtoning i romanen av broderskapet i sig, till vilken den breda representationen av kvinnliga flyktingar bidrar, kombinerat med att hjältebilden av det norska folket nyanseras, gör hennes framställning mer inkluderande och mångfacetterad än dem som Landgrens diktmaterial uppvisar – dock kan ett visst efterhandsperspektiv ha bidragit för Hertzman-Ericsons del eftersom hon publicerar sin roman strax efter andra världskrigets slut. Här är det också av intresse att ta in den samtida kritikens synpunkter på hur just norrmännen i *Deras hjärtan skola brinna* karakteriseras, som visar på att detta inte kan passera okommenterat år 1945. *Expressens* Ivar Harrie anser till exempel att ämnet Norge under kriget ligger både författarens och läsarnas ”hjärta så nära” – här måste vi även inkludera närheten i tid eftersom handlingen utspelar sig 1943–44 – att detta försvårar en realistisk framställning och gör den ”konventionell” om än i ”god mening”.¹⁸⁵ Hertzman-Ericsons bild av det norska folket blir alltför entydigt positiv, som jag läser denna kritiker. Lars Englund i *Bonniers Litterära Magasin (BLM)* uttrycker en likartad synpunkt: porträttet av norrmännen är lite väl beundrande – snarare har dessa enbart gjort vad som anstår dem, vilket ”[r]ätt fattat är [...] beröm nog”.¹⁸⁶ Ingen av dessa recensenter noterar med andra ord att ställningstagandet för denna nation inte är entydigt i texten. Ytterligare ett drag tillkommer dock som visar på en för-

givettagen nordisk enhet och enhetlighet, i likhet med den som både Landgren och Byström lyfter fram: de norska flyktingarna i denna roman betraktas överhuvudtaget inte som främlingar, vilket uppenbaras i texten då norskhet visar sig ha samma definitionsgrunder som svenskhet. Bilden av en självklar närhet mellan Norge och Sverige blir i Hertzman-Ericsons roman samtidigt ansträngd mot bakgrunden av Sveriges neutrala ståndpunkt under kriget: min analys av texten visade att huvudpersonens syn på en ömsesidig och likvärdig relation mellan dessa två nationer mer framstår som hennes eget önsketänkande.

Ett exempel på en roman som istället visar på motsatsen, då närheten mellan två nordiska folk når till en punkt där gränsen mellan dem förefaller upplösas, har jag funnit i Ingegerd Stadeners *Kvarnlyckan* (1944). I detta verk utspelar sig handlingen i sydvästra Sverige och här, liksom i romanerna som diskuterades i förra kapitlet, blir ett specifikt datum apostroferat i berättelsen, denna gång den tjugonionde augusti 1943 då den danska regeringen avsätts efter stora strejker och sabotageaktioner mot tyskarna. Detta datum proklamerar undantagstillstånd av ockupationsmakten, något som utlöser en stark solidaritet med nationen ifråga enligt berättarrösten i *Kvarnlyckan*: ”nästan alla tankar” kretsar kring ”det isolerade Danmark” (60).¹⁸⁷ I texten omtalas hur

Polen hade skakat dem [...] Vinterkriget hade engagerat dem intensivt, och Frankrike hade för många känts som ett förblödande sår. Norge hade upprört deras ädlaste känslor. Men Danmark i dessa ödesdigra ovissa dagar, det kändes för sörlänningen som om hans mor eller hans barn svävat i dödsfara, här var det inte fråga om varma känslor, kränkt rättsmedvetande eller inlevelse i en annans lidande som vore det ens eget. Här var det ännu djupare instinkter i rörelse. ”Nordismen” hade många av dem lett skeptiskt åt. Nu visste de med oomtvistlig säkerhet, att de själva och de hinsides sundet, utan att ha vetat det, v o r o ett, organiskt ett, oupplösligt ett. Talet om nordismen blev nu roande på samma sätt, som om ett par siamesiska tvillingar bedyrat att de voro syskon. (60 f, spärrad text i originalet)

Med all önskvärd tydlighet visar citatet hur förmågan till inlevelse ökar med närheten för att till slut övergå i ”ännu djupare instinkter”. Här lämnas med andra ord fosterlandet Sverige och regionen blir istället vägledande: det handlar om ”sörlänningens” känslor för sina närmaste, mödrar eller barn, vilket bygger biologiska band – observera med maskulinitet som bas. Dessa känslor kan inte formuleras rationellt, men är just därför oavvisliga. Nordismen blir nu den självklara utgångspunkten och mot slutet av citatet frammanas med hjälp av en alltmer intensifierad metaforik en oupplöslig gemenskap. Samtidigt får nordismen här ännu en alternativ betydelse genom den regionala anknytningen, något jag återkommer till senare i kapitlet.

Omslag till *Med 40.000 finska barn i Sverige. En folkvandring i smått* (1943).

Det transnationella modrandet i *Jubla, du ofruktsamma ...*

I Birgit Key-Åbergs *Jubla, du ofruktsamma ...* (1945) behandlas ytterligare ett område som de manliga författarna inte berör, nämligen det transnationella modrandet. Romanen gestaltar utförligt själva krigstiden ur svensk och nordisk synvinkel, allt filtrerat genom huvudpersonen Vivian som då blir engagerad i olika hjälpaktioner. *Jubla, du ofruktsamma ...* presenteras i baksidestexten som en skildring av ”den svenska kvinnans reaktion inför kriget och beredskapen”, vilket visar att huvudpersonens upplevelser betraktas – och marknadsförs – som vittnesmål. Även den samtida kritiken kommenterar detta drag: i *Morgon-Tidningens* positiva anmälan använder recensenten, som ett eko av baksidestexten, samma formulering – ”den svenska kvinnans reaktion” – och poängterar också författarens europeiska utblick som visar sig i skildringen av Vivians erfarenheter som barnflicka i olika länder i Europa, bland annat Tyskland, under förkrigstid.¹⁸⁸ I *Ny Tid* nämner recensenten, även här berömande, Key-Åbergs erfarenhet av hjälparbete och att hon därför ”vet vad hon talar om”, vilket pekar på författarens starka beredskapsengagemang.¹⁸⁹ Detta skriver författaren själv om i samlingsvolymen *Sveriges kvinnliga beredskap*, där hon presenterar Försäkringskvinnornas Luftskyddsskår i Stockholm som hon grundat.¹⁹⁰

I *Jubla, du ofruktsamma ...* möter läsaren ett transnationellt modrande som är länkat till omhändertagandet av barn från de krigsdrabbade länderna, något som i

Sverige främst rör finska barn.¹⁹¹ Hos Key-Åberg problematiseras detta fenomen, också ifråga om estniska fosterbarn eftersom författaren med hjälp av sin huvudperson inkluderar Baltikum i Norden.¹⁹² Mötena med och beskrivningarna av barngestalterna i romanen visar hur separationen kan upplevas negativt av både barn och föräldrar, något som det inte tas hänsyn till i samtiden.¹⁹³ Så funderar huvudpersonen Vivian ur den ivägskickande moderns synvinkel: ”[H]ur skulle det kännas som mor att tvingas skicka iväg dem?” (186). I linje med modrandets betydelse i denna roman är det moderns känslor som här poängteras. Den finske pojken Urban, Vivians fosterbarn, får ge ytterligare perspektiv: nio år gammal känner han sig för stor för att vara fosterbarn och vill tillbaka för att hjälpa sin mor i Finland. En inblick i hur det jämförelsevis rättslösa fosterbarnet kan behandlas får vi också i en scen som samtidigt demonterar moderligheten. Vivians chef, som varit på en välgörenhetstillställning, återger en hel scen för huvudpersonen i vilken kontrasten mellan värdinnans allmänt välmående barn med ”porlinsblå” ögon och hennes fosterbarn från Estland, en liten smal flicka med irrande mörka ögon, understryks (276). Värdinnan demonstrerar först de egna barnen, därefter Aida:

– Här är Aida, vår lilla estniska flicka. Visa nu att du är lika väluppfostrad som Signe, Erik och Gunilla. Stå inte med benen så där, barn! [---] Ni förstår, hon har inte varit här så länge. Ovanan gör henne litet blyg. Men hon blir nog bra, då hon får äta upp sig. Första tiden kräktes hon bara. Och så vill hon gärna gråta. [---] Vad det är svårt med problembarn. Kom nu, Aida, sjåpa dig inte, när alla dessa snälla tanter vill hälsa på dig! (ibid.)

Barnet blir ett formligt utställningsobjekt, kommenterat som om det inte vore närvarande, och ut-/avskiljs tydligt av fostermodern som icke-svenskt och därigenom svårhanterligt. Detta barn visar sig misslyckas med att förbättra den välbeställda svenskans image, vilket uppenbarligen är hennes enda motiv för att ha ett fosterbarn. Modrandet i denna version blir en del av ett falsarium, ett modrande på modet. I Liljas *Ovädret drar förbi* noterar också en av de kvinnliga huvudpersonerna: ”De finska barnen hade [...] tenderat att bli en modesak” (219). Här ekar nordismen, i feminin tappning, tomt.

Huvudpersonen Vivian i *Jubla, du ofruktsamma ...* dras själv in i en modrande uppgift vid norska gränsen: framför ögonen på henne blir en höggravid kvinna på flykt skjuten av tyskar. Vivian får agera förlossningshjälp, men kvinnan dör omedelbart efter att barnet fötts. Vi kan här påminna oss de gravida norskorerna i *Deras hjärtan skola brinna*: om igen får just den norska gravida kvinnokroppen en symbolisk och kroppspolitiskt kopplad roll. Vivian, som inte själv kan få barn, får via denna händelse samtidigt en känslomässig förlösning eftersom hon inser att hon inte behöver erfara ett biologiskt moderskap för att kunna agera som moder. Här finns också bakgrunden till titelns biblecitат, ”Jubla, du ofruktsamma”, hämtat från Jesajas bok i

Gamla Testamentet, där Gud lovar Sion (Israel), den ”ofruktsamma”, ”många barn, flera än den som har man”.¹⁹⁴ Key-Åbergs huvudperson håller upp det nyfödda barnet mot den tyske soldat som anländer efter förlösningen, varvid han veknar och låter henne fly med barnet. Scenen då huvudpersonen beger sig mot svenska gränsen är dramatisk och starkt spänningsskapande:

Hon hade stoppat [barnet] innanför jackan. Så hörde hon bakom sig ett flödande ordsvall, någon ropade, man svarade och skrek, röster blandades, såväl norska som tyska. Hon vågade inte ta några risker utan störtade fram mot gränsen. Ett par meter bara och hon skulle stå på egen mark. Hjärtat hamrade våldsamt, hon var så rädd, att hon kände hur benen ville vika sig.

En kula ven förbi, en annan slog i marken, en tredje rev upp hennes axel. [...] Sista metern kröp hon fram, hon tiggde Gud om hjälp ... så hamnade hon räddad på en trästubbe, en fattig svensk och frusen tallrot. [...] Hon höll så hårt om barnet att hon blev rädd att hon kvävt det. Men det pep. (246 f, punkter i originalet)

Samtidigt som det transnationella moderskapet här framställs i stark kontrast till det ytliga modrandet som diskuterades ovan, blir det Sverige, representerat av en ”fattig svensk och frusen tallrot”, som ger trygghet. I längden är det också fäderneslandet som vinner ifråga om det nyfödda barnet: den biologiska modern hinner ge pojken namnet Olav, ett både nationalistiskt och rojalistiskt klingande namn med tanke på den samtida norske kronprins Olav. På slutsidorna framgår dessutom att Vivian och hennes make kommer att försöka finna barnets far eftersom huvudpersonen insett att hennes (transnationella) moderskap för pojken har en egocentrisk bevekelsegrund: hon har endast velat se honom som ”sin alldeles privata egendom” när han i själva verket kan skänka nytt mod åt sin biologiske far om denne är i livet (312).¹⁹⁵ Planen på överlämnandet – framställt som altruistiskt i romanen – innebär samtidigt att den inhemska nationen och de biologiska banden slutgiltigt avgör barnets egentliga tillhörighet: härigenom visar sig nordismen när allt kommer omkring sönderfalla i sina nationella beståndsdelar.

Svenskhet vid gränserna i *Jubla, du ofruktsamma ...*

Händelsen då huvudpersonen i *Jubla, du ofruktsamma ...* ’förlöses’ från tanken på ett biologiskt moderskap som kvinnans livsmål lyfts fram i recensionerna, vilket visar på den vikt som kritikerna fäster vid detta. I *Morgon-Tidningens* positiva recension används starka ord: huvudpersonen får rollen av ”vägledande för alla de olyckliga av sitt kön, som ser livet förfelat när de förmenats att fullfölja sin biologiska uppgift”.¹⁹⁶ En annan genomgripande erfarenhet som dock inte apostroferas av anmälarna görs av Vivian när hon befinner sig vid finska gränsen, och det är denna som jag nu kommer att ägna mig åt.

Vid vapenstilleståndet mellan Finland och Sovjetunionen i september 1944 åker huvudpersonen till svensk-finska gränsen för att hitta sin finske fosterpojkes anförvanter. Tyskarna håller sig kvar i området och det blir stridigheter som gör att stora mängder finnar tar sig över gränsen. Den rent faktiska bakgrunden till denna flykt är att det finns ett avtal mellan den svenska och den finska regeringen om att den finska civilbefolkningen som är bosatt i norra Finland ska få skydd i Sverige. Cirka 40 000 personer flyr därför över gränsen.¹⁹⁷ Huvudpersonen i *Jubla, du ofruktsamma...* får nu se och hjälpa svårt medtagna flyktingar:

[D]e hade knappast hunnit få kläderna på kroppen. Papperssulorna på vad som skulle föreställa skodon, hade inte hållit på de gyttjiga och steniga vägarna. De hade ju också formligen vandrat genom eld och vatten. [---]

I båtar, i pråmar, på lastflak, cyklar och kärror kom flyktingarna. I timmar hade de på båtarna måst vänta i dimman, stått packade som sillar i spänd väntan på det ögonblick då deras trötta fötter skulle nå målet – svensk mark. (296 f)

I detta läge blir kriget både syn- och hörbart för Vivian – det ständiga ljudet från skottlossning och bombkrevader, råmanden från de många kreaturen som fastnat ute i träskmarkerna, eldarna från brinnande hus.¹⁹⁸ Huvudpersonen har tidigare funnit den finska politiken ”velig” eftersom finnarna under krigets gång lierat sig med olika parter (290), först de allierade, därefter Tyskland, men nu börjar en förståelse för folkets perspektiv växa fram hos henne. En ung tornedalska, Ulla, bosatt vid gränsen mellan Sverige och Finland, ger gränsbefolkningens perspektiv på detta trängda läge, både från finsk och svensk sida: ”Först stillestånd med ’arvfienden’, sen nya blodbad med den så kallade kompisen, som bara bränner och mördar ... och sen vi, som inte vet var vi ska stå, därför att vi inte kan göra nå’t, inte *får* göra nå’t” (300, punkter och kursiv i originalet). I detta citat avslöjas en kritisk distansering till krigets nyckfulla skiftningar, förstärkt typografiskt via citattecken men också orden ”den så kallade”. De nationella benämningarna upplöses: nu handlar det om ”gränsvänner” (293), ett uttryck som dessutom åskådliggör samhörighet bortom en könad metaforik. Befolkningen på båda sidor gränsen går in i varandra, även språkligt, och nationen som konstruktion blir tydlig än en gång: Tornedalsområdet, som dessa händelser i romanen utspelar sig inom, delas mellan Sverige och Finland år 1809 då Finland blir självständigt.¹⁹⁹ I Key-Åbergs text ställs samtidigt svenskar mot svenskar: de moraliskt högtstående svenskarna, som i romanen återfinns vid både Finlands och Norges gränser, har en förmåga att se bortom de nationella gränsdragningarna och samtidigt välja sida, vilket sker i transnationell och humanitär riktning. Romanfiguren Ulla spelar en avgörande roll för att ’väcka’ den naiva och bekväma Vivian från övre medelklass. Så påpekar Ulla till exempel för Vivian att det inte förstår långt att enbart bygga sin medkänsla på *en* person, det vill säga Vivians finske fosterpojke, när tiotusentals per-

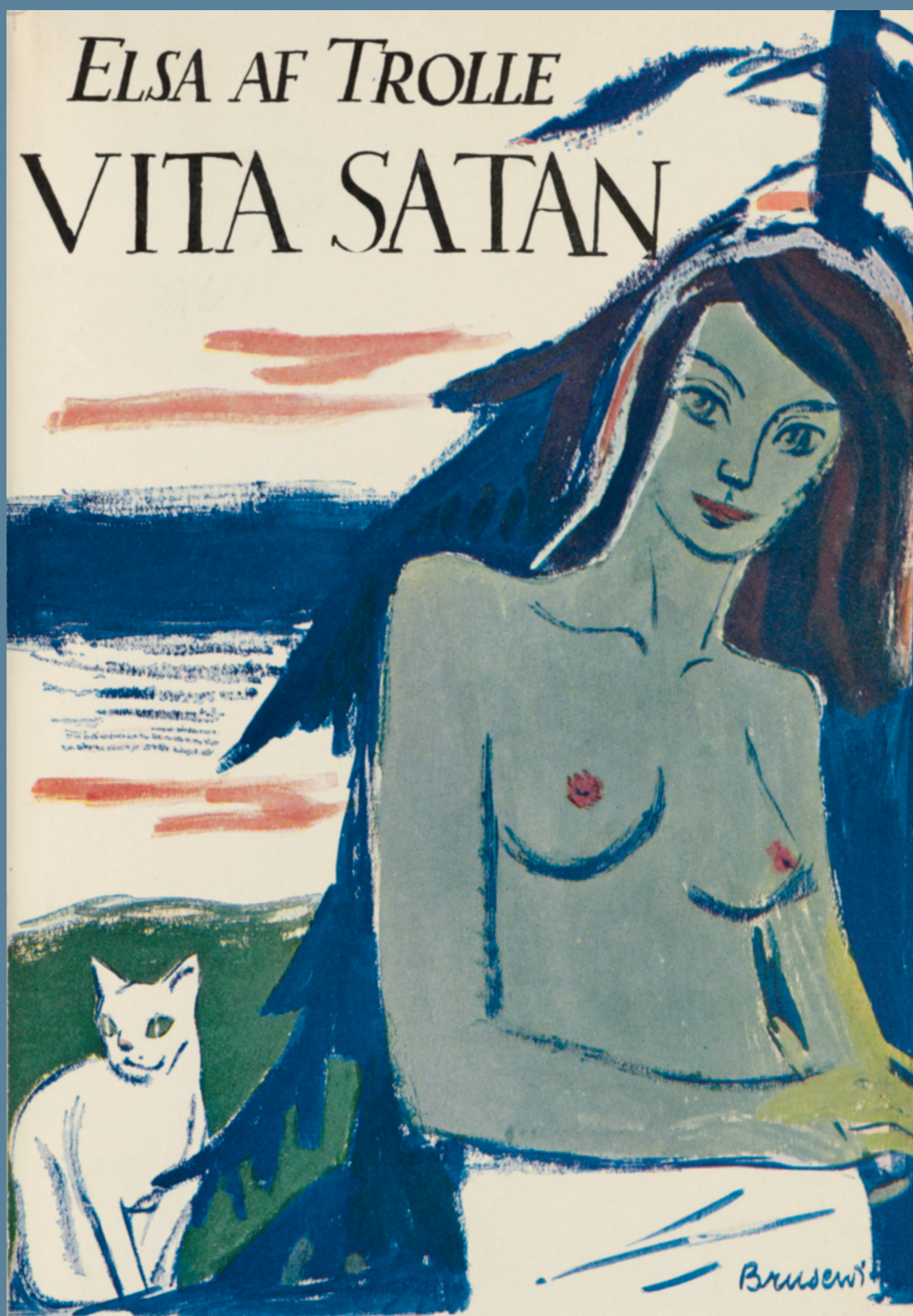
soner i deras omedelbara närhet är i nöd, något huvudpersonen också får en skakande inblick i då hon besöker ett fältsjukhus på finska sidan.

Ulla är en intressant gestalt även i så måtto att hon i texten blir utsatt för den inskränkta huvudpersonens djupt fördomsfulla blick, som både rasifierar och klassbestämmer henne. Via berättarrösten, som romanen igenom ligger nära Vivians perspektiv, karakteriseras Ulla som en ”vit [n-ordet] med sina fylliga starkt målade läppar, breda mjuka näsa och buktiga vita panna. Tänderna var ojämna, gula, några lagade. [...] Ögonen sade emellertid en smula emot. De var ovanligt klara, iakttagande, mycket ljusblå” (292, min kursiv). Denna karakteristik pekar mot att utseendet i enlighet med en schabloniserad syn på icke-vithet borde ha betingat en lägre intelligens, något som dock delvis upphävs när Ulla samtidigt skrivs in i en betryggande nordiskhet med hjälp av de ljusblå ögonen. Huvudpersonens – och därigenom även läsarens eventuella – fördomar mot denna kvinnogestalt kommer på skam då Ulla visar sig vara av en helt annan kaliber än Vivian, eftersom hon tar outtröttlig del i arbetet för att hjälpa de nödställda flyktingarna. Efter sitt samarbete med Ulla vid gränsen betraktar huvudpersonen denna som ”kamrat” och ”syster” (300): först nu kan Vivian bortse från ras och klass.

Här finns också anledning att särskilt titta på finskhet i relation till nordiskhet. Idéhistorikern Pia Laskar visar med hjälp av en genomgång av olika frenologiska undersökningar hur den finstalande finskheten kommer att klassificeras som mindre vit än den svensktalande och härigenom som ”mindre utvecklad och modern”: här strålar frenologi samman med språkteorier där finskan placeras i en språkgrupp som förmodas ha trängts ut i europeiska gränsområden av segrande germanska stammar.²⁰⁰ Så även om den frenologiska ’forskningen’ så småningom kommer fram till att finnar kan vara både blonda och blåögda är de inte vita enligt det som Laskar kallar ”förstaheten” och dess normer, det vill säga den dominerande vithetens normer, som både utskiljer, avskiljer och underordnar rasifierade ’andra’.²⁰¹ I Key-Åbergs karakteristik av den fiktiva tornedalskan Ulla finner jag ett utslag av denna syn på finskhet, även om det i detta fall är knutet till en minoritetsgrupp. Jag vill här dessutom erinra om 1940-talets syn på Finland som gränsen mot Orienten, något som kommer till uttryck i tidens beredskapsdiktning, som stöttar Finlands kamp mot Sovjetunionen under finska vinterkriget: med detta synsätt blir finnarna ett gränsfolk som *inte* liknar svenskarna – de senare är självklart förankrade i väst. I Key-Åbergs fiktiva version beskrivs också övriga finnar ur huvudpersonens synvinkel som avvikande från det normativa svenska utseendet, ett kortvuxet folk med breda ansikten och höga kindknor. Även i denna karakteristik äger en tydlig rasifiering rum.

För att återvända till huvudpersonen i Key-Åbergs *Jubla, du ofruktsamma ...* så genomgår hon en lärprocess vid både norska och finska gränsen och når fram till en ståndpunkt som bygger på solidaritet och medlidande oavsett nationalitet. Vid grän-

ELSA AF TROLLE
VITA SATAN

WAHLSTRÖM & WIDSTRAND

serna tas *alla* om hand, vilket visar hur nordismen som särskild lojalitetsgrund här upplöses: vid finska gränsen handlar det om tyska sårade, vid norska om en rad nationaliteter – tjecker, polacker, italienare, ryssar är några som nämns. Med hjälp av de så kallade gränsborna ser Vivian att det är möjligt att agera bortom den bekväma, medelklass- och storstadsbaserade svenskheten, som i själva verket inte är så mycket värd enligt texten. Men innebär detta att gränserna för svenskheten rent faktiskt kan bli mer inkluderande, som till exempel i fallet med den 'gränsöverskridande' Ulla, karakteriserad som (delvis) icke-vit? Texten svarar ja, men inte utan en prövning gjord av huvudpersonen Vivian som tillhör en icke-ifrågasättbar svenskhet och därmed vit-het.²⁰² Det är här självklart hon som besitter mandatet att 'godkänna' tornedalskan och hennes familj.

Verksamhet i krig i *Vita Satan*

Avslutningsvis tänker jag diskutera Elsa af Trolles skildring av finska vinterkriget i *Vita Satan* (1948). Detta krig rapporterar författaren också från för *Vecko-Journalens* räkning, ett uppdrag hon delar med journalister i dagspressen som Barbro Alving, Maja Braathen och Astrid Ljungström.²⁰³ Här vill jag även ta tillfället i akt att påpeka att romanen *Vita Satan* endast får ett fåtal kortrecensioner, varav en nämner huvudpersonens uppdrag i Finland. Flertalet av dessa anmälningar, tre av fyra, är också djupt kritiska och ironiska, både mot huvudpersonen och älskarfiguren i romanen, den demoniske mansgestalt som titeln anspelar på.²⁰⁴

Huvudpersonen Alda i *Vita Satan* arbetar vanligen som översättare, men under finska vinterkriget ber hon sin chef om att få göra en insats för "broderfolket" genom att skriva artiklar i någon av hans tidskrifter (121): det handlar om att få fler frivilliga svenskar till Finland. Den underliggande nordiska broderskapskänslan är här självklar utgångspunkt, men det faktum att Alda vill göra framställningar från "civilbefolkningens synpunkt" kommer att innebära att kvinnors, stundtals även barns, erfarenheter spelar en viktig roll i skildringen (ibid.). Huvudpersonen, utrustad med vit päls, hjälm och gasmask – "den senare var vidrig, hon kunde inte andas i den. Men gällde det livet, skulle hon nog vara glad åt den" (ibid.) – registrerar sin omgivning och ger läsaren en rad inblickar i den finska civilbefolkningens utsatthet inför fienden, med flyganfall, ständiga larm och skyddsrumstillvaro.²⁰⁵ Så till exempel avbryts en tågresa av ett flertal attacker från luften då passagerarna måste kasta sig ut i det snötäckta landskapet och ta skydd. Under attackerna såras vissa, någon drabbas av hjärtstillestånd, kvinnorna kämpar för att komma över taggråd med sina långa kjolar, barnen skriker i skräck "Mamma!" under kulspruteanfallen och Alda tänker: "Det här [blir] en minnesfasa för livet" (127).²⁰⁶ Men även journalistens mödor med att få till en rapport skildras: efter den långa och farofyllda tågresan återstår själva reporteruppdraget för huvudpersonens del och Aldas händer darrar av hunger när hon

skriver artikeln. När denna till slut är färdig följer de tekniska svårigheterna: kommunikationen fungerar inte då hon ska ringa in sin text.

Kvinnorna dominerar i de skyddsrum av varierande standard som huvudpersonen befinner sig i och här noterar hon deras lugn, disciplin och känslökyla. Alda frågar sig om dessa kvinnogestalter blivit avtrubbade känslomässigt på grund av kriget och dess omänsklighet, vilket antyder en feminin natur någonstans under denna avtrubning.²⁰⁷ Synen på krig hos dessa kvinnor visar sig också skrämmande nykter, som när en äldre kvinna anser att det pågående kriget är ”rejält” i motsats till inbördeskriget 1918 (134): denna gång vet hon åtminstone vem som är fienden. Den mest framträdande kvinnliga gestalten i *Vita Satan* är huvudpersonens chaufför, den djärva och stiliga flyglottan Aino, ständigt beredd att ta Alda dit denna önskar. Även hon är kyligt distanserad till krigshändelserna. När Alda för första gången ska åka i hennes bil säger Aino: ”Det finns nog inte många delar av en människa som inte har legat i den här bilen” (133). Båda dessa kvinnogestalter uppvisar ett fullständigt oförväget beteende. Så till exempel kör Aino över öppna fält i dagsljus varvid plan attackerar dem. Alda kommenterar lakoniskt: ”– Det här var väl onödigt” (ibid.). Aino replikerar: ”– När döden leker med oss kan vi lika gärna leka med döden” (ibid.). Under en nattlig färd kör de genom ett samhälle som bombats:

Det brann friskt överallt. Ingen brand kunde släckas, vattnet frös i slangarna i den arktiska kölden. En modern sjuvåningsbyggnad var urblåst, endast väggarna stod kvar. Det inre var ett flammande eldhav, ur de hundratals sprängda rutorna fladdrade ljusa gardiner rakt ut av luftdraget, lågor och gnistor sprutade högt mot den svarta natthimlen, där norrskenet dansade och strålade i zenit. Det var en fantastisk syn. – Jag förstår Nero. Ainos röst var lugn som vanligt. (133)

En byggnad i brand omvandlas här till en skönhetssyn mot en bakgrund av nattligt norrsken. Den estetisering av krigsscenarioet som sker via huvudpersonens/berättarinstansens blick samverkar med Ainos känslobefriade kommentar om kejsar Nero, som satte Rom i brand. Men denna framställning avslöjar också dessa kvinnogestalters distanserade och privilegierade positionering som svensk reporter på uppdrag respektive lotta som agerar chaufför: de är visserligen utsatta för – alternativt utsätter sig för – fara, men civilbefolkningen som bor på dessa krigsdrabbade platser kan överhuvudtaget inte inta detta avståndsperspektiv på skeendet. Sammantaget visar dock Trolles skildring på gränserna för feminint agerande och feminint kodade egenskaper som synnerligen rörliga under krig. Här vill jag även ta in Yvonne Lefflers studie om Signe Björnbergs författarskap, nu ifråga om Björnbergs krigsskildringar som behandlar situationen i Finland under vinterkriget från den finska befolkningens perspektiv.²⁰⁸ Dessa fokuserar i hög grad civilbefolkning, understödspersonal och flyktingar, till skillnad från krigsskildringar av gängse snitt, menar Leffler, något som ligger i linje inte bara med Trolles utan även Key-Åbergs roman. Enligt Leffler korri-

geras dock de kvinnor som försöker påta sig mer maskulina uppgifter in i en modrande och könstraditionell fåra hos Björnberg, medan Trolles gestaltning istället visar hur kriget expanderar kvinnors verksamhetsområden.

Ytterligare en krigseffekt får vi möta hos Trolle i det heteronormativa förhållandet mellan kvinna och man: här bibehålls – eller snarare förhöjs – kvinnans, men även mannens, traditionella roll. Den kvinnliga huvudpersonen träffar vid två tillfällen män som utan preludier önskar ha sex med henne, varvid hon tilltalas som strålande vacker och djupt dyrkansvärd av männen ifråga. Båda mansgestalterna, en dansk och en finne, är i sin tur apostroferade via Aldas blick som fysiskt maskulina och därigenom attraktiva män. Denna uppvaktning äger tydligt rum på grund av den hektiska, jagade krigssituationen i dödens skugga, men det förefaller samtidigt som att kriget förstärker binariteten kvinna–man. Vid dessa tillfällen är dessutom nordisk tillhörighet och vithet uttalat betydelsefulla: dansken blir den ”ståtliga danske journalisten” och finnen ”reslig och blond” (136) – det är endast med denna typ av män som sådana möten kan komma ifråga för den svenska och likaledes vita huvudpersonen.

I diskussionen i detta kapitel visar jag hur beredskapen i flera verk vidgas från att endast beröra den egna nationen till att inkludera de drabbade grannländerna, något som kommer till uttryck då huvudpersonerna på olika sätt berörs av och agerar utifrån de konflikter som äger rum vid och utanför Sveriges gränser. Verken skildrar på så sätt en ”utvidgad nationalism”, för att använda Landgrens ord. I Hertzman-Ericsons *En hand i min* är det dock fråga om en beredskap med en betydligt vidare syftning: här inkluderas alla angripna nationer i solidaritetskänslan, vilket knyts till ståndpunkten för demokratiskt styrelsekick i stort i denna roman. Individens absoluta rättighet att få göra sin stämma hörd i protest mot inskränkningar av demokratisk frihet bildar romanens kardinalpunkt – något som gestaltas, vill jag betona, i det enda verk i detta kapitel som är utgivet under själva kriget, år 1943. Här finns dessutom ett framåtblickande perspektiv på hur ett internationellt samhälle ska formas i efterkrigstid. Både här och i samma författares *Deras hjärtan skola brinna* kritiserar Sveriges neutralitetspolitik – i *Deras hjärtan skola brinna* framställs den som en omöjlighet – och huvudpersonerna i dessa verk får visa på nödvändigheten av engagemang bortom den anpassliga neutraliteten.

I materialet som utforskas i detta kapitel får även de krigsdrabbade flyktingarna en central position, ett nytt fenomen i svensk litteratur. Författare som Hertzman-Ericson och Key-Åberg visar att det handlar om att befinna sig under beredskap även för att hjälpa dessa utsatta, hos Key-Åberg tydligt utskrivet med hjälp av de så kallade gränssvenskarnas solidariska agerande gentemot *alla* grupper. De kvinnliga flyktingarna sätts dessutom tydligt på kartan i Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola*

brinna. I denna text är det också dessa som berättar om motstånd och hat mot ockupanterna och på så vis förmedlar inblickar i kriget och dess grymheter. Det är dock den manliga kroppen som (till viss del) får åskådliggöra tortyr och härigenom ge en möjlighet till fördjupad inlevelse, både för den skyddade svenska huvudpersonen och romanens läsare.

I Trolles och Key-Åbergs romaner omsätts beredskapsengagemanget för huvudpersonernas del även i praktiskt hjälparbete eller journalistisk verksamhet vid eller utanför Sveriges gränser. För Trolles huvudperson är utgångspunkten ett självklart ställningstagande – att hjälpa Finland i dess nöd. Här får dessutom begreppet 'det totala kriget' mening eftersom skildringen visar på hur civilbefolkningen, främst kvinnor, drabbas. I Key-Åbergs *Jubla, du ofruktsamma ...* får den kvinnliga huvudpersonen uppleva hur det talas om "gränsvänner" istället för 'finnar' och 'svenskar' vid finska gränsen, varvid nationen överges som utgångspunkt för indelningen av världen, något som även sker då "sörlänningens" känslor för Danmark i undantagstillstånd lyfts fram hos Stadener. Här skriver båda dessa författare mot nationen som konstruktion – mest utvecklat hos Key-Åberg –, men eftersom deras texter utgår från nordiska scenarion ligger de samtidigt i linje med tidens tongivande nordism.

Nordismen får dock olika feminina vinklingar i mitt material, vilket sker på tvärs mot de starka föreställningar om ett nordiskt brödraskap som denna tankeriktning bygger på. Hertzman-Ericsons framställning av norska kvinnliga flyktingar som hjältar är ett exempel, andra är då den finska kvinnliga befolkningen kommer i fokus hos Trolle eller ett transnationellt modrande porträtteras hos Key-Åberg. Detta modrande lämnar dock mycket i övrigt att önska, visar Key-Åbergs text, då en välbeställd svensk fostermor utsätter sitt fosterbarn för ett känslokallt främliggörande.

En helt annan form av modrande, dessutom länkat till maskulinitet, möter vi i Hertzman-Ericsons *En hand i min* där den manliga huvudpersonen tillskrivs både moderlighet och mod. Huvudpersonens modrande egenskaper framstår som ett tydligt ideal i texten då denna mansfigur blir den huvudsakliga fostraren av sitt barnbarn, som i sin tur får symbolisera framtiden. Hos Trolle finner vi en motsvarande expansion av traditionell femininitet: här bygger den kvinnliga huvudpersonens insatser på en deciderat maskulin roll, krigsreporterns. I denna unika position i mitt material uppvisar hon, tillsammans med sitt kvinnliga resällskap, varken medlidande eller rädsla, utan är i hög grad registrerande, ibland dessutom estetiserande, i sin blick på kriget.

Även svenskhet och vithet kommer i blickpunkten i kapitelmaterialen. I den läroprocess mot solidaritet över nationsgränserna som huvudpersonen genomgår i Key-Åbergs *Jubla, du ofruktsamma ...* spelar (rasifierade) gränsskor en vägledande roll: den vita svenska huvudpersonens automatiskt låga förväntningar på en ung tornedalska, framställd med delvis icke-vita drag, omvandlas till beundran och systerskapskän-

lor då denna visar sig vara en positivt gränsöverskridande person, definierad av regionen, inte nationen. Den tornedalska befolkningen tillsammans med gränsborna vid norska gränsen – observera ej rasifierade – sätter frågetecken kring svenskarnas, inklusive huvudpersonens, halt i övrigt i detta verk: det är hos gränsbefolkningen vi finner mod, uthållighet och medmänsklighet över nationella och ideologiska gränser.

– III –

Transnationell beredskap? (Svensk)judiskhet, främlingskap och förföljelse

Hon hade fått en blick in bakom kulisserna och sett förhållanden, som hon inte hade reflekterat över, eftersom hon helt enkelt inte drömt om att de fanns. Så litet generösa var de alltså mot dessa vinddrivna människor, som de hade tagit emot innanför gränserna. De nekade dem att försörja sig med hederligt arbete, de lämnade hela deras existens att bero av enskild barmhärtighet, och sen stod de där och begärde uppskattning för sin vidsynthet och tolerans!

(Ur Greta von Schoultz: *Kalla honom Viktor!* 1943)

Under svenskt 1940-tal publiceras en rad verk av kvinnliga författare – Margareta Subers *Vänd ditt ansikte till mig* (1942), Greta von Schoultz *Kalla honom Viktor!* (1943), Gurlu Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* (1950) och Marika Stiernstedts *Banketten* (1947) – som ställer frågan hur den svenska beredskapen fungerar i relation till personer av judisk börd och, i ett fall, oliktankande, kopplat till nazisternas förföljelser före och under andra världskriget. Detta ger verken en tydlig transnationell anknytning, även om handlingarna utspelar sig enbart inom Sverige. I den svenska kontext som framställs får vi möta en mer eller mindre uttalad antisemitism, både under och efter krigstid. Mottagandet av flyktingar med judiskt påbrå är ännu en fråga som behandlas, vilket också medför att kritiska blickar riktas mot svenskheten och svenskarna, något citatet från Schoultz *Kalla honom Viktor!* ger ett exempel på.

I detta kapitel kommer jag att utforska tre huvudfrågor med hjälp av mitt romanmaterial: beredskapen inför den judiska gruppen, mottagandet av flyktingar och anti-

semitismen i ett svenskt sammanhang.²⁰⁹ Jag börjar med att diskutera svenskjudiska gestalter i Subers roman, tillsammans med den icke-judiska huvudpersonen hos Schoultz, och dessas olika ställningstaganden i frågan om transnationell beredskap, knutet till både maskulinitet och femininitet. Därefter ägnar jag mig åt framställningarna av de judiska flyktingarnas situation i Sverige, kombinerat med de bilder av svenskheten som ges i dessa sammanhang. Så följer en analys av de kritiska gestaltningarna av antisemitism hos Suber och Hertzman-Ericson, kopplat till kön och till de rum, offentlighet och intimsfär, som antisemitismen kommer till uttryck i. Också här blir svenskhet en del av diskussionen. Till sist vänder jag mig till representationerna av nazisternas förföljelser och analyserar de narrativa grepp som då används i *Vänd ditt ansikte till mig*, *Hjälteglorian* och *Banketten*. I diskussionen av Subers roman i denna del av kapitlet blir även frågan om vad som får och kan skrivas under själva kriget central.

I kapitlet som helhet fungerar kön än en gång som ett viktigt analysbegrepp, men denna gång kommer också ras, som är det begrepp som utskiljer den judiska gruppen under 1940-talet, i fokus. Med tanke på den laddning som vid denna tid råder kring judiskhet, även kopplat till flyktingskap, inleder jag med en kort bakgrund till den svenska flyktingpolitiken visavi judiska personer och debatten kring denna, för att sedan rikta in mig på användandet av begreppet ras, också detta i ett svenskt sammanhang.

Svensk invandringspolitik under 1930-talet och andra världskriget

Svensk invandringspolitik är generellt sett restriktiv under 1900-talets första decennier och inriktad på att bevara den "svenska folkstammen".²¹⁰ Denna politik är samtidigt en del av ett större europeiskt scenario som baseras på en växande nationalism inom stora områden i Europa och strikta gränskontroller mellan nationerna. Under denna period kommer begreppet "flykting" alltmer att ersätta "främling" eller "utlänning" med dess vagare innehåll.²¹¹ 1924 stänger USA sina gränser för fri invandring som en följd av de stora flyktingströmmar som uppstår efter första världskriget. Detta sätter bland annat stopp för den judiska invandringen från Östeuropa som ägt rum sedan 1880-talet.²¹² Överhuvudtaget uppfattas flyktingar som ett hot mot den homogena nationen och dess "önskvärda folkelement" i Västeuropa och det är också i detta sammanhang som "flyktingkriser" får den betydelse som de har än idag.²¹³

Under 1930-talet ökar antalet judiska flyktingar till Sverige på grund av de allt svårare förhållanden som råder i Tyskland. Med början 1933 då nazisterna kommer till makten införs mängder med "raslagar" som starkt begränsar judarna. De får bland annat ytterst restriktiva yrkes-, utbildnings- och rörelsemöjligheter. I september 1935 tillkommer de två så kallade Nürnberglagarna. I den ena fråntas tyska judar sitt med-

borgarskap och blir nu ”statens undersåtar”, i den andra som instiftas ”till skydd för det tyska blodet och den tyska äran” förbjuds äktenskap och sexuella relationer mellan judar och icke-judar.²¹⁴ Trots kännedom om dessa ”raslagar” argumenterar svenska myndigheter för fortsatt restriktivt flyktingmottagande. Från och med september 1938 finns möjligheten till avvisande redan vid gränsen för de utlänningar som antas lämna sitt land för att inte återvända dit, underförstått de tyska judarna. Avvisningspolitiken förstärks och utökas av den så kallade J-stämpeln som införs i oktober 1938 i både österrikiska och tyska judars pass.²¹⁵ Efter Novemberpogromen mot judar i november 1938 uttrycker svenska myndighetsrepresentanter en rädsla för en ”invasion” av judiska flyktingar.²¹⁶ I februari 1939 företas en utlänningsräkning som till skillnad från tidigare sådana kräver att judisk moder och/eller fader ska anges, något som enligt historikern Karin Kvist Geverts sker under påverkan från Nürnberglagarna; nu bygger kategoriseringen med andra ord på ras, inte trossamfund som använts innan.²¹⁷ I Sverige används ras även som statistisk indelingsgrund när det gäller att skilja ut judar – något som dock offentligt uppmärksammas av nationalekonomen Karin Kock hösten 1943 och leder till att denna indelning gradvis upphör.²¹⁸ Mot slutet av 1930-talet undantas judar dessutom från politiskt flyktingskap både i Sverige och övriga nordiska länder, vilket blir en ödesdiger restriktion. Kvist Geverts visar hur judar istället blir ”utvandrare” eller ”emigranter” i myndigheternas diskussion i Sverige och hur resonemangen grundar sig i värdenihilism: saklighet och neutralitet ska utgöra grundval för argumentationen kring eventuella uppehållstillstånd.²¹⁹

Som ett flagrant exempel på hur judiska flyktingar kan uppfattas precis innan andra världskriget bryter ut, vill jag nämna den debatt som uppstår då ett tiotal landsflyktiga judiska läkare från Tyskland söker uppehållstillstånd i Sverige våren 1939. Uppfattningen om judar som ett hot både mot svenskheten och mot den inhemska arbetsmarknaden blir här tydlig. Studenter från Uppsala, Stockholm och Lund protesterar, och så gör även debattörer i *Läkartidningen* – observera antalet personer som motiverar debatten. Begrepp som ”främmande/sämre element” och ”judeimport” återfinns i studenternas och läkarnas inlägg.²²⁰ I denna debatt blir det också klart att problemet *inte* rör de ”försvenskade” judarna.²²¹ Detta pekar mot att den judiska gruppens generella främlingskap tar över här: om de inte har en (assimilerad) historia i Sverige uppfattas de som hotfulla främlingar utifrån.

Då den tyska ockupationspolitiken i Norge hösten 1942 inriktar sig på att deportera alla norska manliga judar till koncentrationsläger föreligger uppenbart en helt annan möjlighet till identifikation – minns ”nordismen” som diskuterades i förra kapitlet – och de svenska gränserna öppnas för denna grupp.²²² Ett år senare, i oktober 1943, sker samma sak med de danska judarna av vilka de allra flesta lyckas fly över Öresund till Sverige.²²³ Främlingskapet tonas nu ner till fördel för nordiskheten, även om dessa flyktingar, som Mikael Byström påpekar och som jag tidigare nämnt, aldrig blir mer än ”halvbröder i den nordiska syskonskaran”. Historikern Lars Olsson hävdar i sin

studie *På tröskeln till folkhemmet* (1995) att flyktingpolitiken för utomnordiska flyktingar kan betraktas som generös först från och med hösten 1944 ”då det militär- och utrikespolitiska läget ändrats i grunden”.²²⁴ Men den nordiska samhörigheten som utgångspunkt för ett speciellt ansvar för nordbor återkommer vid krigsslutet när det handlar om att rädda fångar från koncentrationslägren: också här kommer personer med nordiskt medborgarskap i första hand, därefter de judiska fångarna.

Begreppet ras

Som introduktionen ovan visar används med andra ord begreppet ras som en självklarhet i den svenska kontexten vid tidpunkten för andra världskriget.²²⁵ För att ge en övergripande ram till detta begrepp kan vi utgå från sekelskiftet 1900 då en definition av ras växer fram som inbegriper – med idéhistorikern Lena Berggrens ord – både en ”primärt biologisk kategori” och ”mentala, kulturella och sociala kännetecken” som länkas till denna term.²²⁶ Som en del av detta idépaket ges olika raser olika värde. Den så kallade rasbiologin, som med vetenskapliga anspråk studerar och kategoriserar olika raser, är i Sverige främst exemplifierad av de studier som görs av Statens institut för rasbiologi, grundat 1922. I dessa undersöks människor med hjälp av bland annat fotografier och skallmätningar: här får yttre drag också bevisa (bristande) intelligens.²²⁷ En indelning görs i olika så kallade rasvarianter och institutet placerar den nordiska rasen som den yppersta – ”långskallig, [...] välväxt, vacker, blond och blåögd, progressiv och intelligent”, enligt biblioteks- och informationsvetaren Ulrika Kjellman.²²⁸ Så kallad rashygien (eugenik) är rasbiologi omsatt i praktik, vilket kan innebära åtgärder som sterilisering eller (ras)utrotning med Förintelsen som den extrema utlöparen.²²⁹ Byström konstaterar i sin undersökning *En broder, gäst och parasit* att den svenska pressen i sina framställningar av flyktingar under perioden 1942–47 använder terminologi med rasbiologisk grund. Det kan handla om ”rasblandade” folk – här åsyftas balterna – eller personer som anges ha ”[same-] och finnblod”, vilket visar på den negativa uppfattning som finns i samtiden om att människor från olika raser ’blandas’: detta anses innebära att så kallade högre stående raser degenererar.²³⁰ Dessutom förekommer ordet ”typ” i pressmaterialet, vilket underförstår ”rastyp”, ”stam” och ”blod”, alla länkade till det underliggande ”ras”.²³¹ I sitt material spårar Byström även en utskiljande diskurs kring just flyktingar med judiskt påbrå, företrädesvis knutet till ekonomisk brottslighet.²³²

Jag vill dock tillägga att det parallellt finns en kritisk diskussion kring ras som börjar föras under 1930-talet i en rad länder, så även i Sverige. Både rasbiologins rasbegrepp och den diskriminering och förföljelse som den judiska gruppen utsätts för i Nazityskland ifrågasätts.²³³ Jag har här valt att kort introducera läkaren Gunnar Dahlberg som en representant för denna kritiska inriktning eftersom han i sin egenkap av föreståndare för Statens institut för rasbiologi är en tongivande röst i tiden.

Med sitt socialmedicinska perspektiv skiljer sig Dahlberg markant från sin föregångare, den famöse rasbiologen Herman Lundborg.²³⁴ I boken *Arv och ras* från 1940 presenterar Dahlberg bland annat sina tankegångar kring frågan om ras, knutet till judarnas situation i samtiden. Så menar Dahlberg till exempel att det inte finns några argument för att den judiska gruppen skulle "representera en speciell psykisk egenart", baserad på nedärvda egenskaper.²³⁵ Dahlberg dömer därför fullständigt ut alla påståenden om att judar skulle skilja sig från andra europeiska folk – observera att denna grupp här alltså inte kategoriseras som en ras, ett begrepp som Dahlberg menar är "en otillfredsställande nödfallsutväg" från "vetenskaplig synpunkt".²³⁶ Att judiskhet överhuvudtaget länkas till ras istället för att som tidigare knyts till trostillhörighet har enligt Dahlberg sin grund i den "extrema antisemitismen" i samtiden, likaså att "avskyvärda egenskaper" nu tillskrivs judar som därför "helst [ska] utrotas".²³⁷ Tidens antisemitiska rasideologi har som mål att skapa nationer fria från det som betraktas som "främmande blod", menar Dahlberg.²³⁸ Om detta synsätt får allmän spridning, fortsätter han, blir judarna inte existensberättigade någonstans eftersom de inte är i besittning av en egen nation.

Ett annat kritiskt inlägg vid denna tid är textsamlingen *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig* (1943), den numerärt största manifestationen i Sverige mot Nazitysklands förföljelser av judar.²³⁹ Här bidrar 24 svenska författare och skribenter, under redaktion av Daniel Brick, aktiv sionist och redaktör för tidskriften *Judisk krönika*.²⁴⁰ Bland bidragsgivarna finns Suber, Hertzman-Ericson och Stiernstedt.²⁴¹ Som titeln anger är det mot antisemitismen skriften riktar sig och det är endast geologen och författaren Gunnar Beskow, en av de aktiva i kritiken mot antisemitismen under 1930-talet, som diskuterar begreppet ras i egentlig mening.²⁴² Så understryker till exempel Beskow att både "judisk" och "arisk" ras – notera distanseringen med hjälp av citattecken – är "nonsens".²⁴³ "[B]egreppet jude är icke biologiskt", menar Beskow också och påpekar att det handlar om ett "traditionsarv" med sammanlänkat religiöst och historiskt innehåll som förenat den judiska gruppen.²⁴⁴ En liknande syn framkommer även i Subers inlägg, "Varför har judendomen blivit ett problem?". Suber berör endast kort själva definitionen av ras i relation till sin övergripande fråga, men tydliggör att i samtiden betraktas judenheten som en "folklig enhet", när den i själva verket är en religiös sådan.²⁴⁵ Både Suber och Beskow frångår här, liksom Dahlberg, den dominerande samtida definition av judiskhet som bygger på ras.

Svenskjudiskhet, maskulinitet och beredskap i *Vänd ditt ansikte till mig*

Den författare som tar det riktigt stora greppet kring tidens brännande frågor i relation till judiskhet är Margareta Suber i romanen *Vänd ditt ansikte till mig*, publicerad i oktober 1942. I samband med utgivningen uttalar sig Suber i en intervju om vikten

av att ta ställning under kriget, ”mot den smygande avtrubbningen av förmågan att reagera”.²⁴⁶ Suber, som är ännu en av 1940-talets välkända och väletablerade författare, har också tidigare i sin produktion visat prov på ett radikalt fokus i romanen *Charlie*. Detta verk, författarens vuxenlitterära debut från 1932, har blivit en feministisk klassiker på grund av sin lesbiska huvudperson, som skildras utan att demoniseras eller sjukdomsförklaras.²⁴⁷

Vänd ditt ansikte till mig ägnas i sin helhet åt en svensk familj av judisk härkomst. Läsaren får följa både ett avsnitt ur familjens tidiga historia i 1870-talets Sverige och dess situation i samtiden, närmare bestämt hösten 1939 och våren 1940, då Edvard Zender och hans fyra barn på olika sätt kommer att påverkas av tidens antisemitiska stämningar och förföljelserna av judar. Genom dessa berättelser från två olika tidpunkter angrips frågor om (svensk)judiskhet, antisemitism, flykting- och främlingskap. I min analys kommer jag att fokusera de delar av romanen som behandlar samtiden.²⁴⁸ Huvudpersonen här är Nils Ivar, näst yngst i syskonskaran Zender och endesonen. Under trycket av tidens problem, också via kontakten med en judisk flykting, tillika hans klasskamrat, börjar Nils Ivar grubbla över sin judiska tillhörighet.

I diskussionen av maskulinitet och (svensk)judiskhet i anslutning till en övergripande beredskap för den judiska gruppen kommer jag att använda mig av tre manliga gestalter i samtidsdelarna, huvudpersonen Nils Ivar, hans far Edvard och dennes kusin Jakob som får representera olika former av positioner och/eller ställningstaganden, knutet till olika maskuliniteter. Jag tar min utgångspunkt i Jakob, som fungerar som förebild i texten, både ur berättarinstansens och huvudpersonen Nils Ivars perspektiv.

I en central scen möts Jakob och Edvard. Här framträder Jakob som en ledargestalt i likhet med sin bibliske namne, patriarken Jakob i Gamla Testamentet, som blir Guds utvalde och får namnet Israel.²⁴⁹ Jakob hos Suber visar sig ta tydlig politisk ställning genom att hjälpa judiska flyktingar, något som de facto är en brännande fråga för den svenskjudiska gruppen vid denna tid: ska judisk börd innebära ett särskilt ansvar för dessa flyktingar?²⁵⁰ Här får vi tidigt i texten Jakobs självklara ståndpunkt i denna fråga. Liksom flyktingen David, Nils Ivars klasskamrat, äger Jakob, av heljudisk börd, en otvetydig judisk identitet – till exempel har han inte konverterat till kristendom. Jakobs moraliska hållning matchas av hans yttre: han är rakryggad, högväxt, dessutom friluftsmänniska, det vill säga på alla plan ett maskulint praktexemplar. Därutöver framgår att han är tydligt respekterad som svensk man av andra svenska män genom sin framgångsrika verksamhet som förläggare. Att denna judiska karaktär, som hållit fast vid sin judiska bakgrund, självklart får ingå i (den maskulina) svenskheten och även bidra till denna måste ses som ett tydligt ställningstagande år 1942. Karakteristiken av Jakob motsätter sig dels den fördomsfulla, antisemitiskt färgade bilden av den boklärde judiske mannen från Östeuropas ghetton, fysiskt förvekligad, dels det antisemitiska ’argument’ som hävdar att judar på grund av sin natur inte kan assimileras eller bli en del av den nation de är medborgare i.²⁵¹ I inlägget i textsamlingen

Omslag till *Vänd ditt ansikte till mig* (1942).

Mot antisemitismen kommenterar Suber hur detta synsätt har uppstått: det judiska folkets fasthållande vid sin religion utanför och bortom alla nationella sammanhang har bland annat medfört att judar fränkänns ”fosterlandskärlek till det kanske sedan generationer adopterade fäderneslandet”.²⁵² Vi förstår också i denna text att Suber positionerar sig i motsatt riktning, det vill säga att personer med judiskt påbrå självklart har förmåga till anpassning, *men* att det dessutom är de som ”adopterat” sitt fosterland när perspektivet ofta brukar vara det omvända: att, som i detta fall, nationen Sverige ’godkänner’ de så kallade främlingarna.

Den världsfrånvände professor Edvard Zender bildar en tydlig kontrast till sin kusin, både utseendemässigt och ifråga om politisk hållning. Det blir Edvard som i högre grad knyts till judiskhet av de två då han och Jakob placeras bredvid varandra i texten: ”En främling skulle säkerligen ha utpekad Edvard som jude och Jakob som halv-jude”, konstaterar berättarrösten – tillsammans med ’berättarblicken’ i detta fall – när kusinerna möts för att diskutera hjälpen till de judiska flyktingarna (20).²⁵³ Även i gestaltningen av Edvard spelar hållningen roll, som en indikator på att han utgör Jakobs motpol: efter deras möte skjuter han tillbaka sina ”hopsjunkna skuldror” (26). Fysiskt sett men även sysselsättningsmässigt kan alltså Edvard ses som besläktad med den bild av lärd maskulin judiskhet som jag nämnde ovan. Men i detta komplexa porträtt ingår fler faktorer: inför sin kusin hävdar Edvard att han är en ”svensk, en *vanlig* svensk man” (23, min kursiv), vilket gör att han inte ser någon anledning att särskilt hjälpa judiska flyktingar.²⁵⁴ Här framstår Edvard som *alltför* assimilerad. Fullstän-

digt nedsänkt i en västerländsk-kristen kunskapssyn är han inte heller en del av judisk tro. Då sonen Nils Ivar berättar för David, den judiske flykting som också är hans klasskamrat, att hans far är av judisk börd på fädernet genmäler David: ”– Det kan han ju inte rå för [...] Det var hans far som svek sin judiska tro, inte han. – Kors, brast det ur Nils Ivar snopet, du vänder då upp och ner på hela historien!” (37). Nils Ivars uttryck ”hela historien” visar på samma oreflekterade grundantagande, ett uttryck för ett homogeniserande (väst)uropeiskt perspektiv som format *en* historia i vilken den vita, kristna människan av manligt kön intagit den centrala platsen.²⁵⁵

Den verklighetsfrämmande och snäva uppfattning om sin oproblematiska svenskhet som Edvard hävdar kommer också att korrigeras med tragisk kraft då sonen Nils Ivar begår självmord. Först nu förmår Edvard uppfatta att både ”den förtryckte” och ”främlingen” är hans ”broder” med hänvisning till Gamla Testamentet (313), varvid han lämnar de kristna källorna och därmed det exklusivt västerländska kunskapsarvet. Det är också med hjälp av denna insikt som han beslutar sig för att bistå sin kusin genom att stödja judiska flyktingar. Detta förstärks i texten av att sonen Nils Ivar, via judiska källor, tidigare insett vikten av beredskap för judar. Han citerar för sig själv rabbinen Hillel, verksam vid Jesu födelse, som säger: ”Om inte nu – när då?”, något Nils Ivar överför till sin egen tid: ”– Det här är inte någon tid att slumra till i [...] [N]u mera än någonsin måste man vara startklar”, konkluderar han (78).²⁵⁶ Att Nils Ivar i detta avseende får agera språkrör för författarens ståndpunkt visar sig om vi än en gång vänder oss till Subers inlägg i *Mot antisemitismen*. Här skriver hon: ”Varje minut är den rätta minuten att börja uppröjningen i det monstruösa förtalets tistelsnår [...]”.²⁵⁷ Detta bildar en kardinalpunkt hos författaren, både i fiktionen och i sakprosan: nu om någonsin, i andra världskrigets tid, måste judarna försvaras, nu måste beredskapen vara höjd. Därför kan inte heller beredskapen enbart inbegripa majoritetssvenskarna, med eller utan nordiska ’bröder’, som en föregivet homogen enhet, utan måste inkludera den transnationella grupp som judarna utgör. Samtidigt understryker skildringen i *Vänd ditt ansikte till mig* ett maskulint ansvarstagande – det feminina bidraget slår in på en annan väg, vilket jag diskuterar i nästa avsnitt.

Även i ett annat avseende visar sig huvudpersonen förmedla författarens åsikter. Nils Ivar grubblar i hög grad över frågan om varför det finns ett hat specifikt riktat mot judar i hans samtid. När han försöker hitta olika skäl till hatet, vissa med rötter i tidig kristendom – som till exempel att judarna inte erkänner Kristus, att de betraktas som Kristi mördare – finner han inget hållbart svar.²⁵⁸ Till *en* förklaringsmodell ställer han sig dock absolut avvisande, nämligen den om ”rashat”: ”Rashat? Nonsens, varanda något så när upplyst människa visste vid det här laget, att judarna inte var en ras utan en religiös enhet, som tillhörde många raser, många nationer”, konstaterar Nils Ivar för sig själv (77). Som vi sett förfäktar Suber även denna ståndpunkt i sitt inlägg i *Mot antisemitismen*: judenheten uppfattas allmänt som en ”folklig enhet” när det i själva verket handlar om en gemensam trosuppfattning som utgör dess fundament.²⁵⁹

I både fiktion och sakprosa visar sig Suber med andra ord gå emot tidens dominerande inställning att judarna utgör en egen ras, dessutom med en uppfattning som i romanen understryks som den moderna och fördomsbefriade.

I texten finns dock ytterligare lager och komplikationer kring den unga manliga generationens judiska tillhörighet filtrerad genom karaktären Nils Ivar. Trots att huvudpersonen får knyta judiskhet till religion och därmed till kultur och historia väger idén om det 'blandade' ursprunget tungt i hans tankevärld: han är "kvart" och "trekvart" på grund av en halvjudisk far och en icke-judisk mor, men om han varit "helt och fullt ett" hade han haft kraft till de stora handlingar som tiden kräver för den judiska gruppen (265). Här tillkommer tankar om en maskulin otillräcklighet: huvudpersonen dömer ut sig själv såsom alltför fylld av ett "onyttig[t] känslosvall" och kan därför aldrig uppvisa det maskulint rationella intellekt som krävs för ett ställningstagande (296). I sin oförmåga att smälta samman dessa komponenter når Nils Ivar vägs ände.

Här vill jag koppla min diskussion till den samtida kritiken och dess kommentarer kring huvudpersonens inre strid och hans tragiska slut. Åsikterna har stor bredd: för signaturen I. H. i *Dagens Nyheter* handlar det om en "judisk tragedi" "[m]itt i folkhemsidyllen" medan anmeldaren i *Arbetaren* ser Nils Ivars självmord som orealistiskt och "trots allt, idylliskt futtigt mot den bakgrund som antisemiterna smäller upp både i boken och i verkligheten".²⁶⁰ Den recensent som utförligast registrerar Nils Ivars kamp, Ragna Aberstén-Schiratzki i *Judisk tidskrift*, visar dock en inkännande förståelse för huvudpersonens "halvhet" och "kluvenhet", en läsning som hon grundar i hans personlighet: med de krav han ställer på sig själv och människorna kan han "inte finna sig till rätta i livet".²⁶¹ Mia Leche i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* ger också en nyanserad bild av självmordet: detta blir en följd av att Nils Ivar inser att han endast åstadkommer "barnsliga demonstrationer mot antisemitismen" när tidens problematik kräver något helt annat.²⁶² Leche kommenterar att självmordet sker under en hemvärnsövning för att det ska se ut som en olyckshändelse. Vid detta tillfälle bär huvudpersonen sin hemvärnsuniform, en uniform Leche betraktar som Nils Ivars "svenskhetens symbol".²⁶³ En liknande syn hyser recensenten i *Ny Tid* som menar att huvudpersonen i sitt uniformsbärande "bekänner [...] sin rena svenskhet".²⁶⁴ Nils Ivar som hemvärnssoldat måste dock problematiseras enligt min läsning, eftersom denna rollpåtagning snarare visar att huvudpersonen inte är någon "ren", det vill säga fullödig, representant för Sverige, i äkta soldatuniform och inte heller fullt ut inkluderad – eller välkomnad – i svenskheten. Däremot blir farbror Jakobs son Elias, som sårats då han deltagit som frivillig i finska vinterkriget, erkänd som svensk hjälte.²⁶⁵ Men eftersom Elias liksom sin far har en heljudisk bakgrund uppkommer på nytt frågan om den helt judiska bördens betydelse för ett både-och ifråga om maskulinitet, det vill säga en heljuden svensk och judisk maskulinitet, och därmed en möjlighet till ställningstagande för – och inkorporerande i – nationen, parallellt med ett transna-

Gurli Hertzman-Ericson

HJÄLTEGLORIAN

NORSTEDTS

tionellt engagemang.²⁶⁶ Denna spänning befinner sig med andra ord inte enbart på romanfigurernas nivå utan förblir olöst i samtidsskildringen.

Jag vill dessutom placera Nils Ivars självmord som en kritisk handling, en tolkning jag gör i konsekvens med huvudpersonens ifrågasättande inställning till den homogeniserade svenskhet som fadersgestalten företräder och som uppenbart inte fungerar för sonen – här ser jag ett skarpt avståndstagande i texten till svenskheten och den svenska nationen som inte förmår innesluta Nils Ivar.²⁶⁷ Huvudpersonen med sina obekväma frågor blir en person som betraktar sin samtid genom ett ”utifrånperspektiv”, det ”främlingens” perspektiv som sociologen Zygmunt Bauman i *Auschwitz och det moderna samhället* (1989) tillskriver judarna, vilka i sitt ”inter-nationella” tillstånd, även som erkända nationsmedborgare, riktar kritiska blickar mot det till synes självklara och icke-ifrågasättbara och på så sätt blir obekväma för majoritetsmedborgarna.²⁶⁸

Avslutningsvis i detta avsnitt vill jag göra en jämförelse med huvudpersonen Bertil i Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian*. Bertil bildar ett intressant komplement till Subers Nils Ivar eftersom frågan nu rör beredskap för den judiska gruppen i efterkrigstid och ur en icke-judisk karaktärs perspektiv. För Bertils del handlar det delvis om att sona en skuldfråga inför bäste vännen som drunknade under en gemensam segelfärd och som Bertil vet att han inte gjorde tillräckligt för att rädda – i så fall hade han själv förmodligen fått sätta livet till.²⁶⁹ Vännen ifråga hade planer på att resa till Israel. Det blir istället Bertil som reser, därtill även inspirerad av en manlig lärare med judiskt påbrå på högskolan där han studerar. Hans studier i judisk historia, filosofi och rättsvetenskap gör att han ”tappa[r] bort sig själv” enligt texten (249), men till skillnad från Nils Ivar inte i allt mer tärande grubblerier utan i den meningen att han kan blicka bortom sitt eget snäva perspektiv och bli del av något större, utanför ett svenskt inrutat liv som akademiker. Det blir till slut en ”bjudande plikt” för huvudpersonen i *Hjälteglorian* att göra en insats (ibid.). Nationen Israel representerar i Hertzman-Ericsons roman framtidshoppet och lösningen för den transnationella judiska gruppen, men fungerar även som en möjlighet för en icke-judisk person – observera av manligt kön – att delta i sonandet av en kollektiv skuld gentemot judenheten, något också den samtida kritiken noterar.²⁷⁰ Han blir härigenom en del i ”ung framåtanda och nyvaknad hänförelse” i byggandet av nationen Israel, som recensenten i *Sydsvenska Dagbladet* uttrycker det.²⁷¹ Aberstén-Schiratzki i *Judisk Tidskrift* ser i sin tur huvudpersonens moraliskt betingade val som centralt i romanhandlingen och menar att Hertzman-Ericson ”utpekar vägar, som skulle kunna leda till förståelse och uppbyggnad”.²⁷² Nils Ivars förtvivlade famlande efter lösningen till gåtan om judeförföljelserna i *Vänd ditt ansikte till mig* har i efterkrigstappning omvandlats till en konkret möjlighet att stötta den judiska gruppen på en övergripande nivå, något som är omöjligt att gestalta i fiktionen av år 1942.

Den feminina vägen I: *Vänd ditt ansikte till mig*

I *Vänd ditt ansikte till mig* får vi även stifta bekantskap med Nils Ivars vuxna systrar, Anna Nora och Sally. Båda är tillsammans med icke-judiska män vars fäder hyser anti-semitiska åsikter i varierande grad.²⁷³ Också härigenom flyttar tidens frågor in i familjen Zenders mitt. I en central scen konfronteras hela familjen med Anna Noras deklARATION om att hon ska gifta sig, samtidigt som hon meddelar den blivande svärfaderns åsikt: "Överste Gulleif vill inte att Malte [hans son] gifter sig med mig. För att jag heter Zender och är kvartsjude" (282). Detta uttalande följs av en rad positioneringar hos familjemedlemmarna: systrarna Sally och Dina förstår respektive gläds åt giftermålet medan den konservativa, icke-judiska modern intar positionen av sårad mor eftersom hon inte blivit informerad, något som även måste sättas i relation till hennes faktiska svårigheter att hantera sina barns judiska påbrå.²⁷⁴ För Nils Ivar uppenbarar sig en avgrund mellan honom och de kvinnliga familjemedlemmarna, även om han i linje med skildringens patriarkala fokus blir mest besviken på sin far som inte uttrycker någon kritik mot Anna Noras val av make. Scenen blottlägger samtidigt en underliggande spänning i huvudpersonens moraliserande inställning: yngsta systemen Dina närmar sig honom och säger nedslagen att hon trott att det skulle bli roligt med Anna Noras bröllop, varvid han känner "ett stygn av samvetsagg, som han inte kunde förklara" (286, min kursiv). Att Nils Ivar uppfattar att han *borde* glädjas pekar mot att hans krav på en etiskt hållbar lösning visavi det judiska påbrået är alltför dogmatiska när han avvisar kärleken Anna Nora och Sally valt, oavsett svärfamilj. När de unga kvinnorna och deras älskade i Subers fiktiva framställning får sätta sig över samtiden och dess brännande fråga om (judisk) ras vill jag dock understryka att detta kan gestaltas som en möjlighet på grund av att romanen utspelar sig i en svensk kontext.

Den intellektuella och moderliga Sally blir den gestalt som i linje med denna öppenhet intar en vägledande roll; i jämförelse med henne framställs systemen Anna Nora som en person som följer sina känslor utan någon djupare politisk reflektion. Sally skildras genomgående som själsligt och intellektuellt nära brodern, vilket även lägger grund för hennes förståelse för hans självmord: hon ser nu Nils Ivars "förtvivalade protest mot orättrådighet, [...] brutalitet och ondska" (303), det vill säga mot den behandling som den judiska gruppen i deras samtid utsätts för. Det som blir den tydliga skiljelinjen mellan rollerna dessa karaktärer tilldelats i romanen är att Sallys syftar mot framtiden, något som framkommer tidigt i skildringen då hennes "moderlig[a] värme" beskrivs: "den vek inte undan för mörkret och kylan på jorden. Den var ett löfte till människor hon skulle komma att möta och till framtiden" (49). Subers text presenterar här en konventionell form av femininitet som vägvisare eftersom moderligheten, kombinerad med en självuppgivande kärlek till en komplicerad mansgestalt – Sallys älskade framställs som neurotisk på grund av den nedbrytande relationen till sin djupt antisemitiske far –, enbart knyts till en kvinnlig karaktär. Samtidigt vill jag

understryka att det faktum att Sally får inta positionen som ledargestalt går på tvärs mot det starka fokus på maskulinitet och (önskan om) kulturell/intellektuell och identitetsrelaterad överföring mellan mansgestalter av olika generationer som romanen i övrigt uppvisar.²⁷⁵

Också på ett annat plan blir Sally som figur viktig. Hennes reflektioner efter Nils Ivars självmord innefattar frågan huruvida självmordet påvisar att en blandning mellan "folkslag" är "av ondo" (303). Utöver det mer neutrala "folkslag" används även ordet "blodblandning" i framställningen av Sallys tankar (ibid.). Genom den senare termen kommer frågan om ras upp till ytan, tydligare än i relation till broderns idéer om sitt påbrå som "kvart och trekvart". I tidens kontext ligger begrepp som "blod" och "ras" nära varandra, något jag också tog upp i min introduktion till begreppet ras. Jag vill här understryka det som historikerna Ingvar Svanberg och Mattias Tydén påpekar i *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (2005), nämligen att fenomenet "rasblandning" fortsatt uppfattas som något negativt i det allmänna medvetandet, trots den kritiska diskussion kring antisemitisk rasideologi som samtidigt föreligger.²⁷⁶ Subers fiktiva framställning läser jag som en konfrontation med denna kvarlevande inställning. Även den samtida kritiken av romanen fångar upp denna fråga: signaturen L. H-s. i *Social-Demokraten* undrar "[i]bland [...] om författarinnan vill föra i bevis att svenskjudisk blodsblandelse är av ondo. Men den undran förflyktigas av hennes skildring av Nils Ivars syskon" – notera om igen tidens terminologi, som också återfinns i andra recensioner.²⁷⁷ Här kommer jag fram till samma slutsats som L. H-s. vid min läsning av texten, även om det textparti jag bygger min tolkning på inte är helt läst: Sally konkluderar att om en "blodblandning folken emellan" får negativa följder – i texten exemplifierat med "förföljelser och förödmjukelser" – beror detta inte på ett 'blandat' påbrå utan på "den mänskliga ofullkomligheten" (303). Med detta uttalande lämnar romanen i mina ögon en deterministisk syn på Nils Ivars självmord som grundat i hans både judiska och icke-judiska bakgrund. För Sally finns svaret istället i att sträva mot en gränsutplåning mellan "jaget och nästan" (ibid.). Detta styrks i skildringen av hennes eget kärleksval, vilket som vi sett äger rum utanför det judiska sammanhanget.

Som jag också tagit upp tidigare riktas även fadern Edvards tankar efter Nils Ivars självmord mot den enhet mellan människor som ytterst skapar mänsklighet och som därför blir det viktigaste bidraget mot tidens förföljelser och förtryck – det är på denna nivå beredskapen måste befinna sig. Men där fadern bygger på de judiska urkunderna som understryker "brodern" som nämndes i förra avsnittet – "Den förtryckte är din broder, den fattige är din broder, främlingen är din broder" (313) –, utgår Sally från det könsneutrala och därigenom mer inkluderande "nästan", en term som används både i judiska och kristna urkunder.²⁷⁸ Det är dessutom symptomatiskt att Sally, som inte bär på någon tyngande identitetsproblematik kopplad till sin judiskhet, får formulera detta – i min tolkning något som hennes gränsöverskridande

moderlighet bidrar till: det är denna som medför att hon kan bejaka kärlek över de konstruerade rasgränserna och peka på ett gemensamt mänskligt ansvar för att bana väg för ett gränsupplösande förhållningssätt människor emellan. På så vis kan Suber sägas staka ut två tydligt könade vägar för den svenskjudiska beredskapen: dels den exklusivt maskulina som kräver en harmonisk anknytning till den judiska bakgrunden, både religiöst och kulturellt, för att kunna agera, dels den exklusivt feminina som problemfritt avlägsnar sig från denna bakgrund eftersom den har sitt fundament i att kärleken besegrar allt.

Den feminina vägen II: *Kalla honom Viktor!*

I Greta von Schoultz *Kalla honom Viktor!* finns ett tydligt beredskapstema, som också inkluderar frågan om ras och dess betydelse, om än behandlat med betydligt lättare hand än hos Suber. Hos Schoultz möter vi huvudpersonen Katarina, vikarie på en flickskola, som genom sitt arbete kommer i kontakt med en elev, österrikiska Marie Kester, som flytt undan förföljelse tillsammans med sin far. Via Marie får Katarina även träffa andra flyktingar. En av dessa, Paul Rauch, blir hennes älskare som hon också blir gravid med. Paul har en judisk mor, men detta leder inte till någon reaktion från huvudpersonens sida, inte heller reagerar Paul på Katarinas icke-judiska bakgrund.²⁷⁹ Däremot intar en äldre flykting, Stefan Kester, Maries far, en skeptisk hållning baserad på hans egen negativa erfarenhet av vad judiskhet kan innebära: han menar att det väntade barnet kommer att bli en ”varelse, halv som vi, utan folk, utan fosterland” (167). Där Stefan Kester luftar farhågor kring barnets fosterlandslöshet, är det just detta som är styrkan för den yngre generationen. Katarina och Paul diskuterar hur tidens problem, våldet som föder nytt våld, kan bemötas: begreppet fosterland måste enligt dessa fiktiva gestalter nedmonteras med tanke på de katastrofer begreppet alstrat, vilket blir en variant på den feminina stråten hos Suber. Katarina ser den kommande generationen som räddningen, om den fostras för att skapa en bättre värld. Paul talar i sin tur om att framtidens människor måste vara ”obundna av allt som gör livet trångt för oss. Av alla våra fördomar. Ras, religion och fosterland, hela bråten” (125). För detta krävs dock en kamp för friheten som Paul själv, med sina erfarenheter, brinner för att få ta del i och även anser att den kommande generationens manliga representanter måste vara beredda att kämpa för. Därför ser han ”försoningens anda” som en utopi och knyter den till svenskhet (127): endast den som levt i ett land utan krig under en lång tid kan tro på detta.²⁸⁰ Den svenska idyllen – eller naiviteten, beroende på läsart – naggas i kanterna av Pauls realism. När den gravida Katarina talar med sitt väntade barn finns dock drag av denna realism även här: för dem som upplevt kriget kommer det enligt den blivande modern att ta en generation att komma över ”såren och bitterheten” (137). Men i detta sammanhang figurerar samtidigt svenskhet som en odelat positiv komponent: som svensk moder kan Katarina i sin uppfostran överföra huma-

GRETA VON SCHOULTZ

KALLA HONOM

VIKTOR

BONNIERS

nitära värden på ett annat sätt än de krigsdrabbade mödrarna. Ur huvudpersonens perspektiv blir svenskhet här med andra ord något positivt sär-skilt i krigiska tider.

Det väntade barnet i Schoultz roman blir intressant också från könssynpunkt eftersom flera föreställningar om dess kön bryts mot varandra och får olika innebörd i romanen. I älskaren Pauls föreställning är könet maskulint och barnet, som han ger namnet Viktor, blir härigenom delaktigt i den frihetskamp som enligt honom måste utföras av män. Det blir också detta namn som vunnit i rubriksättningen. Då huvudpersonen och älskaren gått skilda vägar tänker den blivande modern att om det blir en dotter ska hon få namnet Liv. I denna version knyts femininitet liksom hos Suber på ett konventionellt sätt till livsbejakande, medan Viktor knyts till traditionell maskulin stridbarhet. Vi kan föreställa oss titeln *Kalla henne Liv!* och se att den ger helt andra associationer. Men det finns dessutom en tredje, könsneutral version i romanens narrativ: i insprängda avsnitt benämner huvudpersonen, här i första person till skillnad från i övriga romanen, det ofödda barnet ”Lille-barn”. Detta blir den mest intima, privata berättelsen, i vilken jaget talar direkt till det väntade barnet, och den där kön visar sig betydelselöst – i linje med den lossbrytning från normer, byggda på konstruerade gränser både ifråga om ras och nation, som barnet symboliserar i romanen i övrigt.

Här vill jag även föra in vad den samtida kritiken säger om *Kalla honom Viktor!* med koppling till barnets roll. Det visar sig att flera recensenter placerar romanen som nativitetspropaganda. Att som den kvinnliga huvudpersonen bestämma sig för att bli ensam förälder till barnet utan att meddela fadern, kallas till exempel ett ”tvivelaktigt inlägg i befolkningsfrågan” av *Svenska Dagbladets* recensent – barnet ska inte undanhållas vetskap om vem fadern är.²⁸¹ Signaturen I. H. i *Dagens Nyheter* skriver tillspetsat om ”den nyaste lyriken, nativitetspropagandans, med lika tidsenlig tillsats av efterkrigsplanering” och ser detta som ”mycket, mycket naivt” men också ”mycket, mycket vackert” – här känner vi igen den förminskande attityd som samma recensent uppvisar inför Tibells *Vanlig historia*.²⁸² Också i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* betraktar anmälaren det utomäktenskapliga barnet som ”välmenande beredskaps- och nativitetspropaganda”, men är hård i sin dom: därutöver ”saknar [romanen] värde”.²⁸³ Elisabeth Tykesson är ytterligare en kritisk röst som anser att inget i romanen pekar mot att det väntade barnet ska bli bättre än föräldragenerationen.²⁸⁴ Det utopiska anslaget talar visserligen till *Social-Demokratens* kritiker, som uppfattar barnet och namnet Viktor som tecken på ”framtidstro” och en ”ny människotyp”, men varken denna recensent eller någon av de övriga gör en koppling till den diskussion som förs i romanen om överbryggandet mellan folkgrupper/raser och nationer eller den roll som det väntade barnet, oavsett kön, spelar i detta scenario.²⁸⁵

De judiska flyktingarna i Sverige: det avvisande mottagandet

Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* får bilda utgångspunkt för min diskussion av de judiska flyktingarna och deras tillvaro i Sverige. Denna roman lyfter redan i sin inledning fram familjen Hausler, mor, far och son, som kommit till Sverige i andra världskrigets slutskede. Via berättarinstansen får läsaren insyn i olika hushåll i ett stort hyreshus, men vid ett visst våningsplan inträder en drastisk förändring:

Två trappor upp fanns ingenting att se.

Där bodde en flyktingfamilj, som alltid hade jalousierna fördragna. [...] Främmande fåglar som häckade på en klippa som gav dem ett tillfälligt skydd. Men ångesten röjdes i deras osäkerhet, deras tafatthet, deras rädsla att stöta sig med myndigheter och auktoriteter. Deras liv var kringgärdat av restriktioner och förordningar, av ett ständigt hot. Den landremsa de hade till sitt förfogande var mycket smal. Vilket ögonblick som helst kunde de åter störtas ut i det tomma intet. (7)

Det som texten här förmedlar är en existens som bygger på förmågan att göra sig osynlig. Skildringen av ytterlig utsatthet visar hur denna fortplantar sig till hela tillvaron och skapar en djupgående och fortsatt skräck hos romanpersonerna, trots att det nu handlar om efterkrigstid. Hudlösheten är dessutom till nackdel vid kontakten med krassa samhälleliga institutioner som tydligt utpekats som ett "hot". Berättandet om familjen Hausler fortsätter:

[Föräldrarna] hade avstått från alla fordringar på livet, men det var pojken de måste tänka på. De ville att han skulle få växa upp långt ifrån koncentrationslägrens infernon.

Var det kanske för mycket begärt?

Det fanns så många snedblickar, så mycken illa dold avund när det gällde att dela brödkakan som de endast naggade i kanten. Och de gjorde rätt för sig. De tog inte arbete ifrån någon. (8)

I detta citat tar berättarinstansen/berättarrösten tydligt ställning och visar att fru och herr Hausler inte utgör några hotande konkurrenser eller drar fördel av sin situation. Deras önskan om en trygg uppväxt för sonen i Sverige är tvärtom högst förståelig. Svenskarna med sin snåla och missunnsamma inställning framställs här i en synnerligen ofördelaktig dager.²⁸⁶

Parallellt med empatiskapandet för dessa utsatta personer sker en främmandegöring i texten – vi såg ovan hur de definierades som tydligt avskilda från svenskheten: de är "främmande fåglar", också på grund av sina tidigare erfarenheter. Det finns även ett exotiserande drag i Hertzman-Ericsons framställning, men i en positiv

riktning som knyter herr Hausler till en rik orientalisk kultur. Han får en bredare Mellanöstern-anknytning i texten genom sin sysselsättning med silversmide i Sverige, i vilket han skapar ”orientaliska mönster” och ”stränga profetprofiler” (114). Dessutom associeras hans utseende upprepade gånger med persiskhet. I Schoultz *Kalla honom Viktor!* möter vi inledningsvis samma metaforik som i *Hjälteglorian*. Här handlar det om skolflickan Marie, som beskrivs med samma bild som familjen Hausler hos Hertzman-Ericson: huvudpersonen, vikarie på Maries skola, betraktar henne som ”en främmande fågel” bland de andra flickorna (41). Även om hon också skiljs ut utseendemässigt i texten på grund av sina ”svarta” ögon är det hennes erfarenheter som gör att hon betraktar de naiva och trygga skolkamraterna med överlägsen blick: ”[H]on visste så mycket mer än de” (ibid.).²⁸⁷ Hos Hertzman-Ericson och Schoultz finns med andra ord så här långt samma kombination av utseendemarkörer och upplevda förföljelser som grund för den särskiljande gestaltningen av flyktingar. Men då huvudpersonen i *Kalla honom Viktor!* möter Maries far, Stefan Kester, får framställningen en helt annan karaktär:

[H]ans rörelser var avmätta men ändå mjuka på ett sätt, som bara god uppfost-
 ran kan lära in. [...] Och mitt i allt detta [den torftiga bostaden] verkade man-
 nen själv oberörd av sin omgivning, det var som om århundraden av kultur
 och mänsklig odling, varav han var en produkt, hade skapat ett skyddsvärn
 åt honom mot allt slags yttre dekadens och förfall. (48 f)

Med hjälp av huvudpersonens blick framställs Stefan Kester som en förfinad, kultiverad person, del av en kultur som är oidentifierad i texten, men byggd på ett förgivettagande: det handlar här om väst- eller centraleuropeisk kultur, i sin tur etablerad utifrån medelklassens smak och preferenser. Stefan blir på så vis en tydlig representant för den judiskhet som Bauman diskuterar i *Auschwitz och det moderna samhället*. Denna form av judiskhet växer fram i samband med den assimilering och emancipation som den judiska gruppen genomgår i de liberalistiskt utformade väst- och centraleuropeiska nationerna under 1800-talet, en utveckling som gör att medlemmarna i den judiska gruppen inte längre kan positioneras som ”främlingar mitt ibland oss” eftersom de inte går att skilja (ut) från övriga befolkningsgrupper.²⁸⁸ Därför är det desto mer anmärkningsvärt att romanfiguren Stefan hos Schoultz får placera sig själv som ”främling” i en dialog med huvudpersonen. Inför deras nära förestående avsked – Katarina ska lämna skolan på grund av sin graviditet – säger Stefan: ”Jag kan nu inte låta bli att hoppas, att jag någon gång ska få se er igen, om inte förr så när vi främlingar får röra oss litet friare i ert land, och man inte längre betraktar en statsrättsprofessor som en farlig politisk konspiratör” (181). Här anammar denna gestalt både benämningen och identiteten som främling inom svenskheten, även om han samtidigt är skarpt kritisk mot vad han därigenom omvandlas till. Med karaktären Stefan Kester som exempel synliggör Schoultz skildring att trots en tydligt västerländskt assimi-

lerad framtoning, kombinerat med ett högt bildningskapital, är denne flykting inte välkommen i ett svenskt scenario, något som kan ses som ett exempel i fiktiv form på den främlingsfientlighet som kommer till uttryck i Sverige – betänk debatten kring de judiska läkarna år 1939 som jag nämnde i introduktionen.

Även bostadssituationen visar på ett avskiljande och främlingsskapande i det väl-mående Sverige. Flickan Marie i *Kalla honom Viktor!* har dåliga skolresultat, trots sin begåvning, något som förvånar hennes lärare, huvudpersonen Katarina. Men vid ett besök i flickans bostad får problemet andra dimensioner: Katarina får se hur Marie bor tillsammans med sex andra unga flickor i ett enda rum där hon måste sköta sitt skolarbete. Detta kan jämföras med flyktingkollektivet som Subers *Vänd ditt ansikte till mig* ger inblick i: här bor Nils Ivars klasskamrat David tillsammans med sin mor och flera andra kvinnor, en av dem med små barn, i en sliten och smutsig lägenhet.²⁸⁹ Huvudpersonen hos Schoultz konkluderar kritiskt när hon sett Maries situation:

Hon hade fått en blick in bakom kulisserna och sett förhållanden, som hon inte hade reflekterat över, eftersom hon helt enkelt inte drömt om att de fanns. Så litet generösa var de alltså mot dessa vinddrivna människor, som de hade tagit emot innanför gränserna. (52)

I pronomenet ”de” inkluderas svenskarna i gemen. Här uppvisar romanen ett tydligt avståndstagande från den svenska flyktingpolitiken som även visar sig handla om de begränsade möjligheterna till försörjning. Läsaren får via berättarinstansen/huvudpersonen – dessa går stundtals in i varandra i romanen – dessutom reda på att den manliga delen av flyktingkollektivet under flera år levt ”på svältgränsen” (164). Denna kritiska och problematiserande framställning i *Kalla honom Viktor!* lyfts också fram i den samtida kritiken, som berömmar författarens skildring av flyktingarnas ”trista, onödigt kringskurva” tillvaro som tillbringas ”i tvungen sysslöshet, i armod och evig väntan”.²⁹⁰

Den ”tvungna sysslösheten” framkommer inte bara i *Kalla honom Viktor!* utan även i *Hjälteglorian* och *Vänd ditt ansikte till mig*, något jag vill diskutera i relation till kön. Framställningarna av de manliga flyktingarna Stefan Kester och Friedrich Hausler visar hur dessa, båda professorer i sina respektive hemländer, inte får några akademiska anställningar. Stefan, mestadels arbetslös, talar om de stora svårigheterna att få arbete och hur den ofrivilliga ”sysslöshet[en] [blir] det värsta med hela situationen” (50).²⁹¹ Det sociala ’fallet’ för dessa mansgestalter är uppenbart.²⁹² För de mest framträdande kvinnliga flyktingarna i vuxen ålder, Lotte Hausler i *Hjälteglorian* och fru Gesell, Davids mor i *Vänd ditt ansikte till mig*, är bilden mer komplex. De är tveklöst arbetstagare, men Lotte Hausler gör choklad och konfekt i sitt kök eftersom hon inte vågar ta steget att hyra en butikslokal, uppenbart av rädsla för att bli en ’offentlig’ person. Fru Gesell, däremot, som är en ”fin dam” enligt sonen (273), diskar på restaurang och utsätts därigenom för en social deklassering liknande mansfigurernas, vilket

inte hindrar att hon, till skillnad från Stefan Kester i *Kalla honom Viktor!*, lyckas försörja både sig och sitt barn. Genom porträtten av kvinnliga flyktingar går också dessa romaner, i likhet med Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna*, emot den samtida schablonbilden av flyktingen som man, som även tillskrivs en identitet som arbetande, ansvarstagande och försörjande person.²⁹³ Därutöver är det viktigt att poängtera att de kvinnliga flyktingarna i kollektivet i *Vänd ditt ansikte till mig* befinner sig i Sverige utan någon manlig partner, i de flesta fall för att de är änkor, men detta medför samtidigt att vi finner ytterligare ett fiktivt exempel på kvinnor som flyktingar i egen rätt.²⁹⁴ Dock föreligger en intressant skillnad mellan dessa romanfigurer och de icke-judiska, nordiska kvinnliga flyktingarna i Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna*: hos de judiska flyktingarna dominerar fattigdom och tröstlöshet, medan de norska kvinnofigurerna hos Hertzman-Ericson, vilkas verksamhet vi får följa, inte behäftas av några materiella bekymmer utan istället kan rikta in sig på att stötta sina landsmän och landsmaninnor i exil.

Till sist en kommentar kring den så kallade repatrieringspolitiken, kopplat till den efterkrigssituation som Hertzman-Ericson skildrar i *Hjälteglorian*. Huvudpersonen Bertil anmärker här mot den svenska flyktingpolitiken: ”Vi är så optimistiska för flyktingarnas räkning att vi skickar iväg dem. På något sätt ska de nog klara sig” (128). Repatrieringen, en bärande del i efterkrigstidens hantering av flyktingar, bygger på tanken att dessa frivilligt ska återvända till sina ursprungsländer, i sig ett uttryck för en generande okänslighet inför vad de kan ha erfarit i just dessa länder eller att det kanske inte finns något att återvända till.²⁹⁵ I flera länder råder också ytterst osäkra förhållanden för en återvändande av judisk börd, vilket bildar en kuslig parallell till dagens svenska avvisningspolitik av vissa utsatta grupper.

Antisemitismen och dess uttryck

I detta avsnitt kommer jag att diskutera den kritiska framställningen av antisemitismen och dess olika uttryck i Subers *Vänd ditt ansikte till mig* respektive Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian*, både i det offentliga rummet och i intimsfären. Som bakgrund till min diskussion inleder jag med en kort presentation av några vanliga antisemitiska fördomar och schabloner, av vilka ett par redan tangerats i diskussionen.²⁹⁶

Enligt antisemitiska tankegångar besitter judar en särart som gör att de aldrig kan assimileras och därför inte heller bli genuina medborgare i en nation, vilket tydligt pekar ut dem som ett hot mot den nationella enheten. Till denna hotbild bidrar att judar utgör en transnationell grupp. De kan därför heller aldrig helt ’bli’ exempelvis ’tyskar’ eller ’svenskar’ – de är obotliga internationalister och som sådana konspirerar de för att uppnå världsherravälde, varvid de kan grupperas som antingen kapitalister eller kommunister. Den judiska gruppen ses även som ett överhängande problem på grund av att den anses ha för mycket makt inom olika områden: finansvärlden, politiken,

pressen, kulturen, vetenskapen. Detta, i kombination med att judar tillskrivs skrupelfria vinningssyften och en parasiterande natur, gör dem till en fara för de så kallat inhemska medborgarna, det vill säga majoritetsbefolkningen, som har en självklar position inom nationen. Därtill kommer de rasteorier som placerar den judiska gruppen som fundamentalt underlägsen den så kallade ariska rasen, sprungen från germanskt "blod". För nationalsocialistisk rasideologi innebär detta, tillsammans med de ovan nämnda egenskaperna, oavvisliga argument för att den judiska rasen utgör det yttersta hotet mot den ariska rasen och därför måste utrotas.²⁹⁷ Det antisemitiska tankepaketet kan användas för att argumentera för en "judefråga" eller ett "judeproblem" som placerar judarna själva som helt eller delvis skyldiga till antisemitismen som fenomen.

I romanerna i mitt material blir personer med judiskt påbrå, både inom den svenskjudiska gruppen och bland flyktingarna, utsatta för olika former av antisemitism. För att diskutera detta använder jag mig av begrepp hämtade från historisk forskning. Enligt Kvist Geverts och Byström, som båda undersöker svenskt 1930- och 1940-tal, kan vi tala om ett "antisemitiskt bakgrundsbrus" under dessa decennier, det vill säga en populariserad och hos många oreflekterad antisemitism.²⁹⁸ Kvist Geverts anser att "moderata antisemitiska föreställningar" är "en del av det 'normala' i det svenska samhället" under perioden 1938–1944 som hon undersöker.²⁹⁹ Byström, som fokuserar offentlig debatt åren 1942–47 i Sverige, menar att det under denna period finns en tydlig medvetenhet om och kritik av den nazistiska antisemitismen, men att "tankekonstruktioner" om judiska flyktingar i det material han undersöker, dagspress och riksdagstryck, trots detta kan bygga på antisemitiska stereotyper.³⁰⁰ Byströms studie pekar på att det antisemitiska bakgrundsbruset förekommer även i efterkrigstid eftersom perioden för hans undersökning sträcker sig till och med 1947.

För att få beteckningar till de grövre formerna av antisemitism som gestaltas i Subers *Vänd ditt ansikte till mig* vänder jag mig till Carl Henrik Carlssons avhandling *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (2004). Carlsson börjar med att lista attityder och benämner dessa vardagsantisemitism, något jag betraktar som jämförbart med det "antisemitiska bakgrundsbruset". Därefter tar han upp "informell diskriminering" för att sedan gå över till krav på "legal" antisemitism. Handlingarna börjar enligt Carlssons indelning i nästa steg, vid genomförandet av den "legala" antisemitismen som följs av övervåld av allt grövre slag, från pogromantisemitism med fysiskt våld till fördrivningsantisemitism och den slutliga förintelseantisemitismen.³⁰¹

I offentligheten

I *Vänd ditt ansikte till mig* får den offentliga antisemitismen introducera hela romanen: på första sidan upplever läsaren genom huvudpersonen Nils Ivars plågade blick hur en lärare ger sig på flyktingen David. Den trakasserande läraren kallar självväl-

dig sitt offer för ”Salomo” och utpekar honom som en medlem av ”egendomsfolket”, vilket i lärarens mun förvrängs till att judarna ”predikar ägandets evangelium” (7).³⁰² Materialism är enligt läraren med andra ord det judiska folkets egentliga tro. I detta exempel möter vi den antisemitiska stereotyp som betecknar judarna som kapitalister, besatta av ägande. En annan incident från skolans värld visar på det som Carlsson benämner informell diskriminering: yngsta systemen Dina i familjen Zender blir förolämpad i skolan av en annan flicka på grund av sin judiska börd. För de övriga familjemedlemmarna berättar Dina att enligt skolkamraten är ”judar [...] det sämsta och lägsta som finns [...] Hon säger, att hennes pappa tycker, att tyskarna gör rätt som försöker likebera judarna” (57). Efter familjens inskott ”– Likvidera menar du” fortsätter Dina: ”– *Förinta*, förstår ni, säger hon, det är detsamma som like – likvidera i Tyskland” (ibid., kursiv i originalet). Det rasideologiska tankegodset som legitimerar Nazitysklands politik mot judarna kommer här i dagen. Både denna händelse och den klassrumssituation som Nils Ivar upplever får i Subers text demonstrera att det finns en bördig jordmån för judefientliga åsikter och hot mot judar vid denna tidpunkt i Sverige, och också att dessa kan uttryckas högt i det offentliga. Exemplet med Dina visar att en svensk medborgare med judiskt påbrå nu kan ifrågasättas som svensk. Ordet ”förinta”, som pekar framåt mot Förintelsen, får dessutom en tidig användning i Subers roman, vilket skärper det politiska budskapet. Att det hösten 1942, tidpunkten för utgivningen av *Vänd ditt ansikte till mig*, fortfarande är ett ovanligt begrepp i en svensk kontext kan vi ana oss till med hjälp av en mängd pressklipp från perioden juni till oktober 1942 i Svanbergs och Tydén *Sverige och Förintelsen*, där begreppet ”förintelse” endast används två gånger.³⁰³

Även i Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* möter vi en skolrelaterad händelse då några pojkar utsätter flyktingen Walter, Lotte och Friedrich Hauslers son, för snöbollskastning. Huvudpersonen Bertil uppmärksammar de snöbollskastande pojkarnas ”blossande, hatiska uppsyn” redan innan han ser vem som är måltavlan (108). I linje med den övriga framställningen av familjen Hausler vill texten här skapa empati för pojkgestalten, och han placeras i det närmaste i en övertydlig offerposition med hjälp av huvudpersonens perspektiv: Bertil kommer att tänka på en korsfäst när han ser hur Walter står mot en mur med armarna utsträckta och med ett färskt sår i pannan – tankarna går till Kristusgestalten. I Bertils ögon uppvisar Walter en plågsam undergivenhet inför pojkarnas behandling, för Bertil ett utslag av en undergivenhet som återfinns hos den judiska gruppen som helhet, orsakad av sekellång förföljelse.³⁰⁴ Med tanke på tidpunkten – efterkrigstid – är händelsen central eftersom den visar på vikten av fortsatt beredskap för den judiska gruppen. Huvudpersonen får rikta en skarp kritik mot den svenska skolan som ”inte lärde eleverna den mest elementära anständighet gent emot ett folk som decimerats med en tredjedel och mot vilket hela släktet bar på en ännu inte sonad blodskuld” (111) – tanken om ”blodskuld” uttrycker Hertzman-Ericson också tidigare, i sitt bidrag i textsamlingen *Mot antisemitismen*.³⁰⁵

Här vill jag även ta tillfället i akt att göra en utblick mot den samtida kritiken: recensenterna, med ett undantag mycket positiva till *Hjälteglorian*, inte minst inför författarens förmåga att skildra unga människor, uppmärksammar också detta antisemitismkritiska drag.³⁰⁶ Överhuvudtaget betonas Hertzman-Ericsons oräddhet inför att inta en humanistisk ståndpunkt. Så skriver signaturen G. W. i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* berömmande: "[M]ed välgörande skärpa brännmärker Gurli Hertzman-Ericson den av antisemitism besmittade mentalitet, som [...] kommer att förgifta [familjen Hauslers] tillvaro".³⁰⁷

I *Vänd ditt ansikte till mig* får läsaren även möta utslag av grov antisemitism. Huvudpersonen Nils Ivar besöker tillsammans med systemen Sally ett nazistiskt förbund för att lyssna på ett föredrag, ett förbund som i Mia Leches recension av romanen ironiskt benämns som "ondskans pingströrelse".³⁰⁸ Lokalen syskonen befinner sig i beskrivs i detalj i texten, och här ligger berättarinstansen nära deras gemensamma perspektiv: i salen finns bland annat en skulptur som glorifierar "den Ariske Mannen, den Idealiske Ledaren, det Rena Blodet" (86). Önskan att anknyta till fornnordisk maskulinitet och därmed fornstora dagar är tydlig i själva inredningen, och förbundet heter till yttermera visso Valhall. Lokalen och dess namn för tankarna till det samtida Samfundet Manhem, ett samfund som framhäver svensk forntids storhet och som hyser starka sympatier för Nazityskland.³⁰⁹ Berggren finner i sin studie *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* (1999) att samfundets instiftelse-skrift är förhållandevis modest i sina uttryck, men att föredragsverksamheten talar ett helt annat språk: från föredragens start 1935 fram till och med 1941 finns antisemitismen som ett tydligt inslag, och vissa talare för fram en grov antisemitisk retorik, där bland annat tanken om ett judefritt Sverige framförs. Den 'lära' som avhandlas bygger på en antagonism mellan germaner, alternativt arier eller den nordiska rasen, och judar, där de senare försöker "degenerera, förslava och ytterst krossa" germanerna.³¹⁰ Föredragshållandet i Subers fiktiva tappning återkommer jag snart till.

I Subers roman placeras föredragspubliken med hjälp av syskonen Zenders perspektiv som härrörande från medelklassen, men också som bestående av personer som är förfördelade på olika grunder. Nils Ivar väcker denna folksamlings uppmärksamhet när han reagerar på föredraget genom att ställa sig upp och ropa "Fy!" upprepade gånger, ett i sammanhanget verkningslöst ord (89). När den upphetsade folkhopen vänder sig mot honom använder sig Suber av greppet att låta läsaren möta hopen med hans blick. Hotet blir på så vis otäckt påtagligt:

Han mötte en hord av elakt triumferande, lystna blickar, leenden som skulle förfölja honom i drömmen, utspända näsborrar som söp in gift och galla, hela luften dallrade med en gång av ett utsläppt hat, som länge legat och molvärkt och gnagt och tårt på inälvorna. (90)

När även Sally reser sig upp identifierar publiken både henne och Nils Ivar som judiska: texten apostroferar syskonens likhet och läsaren har redan tidigare fått veta att de utseendemässigt brås på fadern och hans judiska släkt. Publiken griper efter Sally och Nils Ivar, knuffar och jagar dem ut ur lokalen. De blir omringade i hallen utanför och flera personer skriker som "besatta" efter dem: "Vi är svenskar, vi! Ut med judarna!" (91).³¹¹ Här byggs hotet ut och förföljelsen får fysiska inslag. Scenen blir illustrativ som en parallell till den tyska politikens fördrivningsantisemitism när en högljudd majoritet kör ut en utsatt judisk minoritet. Denna fiktiva publik får också ge uttryck för en tanke som återfinns i det faktiska Samfundet Manhems föredrag – att Sverige ska bli fritt från judar.

I själva föredraget knyter den grovt antisemitiske talaren direkt an till Hitler och dennes rörelse för att sedan gripa vilt omkring sig med hjälp av judefientliga utfall:

Vi ska propagera för det nya Europa som kämpar för Hitler. Vi måste erkänna Hitler som vår ledare.

Engelsk och amerikansk politik är enbart judisk, det är judar bakom Roosevelt, han för medvetet en *prononsuerad* judisk politik [...] Det var också judar bakom den franska revolutionen, och det var också de som gjorde slut på de franska aristokraterna av germanskt blod. Det var judar som orsakade de katastrofala sandstormarna i Mellersta Västern därför att de av profithunger hade fördärvat jorden ... Hela Amerika är redan underminerat av de judiska parasiterna ... [...]

Men här i landet, hur är det här? Här vimlar det av judepack och inga lagar skyddar det dyrbara germanska blodet! Men var förvissade, judelagarna kommer, kommer snart, så fort nazismen segrat. Den *måste* segra fort, innan befolkningen blir förstörd av judar och abortörer. Dödsstraffet skall återinföras och då, då, då skjuter vi dem! (Bravo!) (89, kursiv och punkter i originalet)

Till att börja med vill jag understryka den unika öppenhet som Suber här visar i användandet av Hitlers namn, något som vid denna tidpunkt kan ses som ett drag som går direkt emot den försiktiga och kringskurna tryckfrihetspolitiken som jag tog upp i introduktionen och, helt kort, i kapitlet "Att ta ställning". Tryckfrihetsförordningens så kallade smädelseparagraf från 1812 används i andra världskrigets Sverige, och nämmandet av politiska ledares namn, till exempel Hitlers, i kritiskt syfte i olika medier kan läsas som grund för "missförstånd med utländsk makt", som det står i paragrafen ifråga.³¹² I Subers fiktiva gestaltning länkas Hitler genom föredragets innehåll, som är både löjeväckande och kusligt, till en ideologi som bygger på groteska och förvridna angrepp, utan något som helst intresse för argumentation eller underbyggnad av det som påstås.³¹³ Den grova antisemitiska retoriken känns direkt igen från den national-socialistiska rasideologin: historieskrivningen som skuldbelägger judarna för allt som anses ont och negativt, judarna som ett globalt hot, den parasiterande judiska rasen som den överlägsna germanska rasens fiende.³¹⁴ Genom att knyta an till Carlssons indelning av antisemitism vill jag peka på att föredragshållaren hos Suber uttrycker

en framtidsvision i vilken de grävsta formerna av antisemitism genomförs: både legalisering, med hjälp av de så kallade judelagarna, och den slutgiltiga förintelsen. Det tillagda ”Bravo!” omedelbart efter talet gör dessutom att läsaren förstår att talaren uppenbart väcker publikens entusiasm.

Dock skapas en spänning i texten eftersom föredragshållaren beskrivs med hjälp av starkt rasistiska stereotyper. I Nils Ivars ögon är denne en ”[n-ordet] typ med mörkt grumlig hud och fruktansvärd käke. Hans leende blottade en rad ojämna, rovdjursvita tänder med underbett” (88).³¹⁵ Även talarens egendomliga språkbruk markeras, vilket får indikera obildad underklass. I denna personkaraktäristik överger Suber en realistisk gestaltning till förmån för överdriften och grotesken, som ytterligare förstärks av den kontrast som föredragshållarens ”svensktjudande” namn Stig Markus Berg utgör (ibid.). Jag tolkar framställningen av denna person som att författaren härigenom velat understryka nazismens vidrighet och dessutom det löjväckande i att denna figur har ett ’redbart’ svenskt namn, men för en nutida läsare blir detta samtidigt ett uttryck för att det faktiskt är möjligt att gestalta en person som går utanför svenskets- och vithetsnormen på detta sätt vid denna tidpunkt.³¹⁶ Att som här förfrämliga en uttalad nazist som icke-vit kan uppmuntra till en läsning av nazisten som en avart som den svenska läsekretsen aldrig skulle finna i sina egna led. Men detta måste samtidigt ställas mot framställningen av åhörarna som ett månghövdat monster som förföljer syskonen Zender och som dessutom tydligt får peka på sig själva som de äkta svenskarna. Bilden av den grovt antisemitiske talaren vill jag dessutom relatera till det faktum att övriga manliga figurer i texten som hyser antisemitiska åsikter i varierande grad – fäderna till Anna Noras och Sallys pojkvänner, officer respektive forskare, samt Davids och Nils Ivars lärare – genom sina etablerade positioner och (outtalade) vithet blir en del av svenskheten. Med detta sagt är det fortfarande viktigt att understryka att den tydligt rasifierade framställningen av den ende extreme antisemiten som icke-vit gör denne till en anomali i romantexten.

Det visar sig dock finnas en gräns för den offentliga antisemitismen i Subers framställning och denna går vid maskulint hjältedåd i krig. Detta framstår i blyxtbelysning när Nils Ivars och hans systrars heljudiske nästkusin Elias Zender kommer hem från finska vinterkriget – i uniform – och har förlorat ena armen, en scen jag tangerat i avsnittet ”Svenskjudiskhet, maskulinitet och beredskap i *Vänd ditt ansikte till mig*”. Anna Noras blivande svärfar, själv officer, är på plats för att ta emot sin egen son – inom parentes icke sårad – och blir då tvungen att erkänna Elias Zenders hjältestatus. Officerens son, Anna Noras blivande man, ser med ironisk blick hur hans far, i vanliga fall påverkad av antisemitiska attityder, betraktar Elias som en ”fullgod man” enbart på grund av att han blivit sårad (275).³¹⁷ Här gör alltså Elias försvar av det svenska broderlandet Finland, tidigare en del av Sverige, i kombination med att han uppenbart blivit sårad i strid, att han åtminstone temporärt kvalificerar sig som *svensk* hjälte. Först då kan han få ett erkännande av en vit majoritetssvensk man, tillika militär,

vilket blir ytterligare ett exempel på den nationella kroppspolitikens villkorade inne- och uteslutningar. Jag vill här också än en gång knyta an till Baumans diskussion i *Auschwitz och det moderna samhället* som visar hur judiska personer assimileras i den process då de liberalistiskt grundade nationerna skapas, men härigenom samtidigt blir ”olika alla andra främlingar. De undergrävde kort sagt varje skillnad mellan vär- dar och gäster, infödda och utlänningar”, ett förhållande som tydligt speglas i väl- komstscenen hos Suber.³¹⁸ Men det erkännande som Elias får vid detta tillfälle visar även att medborgarskapet i själva verket är inkluderande endast på ett ytligt plan: för att den judiske ”främlingen” ska kunna gå helt säker för antisemitismens stämplingar inom nationen krävs den mest maskulina och auktoritetsskapande positionen av alla, soldatens. Genom att framhålla en judisk person som exemplariskt lojal mot ett djupt nationalistiskt projekt underminerar Suber här samtidigt ännu en av antisemitismens grundteser, nämligen den att judarna på grund av sin ”obotliga kosmopolitism” inte anses kunna hysa någon nationell lojalitet.³¹⁹

I intimsfären

När vi nu förflyttar oss till intimsfären där vardagsantisemitismen eller det antisemi- tiska bakgrundsbruset kommer till uttryck, innebär detta samtidigt en rörelse från manliga till kvinnliga karaktärer. Jag kommer här att diskutera två romangestalter, Carin Zender i *Vänd ditt ansikte till mig* och Elisabeth Wärn i *Hjälteglorian*, som också förenas av att de är biologiska mödrar.

I Subers roman är Carin Zender, som framgått, den enda i familjen Zender som inte har något judiskt påbrå. Fru Zender, en korrekt och synnerligen borgerlig dam, får förkroppsliga en aningslös ståndpunkt visavi sin makes och sina barns judiska bakgrund. Inför några väninnor hävdar Carin Zender att ”svenska judar” skiljer sig fundamentalt från ”riktiga judar” som hon ”avskydde” – ”sådana som kom från ut- landet, Gud vet varifrån. *Antisemit var hon inte*, men inte tyckte hon om dem” (60, min kursiv). Fru Zender vill uppenbart distansera sig från det misshagliga begreppet antisemit, men hon skriver i samma sekund under på en av dess grundteser: hon kan inte med judarna på grund av deras främlingskap. Hennes paradoxala ståndpunkt blir att svenskar med judiskt påbrå, komma till Sverige vid en obestämd tidpunkt i det förflutna, är (i stort sett) oproblematiserat helsvenska, medan samtidens judiska flyktingar/främlingar aldrig kan bli det. Detta synsätt känns igen från den samtida debatten där just de försvenskade judarna, de som varit i landet sedan generationer, inte utgör ett problem, som vi såg i protesterna mot de tyskjudiska läkarna våren 1939. Vad gäller romanfigurens egna barn är *deras* judiska påbrå i hennes ögon försumbart eftersom de i så hög grad har en icke-judisk, läs svensk, bakgrund. Att det dock råder en viss osäkerhet från modersgestaltens sida i denna fråga framgår av att hon sorterar sina barn efter deras utseenden, varvid yngsta dottern Dina är den enda som uppvisar

blåögdhet och blondhet i kombination och därmed en yttre, betryggande likhet med Carin själv, en likhet som hon även ser som bevis för en inre, personlighetsmässig sådan. En viss intelligens skrivs också på barnens konto av denna modersgestalt, något som hon vet inte har utmärkt hennes egen släkt: här pekar texten indirekt – men bitande – ut svensk stupiditet.

Mötet med väninnorna samt en inbjuden, berest gäst med en tydligt positiv syn på judisk kultur och religion, återges i texten ur Carins perspektiv, tillsammans med hennes egna uttalanden kring antisemitism och judiskhet.³²⁰ På så vis värderas inte romangestalten av berättarinstansen, utan det är övriga personers reaktioner som får tala. Dessa reaktioner byggs på när Carin återberättar för familjen både vad hon sagt och den kritik hon fått för sina synpunkter av väninnorna. Maken Edvard försöker reda ut hennes tankegångar:

Han tog sig om pannan, vad menade hon?

– Fru Hillman [den inbjudna gästen]? [---] Du sade till henne, att du inte tyckte om judar? [---] Men många människor förutsätter nog, att du har en annan inställning, eftersom du har gift dig med mig.

– Ja, men det är just det som jag tycker är så oförskämt, sade Carin uppbragt. På något sätt sammankoppla mig med all världens judar. (62 f)

I Subers framställning får modersfiguren, mån om sin egen och sina barns svenskhet, schavottera inte bara inför familjemedlemmar och vänkrets utan också inför läsaren som en fördomsfull och ologisk antisemit, på mer än ett plan avvikaren i sin egen familj.

I *Hjälteglorian* möter vi det antisemitiska bakgrundsbruset vid frukostbordet hos familjen Wärn. När Bertil relaterar hur han ingripit då den judiske flyktingen Walter förföljts av ett par andra pojkar deklarerar modern, Elisabeth Wärn, att det finns en "judefråga" som bottenar i konkurrens: "Judarna besatte de bästa platserna" i Tyskland enligt henne (130). Begreppet "judefråga" får här den vanligt förekommande innebörden i antisemitisk argumentation som jag nämnde i min bakgrund: judarna själva är roten till detta 'problem' som bland annat bygger på att de orättfärdigt dominerar inom en rad olika sfärer i samhället och utgör en maktelit som hotar majoritetsbefolkningen, det vill säga de rättmätiga medborgarna. När modersgestalten hos Hertzman-Ericson vill fortsätta och börjar med orden "Jag har hört sägas", bryter hennes son in:

– Det har jag också, men därför behöver man inte tro att det är sant. Jag träffade en tysk för några år sen, som påstod att judarna köpt upp all lök i hans hemstad för att den tyska befolkningen skulle bli utan. Bristen på råvaror var också judarnas skull. (130 f)

Tyskarna har i Bertils exempel blivit indoktrinerade till en tro på fullständigt fantastiska rykten ifråga om judarna. Men där huvudpersonen tar ett exempel från andra världskriget – ”för några år sen” – odlar modersfiguren antisemitiska åsikter i svensk efterkrigstid. Det kommer att visa sig att ”judefrågans” (bekväma) lösning uppenbart ligger utanför Sveriges gränser för fru Wärn. När flyktingen herr Hausler bestämmer sig för att emigrera till Israel tillsammans med fru och son, tycker Elisabeth att det är ”det klokaste de kan göra” (166): ”Här blir de aldrig annat än främlingar”, enligt henne, vilket hon motiverar både med ”deras ras och deras religion” (ibid.). Det är viktigt att understryka att Hertzman-Ericsons fiktiva framställning av denna kvinnofigur och hennes syn på judar som främlingar, med en särart som gör att de inte kan assimileras – det vill säga inte bli svenska i enlighet med vad personer som Elisabeth Wärn ser som svenskt –, pekar på att den så kallade judefrågan fortfarande är en del av efterkrigs-Sveriges antisemitiska bakgrundsbrus.³²¹

Liksom i *Vänd ditt ansikte till mig* visar sig den modrande femininiteten i *Hjälteglorian* förstärka antisemitismen: det är endast sin egen, biologiska avkomma som mödrarna Wärn och Zender inkluderar i sin modersfunktion. Hos Hertzman-Ericson pekar även namnet Wärn i modersgestaltens fall på att hon värnar de egna och det svenska – Elisabeth Wärn fruktar att sonen ska bli en ”främling” då han lämnar Sverige för att arbeta i Israel (252). Detta uttalande visar att Bertils handling i moderns ögon blir ett brott både med det biologiska och nationella bandet mellan dem. Hennes fientliga inställning till hans solidaritetsprojekt tydliggör det kroppspolitiska kontraktets gränssnitt mellan moder och avkomma: om sonen hjälper judarna i Israel blir han en av ’de andra’.

I *Hjälteglorian* lyfts det antisemitiska bakgrundsbruset också till ett generellt plan, vilket ytterligare genomlyser modersgestaltens grunda resonemang. Bertil funderar över de tankegångar om judar som finns i de svenska hemmen: ”Visst fanns det bra judar – men – [---] Vid själva ordet jude klibbade något undermåligt. Något som var *olikt dem själva*” (111, min kursiv). Hemmen fungerar med andra ord som en fruktbart miljö för antisemitism där svenskheten utgör självklar utgångspunkt, olikheten finns hos judarna. För att närmare betrakta den ’klibbiga’ som omtalas i citatet vill jag även här föra in Baumans tankegångar i *Auschwitz och det moderna samhället*. Bauman använder vid ett flertal tillfällen ordet ”klibbig” för att karakterisera den judiska gruppens funktion när den liberalistiskt formade nationen växer fram, en samhällsform som vi sett innebär att judarna får möjlighet att assimileras och därmed blir omöjliga att särskilja från majoritetsbefolkningen.³²² Judarna, menar Bauman, blir nu ”det smetiga ämne som luckrar upp gränsen mellan saker som borde hållas isär”.³²³ Enligt Hertzman-Ericsons kritiska huvudperson får begreppet ”jude” konnotera lägsta tänkbara värde, något ”undermåligt”, men som Bauman lyfter fram fungerar ’klibbigheten’ som vidlåder begreppet samtidigt som ett argument för avskiljning: med denna grupp människor vill inte de svenska hemmen befatta sig.

1940-talets litterära vittnesbörd om förföljelse

Innan jag övergår till att diskutera de litterära gestaltningarna av förföljelse i mitt material, Subers från själva krigstiden, Stiernstedts och Hertzman-Ericsons från efterkrigstid, vill jag ge en kort introduktion där jag dels belyser vilka möjligheter att få information om nazisternas framfart som finns, både före, under och efter andra världskriget, dels ger en inblick i forskningen kring olika former för återgivningar av Förintelsen. Denna framställning kommer sedan att fungera som en bakgrund till själva romananalyserna.

Tillgång till information

Enligt Svanbergs och Tydéns översiktliga och kommenterande genomgång av olika dokument i *Sverige och Förintelsen* finns artiklar i tidningar och tidskrifter och rapporter av olika slag att tillgå från och med nazisternas maktövertagande i Tyskland år 1933.³²⁴ Ett exempel är tidskriften *Judisk krönika* som rapporterar om förföljelser av judar från denna tidpunkt och framåt. Från 1934 publiceras även böcker om förhållandena i tyska koncentrationsläger.³²⁵ Att förföljelserna har judarnas fullständiga förintelse som mål blir dock tydligt först våren 1943 i svensk press, enligt Svanberg och Tydén. Den totala vidden av Förintelsens övergrepp uppenbaras inte förrän vid befrielsen av fångarna i olika läger, då dokumentationen får ett stort tillskott i form av fotografi och film.

I krigets slutskede och kort därefter publiceras också längre vittnesmål från förintelseläger, koncentrationsläger och ghetton. Svanberg och Tydén exemplifierar med Stefan Tadeusz Norwids *Landet utan Quisling* (1944) och Stefan Szendes *Den siste juden från Polen* (1944).³²⁶ Här vill jag lägga till Fredy Bauers *Jag sjöng mig genom helvetet* (1945) samt Betty Happs *Bortom all mänsklighet* (1945).³²⁷ Dessa skrifter lämnar inte några tvivel om vidden av förföljelserna och de grymheter som judar och andra fångar utsatts för.³²⁸ Rapporten *De dödsdömda vittna. Enquêtesvar och intervjuer* (1945), utgiven i november 1945 av Gunhild och Einar Tegen, är av en annan karaktär, baserad på intervjuer med och enkäter besvarade av personer som kommer till Sverige i samband med krigsslutet. Syftet är att dokumentera de frigivnas erfarenheter från deportation och lägervistelse för att få en grund till statistiska och psykologiska undersökningar, men även för utforskningar av "våldets mentalitet" innan de överlevande skingras.³²⁹ Åke Svensons *De vita bussarna* (utgiven i juli 1945) skildrar rödakorsbussarna som vid krigsslutet transporterar hem främst nordiska fångar, men ger även inblick i den omänskliga behandlingen av icke-nordiska fångar.³³⁰ Intressant nog pekar både Gunhild Tegen och Svenson på den misstrogenhet som människor uttrycker mot de vittnesbörd som förmedlas: så skriver Svenson att han får försäkra skeptiska svenskar att filmerna från "Buchenwald och andra läger" inte "tillkommit genom något filmatiskt trick av den allierade propagandan".³³¹ Betydligt senare, år

1948, ger Margarete Buber ut *Fånge hos Hitler och Stalin* på svenska, översatt från hennes tyska manuskript där hon skildrar sin tid som politisk fånge i olika koncentrationsläger, både i Sovjetunionen och i Tyskland, under sammanlagt fem år.³³² Vid en genomgång av *Svensk bokhandelstidning* till och med år 1950 är dessa de enda längre vittnesmål jag funnit i svensk utgivning, vilket pekar mot att intresset för dessa rapporter snabbt avtar efter krigsslutet, något historisk forskning bekräftar även ifråga om svenska dagstidningar.³³³

Forskning kring återgivning av Förintelsen

Forskningen kring återgivning av Förintelsen visar att (re)presentationen som sådan är en moraliskt laddad fråga, som bland annat kretsar kring nödvändigheten av egen erfarenhet för att kunna återge Förintelsens fasor. Självbiografier av överlevande har tillskrivits mest auktoritet eftersom de författats av de utsatta själva och för att erfarenheterna av Förintelsen inte heller anses ha omformulerats eller filtrerats på samma sätt som i fiktiva framställningar. Detta leder till en annan omdebatterad fråga, nämligen om det är möjligt att skriva om Förintelsen i fiktiv form: fiktionisering har av kritikerna betraktas som en ingång till både sensationsskriverier och historierevisionism, särskilt om icke utsatta har fattat pennan.³³⁴ Denna diskussion rör ytterst om endast en person som själv genomlevt fasorna har mandat att vittna via fiktionen, underförstått för att denna/denne kan göra detta på ett mer insiktsfullt vis. Litteraturvetaren Sue Vice menar i sin studie *Holocaust Fiction* (2000) istället att själva begreppet ”vittneslitteratur” (”testimonial literature”) snarare behöver breddas för att inte endast beteckna vittnesbörd om Förintelsen, dessutom helst förmedlade av personer med egen erfarenhet.³³⁵ Vice tillhör själv de forskare som diskuterar fiktiva berättelser om Förintelsen av personer som inte varit utsatta.³³⁶ Jag sällar mig till denna öppna inställning i min analys av Subers, Hertzman-Ericsons och Stiernstedts återgivning.

Här vill jag även hänvisa till litteraturvetaren Sofi Qvarnströms studie ”Recognizing the Other” (2012) som en bakgrund till min analys av exemplen från svensk 1940-talsfiktion.³³⁷ Qvarnström utforskar den danska romanserien *Den store Jammer* (1917–18), en skildring av det armeniska folkmordet under första världskriget skriven av Inga Nalbandiän. Med utgångspunkt i Judith Butlers studie *Frames of War. When Is Life Grievable?* (2009) om vem som är möjlig att sörja i krig diskuterar Qvarnström möjligheten att via litterärt berättande skapa erkännande/igenkänning (”recognition”) för läsarens del och få denna/denne att sympatisera med de utsatta. Qvarnströms exempel, armenierna, är ett folk som i dåtidens nordiska kontext i hög grad framstår som ”de andra”. I de romaner jag fokuserar här handlar det delvis om samma sak: att via olika narrativa grepp försöka ge inblickar i erfarenhet av förföljelse, en erfarenhet den majoritetssvenska läsekretsen med stor sannolikhet aldrig varit i närheten av, och därigenom skapa förståelse.

Vänd ditt ansikte till mig

Jag inleder med Subers *Vänd ditt ansikte till mig* eftersom den är utgiven under själva kriget, vilket gör att betingelserna är annorlunda än för efterkrigsverken *Banketten* och *Hjälteglorian*. I Subers verk är det Nils Ivars klasskamrat David som får stå för vittnesbörden. När Nils Ivar frågar om anledningen till hans flykt förmedlar David främst faderns öde. Sina egna erfarenheter av förföljelse återger han ytterst knapphändigt medan moderns upplevelser överhuvudtaget inte nämns. Däremot, säger David, har hon en egen berättelse som helt lämnar förföljelserna därhän, vilket gör henne till den avvikande i detta sammanhang: enligt sonen har hon fortsatt att tro på det goda Tyskland, det ”Heimat” som hon en gång upplevt och som i hennes tankar blir en plats hon någon gång ska kunna återfinna intakt (34). Denna mer än lovligt naiva inställning uttrycker dock David viss förståelse för i samtal med Nils Ivar: ”– Hon hyser inte agg mot någon, säger hon. Jag tror att det är för att hon vill försöka inbilla sig, att ingenting har hänt, tillade han sakta” (ibid.). Här får vi en bild av förnekelsen som ett sätt att hantera de genomlidna upplevelserna.

Vad gäller fadern inleder David med konstaterandet att denne drev en advokatfirma tillsammans med en ”arier” – han tvekar vid användandet av detta ord –, ”[n]u [...] ensam ägare till firman” (ibid.). Sedan följer en knapphändig berättelse:

De kom på natten och hämtade både min far och mig. Vi hann inte klä på oss ordentligt. De misshandlade mera min far än mig, Jag – jag kan inte tala om det. Så småningom fick vi reda på att min far blivit förd till ett arbetsläger. Där dog han efter två år. Han var mycket stark och hade aldrig varit sjuk. (ibid.)

Denna korta återgivning är både stel och staccatoartad och David förmedlar ytterst schematiskt faderns öde. Denna känslösbefriade berättelse visar tydligt att romanfiguren inte förmår sätta ord på de mest brännande erfarenheterna.³³⁸ Här är det intressant att knyta an till den forskning kring Förintelselitteraturen som opererar med begreppet stumhetens trop (”trope of muteness”). Litteraturvetaren Sara R. Horowitz tar i studien *Voicing the Void. Muteness and Memory in Holocaust Fiction* (2000) upp avbrott och tystnader i olika fiktiva framställningar som kan ligga både på handlingsplanet och hos enskilda karaktärer som inte förmår berätta om fasorna.³³⁹ Detta möter vi också i Subers roman, i Davids ytterst fåordiga återgivning av själva övergreppen. Berättelsen får istället byggas ut av en faktabetonad text. På Nils Ivars fråga om Davids far blev skjuten svarar klasskamraten: ”– Det behövdes inte. Läs det här!” (ibid.). Den artikel från en svensk tidning som Nils Ivar får i händerna avger nu ett svar:

[Nils Ivar] hade läst liknande skildringar förr, de upprörde honom alltid [...] Det han läste här rörde fadern till David som gick där bredvid honom; det fick en grällare färg, kom honom så kväljande nära och blev kall verklighet, blev nakna,

ohyggliga fakta: de sexton arbetstimmarna utan vatten, söndag och vardag lika, de sadistiska prygelstraffen, den obeskrivliga smutsen, bristen på utrymme som förbjöd fångarna att någonsin ligga på rygg, piskslagen över ansiktet på dem som sjukanmält sig men såg ”friska” ut, de offentliga hängningsstraffen i bakåtvridna armar tre meter ovan marken. Som i en ekande håla hamrade några lösryckta ord inne i hans huvud:

”Sjukanmälning av judar gillas inte, de är antingen friska eller döda. De som ska skjutas, tvingas att först gräva sina gravar. En kula kostar inte mera än tolv öre – ’precis vad en jude är värd!’” (35)

Via referatets teknik får vi inblick i fasansfulla förföljelser som tydligt definieras som ”verklighet” och ”fakta”. Vi förstår dessutom att Nils Ivar läst ett antal liknande redogörelser, vilket implicerar att denna information är spridd, en spridning som själva romanen nu också bidrar till. När Suber frångår referatet och skriver ut vissa mening- ar som direkta citat ger hon även sin text en stark prägel av autenticitet, samtidigt som påtagligheten och närheten blir större för läsarna: en känsla skapas av att vi delar läsning med Nils Ivar.

Användandet av externa källor är ett grepp som återfinns i de dokumentära romaner om Förintelsen som skrivits av icke utsatta. Källorna fungerar som medel för att försöka uppnå den auktoritet som de överlevandes berättelser, självbiografiska eller fikcionaliserade, gärna tillskrivs.³⁴⁰ Subers återgivning av livet i fånglägren har jag också funnit i mycket likartade ordalag i skriften *Tysklands koncentrationsläger. Englands vita bok nr 2*, utgiven 1939 på förlaget Trots allt!, vilket med andra ord innebär att den artikel som Nils Ivar läser ur är möjlig att direkt koppla till en samtida källa. I en vittnesberättelse från en ”judisk-kristen” fånge i *Tysklands koncentrationsläger. Englands vita bok nr 2* står bland annat:

Varje kula kostar 12 pfennig och det är exakt vad en jude är värd, varken mer eller mindre. [...] De, som sjukanmäls, kommer nu fram och inspekteras av kommandanten. Han tilldelar omedelbart de ”friska” slag i ansiktet med sin ridpiska. [...] Till sist mottogs inga judar som sjuka [hos doktorn]; det förekom endast ”friska eller döda”. [...] Den andra bestraffningen [den första är prygel] är att hängas upp tre meter från marken i armarna, vilka för detta ändamål våldsamt böjes bakåt.³⁴¹

I all sin vidrighet är dessa återgivningar och användandet av dem viktiga att poängtera som ett exempel på den faktiska tillgången till vittnesskildringar på svenska vid denna tidpunkt, men även som ett väl utnyttjat grepp från författarens sida. En av recensenterna, Aberstén-Schiratzki i *Judisk tidskrift*, påpekar också användandet av ”dokumentariska inlägg” i *Vänd ditt ansikte till mig* och hon ”beundrar [...] den oräddhet varmed förf. begagnat tillgängligt material”.³⁴²

Subers arbetssätt kan även jämföras med Eyvind Johnsons återgivande av tidningsrapporter i *Krilons resa*, andra delen av Krilontrilogin, som publiceras hösten 1942, vid nästan exakt samma tidpunkt som *Vänd ditt ansikte till mig* – en månad skiljer mellan utgivningarna. I *Krilons resa* finns ett helt kapitel med vittnesmål från nazisternas tortyr av norska motståndsmän. Intressant nog vidtas inga åtgärder mot romanen. Trots kritik från tyska legationen med direkt hänvisning till de dokumentära inslagen, agerar regeringen inte.³⁴³ Per Anders Wiktorsson pekar på ett antal möjliga orsaker till detta i sin avhandling om Krilonserien. Han menar att det politiskt brännbara i skildringen mildras i och med fikcionaliseringen, men även att det inte finns någon riktigt ”effektiv instans” när det handlar om att kontrollera litteraturen.³⁴⁴ Dessutom har kriget vänt till Tysklands nackdel under det dryga halvår som gått mellan mars 1942, då tidningsrapporterna om tortyren leder till konfiskering av 17 dagstidningar, och utgivningen av Johnsons roman i november samma år.³⁴⁵

Till skillnad från Johnsons *Krilons resa* drabbas *Vänd ditt ansikte till mig* inte ens av någon anmärkning. Suber skiljer sig visserligen från Johnson i sitt användande av dokumentära källor eftersom detta sker utspritt i texten, men de är ändå väl synliga. Förutom det ovan diskuterade exemplet återges bland annat en lång rad av de så kallade judelagarna när David på Nils Ivars begäran tydliggör judarnas genomreglerade tillvaro i Tyskland och de ockuperade länderna, så även att de utför ”[s]lavtjänst åt staten” (93).³⁴⁶ Ett annat exempel på öppenhet är då fadern, Edvard, läser en lapp på sonens rum där denne skrivit: ”Hitler. Hitler. Hitler. Han har inte större skugga än andra män. Hitler. Hitler. Hitler” (84). Här upprepas namnet på ett lätt uppseendeväckande sätt och kopplas till huvudpersonens oförståelse för Hitlers exempellösa inflytande. Om Subers roman ses i sin helhet måste det därför betraktas som ytterst förvånande att inte tyska legationen reagerar: förutom de osminkade inblickar i förföljelserna av judar som jag lyft fram i detta avsnitt finns en rad synnerligen skarpa porträtt av svenska nazister och antisemiter som jag diskuterat tidigare i kapitlet. Dessutom skriver Suber ut Hitlers namn vid flerfaldiga tillfällen, till skillnad från Johnson. Här förstärks Wiktorssons hypotes om en ineffektiv – eller i alla fall ojämn – kontroll av litteraturen.³⁴⁷

Tillkomsten och därefter utgivningen av *Vänd ditt ansikte till mig* äger rum före årsskiftet 1942/43 då rapporteringarna kring förföljelserna av judar enligt Svanberg och Tydén ändrar ton, både med anledning av de norska judarnas predikament och Tysklands försvagade ställning i kriget. Detta motiverar Svanberg och Tydén att markera: ”Den större frispråkigheten om Tysklands judepolitik från och med 1943 är inte automatiskt hedrande”.³⁴⁸ Den av Aberstén-Schiratzki framhållna oräddheten hos Suber är därför något jag vill understryka även med tanke på tidpunkten för utgivningen. Att placera Subers frispråkighet rörande både antisemitism och judeförföljelser, ytterligare underbyggd med hjälp av dokumentära källor, mot denna bakgrund

är av stor vikt – romanen utgör det tydligaste ställningstagandet i svensk realistisk romankonst i dessa frågor, som det visar sig inte bara under denna del av andra världskriget utan under kriget i dess helhet. Att det handlar om ett sällan behandlat ämne i svensk litteratur betonas också i det samtida mottagandet.³⁴⁹

Vänd ditt ansikte till mig ges ut på ett stort, etablerat förlag, Norstedts, som genom publiceringen gör ett ställningstagande. Leche, känd antinazist i samtiden, påpekar i sin recension att förlaget bör hedras för detta.³⁵⁰ Romanen får mycket positiv kritik i en rad stora dagstidningar men även i tidskrifter, och kallas bland annat ”vittnesmål”.³⁵¹ Anmälarna i *Dagens Nyheter* och *Aftonbladet* utnämner också *Vänd ditt ansikte till mig* till Subers bästa bok.³⁵² Genomgående framhäver kritiken vikten av och allvaret i ämnet. Romanen omtalas som en ”rungande protest mot den avgrundsdjupa dumhet, som nämnes antisemitism”, en ”fackla i skymningstider”, ”en flammande protest mot judehatet”.³⁵³ Dessa värdeladdade omdömen visar att Subers roman starkt påverkat recensenterna. Leche kommenterar i sin anmälan dessutom att om *Vänd ditt ansikte till mig* getts ut i början av kriget hade den förmodligen konfiskerats.³⁵⁴ Leches och andra kritikers uttalanden understryker romanens politiska sprängkraft.³⁵⁵ Flera recensenter betonar även att verket förtjänar stor spridning, inte minst på grund av sitt upplysningsvärde: i den historiska delen får läsaren inblick i en judisk familjs långa och hedervärda historia i Sverige.³⁵⁶ Enligt *Social-Demokraternas* kritiker borde denna del tryckas i folkskolans läsebok för att motverka antisemitismen.³⁵⁷ Förlagets baksidestext talar dessutom sitt tydliga språk:

Margareta Subers förnäma berättarkonst har kanske aldrig nått högre än i skildringen av professor Edvard Zender, hans familj och hans stamfränder – hennes roman är ett skakande mänskligt dokument och en flammande protest mot antisemitismen.

Alla dessa exempel sammantagna visar bortom allt tvivel att boken i sin samtid uppfattas som ett centralt vittnesbörd om tidens förföljelser av judar.

Hjälteglorian

I Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* har jag funnit ett annat angreppssätt ifråga om gestaltningarna av förföljelser. Än en gång använder sig författaren av flyktingfamiljen Hausler, och jag vill börja med att poängtera den åtskillnad som görs mellan den kvinnliga karaktären och de manliga för att visa på att deras erfarenheter tillerkänns olika vikt i romanen. Så länge familjen gestaltas som en helhet lyfts alla familjemedlemmarna fram som djupt påverkade av de förföljelser de varit utsatta för. Men då Lotte Hausler betraktas och bedöms ur sin makes perspektiv, blir hon den som glöms och går vidare eftersom hon är kvinna: på så vis särskiljs hon och kategoriseras

som ytlig, om än moderlig, av maken. Även om detta vid ett tillfälle i texten nyanseras av berättarinstansen – läsaren förstår att också hon drabbats av ”hemsökelse” och att uppbroten varit många under hennes liv (123) – väljer Hertzman-Ericson att förmedla fragment från Förintelsen enbart via far och son. De manliga figurerna framställs dessutom som de känsligare personerna i familjen. Med andra ord undertrycks kvinnogestaltens erfarenheter och perspektiv, liksom i fallet med fru Gesell i *Vänd ditt ansikte till mig*.

Men ytterligare en tystnad råder i *Hjälteglorian*, nämligen kring pojkfiguren Walters lägerfångenskap, även om texten samtidigt anger att minnena fortfarande finns någonstans i hans medvetande: ”[D]et kommer på kvällarna. Alltsammans”, berättar han för huvudpersonen Bertil (111). Också här ser vi med andra ord exempel på den stumhetens trop som Horowitz talar om. Det är istället de så kallade dödsmarscherna som synliggörs ur pojakens perspektiv i Hertzman-Ericsons skildring, det vill säga när fångarna från koncentrationslägren mot slutet av kriget tvingas ut på vägarna då de allierade närmar sig:

Som andra barn levde han i nuet. Det förflutna var en töcknig dröm, men någon gång klarnade det, och då var det händelser som framträdde i blixtbelysning, tills de åter blev suddiga och otydliga.

Det var de långa, långa vägarna och trampet före honom och bakom honom. Släpande steg, halta steg, uttröttade steg. Man gick och gick, och till slut kände man inte att man hade några ben. Det fanns inga. Bara något mjukt som sackade ihop under honom. Då bar fadern honom och ibland var det en jättelik jude med rakat huvud som han kallade för Goliat. Och en hård kommandostämman röt:

– Schneller, schneller.

Han kom ihåg de dammiga tistlarna vid vägkanten. Den frusna ödsligheten över de grå fälten.

Mormor och morfar. Var blev de av?

Borta.

Var borta?

Men han fick inget svar.

Han lärde sig att göra sig så osynlig som möjligt. Gömma sig bakom de vuxna.

[--]

En dag var [Isaskar, Walters vän] försvunnen.

– Var är Isaskar?

Inget svar.

– Jag vill att Isaskar ska komma.

– Tyst gosse.

Han grät.

– Grät inte, gosse. Någon kunde höra dig.

Fadern lade sin hand över hans ögon för att han skulle slippa se.

Men han hörde jämmern. Klagoropen. De undertryckta snyftningarna.

Dimridån slöt sig på nytt. (181)

På denna mardrömslika marsch förlorar Walter både äldre anförvanter och en god vän, vilket ur barnets synvinkel återges som mystiska försvinnanden som de vuxna inte ger några förklaringar till. I återgivningen ser vi hur minnet är något som sträcker sig över en obestämd tid.³⁵⁸ Detta förmedlas genom upprepningar av ord som fångar Walters känsla av något som aldrig tar slut: vägarna är evigt långa, de trötta stegen oräkneliga. Även människors död uppfattas som en upprepning eftersom så många försvinner. Observera att män befinner sig i centrum också i själva vittnesbördet: i framställningen av pojkgestaltens minne är det endast personer av manligt kön som figurerar som enskilda och aktiva personer, med en strävan att skydda och hjälpa honom.

Det blir via den vuxna mansgestalten, Friedrich Hausler, som läsaren delges minnen från själva lägret. Dessa tvingar sig på romangestalten:

Han ville inte se. Han ville inte höra. Men något som var starkare än vilja och förnuft drev honom mot det förgångna. Han hörde den metalliska, känslolösa robotrösten:

– Rechts, links, rechts, links, rechts, links, i en evig upprepning som borrade hål i trumhinnorna.

Höplöshetens, armodets och svältens gråa led av sammangyttrad mänsklighet, stapplande, blinda och deformerade som skuggestalter från Hades. Det ena ledet till gasugnarna, det andra till koncentrationslägret. Portarna slöts. Farväl till vänner, anförvanter och stamfränder. Konglomeratet, som knappast längre kunde kallas mänskligt, orkade inte med det samfälliga skri som borde fått jorden att remna. (114 f)

I denna fiktiva framställning kan den utsatta mansfiguren aldrig glömma och därför aldrig bli en hel människa. Mot sin vilja återupplever han det fasansfulla om och om igen: för honom finns ingen möjlighet att undkomma. I citatet ser vi hur tyska språket reduceras till kommandoord och blir ett språk som bär ”the burden of atrocity”, ohygglighetens börda, för att tala med Horowitz.³⁵⁹ Hertzman-Ericsons framställning visar även hur erfarenheterna från lägret aldrig kan återges som en berättelse med början, mitten och slut. Enligt litteraturvetaren Ernst van Alphen i *Caught by History. Holocaust Effects in Contemporary Art, Literature, and History* (1997) är Förintelsen omöjlig att erfara i just denna bemärkelse: den som är eller var utsatt kan inte på något plan förhålla sig till en kronologiskt ordnad struktur. Att försöka skapa ett linjärt narrativ skulle harmonisera skeendet som något avslutat, menar van Alphen, vilket det inte är för den utsatta personen.³⁶⁰ Denna aspekt av något oavslutat förmedlar Hertzman-Ericson i sin text via Friedrich Hauslers återkommande minne. Här finns samtidigt en distansering som verkar på mer än ett plan, både den mytiska som talar om ett dödsrike och den som är kopplad till berättarpositionen. Friedrich är inledningsvis en av de utsatta, vilket förmedlas av hans hörselintryck, men därefter förflyttas berättandet så att romanfiguren – eller berättarinstansen – istället betrak-

tar ett kollektiv på avstånd, ett kollektiv som har dränerats på all kraft och alla formuleringmöjligheter och därmed förmågan att göra motstånd.³⁶¹ De blir här objekt och offer utan individualitet – ”sammangyttrad mänsklighet”, ”konglomerat” –, något som samtidigt ger en påträngande bild av det oöverblickbara antal människor som tvingas i döden.

Banketten

Som avslutning kommer jag att diskutera Marika Stiernstedts roman *Banketten*. Stiernstedt skriver liksom Hertzman-Ericson tre romaner under 1940-talet som har tydlig anknytning till händelser från kriget – förutom *Banketten* som diskuteras här och som är Stiernstedts sista roman, publicerar hon *Attentat i Paris* (1942) och *Indian-sommar 39* (1944) som jag kommer att analysera i de två följande kapitlen. Stiernstedt är vid denna tidpunkt välkänd för sina antinazistiska och socialistiska åsikter, vilka bidrar till att göra henne till en i hög grad publik person.³⁶²

I *Banketten* skildras den förmögne Jakob Cottonn och hans familj. Jakob firar sin 60-årsdag under romanens gång, därav titeln. Skildringen levererar en vass kritik av ytligt överklassliv och kapitalismens baksidor. Föremålet för Jakobs ungdomsförälskelse i Paris, serbiska Halla Riznić, är den karaktär som är intressant för min diskussion: Halla har suttit i koncentrationsläger på grund av att hon varit aktiv inom motståndskampen i det ockuperade Frankrike. Läsaren får möta henne efter befrielsen från lägret, vid ankomsten till Sverige. Att Stiernstedt valt att porträttera en politisk fånge, inte bara motståndskvinna utan också socialist sedan sin ungdom, får sin förklaring av romanen i övrigt som visar socialismens fördelar. I och med detta val uppkommer dock inte frågan om folkmordet på judarna. Om detta bidragit till den samtida kritikens ointresse för denna figur är omöjligt att avgöra, men Hallas öde föranleder inga reflektioner från recensenterna: fokus ligger här helt på Stiernstedts gestaltning av socialismen och dess motpol i den kapitalistiska familjen Cottonns leverne. I det stora antal recensioner, hela sjutton stycken, som jag funnit i dagspressen är det endast Ivan Pauli i *Morgon-Tidningen* som ger en kommentar om att författaren ”[k]änsligt och fint skildrar [...] [Hallas] först ångestfyllda, sedan mer och mer livsbejakande återkomst till livet”.³⁶³ Efter min inläsning på 1940-talets svenska prosa kan jag konstatera att karaktären Halla är unik i den skönlitterära tystnad som råder efter andra världskriget. Inga andra försök att skildra utsattas tillvaro i koncentrationsläger syns till inom realistisk romankonst förrän i Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian*, vilket gör båda dessa romaner till synnerligen viktiga inlägg.

Halla hos Stiernstedt är intressant även ur en könsaspekt: hon är den enda kvinnogestalten i mitt material som får avge någon form av vittnesmål från förföljelserna – Suber och Hertzman-Ericson väljer som vi sett endast manliga gestalter för detta syfte. Här är det på sin plats att göra en utblick mot den feministiska Förintelse-

forskningen, vilken sedan 1980-talet ifrågasatt den tidigare historieskrivningen och forskningen som haft mäns erfarenheter och vittnesbörd som den oproblematiska utgångspunkten. Härigenom har Förintelsen gjorts till en enkönad historia – denna kan alltså Subers och Hertzman-Ericsons gestaltningar av vittnesbörd sägas bidra till, vilket dock inte får förringa deras bidrag i övrigt. Argumentet för denna uppfattning av Förintelsen har varit att denna saknar motstycke i mänsklighetens historia, vilket gör kön till en icke-fråga i det stora narrativet. Förintelseforskningen blir för dessa forskare ”somehow trivialized by a feminist agenda”, menar historikern Zoë Vania Waxman.³⁶⁴ Den feministiska forskningen har därför lyft fram kvinnors berättande i olika former och genrer, men också visat på den överhängande betydelse som feminitet och maskulinitet har i berättelser om Förintelsen, ifråga om vilka funktioner, egenskaper och roller kvinnor och män tillskrivs och får representera.³⁶⁵ Om vi ser till den faktiska situationen i samband med krigsslutet och strax därefter kan vi dessutom konstatera att kvinnor utgör majoriteten bland de överlevande från koncentrationsläger som kommer till Sverige. Både samtida källor och nutida forskning belyser detta: i Gunhild Tegens inledning till *De dödsdömda vittna. Enquêtesvar och intervjuer* anges att av de cirka 30 000 före detta fångar som kommer till Sverige från maj till september 1945 är ”[s]törsta delen [...] kvinnor”, och därför bygger de enkäter och intervjuer som gjorts på ett ”övervägande kvinnligt material”.³⁶⁶ Lars Olsson skriver i sin studie *På tröskeln till folkhemmet* att av de judiska överlevande som kommer till Sverige vid krigsslutet är 88 procent kvinnor och 12 procent män.³⁶⁷ Mikael Byström anger i sin tur i *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid* (2012) angående den så kallade UNRRA-aktionen, genomförd av FN, att den i första hand räddar kvinnliga före detta koncentrationslägerfångar.³⁶⁸ I rapporterna från svensk press från 1945 om de överlevande i Sverige dominerar också kvinnor.³⁶⁹

För att återgå till Stiernstedts *Banketten* är även själva karakteristiken av gestalten Halla intressant att betrakta ur ett könsperspektiv. Halla får definiera sig själv som en ledargestalt för de övriga kvinnorna i lägret, en person som bidragit till att hålla de övrigas mod uppe. Detta kan knytas an till den problematiserande diskussionen inom den feministiska forskningen kring hur kvinnogestalter framställs i Förintelse-litteraturen. En dominerande schablon är att kvinnor blir hjältar på grund av sina moderliga och därigenom altruistiska egenskaper. En annan framträdande variant är kvinnan som marginaliserat och tystat offer.³⁷⁰ I Stiernstedts gestaltning av Halla finns enligt min läsning en heroisering av en överlevande som placeras i en feminin roll då hon agerar för andras räkning, inte sin egen. Samtidigt är hon en okuvlig person, ”karska Halla” (346), vilket blir förklaringen i texten till att hon överlevt Gestapos behandling, om än med men för livet.³⁷¹ Stiernstedts karakterisering av Halla blir härigenom också en del av en samtida definitionsmodell som skriver fram de överlevande som ”i anden okuvliga”.³⁷²

Läsaren introduceras inte direkt till Halla utan får först möta de överlevande som grupp genom en sköterskas blick och tankar:

Bårarna bars försiktigt fram, en och en, och alla transporterade de ett öde med sig: liv, död, liv, död. Ja, sannerligen inte mer än dessa två alternativ att välja på, men det räcker till. Tänk om man skulle ligga i den vågskålen! Som plockad kyckling. (37)

Bilden av plockad kyckling ger direkt associationer till de fotografier av utmärglade på dödens rand eller redan döda som sprids i samband med krigsslutet.³⁷³ Stiernstedts bild belyser härigenom de animaliska, icke-mänskliga sidorna av Förintelsen som gör de förföljda till (döda) djur. Denna form av gestaltning, ett bildliggörande av lidandena, ser jag dock som ett risktagande som kan skapa distansering likaväl som empati, särskilt som personerna som drabbats avhumaniseras.³⁷⁴ Greppet med den fotografiinspirerade bilden med risk för objektivering av de utsatta vänds dock snabbt till ett inifrånperspektiv när texten övergår till att återge Hallas tankar. Men dessa gör halt vid tillvaron i lägret och dess fador: lägret får av Halla benämnas som ”*därborta*” eftersom det är alltför ångestskapande för att kunna beröras: ”det ställe som hon förbjudit sig att blicka tillbaka på” (343). Den genomgående kursiveringen av ordet ”*därborta*” i romantexten understryker ytterligare det undantagstillstånd som råder på denna plats. Ändå visar sig tankarna återkomma och Halla inser: ”jag måste vänja mig av med att tänka på *därborta*” (46). Läsaren får dock endast följa de känslor – rädsla, oro, ångest – som detta ”*därborta*” väcker hos henne i romanens nu. Här använder Stiernstedt sig i hög grad av icke-gestaltning av lägervistelsen, vilket gör att jag vill se också detta som ett exempel på den stumhetens trop som Horowitz talar om.³⁷⁵ Tomrummet i narrativet kan även få en kompletterande förklaring: van Alphen, som bland annat undersöker självbiografier om Förintelsen utifrån ett psykologiskt inspirerat synsätt, menar i sin studie *Caught by History* att en traumatisering äger rum av de utsatta under själva Förintelsen som allvarligt försvårar eller omöjliggör ett senare betecknande och begripliggörande.³⁷⁶ Den överväldigande svårigheten som föreligger för den utsatta Halla ifråga om att (re)presentera Förintelsen har Stiernstedt förmått fånga i sin text med hjälp av ”*därborta*”, en (icke-)beteckning som ger intryck av både vaghet och distans.³⁷⁷

Ytterligare en aspekt i Stiernstedts framställning av Förintelsens traumatiseringar finner vi i en hotad eller underminerad språkbehärskning. Halla övermannas till en början av icke-språkliga uttryck – ”svaghetsgråten, nervgråten” (49) och det ”fåniga” skrattet (51), som romanfiguren själv får benämna dessa för henne okontrollerade och generande uttryck. Men Stiernstedts text visar även hur den psykiska nedbrytningen kan vara betydligt mer djupgående. Via Halla får läsaren möta en annan frigiven fånge vars språk begränsats till ett par ord, ständigt upprepade:

I sjukvagnen var det en helt ung flicka som hela tiden skrattade: Jag är räddad, jag är räddad, sa hon, så pass hon kunde säga det för bara skratt. Men det lät knappt som om hon förstått vad hon sa. Hon kunde lika väl ha ropat: Akta dig, akta dig! Achtung! (39)

Hallas omvandling av flickgestaltens ord ”Jag är räddad” till ”Akta dig!” och ”Achtung” visar hur den faktiska betydelsen av ”Jag är räddad” blivit helt urholkad på grund av personens psykiska status. Därför utgör orden istället en varning som kan utläsas: ’Bli inte som jag’. Därutöver anknyter det tyska kommandot ”Achtung” till fasorna i lägret som orsakat kvinnogestaltens sammanbrott. Denna framställning av en före detta fånge klargör bortom allt tvivel att här kommer frigivningen för sent.

Att Halla själv befinner sig i ett kaotiskt tillstånd psykiskt sett förstår vi inte bara av hennes hotade språkbehärskning utan också genom att hennes tankar återges via en delvis ostrukturerad text, vilket gör det möjligt för läsaren att träda in i gestaltens inre. Så till exempel skildras Halla som att hon förlorat uppfattningen om tid i lägret: lägertiden ställs mot ett ”förr” då tiden är strukturerad och hon drog upp klockan varje kväll (41). Det finns inte heller något ”framåt” för denna romanfigur (49): för henne är det bara döden som väntar. Även när hon börjar förstå att hon överlevt undflyr säkerheten henne. Mörkret vinner hela tiden över ljuset och den annalkande natten är skräckfylld:

För nu kommer den där fasansfulla ångesten krypande liksom från golvet. Det får inte bli mörkt! Halla vill inte skrika, men om hon inte skulle kunna låta bli? Hur går det då, hur går det! Vad gör de då? (44 f)

Via romangestaltens reaktion visar texten här, fortfarande utan att skildra något skeende, hur erfarenheterna från lägret tar överhanden, vilket kan knytas till de fasor som råder på den onämnbare plats där mörkret på ett moraliskt plan ständigt avgår med segern.

När Halla senare i romanen, efter sjukhusvistelsen, förnekar den rädsla för mörkret som hon tidigare så tydligt plågats av, blir detta på textens ytplan ett tecken på att hon närmar sig det som både hon och hennes läkare ser som en friskförklaring: att inte tänka på lägertiden, att endast blicka framåt. Uppfattningen att glömskan är en del i ett tillfrisknande för de frigivna lägerfångarna blir uppenbar även i Gunhild Tegens introduktion till den samtida *De dödsdömda vittna*: ”’Vi glömmer aldrig!’ säger många av offren”, enligt Tegen.³⁷⁸ Därefter träder ett annat kollektivt ”vi” in i Tegens text, ett ”vi” som hon själv är del av: ”Vi vet dock att alla glömmer – det är livets lyckliga lag”.³⁷⁹ I det räddande svenska ”vi”:et läser jag in både trosvisshet och överlägsenhet: detta ”vi” vet det som de utsatta inte kan bedöma, att de kommer att glömma.³⁸⁰ Även Halla i *Banketten* går in i diktatet att hon måste glömma. Jag bygger ut ett tidigare citat: ”[J]ag måste vänja mig av med att tänka på *därborta*. Jag vet att det är osunt” (46).

Detta beteende måste med andra ord motarbetas. "[L]ivet", som ska ta vid enligt de rationella krafter som Halla som överlevande möter, frågar inte efter "oduglighet" och därför krävs glömskan (50). Men i Stiernstedts skönlitterära framställning uttrycks samtidigt samma insikt som de utsatta ger röst åt i *De dödsdömda vittna*: ur den före detta lägerfångens perspektiv är själva tron på en framtid naiv. Halla tänker för sig själv: "Nej, det är bara att leva, var så god! Leva ska man. Leva. Det är order: Achtung!" (ibid.). För den överlevande blir "att leva" en handling som ska utföras mot alla odds. Det tyska "Achtung" som här återkommer med sina olycksbådande undertoner, både en varning och ett kommando, gör att levandet får en påtvingad, i det närmaste cynisk karaktär.

Viktigt är också att notera hur svenskhet framställs ur karaktären Hallas perspektiv. Texten kontrasterar hennes traumatiska erfarenheter mot den svenska behandlingen, fylld av aningslös optimism. Halla tilltalas av personalen som mindre vetande – "vår lilla fru", "lilla madame Fribourg".³⁸¹ I linje med optimismen och överslätrandet av det hon genomlidit uppmanas hon till skratt, men inte gråt. Hennes tidsfixering uppmärksammas visserligen, men förminskas och blir mer av ett kuriöst kännetecken. Det konstateras ovanför hennes huvud: "– Det är hon som hela tiden frågade vad klockan var, stackare" (45). En rad figurer passerar revy ovanför Hallas sjukbädd, alla betraktade med ambivalent blick. Hos en av dem, sjuksköterskan Ulla, apostroferas svenskt/nordiskt utseende tillsammans med beteendet: Halla benämner sjuksköterskan "den urnordiska" (41), i hennes ögon klämkäck och hurtig med alldeles för brett leende och för mycket tänder. Läkaren blir i sin tur "den fredsomgärdade svenska läkaren" (122), en ironisk karakteristik av en figur som får förkroppsliga svenskhet som byggd på fred. Bårbärarna blir ytterligare ett exempel på svenska typer: Halla ser deras "slåta" och "oberörda" ansikten som inte uttrycker någon egentlig erfarenhet (42). Deras oskuld gör dem samtidigt till förblandning lika och identitetslösa, "högresta ljushyllta manliga änglar" ur Hallas perspektiv (344). Trots allt vill romanfiguren att de ska få bevara denna oskuld: "Mätte de aldrig få veta något mer" (43). Att få "veta något mer" kan här läsas som att bli utsatt för förföljelse liknande den som nazisterna ägnat sig åt. Trots Hallas önskning för bårbärarnas räkning om motsatsen blir det sammanlagda intrycket av de porträtt som läsaren möter ur den före detta lägerfångens perspektiv att den svenska okunskapen och omedvetenheten är ett i hög grad ifrågasättbart fenomen.

Suber, Schoultz, Hertzman-Ericson och Stiernstedt synliggör med kraft i sina romaner behovet av att vidga beredskapen: det handlar inte enbart om beredskap under krig och konflikt utan även i efterkrigstid, och det handlar inte enbart om den svenska nationen och dess grannländer. *Vänd ditt ansikte till mig, Kalla honom Viktor!*,

Hjälteglorian och *Banketten* lyfter fram frågan om förföljelse, både på grund av (judisk) ras och politisk tillhörighet, och det behov av transnationell beredskap som detta skapar. Subers roman visar dessutom att beredskapen måste granskas och ifrågasättas även för medborgare inom nationens gränser: personer med judiskt påbrå är inte självklart inkluderade. I *Vänd ditt ansikte till mig* gestaltas ett tydligt antisemitiskt hot som länkar judiskhet till oroande gränspositioner, något även Hertzman-Ericson lyfter fram i *Hjälteglorian* via utsatta flyktingar i efterkrigstid. I Subers gestaltning krävs nationellt hjältedåd i krig för att sätta en gräns för antisemitismen och för att det liberalistiskt grundade medborgarskapet på allvar ska inkludera en judisk man – observera att positionen som militär hjälte inte kan intas av kvinnor.

Den samlade bild av svenskhet som ges i dessa romaner är synnerligen avslöjande: här möter läsaren både självtillräcklighet och bristande erfarenhet, något som särskilt syns i det avvisande mottagandet av flyktingar av judisk börd. Detta skildras kritiskt både av 'inhemska' personer och, som i *Hjälteglorian*, av berättarinstansen, men även av flyktingfigurerna själva. Undantaget utgörs av det mer professionella mottagande som Halla i *Banketten* röner, men även i detta fall ges bilden av en begränsad förmåga till inkännande hos de svenska gestalterna, grundad i deras naivitet och okunskap.

Både hos Suber och Hertzman-Ericson får ett spektrum av personer bära den svenska antisemitismen. Den äldre generationens icke-judiska kvinnor, mödrar och därigenom centralgestalter i intimsfären, representerar vardagsantisemitismen med dess stereotypa syn på judar och judiskhet. De porträtteras som djupt inskränkta personer, främst definierade av sin funktion som biologiska mödrar vilka slår vakt om svenskheten. Ett paradoxalt ställningstagande möter vi hos Subers modersgestalt: denna tydligt antisemitiska karaktär undantar de egna barnen med judiskt påbrå från den icke-svenska judiskheten för att på så vis hålla både sin egen och sin avkommas svenskhet intakt. I *Vänd ditt ansikte till mig* riktas blickarna även mot den publika antisemitismen, genomgående kopplat till icke-judisk maskulinitet, den grövsta i öppet politisk form – här avslöjar Suber skoningslöst en tydligt identifierbar svensk nazistisk influerad rörelse, vilket är unikt i svensk litteratur år 1942. I Hertzman-Ericsons efterkrigsscenario blir antisemitismen i sin tur något som fortfarande genomsyrar det svenska samhället, enligt denna roman ett problem som aldrig konfronterats.

För de unga manliga huvudpersonerna i *Hjälteglorian* och *Vänd ditt ansikte till mig*, båda djupt kritiska mot antisemitismen, tecknas vitt skilda vägar och funktioner i romanerna. Samtidigt som Nils Ivar i *Vänd ditt ansikte till mig* fungerar som ögonöppnare både för andra karaktärer och för läsekretsen beträffande judarnas samtida predikament, är upplösningen tragisk för hans egen del. Hans självmord har också en symbolisk aspekt: det finns ingen plats i den homogeniserade svenska nationen för denna grubblande och kritiska gestalt, en "främling" i nationskonstruktionen för att tala med Bauman. I efterkrigstid öppnar sig däremot möjligheten för *Hjälteglorias* icke-judiska huvudperson att bege sig till den nya nationen Israel för att göra en insats,

en möjlighet till en kompensatorisk efterkrigsberedskap för att i någon mån försöka sona allt det som inte gjordes före och under andra världskriget för den judiska gruppen. I stark kontrast till denna nationella modell befinner sig den positiva, gränsupplösande men även utopiska väg som två unga kvinnogestalter i Subers och Schoultz romaner slår in på. I *Vänd ditt ansikte till mig* lämnar Sally problemfritt ras bakom sig, trots sitt judiska påbrå, med hjälp av en transnationellt riktad moderlighet. Detta möjliggör hennes kärleksval, en icke-judisk man med en nazistiskt influerad fader. Att det är frågan om feminint överskridande i detta verk understryks av att systemen Anna Nora, i övrigt mycket olik Sally, placeras i samma sorts relation. Hos Schoultz i sin tur får den traditionella femininitet som fullbordas genom huvudpersonens graviditet fler dimensioner genom att barnet kommer till i ett utomäktenskapligt förhållande med en man av judisk börd. Därutöver får den blivande modern namnge det väntade barnet med det könsbestämda "Lillebarn". Även ifråga om kön öppnar denna roman med andra ord för ett alternativt scenario.

Ett centralt bidrag i tidens fiktion utgörs av förmedlingar av förföljdas erfarenheter ur deras eget perspektiv, något vi möter hos Suber, Hertzman-Ericson och Stiernstedt. Suber skriver vid en tidpunkt då förföljelserna pågår, vilket också gör den fiktiva återgivningen till en laddad fråga i relation till vad som får och kan sägas vid en tidig tidpunkt under själva kriget. Detta har dock inte begränsat författaren som öppet visar på vidden av övergreppen och våldet mot den (svensk)judiska gruppen, bland annat med hjälp av dokumentära källor. Hertzman-Ericson och Stiernstedt använder i sin tur narrativa medel som icke-representation och repetitiva minnen. Genom utgivningen av *Hjälteglorian* respektive *Banketten* i efterkrigstid förstår vi dessutom vikten av att hålla beredskapen för och kunskapen kring de utsatta flyktingarna vid liv. Även dessa romaner har ett upplysande syfte, vilket framstår som ett synnerligen angeläget projekt med tanke på hur snabbt informationsflödet kring Förintelsen sinar efter krigsslutet. Genom att med olika medel gestalta övergrepp, pågående eller nyligen begångna, bidrar Suber, Stiernstedt och Hertzman-Ericson till en transnationell beredskap mot rasistiska och diktatoriska ideologier.

– IV –

Den ideologiske fienden: relationer och gestaltningar

Hon stod lutad mot den hårda stenväggen, alldeles orörlig. En iskyla trängde från väggen genom hennes kala huvud och spred sig ner genom kroppen. Långe stod hon där och stirrade på håret som låg kringspritt på golvet. Äntligen satte hon hatten på sig, den sjönk djupt ner i pannan över det renrakade huvudet. Mitt i all sin apati tänkte hon på att samla ihop det avklippta håret, utplåna spåren av skammen som drabbat henne.

(Ur Carin Fischer-Hugne: *Ditt folk är icke mitt* 1943)

I svenskt 1940-tal publiceras flera ockupationsromaner av kvinnliga författare: Carin Fischer-Hugnes *Ditt folk är icke mitt* (1943), Marika Stiernstedts *Attentat i Paris* (1942) och *Indiansommar 39* (1944), Irja Browallius *Mot gryningen* (1943) samt Margit Söderholms *Dit du går* (1946), som alla utspelar sig i ockuperat land, antingen i ett faktiskt land – Polen, Frankrike, Norge – eller ett anonymiserat, men fortfarande med tydliga realistiska markörer vad gäller miljö och skeende. I dessa romaner möter vi vad jag benämner den ideologiske fienden i två olika skepnader, dels den tyske militär som befinner sig i en kärleksrelation med en kvinnogestalt i det ockuperade landet, dels den (nazi-)ideologiskthängivne fiendefiguren, antingen från den ockuperande eller inhemska befolkningen. Här skildras även följderna för de älskande kvinnofigurerna då deras relationer med ockupationssoldater uppdragas, något som behandlas hos Fischer-Hugne och Söderholm och som det inledande citatet får exemplifiera.³⁸² Mitt romanmaterial är med andra ord än en gång starkt tidsanknutet, men

också politiskt brännbart, särskilt när det gäller de kärleksscenario som involverar kvinnliga ockuperade och manliga ockupanter.

Liksom tidigare utgör kön en viktig faktor i min analys. Jag använder mig i detta kapitel av teorier och studier både om maskulinitet, särskilt fascistisk sådan, och om femininitet, då kopplat till kroppspolitik och medborgarskap. Frågan om vad som är möjligt att uttrycka i en konfliktfylld tid återkommer här, något som ofta kommenteras i recensionsmaterialet. Detta innebär att jag diskuterar det samtida mottagandet mer extensivt än i föregående kapitel. De synpunkter jag är intresserad av att undersöka rör både handling, gestaltning av centrala karaktärer och tidpunkt för utgivning. Själva romananalysen i detta kapitel är i sin tur indelad i tre större delar: jag utgår från de manliga kärleksföremålen och deras förhållanden med kvinnogestalter i ockuperade länder, därefter fokuserar jag hur dessa relationer påverkar kvinnofigurerna ifråga och slutligen riktar jag in mig på att utforska den ideologiskt troende fienden.

Fienden som kärleksföremål

I Marika Stiernstedts *Attentat i Paris*, Carin Fischer-Hugnes *Ditt folk är icke mitt* och Margit Söderholms *Dit du går* intar kärleksrelationen mellan de kvinnliga huvudpersonerna i ockuperat land och ockuperande tyskar en central position i romanerna. I *Attentat i Paris* möter den kosmopolitiska Lisia D’Ohsson med nordiskt och ryskt påbrå ockupationsofficern Otto Bredow, i *Ditt folk är icke mitt* träffar den likaledes världsvana norskan Aase Berg, erkänd violinist, tysken Rolf Petersen, officer och ubåtskapten. I *Dit du går*, slutligen, förälskar sig studenten Eva Leng i den tyske officeren och greven Horst von der Goltz, något som äger rum i ett anonymiserat land.

I denna inledande del av analysen kommer jag främst att ägna mig åt att utforska gestaltningen av älskarfigurerna. Eftersom dessa mansgestalter ofta betraktas ur de involverade kvinnogestalternas perspektiv låter jag även deras synvinklar bli en del av min diskussion. Avslutningsvis lyfter jag in mottagandet av romanerna ifråga.

Den romantiserade fienden i *Dit du går*

I Margit Söderholms *Dit du går* sänds huvudpersonen Eva, jaget i romanen, till isolerade snöiga trakter i sitt ockuperade hemland vintern 1944–45, detta för att utföra ett uppdrag inom motståndskampen. Hon möter då en grupp tyska soldater och blir tämligen omgående intresserad av Horst von der Goltz, varvid motståndsuppdraget blir underordnat i skildringen. Via Evas beundrande blick får läsaren möta älskarfiguren, en bredaxlad gestalt med en manlig kluven haka och ”tjockt blont hår” (36). Härigenom förankras karaktären i en betryggande vithet, också i kontrast till övriga soldatfigurer i texten där flera beskrivs som ”svarthåriga som [z-ordet]” (34). För att ge Horsts utseende någorlunda trovärdighet läggs en brasklapp in i texten: ”ja, här är

Omslag till *Dit du går* (1946).

verkligen en blond tysk för en gångs skull”, understryker Eva (36), ett distanserande inskott i relation till nazismens ideal där så kallat arisk, blond tyskhet sätts på piedestal.³⁸³ Även markörerna kring kärleksföremålets ädelhet är tydliga, underbyggda av hans adlighet: när huvudpersonen ser Horst för första gången, döljer han sitt ansikte i ”en smal aristokratisk hand” (43). Dessutom har han en rad militära utmärkelser, vilket säkrar hans hjältestatus. Läsaren förstår också att han är fosterlandstrogen soldat, inte någon anhängare av nazismen. Han blir därutöver en symbol för det lidande Tyskland eftersom han är starkt medveten om landets nära förestående kollaps: ”Tyskland är dömt till döden” är en av hans kommentarer (76). Tyskarna, framför allt Horst von der Goltz, blir offer i texten.

Här är det viktigt att påpeka att även övriga tyska soldater, en av dem uttalad nazist, framställs som sympatiska i denna roman med hjälp av huvudpersonen, som också är jagberättaren. Ett snabbt förbiskymtande negativt undantag finns, en underofficer med vulgärt utseende som försöker våldta Eva, något som sker på den tågresa hon företar för att nå destinationen för sitt uppdrag. Trots allvaret i det som håller på att hända förblir förövaren ett klen underbyggt undantag som måste ställas mot övriga överväldigande positiva porträtt av de tyska ockupanterna. Även om tonen i romanen strävar efter att vara lätt sarkastisk gentemot tyskarna, ett grepp som används flitigt i texten för att skapa distans till ockupanterna, undergrävs detta av att de parallellt framställs som djupt mänskliga av huvudpersonen. Så till exempel berättar Eva för de evakuerade barn hon tar hand om att tyskarna är som alla andra – familjefäder som

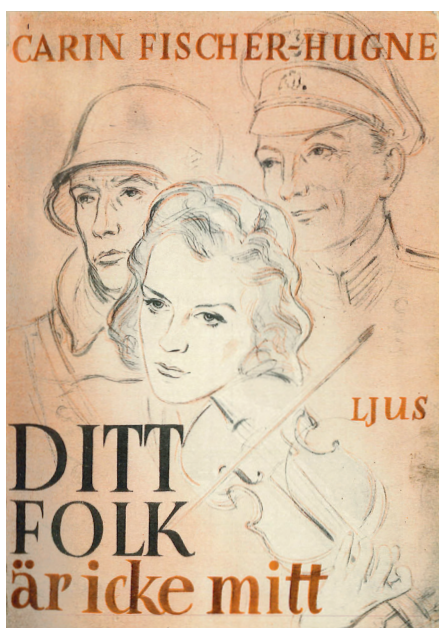
”tycker om små barn” (90). En liten eftergift åt dem som kan tänkas reagera finns i texten då Eva ”ber de små judebarnen” i lägren förlåta henne (ibid.). Mot bakgrund av att romanen publiceras 1946 då utrotningen av judarna har synliggjorts i all sin omänsklighet är Söderholms flagranta förminskning av Förintelsen något som måste kritiseras.³⁸⁴

Förhållandet mellan Eva och Horst blir öppet först i krigets absoluta slutskede. För varandra kan de nu erkänna sina känslor, som i mycket bygger på fysisk attraktion, en attraktion som framställs som överväldigande för båda parter. Litteraturvetaren Maria Nilson har analyserat hur kvinnligt begär gestaltas hos Söderholm och pekar på detta som ett framträdande drag i ett par av hennes historiska romaner från 1940-talet.³⁸⁵ Även *Dit du går* blir på många sätt en erotisk kärleksskildring. Jag finner här samma starka begär från den kvinnliga partens sida som Nilson framhåller. Efter deras första träff i offentlig miljö får läsaren ta del av det begär som tar överhanden när Eva kysser den älskade:

Jag tycker jag förvandlas till formlös, glödande lava, min kropp måste lysa som en lavaström som med outhärdlig hetta väller fram urberget, så lysande vit, att ingen förmår se på den. [...] Jag knäpper upp pälsen och släpper in hans händer. (266)

Här är huvudpersonen bokstavligen styrd av en eruptiv kraft – tankarna går till orgasm. Mansfiguren i sin tur framställs som att han försöker behärska ett våldsamt begär men initialt misslyckas – bland annat river han sönder Evas klänning. Huvudpersonen är dock överseende mot denna våldsamt eftersom hon vill tillfredsställas erotiskt, något vi också fått en rad tecken på under skildringens gång. Dessutom är det en klass- och rasfråga ur hennes perspektiv: att ”ätten von der Goltz skall få leva” är Evas övergripande mål i relation till den älskade (267), ett uttalande som får raspolitisk innebörd, inte minst i romanens samtid. Till skillnad från Eva trycker Horst ned sitt begär och skyddar henne härigenom, även genom att fria till henne i denna fysiskt upphetsade situation. Detta agerande grundas dock främst på allmänna hedersgrunder, inte en djupare förståelse för vad deras ideologiskt gränsöverskridande förhållande, nu uppvisat i det offentliga, kan innebära för huvudpersonen. Emellertid framställer älskarfiguren sig själv som ett dåligt val, en man ”utan framtid – utan hem – utan ära” (268), ett agerande som ytterligare förstärker den (tyska) ädelhet som Horst i *Dit du går* får representera.

Slutet, som följer ganska omedelbart efter detta möte, är på ett plan mycket mörkt för de två älskade: kriget är avslutat och som tillhörig den förlorande sidan gör Horst straffjämsgöring samtidigt som Eva är internerad på grund av deras relation. Trots detta fortlever deras starka kärlek, vilket låter ana en framtida lycklig förening mellan dem. Den narrativa kurvan hos Söderholm visar härigenom att den romantiska heterosexuella kärleken, i hög grad driven av fysisk attraktion, övervinner allt, även

Omslag till *Ditt folk är icke mitt* (1943).

krigsrelaterade gränser mellan fiende och inhemsk kvinna. Dock blir romanens starkt idealiserade bild av en tysk officer problematisk med tanke på vad tyskhet representerar i samtiden, vid en tidpunkt då nazismens vidrigheter avslöjats i hela sin vidd. Detta är något jag återkommer till när jag diskuterar det samtida mottagandet.

Den militäriske fienden i *Ditt folk är icke mitt*

I Carin Fischer-Hugnes debut, *Ditt folk är icke mitt*, möter huvudpersonen Aase, verksam på den europeiska kontinenten, ubåtskaptenen Rolf ett par år före krigsutbrottet. Rolf har nordiska anor vilket blir ett legitimerande drag hos denna älskarfigur. Liksom hos Söderholm handlar det om en ömsesidig fysisk attraktion mellan kvinnooch mansk gestalten i *Ditt folk är icke mitt*, om än inte så explicit framskrivnen. I likhet med Horst i *Dit du går* har Rolf blont hår men dessutom blåa ögon och ett solbränt ansikte som den kvinnliga huvudpersonen betraktar ”med välbehag” (9). Här vill jag särskilt kommentera solbrändhet som vithetsmarkör: filmvetaren Richard Dyer, som diskuterar vithet som ett konstruerat fenomen och undersöker dess olika representationer i en västerländsk kontext, konstaterar i sin studie *White* (1997) att detta drag förstärker vithet i positiv bemärkelse, som statustecken bland annat på ett sunt och hälsosamt utomhusliv, vilket kan sägas vara en del av officeren Rolfs yrkesutövning hos Fischer-Hugne.³⁸⁶ Älskarfigurens maskulinitet framhävs också tydligt i *Ditt folk är icke mitt*: i likhet med Horst hos Söderholm hyser Rolf en stark känsla för den tyska nationen, förstärkt via hans yrkesutövning som militär. Denna känsla skildras som

maskulin i Fischer-Hugnes gestaltning: vid Rolfs och huvudpersonens första möte, på en båt på väg mot Tyskland, noterar Aase att det kommer något hårt in i Rolfs väsen vid hennes fråga om han älskar sitt "fädernesland" (10). Hon förvånas och utgår i sina tankar istället från en feminiserad domän: tanken på "fosterjorden [...] borde [...] stämma en god och mild" (10). Här ställs två förhållningssätt till nationen mot varandra, båda knutna till fostran och överföring, vilket jag kommenterade i min introduktion: den maskulina, patrilinejära, kontra den matrilinejära. Denna dubbla metaforik kring fosterland och fädernesland är i detta textexempel tydligt relaterad till den könade kroppspolitik som bygger nationen enligt feministisk nationsteori.³⁸⁷ Men texten pekar även på en underliggande personlig konflikt hos militären Rolf vid ett tillfälle då han musicerar tillsammans med Aase. Här återuppväcks en djupt musikalisk sida hos honom, vilket får honom att tvivla på att han gjort rätt i att välja en militär karriär. Den kvinnliga huvudpersonen får vid detta tillfälle dessutom göra en reflektion som knyter honom till tyskhet som formad av två element, musikalitet och militarism: "En soldat som i själen var musiker – det var kanske inte så ovanligt hos detta folk, som i rikaste mått fått musikens gåva och samtidigt fostrades i en luft där militarismen tycktes ingå som en för livet oundgänglig beståndsdel" (20). Här återges en syn som är frekvent förekommande i samtiden där det tyska folket betraktas som bestående av två motsatta komponenter: å ena sidan besitter tyskarna ett preussiskt, militäriskt drag som utvecklas till sin ytterlighet i nazismen, å andra sidan är de rikt begåvade inom olika kulturella uttrycksformer och har därigenom berikat den europeiska kontinenten med hjälp av bland annat sin musik.³⁸⁸

När kriget bryter ut tar dock den militära sidan helt överhanden hos den manliga huvudpersonen i *Ditt folk är icke mitt*: läsaren får inblickar i den starka dragningskraft som den "manlig[a] handling[en]" (103), det vill säga den militära, har på Rolf och de övriga männen på den ubåt där Rolf för befälet. Detta drag, tillsammans med den tydligt uttryckta patriotismen, föranleder mig att knyta framställningen av den militära maskuliniteten i romanen till idéer inom nationalsocialistisk ideologi. Rolfs förmåga att leda är till exempel något som nationalsocialismen tillskriver enbart män.³⁸⁹ Den maskulina gemenskapen, ytterligare understruken av miljön på ubåten, helgar medlen för älskarfiguren i detta verk: "Kriget var inget ont, då det kunde åstadkomma något så stort och upphöjt som ett obrottsligt kamratskap mellan män" (105). Detta "kamratskap" får i Fischer-Hugnes text drag av "Männerbund", det vill säga det starkt homosociala, platoniska förbund bestående av en elit av enbart män, som utgör en central beståndsdel i ett nationalsocialistiskt samhällsbygge.³⁹⁰ Men berättarrösten tillägger:

Ingen av dem reflekterade väl över, om detta innerliga manliga kamratskap, för vars framkallande man tycktes oundgängligen behöva ett krig, var av ett sådant omistligt värde för mänskligheten att man för dess skull behövde offra miljoner människoliv. (ibid.)

Texten distanserar sig härigenom från ett broderskap som förefaller *kräva* ett krig för att utvecklas till sin fulla potential. Den förhöjda känsla som Rolf upplever vid krigsutbrottet följs också av en daglig rutin varvid privatlivet gör sig påmint. Rolf, ”först och främst soldat, i andra hand människa, [--] stolt över sitt privilegium att få sätta människan på andra plats” (104), börjar tvivla och ställer krig mot kärlek: vilken är egentligen ”mänsklighetens högsta uttrycksform”? (107). Mansgestalten uttrycker här en djupt militaristisk – självklart maskulinitetsbaserad – syn på mänsklig tillvaro som sätter krig på piedestal, en syn han samtidigt vet att hans älskade inte delar. Kärleksförhållandet blir nu ett inre drama som stjälar hans ”mannakraft” (108), det vill säga den som helt ska ägnas det krigiska projektet. Även denna uppfattning hos mansfiguren kan relateras till nationalsocialistiska tankegångar där hotet mot den överlägsna maskuliniteten kommer från (den självständiga och tänkande) kvinnan, som leder mannen på villovägar från det överordnade nationella målet.

De stråk av tvivel på kriget som älskargestalten i *Ditt folk är icke mitt* uttrycker, observera endast i sin ensamhet, är som bortblåsta när den kvinnliga huvudpersonen på nytt möter honom, denna gång i ett Oslo ockuperat av tyskarna. Nu visar sig Rolf om igen vara den tyska nationens lydiga redskap som hävdar att tyskarna kommit ”som vänner” (162). I Fischer-Hugnes skildring berörs med andra ord även den nationella indoktrineringens makt över den tyske älskaren.³⁹¹ Den kvinnliga huvudpersonen, som nu ser fienden i den älskade, reagerar starkt på uppfattningen att ockupationen är ett vänskapligt projekt och poängterar att vänner inte bär vapen. Vid deras nästa och sista möte inom romanens ramar finns inte denna naiva hållning kvar hos Rolf. Till Aase säger han: ”Vi har gått för långt, jag medger det. Jag kan se saken från flera sidor, och det är inte nyttigt för en soldat” (193), en slutsats som minner om de kritiska reflektioner som han tidigare visade prov på. Detta uttalande från Rolfs sida är så nära ett ställningstagande mot den tyska krigspolitiken som älskaren-militären kommer i denna roman. Vägen till denna insikt är dock dold för läsaren – från och med Oslo-delen i skildringen förekommer inga inblickar i Rolfs tankegångar mer än via de dialoger han har med Aase, något som även markerar en ökad distans till honom i texten.

Ideologisk insikt och patriarkalt agerande: älskarfiguren i *Attentat i Paris*

I *Attentat i Paris* har båda parterna i det heteroerotiska dramat nationellt gränsöverskridande drag ifråga om sin bakgrund. Den kvinnliga huvudpersonen Lisia definieras tydligt som icke-fransk genom sin både nordiska och ryska bakgrund, vilket innebär en öppning i relation till tysken Otto Bredow. Denne har i sin tur en engelsk mor och kan franska flytande tack vare franska vänner, vilket ger honom tydliga förbindelser med den allierade sidan. Även hos Stiernstedt finner den kvinnliga huvudpersonen

Till Anna Lenah,
gamla vännen
förfn

MARIKA STIERNSTEDT

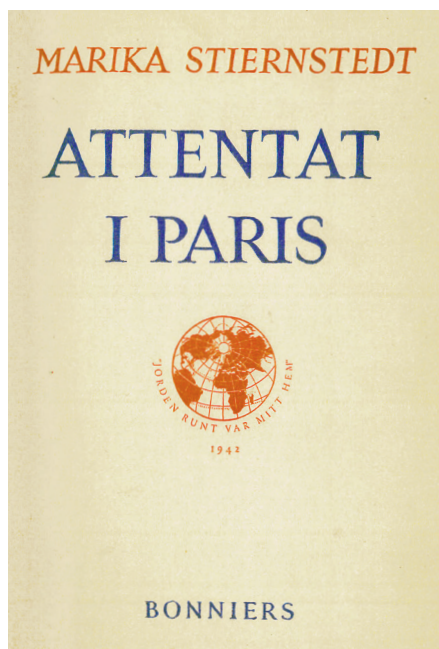
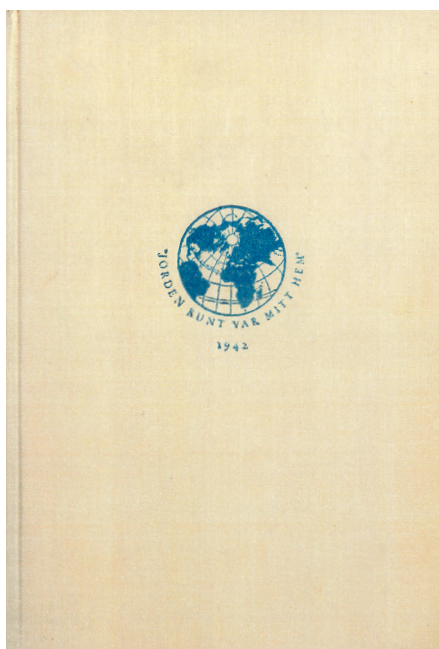
Attentat i

P A R I S

Dedikation från Marika Stiernstedt till Anna Lenah Elgström.

den tyske officeren tilldragande, och samma drag av ideal vithet återfinns här: blåa ögon och ett ”välbildad[t] väderbrynt ansikte” är än en gång attraktionsmarkörer (248). Samtidigt framställs denna kvinnofigur som väl medveten om det politiskt känsliga i att umgås med en officer från ockupationsarmén – så kan hon till exempel inte berätta om sin relation för sin umgängeskrets, där flera är politiska flyktingar, eller för sina kolleger på den resebyrå där hon arbetar.³⁹² Att relationen kan fortgå genom i stort sett hela romanen beror på att Lisia endast vid ett tillfälle och då med lätt hand ger uttryck för kritik mot tysk politik. Denna kritik ventileras med helt annan skärpa på andra håll i romanen, dels i handlingsspåret där attentatet är i fokus, något som jag kommer att diskutera i kapitlet ”Pacifism, våld och antivåld”, dels i porträttet av en nazistisk ockupationsofficer, vilket jag behandlar senare i detta kapitel.

I Otto möter vi en mansfigur som både delar karaktärsdrag med Söderholms och Fischer-Hugnes älskargestalter och skiljer sig från dessa. För att börja med likheterna finner vi hos Otto en naivitet inför ockupantens roll som påminner om den hos Rolf i *Ditt folk är icke mitt*: ”Vad är det ständigt för en mur mellan ... oss – och er andra? Ni alla andra! *Alla*”, utbrister Otto upprörd vid ett tillfälle i dialog med Lisia (249, punkter och kursiv i originalet).³⁹³ Även denna romanfigur kan hemfalla åt en militaristisk hållning, något som sker då han talar om det begångna attentatet vid vilket en tysk officer mördas och som Otto benämner ”fegt” (50): ”Med ens talade han med högre röst, det kom fram klichéuttryck, ’offer för sin plikt’, ’falla på sin post’ och dylikt” (ibid.). Via hans tankar framkommer att han önskat finna mer ”gripande” ord för sin framställning (ibid.), som är riktad till Lisia, något som tydligt visar att han också här intar ockupanternas perspektiv. Lisias svar ger honom inblick i de

Omslag till *Attentat i Paris* (1942) i två olika förstautgåvor.

ockuperades uppfattning – här ser vi det ovan nämnda tillfället då hon tar bladet från munnen. Mordet kan enligt henne vara en reaktion på det tyska agerandet med "[a]vrättningar utan rannsakan och domslut" (51). Men ordväxlingen avslutas därefter av Lisia som inte ser ämnet som lämpligt för dem att diskutera, ett uttalande som möjliggör en fortsatt relation mellan de två älskande.

Det drag som tydligt skiljer älskarfiguren hos Stiernstedt från både Fischer-Hugnes och Söderholms är hans öppna kritik av den nationalsocialistiska ideologin. Vid en träff med tyska officerare tar Otto till orda: "Jag säger er alla här ärligt, jag skäms då jag hör oss kalla oss själva ett herrefolk, medan under tiden ... Ett alldeles förbannat omoget herrefolk!" (192 f, punkter i originalet). Den nazistiska retoriken kring ett tyskt "herrefolk" är uppenbart något som denna gestalt med kraft distanserar sig från. Tomrummet efter orden "under tiden" får implicera den tyska ockupationspolitik som ett par officerare precis gett prov på med sin hänsynslösa hållning mot den försvarslösa civilbefolkningen. I texten exemplifieras detta genom att officerarna ifråga skrytsamt återberättar en grotesk händelse, nämligen hur de sparkat boll med ett knypte som visar sig innehålla ett spädbarn. Just denna passage i texten är också något som tyska legationen reagerar mot.³⁹⁴

Den mer humanistiska hållning som Otto får företräda gör att han kommer i delo med sin närmaste kollega, den nitiske Gestapomannen Jodl. På slutsidorna korsar älskarfiguren definitivt en ideologisk gräns. Han har då förstått att hans älskade Lisia

hjälp till attentatsförövaren och börjat fundera över frågan om ”tyska folkets livsrätt” som han läst om i en tysk artikel (384). Vid läsningen avfärdade han artikeln, trots att han uppfattat den som stötande, och tänkte att detta inte rörde honom. Med kännedom om Lisias val av sida i den ideologiska konflikten vill han nu fundera över ”problemen” (ibid.), underförstått den nazistiska politiken och dess mål. Ottos nyligen erövrade ståndpunkt avslöjas inför löjtnant Jodl i en ordväxling där den senare upphetsat hävdar att han vill ”förinta” motståndarna, utan undantag (386). Otto svarar:

– Illusioner [...]

Jodl vände sig runt mitt på mattan, han skrek:

– Med ett yttrande som detta sällar du dig till dem. Begriper du inte det?

– Det är möjligt, sa Bredow. Det förefaller inte omöjligt. (386)

Detta ger en redan komplex karaktär ytterligare djup, i kontrast både till Fischer-Hugnes Rolf Petersen – om än också han tvivlande inför kriget och den tyska ockupationen av Norge – och till Söderholms idealiserande framställning av Horst von der Goltz.

Otto Bredow visar sig dock hysa även andra drag vilka uppenbaras i relationen till den kvinnliga huvudpersonen: stundtals tar ett patriarkalt ägandeperspektiv överhanden från hans sida. På ett tidigt stadium namnger han henne som Lotte, en förtydning av ett av hennes förnamn, Charlotte. Lisia reagerar inför denna nationella etikettering: ”– Det låter mycket tyskt. [--] Var det inte Goethe som hade en väninna med det namnet?” (42). Läsarens tankar faller förmodligen också på den fiktiva Lotte i Goethes *Den unge Werthers lidanden* (1774), en självuppgivande kvinnotyp som ligger långt från gestalten Lisia, självständig, självförsörjande och (hetero)sexuellt erfaren. När Otto sedan introducerar henne som ”[m]in blivande hustru” inför en överordnad kollega utan att ha frågat efter Lisias åsikt förstärks bilden av honom som en erövrare stöpt i maskulin, militär form som agerar utan hänsyn till motpartens åsikter (372).³⁹⁵ Stunden efter, på Ottos hotellrum, ökar älskargestaltens patriarkala kontrollbehov markant. Han börjar med att låsa dörren om sig och Lisia, varefter han hävdar att hon *ska* bli hans hustru, ”Om jag så ska tvinga dig” (373). Den kvinnliga huvudpersonen motsätter sig detta: ”Det du får med våld behåller du inte [--] Kan du ens säga att du alls fått det?” (ibid.). Då han därpå tvingar sig på henne flödar spänningarna och motsägelserna över i texten. Via den manliga figurens perspektiv får läsaren följa hur kvinnogestaltens nej blir ”svagt”, att han ”tvang ner henne, men utan att göra illa henne”, att hennes ögon går från att vara ”underbara” i sina färgskiftningar till att bli ”underliga” (374). Efter att älskargestalten uppfattat det som att hon ”var helt och fullt hans” förstår även han, då han blickar in i hennes ögon, att han ”ändå inte ägde henne” (ibid.). Detta erkännande når dock enbart läsaren. Till Lisia säger mansfiguren istället: ”– Du ville inte, påstod du, men du förrådde dig” (ibid.), ett uttalande som inför henne upprätthåller en överlägsen och framgångsrik erövrarposition. Lisias reaktion, svår

att särskilja från berättarinstansens, visar istället på kroppens och begärets svek: ”det heta blodet” har förrått henne (ibid.). Med andra ord föreligger inget ja från hennes sida. Här är det av vikt att påminna om den kontext av krig och konflikt som de båda fiktiva gestalterna befinner sig i. På ett symboliskt plan kan det sexuella övergreppet mot den kvinnliga huvudpersonen läsas som en krigshandling: fiendens/ockupantens ’erövring’ av fiendesidans kvinna blir uttryck för en maktutövning som kriget möjliggör.³⁹⁶ I detta sammanhang vill jag också ta in den enda kommentar som denna scen får i det samtida mottagandet: Georg Svensson i *BLM* påpekar att Lisia ”refuserar den hyggliga Bredow” som ”i själva ägandets minut känner [...] den oöverstigliga gränsen mellan dem”.³⁹⁷ Själva övergreppskaraktären i scenen uppmärksammas med andra ord inte av kritikern ifråga, ”ägandet” är ett självklart manligt privilegium som här störs och Bredow är uppenbart fortsatt ”hygglig”.

Mottagandet

Hur ser då den samtida kritiken på Söderholms, Fischer-Hugnes samt Stiernstedts romaner och deras behandling av ämnet heterokärlek över ideologiska gränser? Om vi börjar med Söderholm vill jag understryka att hon tillhör de kvinnliga författare som tidigt placeras inom en populärlitterär fåra av kritiken. Denna placering upprätthålls sedan, också genom förlagets styrning av författaren, vilket Nilson diskuterar i sin studie *Blott Sverige svenska kvinnor har? Birgit Th. Sparre, Margit Söderholm och det nationella projektet* (2019).³⁹⁸ Denna bakgrund ser jag som viktig i relation till recensionerna av *Dit du går*, där också tidpunkten för publiceringen av romanen – 1946 – och det ämne den behandlar måste vägas in. För anmälnarna bidrar porträttet av huvudpersonen i hög grad till en kritisk inställning till romanen som helhet. Redan rubriken kan ange omdömet, som i exemplet ”Oskrivet är bäst”.³⁹⁹ Den kvinnliga huvudpersonen avfärdas också av samma recensent som ”löjlig, ytligt patetisk och intellektuellt oredig, för att inte säga oredlig”.⁴⁰⁰ Därutöver menar kritiken att författaren lagt den allvarliga problematiken på köttets nivå – frågan är om hon ens förstår den konflikt hon vill skildra, lyder Ann Bouleaus fördömande omdöme i *Expressen*.⁴⁰¹ Men även porträtten av Horst von der Goltz och övriga tyskar kritiserar skarpt, Horst som ”typen för en missromanhjärte” och de män han omges med som ”bildade, fina, intelligenta och framför allt Wagnerälskande tyskar, oändligt överlägsna de exemplar av den norska befolkningen man stöter på”, enligt signaturen E. B. i *Dagens Nyheter*.⁴⁰² Dessutom förutspås norska läsareaktioner: författarens sätt att skriva om en ”tyskejente’ [...] med förståelse” gör att hon inte kommer att läsas i Norge efter denna roman enligt Sven Stolpe, som här visar att han inte fäster något avseende vid Söderholms anonymisering av landet som handlingen utspelar sig i.⁴⁰³ En annan form av politisk utblick gör kritikern i *Dagens Nyheter* då hen knyter an till den avslutande meningen i romanens baksidestext som lyder: ”[D]e politiska åsikter, som uttalas i

boken, stå helt för de diktade personernas räkning”.⁴⁰⁴ Anmälaren menar att denna formulering är tillkommen just för att förlaget Wahlström & Widstrand förstått att verket kan tolkas som nazivänligt och vill svära sig fritt. Den ”åskådning som genomsyrar hennes roman” hyses enligt denna kritiker av författaren själv, vilket visar hur fiktion och personen bakom verket här smälter samman.⁴⁰⁵ Bouleau håller en mer stringent linje: hon har mött läsare som hävdar att Söderholm ”skulle hålla med nazisterna”, men Bouleau ser inte att detta går att utläsa ur romanen.⁴⁰⁶ Ingen recensent uppvisar dock någon som helst sympati med en kärleksaffär som sätter sig över tidens skarpast markerade ideologiska gränser. Förhållandet mellan Eva och Horst blir enbart en provokation i anmälarnas ögon, ytterligare underbyggd av att den kvinnliga huvudpersonen i så hög grad styrs av erotik: härigenom blir hennes politiskt kontaminerade val av kärleksföremål fullständigt oförsvarligt. Denna moralisering är dock helt och hållet kritikernas: i själva romanen sker aldrig något skuldbeläggande av det kvinnliga begäret.

Fischer-Hugnes kärleksdrama, utgivet under själva kriget, år 1943, får istället skiftande recensioner. Ett par kritiska anmälare menar att romanen inte engagerar på allvar.⁴⁰⁷ Så karakteriseras Fischer-Hugnes huvudperson bland annat som en kvinnofigur som uppenbart inte håller måttet utan spelar med i en ”slapp tragedi. Detta av erotiskt och musikaliskt svärmeri vävda kvinnoväsen är inte det stoff som nationella hjältnor görs utav”.⁴⁰⁸ Här ser vi om igen samma typ av moraliserande kritik visavi huvudpersonen som möter ifråga om Söderholms Eva. Andra röster, som signaturen Ami i *Skånska Dagbladet*, tar mer av ett helhetsgrepp på romanen och påpekar att författaren trots sin uppenbart icke-neutrala ståndpunkt till normmännens favör ändå är ”generös nog” att nyansera fienden i den enskilde soldatens gestalt.⁴⁰⁹ Särskilt skildringen av den tillspetsade situationen mellan de älskande då Norge ockuperats gör detta till en ”god roman”, enligt samma kritiker.⁴¹⁰ Herman Kihlman i *Ny Tid* blir i sin tur ”angenämt överraskad” i kontrast till omslaget som han finner banalt – här syns en kvinnlig violinist i förgrunden och två soldater i bakgrunden – och som väckt hans farhågor: ämnet är enligt honom välbehandlat och dialogen har stark äkthetsprägel.⁴¹¹ Kihlman understryker i övrigt att romanens ämne är en ”mycket brännbar materia” med referens till den ideologiska konflikten, den enda av kritikerna som gör denna tydliga anknytning.⁴¹² Dessutom jämför han Fischer-Hugnes titel med den på ett franskt verk, *Ton Pays sera le mien (Ditt land skall bli mitt)*, som handlar om en relation mellan en fransyska och en tysk, utgiven efter första världskriget, och konstaterar att en titel lik denna, utan ordet ”icke”, är en omöjlighet under andra världskriget.⁴¹³

Den mängd recensioner av Stiernstedts *Attentat i Paris* som jag haft tillgång till domineras av en överväldigande positiv syn på den tyske älskarfiguren. I kritikernas omdömen ses Otto Bredow som en europé och ”tysk gentleman”, vilket tydligt visar att han mäts enligt ett (väst)uropeiskt medelklassideal.⁴¹⁴ Författarens nyanserings-

konst får också beröm: så påpekar till exempel Anna Lenah Elgström i *Social-Demokraten* att eftersom ”fienden får vara människa, uppnår författarinnan en så stark sanningsverkan med sin bok”.⁴¹⁵ Med en så mångfacetterad karaktär blir ”författarinnans ställningstagande desto mera verkningfullt och övertygande”, menar kritikern i *BLM* i sin tur.⁴¹⁶ I denna recension förstår vi dessutom att författaren uppnår verklig fördomsfrihet genom att inte följa en officiell och löjlig neutral svensk hållning. En viss reservation mot Otto Bredow som den gode tysken kan dock även komma till uttryck i kritiken: en sådan som Bredow ”växer inte [...] på träen i det nya Tyskland”, menar Stig Ahlgren i *Afontidningen*, men tillstår samtidigt att ”[m]otsättningen mellan hären och SS är dock flerstämmigt omvittnad”, vilket innebär att Otto som representant för hären förflyttas från den nazistiska politiken.⁴¹⁷ Recensenternas erkännanden av framställningen av älskarfiguren visar att författaren lyckas mänskliggöra tysken/fienden, men deras uppskattning måste även relateras till att Stiernstedt är känd nazismkritiker vid denna tid och att hon dessutom ger ett skarpt porträtt av den nazistiske Jodl, som jag diskuterar längre fram i kapitlet. Jag vill också än en gång understryka att recensentkåren inte förefaller uppfatta – eller åtminstone inte kommenterar – älskarfigurens mörkare sidor och vad dessa innebär för den kvinnliga huvudpersonen.

Endast en anmälare ser kärleksförhållandet som laddat – detta är ”djärvt okonventionellt”, enligt Georg Svensson i *BLM*.⁴¹⁸ Med den tidiga tidpunkten i åtanke – *Attentat i Paris* ges ut hösten 1942 – är denna kommentar synnerligen motiverad: då har den inskränkta tryckfrihetspolitiken fortfarande stor betydelse, något jag diskuterade i relation till mottagandet av Subers *Vänd ditt ansikte till mig* i förra kapitlet. Stiernstedt kommenterar själv detta förhållande i *Vecko-Journalen* år 1944 när hon tillsammans med flera andra författare besvarar frågan ”hur de ställer sig till konstnärligt arbete under krig”. Enligt min vetskap är hon dessutom den enda författare i mitt material som i en publicerad källa tar upp tryckfrihetspolitiken i relation till det egna skapandet. I sitt svar i *Vecko-Journalen* framhåller Stiernstedt att

[d]etta var ännu under Den Stora Mörkläggningens tid och jag ville inte ha boken konfiskerad. Jag har sedan förstått att dess måttfullhet bidrog till dess framgång och att den därmed övertygade mer än överord skulle gjort. Särskilt minns jag ett kapitel. Kapitlet var inte nödvändigt för romanens logik eller balans och det var mycket aggressivt. Det kostade på – men jag strök det.⁴¹⁹

”Den Stora Mörkläggningens tid” refererar till perioden före krigets vändning för tyskarnas del, vilket gjort att Stiernstedt bedömt att det funnits en risk för att boken kunde dras in.⁴²⁰ Hon har i efterhand insett att hennes påtvingade ”måttfullhet” har ökat textens trovärdighet och därmed dess framgång – sannolikt har Stiernstedt den positiva kritiken i åtanke. Anmälningarna ger nämligen unisont beröm inte bara åt älskarfiguren utan även åt romanen som helhet: det handlar om ett mästerverk av

författaren, välkomponerat, med en nyanserad och psykologisk realism i persongestaltningen i stort som kombineras med lysande miljö- och atmosfäråtergivning av Paris, menar recensenterna – ”ett konstverk [som] aldrig blir propaganda” enligt Elgström.⁴²¹ Per Anders Wiktorsson, som kort diskuterar *Attentat i Paris* i sin avhandling om Eyvind Johnsons Krilonserie, påpekar att censuren skulle kunna sägas fungera i produktiv riktning i detta fall.⁴²² Framgången som Stiernstedt nämner kan även referera till den breda läsekrets som romanen får: den blir en storsäljare under kriget med en utgivning på sammanlagt 29 000 exemplar.⁴²³ Dessutom omvandlas den till film med (den menlösa) titeln *Den osynliga muren* som har premiär 1944 och till dramat *Attentatet* som uppförs på Dramaten samma år.⁴²⁴ Även om Stiernstedt och den samtida kritikerkåren uppfattar romanen som balanserad i sin återgivning av de tyska karaktärerna får *Attentat i Paris* alltså klagomål från den tyska legationen, som nämnts ovan, detta i likhet med Johnsons roman *Krillons resa* som jag diskuterade som ’tryckfrihetsfall’ i förra kapitlet.⁴²⁵ Inte heller för Stiernstedts del resulterar detta i någon åtgärd från svenska myndigheter, trots – eller möjligen på grund av – hennes ordförändskap i Sveriges författareförening vid denna tidpunkt, vilket är en tongivande offentlig position.⁴²⁶ Oavsett orsak ser vi ännu en gång exempel på att granskningen av litterära verk i andra världskrigets Sverige inte följer någon klar och tydlig linje.

För att summera detta avsnitt kan jag inledningsvis konstatera att flera drag förenar de tre kärleksföremålen i *Dit du går*, *Ditt folk är icke mitt* samt *Attentat i Paris*, drag som jag läser som tänkta att göra dem till värdiga objekt för de kvinnliga huvudpersonernas starka känslor. Så har alla mansgestalterna en bakgrund i solid egendomsägande samhällsklass och placeras utseendemässigt i en betryggande vithet. Jag vill här påpeka att Fischer-Hugne och Stiernstedt oreflekterat skriver in de romantiska älskarfigurerna i ett utseendeideal som ligger nära det nationalsocialistiska, något som Söderholms text däremot uppvisar en medvetenhet om. Alla tre älskargestalterna fritas från ett eventuellt komprometterande politiskt engagemang eftersom ingen är regelrätt nazist utan istället framställs som fosterlandstroga yrkesmilitärer. Här föreligger dock även en skillnad eftersom älskarfigurerna hos Stiernstedt och Fischer-Hugne kommer att distansera sig från denna lojala hållning till nationen. Därutöver luckras tyskheten upp av en ’blandad’ bakgrund hos mansfigurerna i *Ditt folk är icke mitt* och *Attentat i Paris*, medan Söderholms adlige älskare har grundmurade tyska anor. Det är också i *Dit du går* som det mest ohöljt romantiska kärleksförhållandet skildras. Här faller inte heller någon politisk skugga på älskargestalten och hans tyska medsoldater, trots utgivningsåret 1946 när nazismens skändligheter blivit blottlagda i hela sin vidd. Så är också samtidens mottagande fördömande i sin kritik av både författaren och hennes huvudperson – dock inte att förglömma även för att huvudpersonen är en så öppet erotisk varelse.

Med utgivningsåren för Stiernstedts och Fischer-Hugnes romaner för ögonen – 1942 respektive 1943 – kan jag samtidigt dra slutsatsen att det är möjligt att behandla ett förhållande mellan en kvinna med nordiskt påbrå och en tysk officerare i svensk prosa i en samtid där ockupationerna är i högsta grad pågående, både i Norge och i Frankrike. Detta ska dock relateras till att älskarfigurerna i båda romanerna framställs som politiskt utvecklingsbara. Kritiken är som vi sett översvallande i Stiernstedts fall, och inte heller Fischer-Hugne får negativa anmärkningar av recensenterna för skildringen av heteroförhållanden över krigiska och därmed ideologiska gränser. Ytterligare en komponent som måste vägas in i mottagandet av Stiernstedt och Fischer-Hugne är att författarna, parallellt med att de framställer vissa tyska karaktärer som mänskliga i sina romaner, tydligt kritiserar tysk ockupation och tysk erövringspolitik.

De könade följderna

I denna del av kapitlet fortsätter jag att utforska *Ditt folk är icke mitt* och *Dit du går*, nu för att diskutera följderna av relationerna mellan inhemska kvinnor och ockuperande tyskar för kvinnogestaltarnas del, dels ifråga om medborgarskap och nationalitet, dels ifråga om den bestraffning de utsätts för. Jag kommenterar även kort den kvinnliga huvudpersonens position i relation till nationen som konstruktion i *Attentat i Paris*.

Medborgarskap och nationalism

I både *Ditt folk är icke mitt* och *Dit du går* ventileras frågan om hur de kvinnliga huvudpersonerna förhåller sig till ett eventuellt giftermål med en soldat från ockupationsmakten och vad detta skulle innebära för deras nationella tillhörighet. I bägge fallen anar vi svaret redan i titlarna som utgörs av citat, i Fischer-Hugnes titel ett reviderat sådant, från boken om Rut i Bibeln. Uttalandet av Rut, ”Dit du går, dit vill ock jag gå, och där du stannar, där vill ock jag stanna. Ditt folk är mitt folk, och din Gud är min Gud”, citeras i Söderholm (270).⁴²⁷ Den första delen av citatet, ”Dit du går, dit vill ock jag gå”, utgör dessutom romanens avslutande ord som Eva viskar för sig själv, i fångelse på grund av sin kärlek. I *Dit du går* blir det med andra ord en självklar del av kvinnofigurens roll att följa (den blivande) maken, trots att huvudpersonen vid konsultation av Bibeln ser att Rut svär trohet till en kvinna, nämligen svärmodern Noomi, och att citatet i själva verket baseras på ett nära förhållande mellan två kvinnor. Fischer-Hugne negerar frasen ”Ditt folk är mitt folk”, och titeln ger därmed ett svar där jaget tydligt avskiljer sig från ett du. Hos Fischer-Hugne förblir dock citatet heteronormativt eftersom grundtextens formulering aldrig kommer upp till ytan.⁴²⁸ Här vill jag också understryka titeländringen som äger rum när romanen filmatiseras: filmen från 1944 heter *Mitt folk är icke ditt*. I denna version finns ett starkare

ställningstagande för den kvinnliga huvudpersonens nationella tillhörighet och att hennes val – och agerande – sker i nationens tjänst.⁴²⁹

En utblick mot lagstiftningen för att se hur giftermål med utländsk medborgare påverkar kvinnors nationalitet visar att detta är en fråga som blir aktuell i Europa först i franska Code civil från 1804: det är i samband med nationalstaternas framväxt som frågan om medborgarskap och nationalitet blir intressant, påpekar idéhistorikern Katarina Leppänen. Detta innebär att en rad nationer inför särlagstiftning för kvinnor vid 1800-talets mitt.⁴³⁰ Denna leder vanligen till att kvinnan förlorar sitt ursprungliga medborgarskap vid giftermål med utländsk man.⁴³¹ Med ett kroppspolitiskt perspektiv kan vi se att kvinnan härigenom antingen uppfattas som en 'förrädare' mot sitt ursprungsland i och med ett sådant giftermål, och därför går miste om sin status som medborgare, eller att hennes medborgarskap har en annan och ytligare karaktär än mäns vars medborgarskap per automatik är beständigt.⁴³² Oavsett vilket kroppspolitiskt resonemang vi väljer, finns den underliggande tanken att kvinnan är makens ägodel och därför måste knytas till hans nationalitet.

Detta kan ställas mot baksidestexten på Söderholms bok som formulerar frågan om lagstiftningen speglar det kvinnliga kynnet: "Är det av enbart praktiska skäl kvinnan i alla länder får mannens nationalitet, när hon gifter sig, eller röjer denna lagstiftning en djup kunskap om kvinnligt känsloliv?" De "praktiska skälen" kan enbart förstås som att kvinnan utgör en enhet tillsammans med sin make, som ensam individ är hon icke-existerande.⁴³³ I själva romanen återkommer en näraliggande formulering i huvudpersonens tankar just kring lagarna om kvinnligt medborgarskap, men här ger texten uttryck för en feministisk medvetenhet som (den säljande) baksidan inte uppvisar: lagarna kan "också [...] vara dikterade av förakt för kvinnans egenvärde" (279).⁴³⁴ Romanen i sin helhet ger dock ett entydigt patriarkalt svar: för kvinnan finns bara en nationalitet, mannens – huvudpersonen benämner sig själv "tyska" (301) och tyskarna anges som "mitt folk" (299).

I Fischer-Hugnes *Ditt folk är icke mitt* tvekar däremot den kvinnliga huvudpersonen vid tanken på giftermål, trots en stark förälskelse i Rolf Petersen, på grund av sitt självständiga liv som ensamstående och självförsörjande. Dessutom har hon tidigare upplevt ett förkvävande äktenskap med en svensk man. När Aase tänker på framtiden med Rolf, eventuellt som hans hustru, visar hennes tankar att övergången från norskt till svenskt medborgarskap vid giftermålet med svensken inte spelat någon roll för henne: här kommer den nordiska samhörigheten och bekymmersfria transnationalismen i detta format, åtminstone från svenska författares sida, till synes i fiktionen ännu en gång. När Rolf förstår att hon funderar över bytet till tysk nationalitet hävdar han att nationaliteten inte spelar någon roll i kärlek. Detta pekar på hans blindhet för den uppoffring som tas för given från kvinnligt håll, liksom för det ideologiska (av)steg som då krävs från Aases sida. Den tysta motfråga hon får ställa i texten visar att hon genomskådar ojämlikheten i detta arrangemang: "[O]ch om du älskar mig,

skulle du då också vara villig att byta nation? Är kärleken även för dig viktigare än allt annat?” (90). När den kvinnliga huvudpersonen sedan blir gravid kompliceras frågan om medborgarskapet ytterligare. Hon måste besluta om hon ska göra abort eller ej – Rolf är omedveten om hennes graviditet – och, om hon bestämmer sig för att behålla barnet, åt vilken nation hon ska föda det. En feministisk väninna understryker med kraft vad som väntar henne i Nazityskland om hon väljer att gifta sig med en tysk och härigenom bli tysk medborgare: så till exempel har hon inte rösträtt. Kvinnans roll under nazistiskt välde tydliggör väninnan med hjälp av ett citat: ”Det mannen offerar på slagfältet, det presterar kvinnan i tålmod. Varje barn hon föder är ett slag som hon utkämpar för sitt folks vara eller icke vara” (95). Kvinnans enda – men ändå krigiskt kopplade – karriär finns här i barnafödandet.⁴³⁵ För Aase och Rolf kommer dock kriget emellan, vilket skjuter upp frågan om ett eventuellt giftermål, men Aase väljer att behålla barnet, något som innebär att det blir norskt: i detta fall blir kvinnans medborgarskap bestämmande.

Den ideologiska barriären mellan de älskande får en starkt ökad påtaglighet i och med den tyska ockupationen av Oslo, något jag nämnde i förra avsnittet. Den kvinnliga huvudpersonen befinner sig nu med barnet i den norska huvudstaden och upplever hur ”[t]yska trupper ockuperar staden. Rolfs landsmän. Tyska krigsfartyg i fjorden. Har han blivit hennes fiende? Det kan inte vara sant. Här sitter hon med hans barn, och hans folk sänder bombplan över dem” (150). Vid det sista mötet med älskaren har Aase upplevt ockupationens följder på nära håll: hennes bror har avrättats av tyskarna och hon har själv tagit ett avgörande steg över på den norska sidan då hon skjutit en nazist som haft för avsikt att våldta henne. Genom sitt dåd intar den kvinnliga huvudpersonen en klassiskt maskulin position i den nationella kampen som också legitimerar hennes reifiering av fienden: ”Hon hade inte dödat en människa utan en fiende. [--] Hon hade inte gjort något värre än soldaten som dödar” (190) – inom parentes sagt är det här svårt att finna det ”kvinnoväsen” som bygger på ”erotiskt och musikaliskt svärmeri” som den samtida kritiken talar om.⁴³⁶ Inramningen av Aases och Rolfs möte visar både faktiskt och symboliskt på degraderingen av deras förhållande: de befinner sig i en överlöparens sjaskiga lägenhet med en bevakande soldat utanför. Det som skulle blivit ett kärleksmöte slår över i bitterhet och cynism där både huvudpersonen och hennes älskade är tvungna att dricka sig berusade för att kunna närma sig varandra, men där även det fysiska mötet undergrävs: han kysser henne ”hårt och brutalt”, vilket hon besvarar ”[a]patiskt” (199). I berusningen förefaller rollerna av manlig överordning och kvinnlig underordning stadfästas, men samtidigt står Aase fast vid fosterlandet och därigenom även sin självständighet ur ett könsmedvetet perspektiv. Nu, i sin roll som ockuperande fiende, får också den älskade höra svaret hon höll inne med före kriget, då han aningslöst ansåg att nationen inte spelade någon roll för henne: ”Även för en kvinna betyder fosterlandet kanske mer än kärleken” (195). Med detta svar tar hon öppet ställning för nationen och därmed för sitt norska medborgarskap i

älskargestaltens närvaro, vilket i sin tur medför att konflikten mellan den ockuperade parten och ockupationsmakten förblir intakt i förhållandet: kärleken övervinner *inte* allt som i Söderholms version.

Hur framställs då frågan om medborgarskap i relation till den kvinnliga huvudpersonen i *Attentat i Paris*? Här visar det sig att Lisia D'Ohsson innehaft en rad olika medborgarskap, under uppväxten på grund av att hennes biologiske far gick bort och efterträddes av en adoptivfar, som vuxen på grund av äktenskap med män av olika nationaliteter – ännu ett skönlitterärt exempel på (förväntningarna på) den gifta kvinnans rörlighet mellan nationer. Huvudpersonens medborgarskap fastslås aldrig i texten, vilket ligger i linje med skildringen av hennes kosmopolitiska grundsyn som innebär att hon inte vill låta sig fångas av vare sig nationer eller ideologier. Men romanen som helhet visar att hon måste välja, ett val som sker i demokratisk riktning då hon stöttar attentatsförövaren, som nämnts tidigare. I ett brev till den tyske älskarfiguren Otto, sedan sönderrivet, reflekterar Lisia: ”Jag var utan hat eller ovilja eller patos, varken personligt eller ens nationellt och jorden runt var mitt hem ...” (360, punkter i original). Denna inställning ger ytterligare ett motiv till den kvinnliga huvudpersonens öppenhet gentemot den tyske ockupanten: för henne är nationer likgiltiga konstruktioner, en syn som slås sönder av den världsomspännande konflikten. På romanens ljusbeige pärm finns en jordglob avtecknad med kontinenterna i blå eller röd färg, beroende på utgåva, under vilken orden ”Jorden runt var mitt hem” och året för utgivningen av romanen, 1942, kan läsas. Här fungerar orden, liksom i själva texten, som en summering av ett då med ett verb i förfluten tid – ”var” –, medan bilden av globen får illustrera ”jorden” som *ett* ”hem”. Lisias ideologiska ställningstagande, sprunget ur krig och ockupation, samverkar med hennes vägran att acceptera Ottos patriarkala ägande av henne, som vid ett giftermål skulle göra henne till tyska.

Bestrafningen

De kroppspolitiska aspekterna i förhållandet mellan ’inhemsk’ kvinna och fiende spetsas till ytterligare när dessa relationer utmynnar i bestraffningar som bokstavligen drabbar kvinnornas kroppar, något som alltså sker både i *Ditt folk är icke mitt* och *Dit du går* och som jag nu kommer att diskutera. Innan jag vänder mig till de fiktiva framställningarna vill jag dock ge en kort bakgrund till forskningen kring femininitet och nationell (o)trohet, kopplat till kvinnors heterosexuella relationer.

I introduktionen och i kapitlet ”I nationens tjänst” presenterade jag nationsteori som diskuterar hur femininitet omvandlas under krigstid till att även (temporärt) innefatta maskulint definierade uppgifter och förmågor, för att sedan analysera fiktiva uttryck för detta i svensk 1940-talslitteratur. Då den komplexa frågan om kvinnlig sexualitet knuten till solidaritet med nationen tillkommer i *Dit du går* och *Ditt folk är icke mitt* för jag nu också in feministisk forskning kring detta fenomen. Här fram-

hålls att krigförande nationer generellt kännetecknas av att de uppvisar en dubbelhet i synen på kvinnor: visserligen betraktas dessa som en viktig nationell tillgång som männens ersättare inom olika områden, men parallellt blir de andrafierade inom nationen och misstänks för bristande lojalitet på grund av sin sexualitet, som förutsätts vara gränslös på mer än ett plan.⁴³⁷ Propagandan från andra världskriget bygger på detta förhållande: planscher från till exempel Storbritannien och USA visar hur (den vita, unga) kvinnan, sammankopplad med lösmynthet och promiskuitet, anses utgöra en galopperande fara för den krigförande nationen.⁴³⁸

Historiska studier från 1980-talet och framåt behandlar i sin tur de faktiska relationerna mellan inhemska kvinnor och fiendesoldater under andra världskriget, med utgångspunkt i olika europeiska länder ockuperade av Tyskland.⁴³⁹ Undersökningar gjorda på Frankrike, Danmark, Norge och Nederländerna demonstrerar att kvinnor som haft samröre med fienden, det vill säga tyska män, på offentliga platser får huvudet klippt och ofta rakat av självutnämnda rättsskipare.⁴⁴⁰ Nationella skillnader finns, men bestraffningarna demonstrerar att kvinnorna betraktas som nationens (sexuella) egendom som överträtt tabubelagda gränser. Retoriken kring dessa kvinnor är också talande: ”feltmadrasser”, ”tyskermadrasser” eller ”syflishopper” är några exempel på beteckningar, här på danska, som visar hur denna kvinnogrupp kopplas till promiskuitet och prostitution.⁴⁴¹ Dessa kvinnors sexualitet är med andra ord inte någon privat affär, utan i alla former av förhållanden med fienden, sexuella eller ej, tolkas alltid ett svek mot nationen in. Kvinnorna som ljar sig med fienden ses även som angivare, men både norska och danska studier visar att detta de facto sällan är fallet: snarare är de politiskt ointresserade.⁴⁴² Fabrice Virgili demonstrerar i sin tur i *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France* (2002) att det faktum att kvinnor som kön anses besitta en låg sexuell moral, i kombination med en girig natur, blir ett argument för deras påstådda sexuella medlöperi.⁴⁴³ Klassaspekten är också viktig att framhålla: Monika Diederichs konstaterar i sin studie ”Stigma and Silence: Dutch Women, German Soldiers and their Children” (2005) att de som oftast anklagas för att vara ”moffenhoeren” eller ”moffenmeiden”, som de holländska invektiven lyder, är arbetarklasskvinnor, något som understöds av Terje Pedersens undersökning på norskt material som pekar mot att kvinnor från högre samhällsklasser mestadels slipper efterverkningar.⁴⁴⁴

För att övergå till de fiktiva framställningarna i *Ditt folk är icke mitt* och *Dit du går* bestraffas huvudpersonerna i dessa verk genom så kallade klippaktioner när deras relationer med tyska soldater uppdagas. Här blir det tydligt att kvinnofigurerna pekas ut av sin omgivning som skyldiga till att ha passerat den nationella gränsen, både ideologiskt och sexuellt, genom sina förhållanden med fienden. Jag vill i detta sammanhang särskilt understryka att den samtida kritiken av romanerna överhuvudtaget inte berör dessa bestraffningar, som kvinnogestalterna utsätts för utan att ha begått ett faktiskt brott. Recensenternas tystnad pekar mot att detta förfarande mot så

kallade fosterlandsförrädare av kvinnligt kön inte ses som något anmärkningsvärt vid tidpunkten ifråga. I själva romanerna länkas också de kvinnliga huvudpersonernas sexuella agerande tydligt samman med förräderi: Aase i *Ditt folk är icke mitt* kallas för "[s]köka, spion" (172), Eva i *Dit du går* kallas "tysk hora" (288). Hos Söderholm förmodar dessutom en av förövarna vid den kollektiva klippningen att "tyskjäntorna" har "förrått en massa hemligheter" till ockupanterna (291). Även själva benämningen av dessa kvinnofigurer är viktig att kommentera: "tyskjänta" får ses som en försvenskning av det norska "tyskerjente". "Tyskerjente" visar liksom "tyskertøs" och "tyskerpige/pike" dels på en förminskning – 'jenter', 'tøser' och 'piger/piker' har mindre förstånd och tar mindre ansvar än vuxna personer –, dels, som Helle Aarnes påpekar i sin studie om norska "tyskerjenter", att kvinnan tillhör mannen, i detta fall en tysk.⁴⁴⁵ Ordet 'tøs' kan dessutom betyda prostituerad både på danska och norska.⁴⁴⁶ Här sker med andra ord den andrafiering och sexualisering som forskningen kring krigstida kvinnobilder understryker.

I Fischer-Hugnes och Söderholms klippningsscener ifrågasätts bestraffarnas agerande från huvudpersonernas (medelklass)perspektiv, dels för att dessa mansfigurer handlar under gruppträck, vilket gör att de inte fattar några självständiga, genomtänkta beslut, dels utifrån deras klasstillhörighet. I *Ditt folk är icke mitt* förstår läsaren att gruppens medlemmar kommer från en lägre samhällsklass än huvudpersonen och att de dessutom, med ett undantag, är berusade. Huvudpersonen Aase gör våldsamt motstånd mot förövarna då dessa ger sig på henne ute på gatan, vid hennes port, men hon blir neddragen i skyddsrummet i källaren. Mansfigurerna får uttrycka sin självpåtagna roll i klartext: "[D]et är vi som ska hålla reda på våra fruntimmer" (171). Även om den nyktrare mannen i gruppen ifråga gör invändningar och huvudpersonen fortsätter att kämpa emot, genomförs rakningen. Aase uppmanas att visa "den senaste norska frisyren" för sin älskade (173), en uppmaning som pekar mot att fiendesidan måste få kännedom om bestraffningen för att denna ska bli en fullständig triumf för de inhemska förövarna. När männen lämnat Aase ges läsaren en drabbande bild av hennes fråntagna status och värdighet:

Hon stod lutad mot den hårda stenväggen, alldeles orörlig. En iskyla trängde från väggen genom hennes kala huvud och spred sig ner genom kroppen. Längre stod hon där och stirrade på håret som låg kringspritt på golvet. Äntligen satte hon hatten på sig, den sjönk djupt ner i pannan över det renrakade huvudet. Mitt i all sin apati tänkte hon på att samla ihop det avklippta håret, utplåna spåren av skammen som drabbat henne. (173)

Efter denna händelse navigerar den kvinnliga huvudpersonen med stor försiktighet i det offentliga rummet, ständigt rädd för att bli upptäckt. Hennes sårbarhet visar sig dock som störst i intimsfären, i hennes eget hem: här blir hon utsatt för ett våldtäkts-

försök av en tysk officer som känner till hennes affär med älskaren Rolf. Scenen visar hur den redan upphetsade förövaren ytterligare eggas då hennes hatt åker av och det rakade huvudet blottas. I inkräktarens ögon är Aase som en högre rankad officers älskarinna i sig en trofé, men som rakad kvinna blir hon dessutom allmän sexuell egendom. Det krävs ett dödande skott mot mansfiguren från huvudpersonens sida för att hon ska kunna återupprätta sin heder och gå från att vara utsatt till att ta kommandot.

Klippningsscenen i Söderholms *Dit du går* äger rum efter befrielsen, under den allmänna uppgörelsen med dem som uppfattas som landsförrädare, och har en stor publik. Scenen föregås av en förödmjukande lastbilsfärd på öppet flak genom stadens gator, med ordet "Tyskjäntor" skrivet på plakat (284).⁴⁴⁷ Därefter förs kvinnorna in i en stor lokal och släpas under motstånd upp på en estrad där de klippas och rakas. En av dem svimmar efter behandlingen. Det färdiga resultatet gör att all femininitet och mänsklighet försvinner hos kvinnogestalterna, liksom hos Aase i *Ditt folk är icke mitt*: huvudpersonen hos Söderholm kommer att tänka på "en gast, ett spöke" då den första kvinnan rakats och hon ser hennes "vita, biljardbollslika" huvud (287). Även om männen här är studenter kan de liksom hos Fischer-Hugne relateras till lågt klassvärde, i kombination med omognad: berättarjaget, själv student, tänker att de måste tillhöra de "sämsta elementen" i denna grupp (286). Klassaspekten spelar in också när förövarna tvekar inför huvudpersonen som de igenkänner som "[ö]verläkarens dotter" (288). Dock undgår hon inte klippningen, men slipper rakningen eftersom hennes före detta fästman, motståndsmannen Paul, som har hög status på grund av sin roll i motståndskampen, ingriper. Huvudpersonen har med andra ord ingen talan i egen sak, utan det krävs inflytelserika män i hennes omgivning för att få förövarna att tveka och sedan avbryta behandlingen.⁴⁴⁸

Klippnings- och rakningsscenerna hos Söderholm och Fischer-Hugne förmedlar tydligt att det handlar om övergrepp och övermakt, men dessutom att mansfigurernas lystenhet inför kvinnogestalterna som de förgriper sig på har en sexuell dimension. Hos Söderholm noterar jagberättaren en "vällustig nyfikenhet" hos utövarna (288), och hos Fischer-Hugne får bestraffningspatrullerna tillmälet "die Lustwaffe" av norrmännen (195) – på jakt efter otillåten lust, men hos de 'egna' kvinnorna. Denna folkliga turnering av tyska "Luftwaffe" visar att det finns en allmän uppfattning om att bestraffningen innebär en sexuellt betonad tillfredsställelse för förövarna, då benämningen också kan tolkas som en bild av det manliga könsorganet: det handlar bokstavligen om männens "lustvapen". Därtill kommer den skändning av kvinnorna som är kopplad till förlusten av deras hår, även detta med erotiserade dimensioner. I de fiktiva gestaltningarna ser vi att klippningen eller rakningen utförs när fienden (antas ha) 'tagit allt', det vill säga haft fysiskt umgänge med nationens kvinnor. Detta blir ett flagrant exempel på en kroppspolitik där det kvinnliga könet (sexuellt) underordnas det manliga. Till detta kan knytas frågan om social kontroll av kvinnors heder:

olika exempel från västerländska myter och kulturhistoria visar hur kvinnors huvudhår och sexualitet kopplas samman. Ett utsläppt hår konnoterar sexuell lössläpplighet, ett täckt eller uppsatt hår ärbarhet.⁴⁴⁹ Klippnings- och/eller rakningsakten innebär dessutom ett synliggörande av en relation, sexuell eller ej, som betraktas som *enbart* kvinnans skuld: det är uppenbart att männens roll i detta är ointressant för bestraffningen, något som även de fiktiva skildringarna tydliggör.⁴⁵⁰ Virgili visar dessutom via det franska exemplet under andra världskriget – i Frankrike utsätts 20 000 kvinnor för hårklippning eller rakning – att kvinnorna drabbas av denna bestraffning oavsett form av samre, det vill säga även när de anklagas för samma former av kollaboration som männen, som till exempel samarbete med tyskarna eller medlemskap i en nazivänlig organisation.⁴⁵¹ Detta visar bortom allt tvivel att det handlar om en könad bestraffning, exklusivt riktad mot kvinnor.

Avslutningsvis i detta avsnitt vill jag lyfta fram Söderholms *Dit du går* som, till skillnad från Fischer-Hugnes *Ditt folk är icke mitt*, problematiserar synen på ”tyskjäntorna”: kan dessa egentligen dömas? Söderholms text lyfter fram hur tidningarna efter krigsslutet rapporterar om ”tyskjäntorna” som ”omoraliska eller imbecilla” (296). Nutida forskning visar att denna syn i hög grad är samtidigt: tidningsmaterial, motståndsrörelsens propaganda samt vetenskapliga rapporter ger en bild av dessa kvinnor som ett socialt bottenskrap, ofta kombinerat med låg begåvning och/eller ett sjukligt erotiskt begär – i Nederländerna anger en rapport till exempel att de så kallade *moffenhoeren* är ”seriously socially disturbed and psychopathic”.⁴⁵² Denna förklaringsmodell placerar alla ”tyskjäntor” som andra rangens medborgare, exkluderade från det ärofulla nationella projektet under krig och konflikt. I Söderholms fiktiva version nyanseras dock detta, både genom huvudpersonens ifrågasättande av mediernas kategorisering av denna kvinnogrupp – ”Problemet är nog inte så enkelt” (296) – och framställningen av ”tyskjäntorna” i texten. Som internerad efter krigsslutet, anklagad för fosterlandsförräderi, delar Eva cell med bland andra en prostituerad kvinna som nu lider av stark ångest, en kvinna som varit tillsammans med en tysk soldat för matens skull, en kvinna som älskar en tysk och nu är gravid med honom, men också en student med ett hårt och fattigt liv som ”verkligen förrått hemligheter” (296). Ordet ”verkligen” förråder berättarjagets inställning: detta är i hennes ögon ett undantag. Även en studiekamrat till huvudpersonen som denna träffar i samband med klippningsaktionen visar sig ha haft ett kärleksförhållande med en tysk soldat. Dessa tre kvinnliga studenter, huvudpersonen inkluderad, går därför emot tidens uppfattning om att huvudsakligen arbetarklasskvinnor med låg utbildningsnivå befinner sig inom ’tyskjänte’-kategorin. Att kärlek skulle kunna utgöra grund för denna typ av relation, vilket är fallet för flera av kvinnogestalterna i Söderholms fiktiva framställning, är en möjlighet som endast undantagsvis beaktas av samtiden.⁴⁵³

Den ideologiske fienden som förtryckare

I diskussionen av den ideologiske fienden som förtryckare kommer jag att fokusera Stiernstedts *Attentat i Paris* och *Indiansommar 39*, av vilka det senare verket skildrar ockupationen av Polen, tillsammans med Irja Browallius *Mot gryningen*, ett ockupationsdrama med en anonymiserad miljö men tydliga tidsaktuella anknytningar i själva skildringen. Jag kommer även att behandla, om än kort, ett porträtt av en nazistisk ockupationssoldat i Fischer-Hugnes *Ditt folk är icke mitt*. Oavsett roman är manligt kön allena rådande också bland dessa fiendegestalter. Även i denna del av kapitlet blir mottagandet av romanerna ett viktigt inslag i diskussionen – ifråga om *Attentat i Paris* behandlas detta i själva analysen, ifråga om *Indiansommar 39* och *Mot gryningen*, som inte diskuterats tidigare, får samtidskritiken ett eget delavsnitt.

Attentat i Paris

I *Attentat i Paris*, den roman som ger det fylligaste porträttet av en nazist, möter läsaren löjtnant Jodl. Denna gestalt, som aldrig begåvas med ett förnamn, introduceras tydligt i mindervärdig kontrast till älskarfiguren Otto ur flera aspekter. Läsaren får honom karakteriserad via Ottos kritiska blick: i hans ögon blir Jodl en bokstaveligen "solig" underklassperson som till varje pris vill arbeta sig upp (21). Dessutom blir han rasifierad av sin kollega som i tysthet kallar honom "mongol" på grund av hans "utstående" kindknor (21), en beskrivning som tydligt skiljer ut Jodl som en ociviliserad person, icke tillhörig det högtstående väst. Ett fysiskt men även psykiskt underläge understryks dessutom texten igenom av att en gammal krigsskada i form av en ryckande axel gör sig påmind så fort Jodl blir nervös eller frustrerad. Också hans åldrade utseende, trots hans relativa ungdom, talar till hans nackdel. Till yttermera visso avslöjar lukten denna figur för den kvinnliga huvudpersonen Lisia, vilket ytterligare understryker att han befinner sig på en lägre, animaliserad nivå.

Läsaren får efter hand inblick i att den ideologiskt övertygade Jodl också arbetar för Gestapo, något denne inför Lisia förklarar som ett nödvändigt arbete för att "skapa ordning och skipa rättvisa" i det "anarkiska Europa" (336).⁴⁵⁴ Texten tydliggör även löjtnant Jodls syn på sin egen insats som nazist då han för sig själv citerar ur *Mein Kampf*: "Uppgångstider karakteriseras, ja, äro beroende av att de bästa ytterlighets-elementen ha den absoluta ledningen" (140). Till dessa ledande "ytterlighets-element" förstår läsaren att Jodl räknar sig själv, i kontrast till Otto Bredow som han anser är alltför förstående inför den franska befolkningen, därmed en "latent förrädare till vår sak" enligt nazisten (ibid.). Medofficerarna från medelklassen betraktar dock Jodls politiska arbete med skepsis: "Han hör till dem som organiserar om Europa. Om man finge tro honom", säger kapten Tollendal (198), ännu en sympatisk tysk officer.⁴⁵⁵ Varpå Otto replikerar: "Jodl har i alla händelser inte hittat på det själv" (ibid.). Nazistfiguren framstår här som en fantasilös eftersägare.

Här är det på sin plats att föra in *Ditt folk är icke mitt* i analysen: både i detta verk och i *Attentat i Paris* relateras en nazistfigur till den kvinnliga huvudpersonen, om än helt kort i texten hos Fischer-Hugne. Tydliga likheter föreligger i detta avseende mellan romanerna, både ifråga om framställningen av de kvinnliga huvudpersonerna Lisia och Aase och av nazisterna. För att börja med mansfigurerna uppfattar både huvudpersonen och hennes syster hos Fischer-Hugne löjtnant Müller som "[m]ager och blek, [med] svart, flottigt hår, ögon som en fanatiker" (185). I *Attentat i Paris* i sin tur betraktar den kvinnliga huvudpersonen löjtnant Jodl:

[E]n test mörkt hår ritade en kort krok från hårfästet över hans panna. [...] De gula ögonens små kolsvarta pupiller stack. Din lilla ondskefulla djävul, tänkte hon. Nu har det gått dig emot och då blir du elak. (356 f)

Dessa två mansfigurer delar drag med Hitler, allra tydligast i beskrivningen av Jodl. Fischer-Hugnes och Stiernstedts skildringar förenas dessutom av att de kvinnliga huvudpersonerna är självständiga yrkesarbetande kvinnor med internationell air som uppenbart attraherar de nazistiska gestalterna, parallellt med att de väcker en önskan hos dessa mansgestalter om att kuva kvinnofigurerna fysiskt, helst sexuellt. Löjtnant Müller drivs av de norska kvinnornas avståndstagande: endast "de sämsta" håller till godo med ockupanterna (187). Här möter vi än en gång tidens nedsättande syn på kvinnor som har umgänge med tyska soldater, samtidigt som vi förstår, bortom allt tvivel, att den kvinnliga huvudpersonen inte tillhör dessa: Aase står för den förfining och kultur som nazisten vill komma i beröring med. I *Attentat i Paris*, i sin tur, får läsaren följa ett förhör som Jodl håller med Lisia, varvid hans syn på henne förmedlas:

Den magra fräcka människan! Den vita blusen var sydd med låg krage och hennes nacke var bar och barnsligt rund, ljust fjunig över en svag solbränna.

Nacke att bita i, nacke att hålla en revolvermynning emot. [...] Hon måste känna min närhet bara ett par steg bakom henne – han trädde inte alldeles ljudlöst på mattan fram ett steg till – men inte en rysning, inte spår till olust. Hon har goda nerver, det aset ... Och henne ska den där mjölken Bredow ha! (341 f, punkter i originalet)

Jodls reaktion på Lisia som kvinna visar att han måste omvandla henne till ett sexuellt objekt, möjligt att övermanna, men även att hon är en kvinnotyp som han anser att han själv borde ha 'tillgång' till, inte den föraktade kollegan. Förhöret som utförs på Lisias arbetsplats får en snöplig avslutning för nazisten: när Lisia vill lämna rummet som de befinner sig i griper Jodl tag om henne – texten anger ej var –, men hon bryter sig med lätthet loss. Till yttermera visso slår hon till angriparen över munnen, en handling som markerar att hon vill tysta honom.⁴⁵⁶ Den kvinnliga huvudpersonen blir i denna scen den överlägsna, både psykiskt och fysiskt, också något som kommer

till uttryck i Fischer-Hugnes roman; som tidigare nämnts medför nazistens försök till övergrepp på huvudpersonen Aase att hon ändrar hans liv.

Den samtida kritiken läser porträttet av Jodl som kritiskt men samtidigt som psykologiskt trovärdigt. Begreppet ”typ” är dock återkommande i recensionerna, vilket indikerar anmälarnas egen syn på nazister. Så till exempel talar Elgström om en ”säkert [...] synnerligen vanlig typ av nevrastenisk tysk soldat”, porträtterad ”[u]tan karikatyr, men också utan misskund”.⁴⁵⁷ I *Aftonbladet* går signaturen J. L. betydligt längre i sin utförliga karakteristik:

Jodl är en uppåtsträvande Gestapoman, snok till sin natur men med gifttänder, belåten med angiveri, glad i grymhet [...] orerande om det tyska ”herrefolket”. Det sista är ett särskilt karakteristiskt andligt underklassmärke. [...] Om någon [...] ropar ut över världen: Ich bin der Herr, så vet hela världen att en betjänts själ talar.⁴⁵⁸

Denna recension, där kritikerns eget politiska perspektiv tar överhanden, är unik i recensionsmaterialet i sin öppenhet. Det som denna kritiker missar i sin kategoriska läsning är dock den aspekt av mänskliggörande av Jodl som också äger rum i texten, det vill säga bortom den person som ständigt manipulerar och provocerar både i och utanför sin tjänsteutövning som förhørsledare. Efter förhöret med Lisia som jag diskuterade innan, då Jodl tydligt överskrider sina befogenheter, ”mumla[r] han ursäktande” att han arbetat för mycket (345). Vid ett annat tillfälle då han nåtts av nyheten att attentatsförövaren begått självmord, vilket för honom är en stor missräkning, noterar Lisia: ”Närmast såg han olycklig ut”, vilket hos henne väcker tanken: ”Också sådana där människor ...” (356, punkter i originalet). Dessa glipor i karaktärens fasad uppmärksammas av ett par recensenter: så till exempel påpekar Ingrid af Schultén i finska *Nya Argus* att författaren påminner både ”sig själv och läsaren allt emellanåt om att också han [Jodl] är en människa”.⁴⁵⁹

Jag vill avslutningsvis framhäva mottagandet av *Attentat i Paris* som ett exempel på att Stiernstedt blir mindre ’könad’ än det stora flertalet av sina samtida kvinnliga kolleger. Flera recensenter gör internationella utblickar och jämför *Attentat i Paris* med John Steinbecks ockupationsroman *The Moon Is Down* från samma år.⁴⁶⁰ Georg Svensson i *BLM* anser att *Attentat i Paris* kvalitetsmässigt ”trotsar [...] en så omskriven ockupationsroman” som Steinbecks.⁴⁶¹ Jag vill understryka att denna kritikers jämförelse mellan en manlig och en kvinnlig författare till den senares fördel är ytterst ovanlig i tidens mottagande.⁴⁶² Därutöver kategoriserar Svensson Stiernstedts verk som en ”politisk roman [...] inte så tendentiös som man kunde ha väntat”: även härigenom ser vi hur Stiernstedts mandat som högt hållen författare i samtiden placerar henne bortom femininitetens rāmärken, i en mer prestigefylld domän som ”politisk” – för övrigt enda gången detta sker i den samtida receptionen av mitt primärmaterial.⁴⁶³

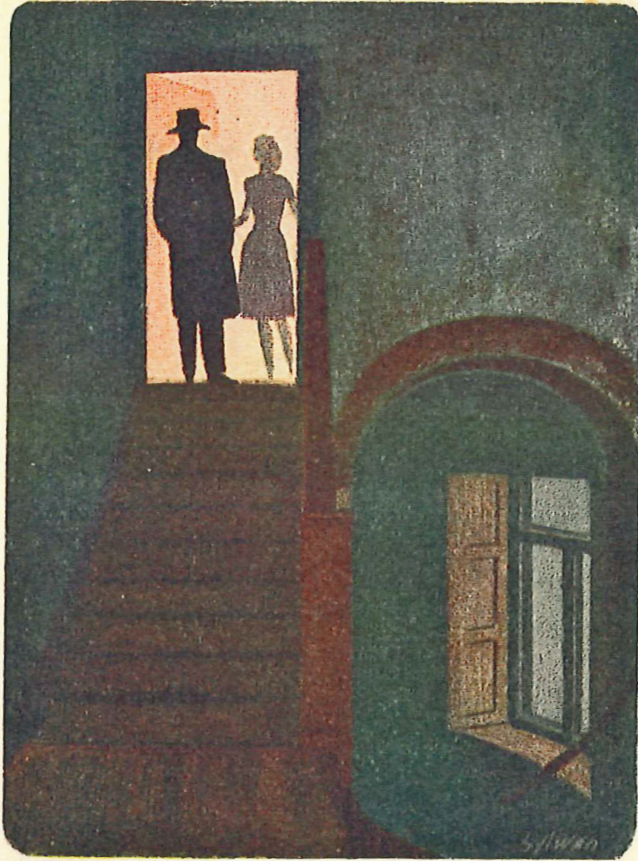
Mot gryningen

Irja Browallius *Mot gryningen* ägnas i sin helhet åt en familj vars medlemmar på olika sätt påverkas av en främmande makts ockupation. Familjen utgörs av konstnären Peter Horst med två barn i tonåren, Vigg och John, samt hustrun Sonja. Alla personer från civilbefolkningen som läsaren får följa närmare tar ställning mot förtryckarna, utom den helt unga Vigg. Värt att notera är att samtidens kritiker, trots Browallius anonymisering av miljön i romanen, liksom i Söderholms fall återkommande placerar handlingen i det ockuperade Norge.⁴⁶⁴ Även förtryckarna, vars nationella identitet inte heller röjs i romanen, identifieras i recensionerna både som tyska ockupanter och norska medlöpare, så kallade quislingar.⁴⁶⁵

Hos Browallius möter vi förtryckarna både som en kollektiv enhet – till skillnad från i *Attentat i Paris* och *Ditt folk är icke mitt* – och som individer. Det som förenar förtryckarna i *Mot gryningen* är den ”terror” som dessa utövar mot civilbefolkningen. ”Terror” är ett frekvent förekommande begrepp i romanen, så också i anmälningarna, vilket synliggör att det är etablerat i språkbruket vid denna tidpunkt.⁴⁶⁶ Ockupanternas och/eller deras medlöparens terror opererar på flera plan i narrativet, tydligast från den hemliga polisens högkvarter där själva miljön upplevs som smygande hotfull, både genom sin förledande vardaglighet och den nonchalanta alternativt trakasserande behandling de ditkallade utsätts för av personalen. Huvudpersonerna Sonja, Peter och John noterar var för sig hur ”vanliga” unga män, till och med ”tilldragande” ur Sonjas perspektiv (226), arbetar i detta fruktade högkvarter, vilket utgör ett ovanligt exempel i mitt material på att den moraliska halten hos förtryckarna inte avslöjas av deras utseende, något som emellertid gäller enbart så länge de skildras som grupp. Peter, kallad till förhör, ser dock andra förenande drag hos denna ”klass människor” (150): för sig själv noterar han att detta onskans kollektiv kännetecknas av egenskaper som ”fanatism” och ”kallsinnig likgiltighet” (ibid.). Även hos Browallius utsätts den kvinnliga huvudpersonen för ett övergreppsliknande närmande: en av de ”tilldragande” männen på högkvarteret ger sig på Sonja, något som avbryts endast på grund av att en överordnad till förövaren träder in i rummet. Sonja fortsätter dock att konfrontera maktens innehavare i hopp om att få information om sin fängslade make. Vid upprepade tillfällen använder hon sin femininitet för att beveka ett högt befäl, men misslyckas helt, vilket visar på hennes totala maktlöshet inför de nyckfulla förtryckarna. Här ger Browallius gestaltning inget av det utrymme Fischer-Hugne och Stiernstedt skänker sina kvinnliga huvudpersoner i förhållande till de nazistiska gestalterna i *Ditt folk är icke mitt* respektive *Attentat i Paris*.

I *Mot gryningen* ges också en rad inblickar i de grymma våldsdåd som förtryckarna utövar både på hemliga polisens högkvarter och i koncentrationsläger, det senare ett ord som annars sällan används i de romaner som publiceras under krigsåren. Inblickarna får läsaren i scener med förhör och/eller misshandel som antingen återges direkt i texten eller återberättas av personer som upplevt eller bevittnat det skedda. Ett tredje

Irja Browallius

MOT
GRYNINGEN

Bonniers

grepp används då texten skildrar hur en av fångarna, konstnärsmodellen Betty som arbetar för Peter Horst, hör en person misshandlas till döds i cellen bredvid. Detta öde går hon sedan själv till mötes, något jag kommer att diskutera längre fram i detta avsnitt. I dessa scener används grafiska gestaltningar som accentuerar ockupanternas/de handgångnas överväld betydligt mer öppet än både i *Attentat i Paris* och *Ditt folk är icke mitt*. Förhörsscenerna fungerar även som ett medel för att beskriva förtryckaren som individ, ett grepp vi sett att också Stiernstedt använder. I det exempel jag nu kommer att diskutera från Browallius roman är det den förhörde, Peter Horst, som står för blicken. Läsaren får i detalj möta ett högt uppsatt polisbefäl, kriminalrådet Jödel – även han utan förnamn – när Peter blivit inkallad till hemliga polisen, som det visar sig anklagad för så kallad illegal verksamhet:

Kriminalrådet var en ung man på tjugunio år, trettio år, men han såg inte ung ut. Det låg något vissnat och urblekt över honom, men han var onekligen elegant. [...] [Peter] måste medgiva, att man numera mycket sällan såg någon herre klädd med så utsökt smak och i kläder av sådan kvalitet. [...] Plötsligt sade [Jödel]:

– Ni är konstnär med hull och hår, det hör man ju. Desto mer förvånar det mig då, att ni låter era elever prångla ut flygblad. Det är olojalt gjort. [...] – Men – Horst tänkte opponera sig, men kriminalrådet avbröt honom med en gest.

Han föreföll upprörd och utom sig, och Horst kunde inte avgöra, om det var verklig upprördhet eller om han endast simulerade.

– Vet ni vad det vill säga, hur det känns, när man avslöjar att lojala människor utvecklas på ert sätt? Tror ni inte, att jag vet, att ni underhåller illegala tidningar? [...] Horst reste sig, ville svara men kunde inte få fram ett ord, och den andre började nu överösa honom med en skur av fullkomligt löjliga anklagelser utan minsta grund. Kriminalrådet tycktes arbeta sig upp till verklig vrede. Han hade blivit rödflammig i ansiktet och reste sig. [...] Han [...] gick fram och gav Horst en örfil. Nu var han så upprörd, att han skakade. Horst stod alldeles rak och stilla och kände lugnet komma över sig. På samma gång kom en underlig känslolöshet över honom.

Nu kan vad som helst hända, tänkte han. De kanske rent av tänker ta livet av mig. (158 ff)

I denna scen avslöjar klädseln Jödels politiska hemvist: den elegans han kan bestå sig med finns endast inom räckhåll för en person som tillhör ockupationsmakten eller går dess ärenden. Hans taktik visar sig bestå i att skapa ovisshet, en ovisshet som karaktären Peter Horst delar med läsaren: är det okontrollerade beteendet beräknat eller ej? Den onda aning som den förhörde får efter våldet han utsätts för, här dock i mild form, kommer att besannas: han dör senare i fångenskap i koncentrationsläger. Liksom hos Stiernstedt framställs den ideologiskt troende fienden som en specifik art av maskulinitet, med omättligen behov av makt, hos Browallius underbyggt av den extravaganta klädseln Jödel består sig med. Men denna gestalt kläs av inpå bara skinnet av den förhördes konstnärblick:

Horst föreställde sig, att han måste se löjligt utarmad ut, om man ställde honom som modell på ett bord. Han hade troligtvis dåligt utvecklade muskulatur, kläna ben med för stora knäskålar, infallen bröstorg och en smula för långa armar. (159)

Här undermineras den eleganta Jödels yttre: utan det kulturella utanverket, kostymen, som skänker maskulinitet, blir denna gestalt den fysiskt underutvecklade, enligt alla rasygieniska och nationalsocialistiska mått underlägsne.⁴⁶⁷

I detta sammanhang vill jag kommentera likheten mellan namnet Jodl hos Stiernstedt respektive Jödel hos Browallius. Först och främst finns en kritisk dimension i båda: ”Jodl” undergräver en eventuell tilltro till romanfigurens tal som endast består av nonsens, ”Jödel” i sin tur kan knyts till ’bödel’, det vill säga denna gestalts egentliga roll utan dess (tunna) mask av förfining. Därutöver förlänas dessa namn autenticitet av det faktum att en av de ledande nazisterna i Tyskland heter Jodl, vilket särskilt för de samtida läsarna bör ha stärkt känslan av trovärdighet, men också frispråkighet. Alfred Jodl är en så kallad ”gauleiter” och general i tyska armén och arbetar mycket nära Hitler, enligt *Encyclopædia Britannica* ”Hitler’s faithful servant to the end”, sedermera dömd till döden i Nürnberggrättegångarna.⁴⁶⁸

Så tillbaka till diskussionen av *Mot gryningen*. I detta verk får vi möta ytterligare en av hemliga polisens representanter mer i detalj, varvid en tydlig kontrastverkan till Jödel uppstår: överassistenten Frick, som fungerar som ”underhuggare” åt Jödel (206), är en fysiskt grovhuggen man som främst får utföra uppdragen på gatan, vilket inbegriper att ha kontakter med informatörer och att hämta in folk till förhör.⁴⁶⁹ Fricks väg till politisk ”omvändelse” har inneburit att han efter en brottslig karriär fått ”absolution, medborgerligt förtroende och en god inkomst” (ibid.) – även härigenom understryks att denna med nazisterna befryndade figur befinner sig i moraliska gränsområden. Browallius text framställer dessutom en tydlig antagonism mellan Jödel och Frick: Jödel känner ett fysiskt obehag inför Fricks bristande förfining, Frick motsvarande för Jödels ”beniga utseende” (256), men även för hans oläsbarhet som skapar fruktan hos överassistenten. Dessa två mansfigurer, flankerade av en assistent, får läsaren följa i ett gemensamt förhör under vilket konstnärsmodellen Betty, falskeligen anklagad för motståndarbete, misshandlas till döds. Också här bibehålls rollerna: Frick och assistenten står för övervåldet som ändrar kvinnofigurens liv, medan Jödel leder förhöret. In i det sista upprätthåller den kvinnliga gestalten sin för Jödel och hans anhängare provocerande attityd:

- Det är ingen idé att ni krånglar, sade Jödel. Det kan gälla mycket för er.
- Det kan inte gälla mer för mej än för de andra, som ni pinar livet ur [svarade Betty].
- Tyst, röt Frick.
- Jag tyckte ni sa, att jag skulle tala, sade hon.
- Frick gick fram och gav henne flera örfilar. Det kändes, som om hon skulle

ramla samman av smärta, men hon bet ihop munnen och jämrade sig inte. Detta tycktes reta honom. Han lät slagen regna över hennes kropp. Och när hon föll ihop på golvet, sparkade han henne. Klänningen gled ner från hennes axlar och blottade hennes skuldror och bröst. (311 f)

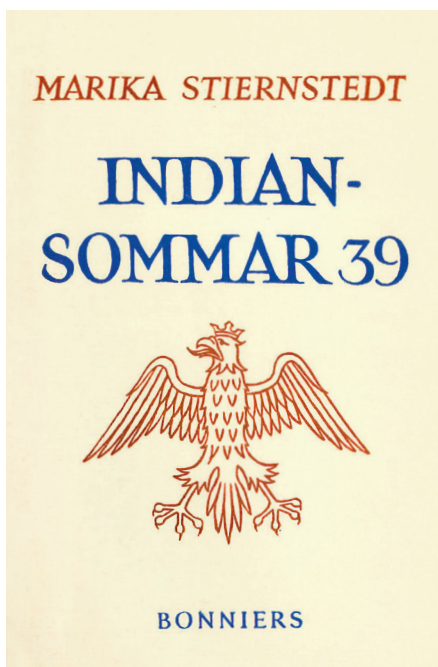
Romanen visar genom denna scen och andra hur civilbefolkningen, trots ett förfärande övervåld, inte ger vika. Dock belastas scenen med Betty av en romantiserad och förskönad återgivning av en våldsamt död, om än mot bakgrund av hennes yrkesutövning som konstnärsmo-
dell. Genom en extern betraktares ögon får vi följa hur

[h]on föll samman, men man reste henne igen. Hon förde handen mot hjärtat och lade den andra över ögonen. Hon poserade för sista gången. Och hennes pose var på samma gång bitter, upprorisk och ända in i det sista skön. När hon till slut utan ett ord sjönk samman vid väggen, talade hennes blödande kropp inte underkastelsens språk, utan upprorets och den levande andens. (312)

Detta fråntar kritiken av terrorn dess fulla skärpa. Men scenen slutar inte här: den hittills tysta figuren i sammanhanget, underassistenten – observera att Jödel vid detta tillfälle lämnat cellen –, framhåller sin egen uppfattning för Frick: ”Jag kan svära på att hon inte hade gjort någonting” (312). De tysta tankar som sedan följer från denna person, längst ner i hierarkin, avslöjar också för läsaren den djupa sprickan mellan våldsutövarna, det hat som de inblandade hyser både mot sig själva och varandra: ”Han avskydde Frick. Han avskydde kriminalrådet. Han avskydde sig själv. Ingen av dem tålde varandra. Det var, som om de sett varandra avklädda ända in i själens yttersta skrymslen och hatade varandra just för detta” (313). Här ger Browallius text en i 1940-talets prosakonst unik inblick i förövarnas psyken.

Indiansommar 39

Liksom Browallius *Mot gryningen* belyser Stiernstedts roman *Indiansommar 39* (1944) de ockuperades perspektiv och framställer civilbefolkningens reaktioner, parallellt med att motståndskampen utvecklas. Romanen tar sin början precis före andra världskrigets utbrott då huvudpersonen Antoni Skarga är på väg hemåt till Polen efter en forskningsexpedition till havs. Under resan stannar han till i Berlin och träffar då en före detta ungdomsvän, Egon von Lieberose, numera nazipamp, som lägger ut texten kring nazistisk politik inför huvudpersonen och ett par andra åhörare. När Antoni väl anländer till sin hemby i Polen har ockupationen ägt rum. Han konfronterar nu ett högt nazistiskt polisbefäl, Fehmer, för att få reda på vad som hänt med rabbinen i grannstaden, vars son är hans vän. Fehmer förnekar att ockupationsmakten företagit sig något mot rabbinen, när denne i själva verket är tillfångatagen och avrättas ungefär samtidigt med mötet. Efter detta möte tar motståndskampen över för huvudpersonen och han omkommer också i denna kamp.

Omslag till *Indiansommar 39* (1944).

De två nazistiska romanfigurer, Fehmer och Egon von Lieberose, som jag nu kommer att fokusera, har även de betydelsemättade namn. För att börja med Fehmer har detta namn precis som Jodl och Jödel en verklig anknytning eftersom det bärs av en beryktad tysk förhørsledare från Gestapo, verksam i Norge, men framförallt har det en direkt förbindelse med nazisternas politik.⁴⁷⁰ Fenomenet fehmdomstolar, som namnet knyter an till, är ursprungligen medeltida lekmannadomstolar, fruktade för sina summariska domar och med en hemlig del i sin verksamhet. Dessa uppstår på nytt i Tyskland under 1920-talet inom nationalistiska grupper och används då för att undertrycka politiska motståndare men även hålla rättning i de egna leden genom att utfärda dödsdomar, ”fehmemord”.⁴⁷¹ I romanen möter vi karaktären med det olycksbådande namnet då han förhör Antoni Skarga och byns handlare Brunk, vilket sker i ett rum som liksom i *Attentat i Paris* och *Mot gryningen* talar maktens språk.⁴⁷² Fehmer hävdar inför de förhörda att de i själva verket är tyskar, något han bedömer med ledning av deras efternamn, utan att notera Antonis protester. Med detta grepp både förminskar och mörklägger representanten för den tyska ockupationsmakten polsk historia. Nu är tid för dessa två falska polacker att anta sin rätta identitet, enligt Fehmer. Att huvudpersonen för sig själv noterar att förhørsrummet andas ”[f]örintelse” pekar också mot det nazistiska polisbefällets agerande i en omedelbar framtid i romanen (298).⁴⁷³ Fehmer övergår då till den form av mord som hans namn anspelar på genom att tillse att rabbinen Glück och andra judar avrättas, följt av ytterligare ”lämpliga likvidationer” (315), bland annat av handlare Brunk. Fehmers grande finale

inom skildringens ramar består i att låta bränna ner hela den by i vilken huvudpersone-ns gods är beläget, detta som en hämnd för ett fabricerat brott – som en anmälare av boken noterar är namnet på denna fiktiva by, Sielce, delvis ett anagram på den faktiska byn Lidice som går detta öde till mötes i juni 1942.⁴⁷⁴ Men även denna maktfullkom-liga individ avslöjas i texten. Antoni Skarga betraktar honom:

Typen hade han sett förut, den var inte ovanlig: brett, lite platt ansikte, den lilla köttiga näsan, pincené i stället för glasögon, som troligen glider ner, och det redan glesnande håret omsorgsfullt benat från huvudets mitt. (288)

Fehmer blir här en vanligt förekommande ”typ” med ett frånstötande yttre. Pincenén, som kan tänkas alludera på förfining, beskrivs i texten istället som betingad av den ”otillräckliga” näsan (298), vilken kompletteras av nazistens ”små barnsligt rosenröda läppar” (297) – i detta porträtt ser vi hur denna figur dessutom får tydligt feminisera-de anletsdrag.

Juris doktor Egon von Lieberose, slutligen, skiljer sig från övriga nazistfigurer och ideologiskt försvarna gestalter, dels ifråga om namnet som i kontrast till de övriga lägger en förskönande ridå mellan nazisten och dennes verksamhet, dels genom sin bildningsgrad och adliga bakgrund. I texten får vi följa ett möte på ett café i Berlin mellan denna nazistiska gestalt, huvudpersonen Antoni, dennes kusin som är polsk militär samt en frispråkig svensk, Gustaf Tessin. Denna sammanställning av åhörare ger Egon von Lieberose – observera även förnamnet –, fylld av sin egen betydelse, tillfälle att lufta sitt ideologiska credo:

Vi lämnar nu bakom oss övertron på internationalism eller någon som helst kon-kordans mellan nationer eller raser, där alla skulle vara likställda. Dekorativa sys-tem utan innebörd. Varje intelligent person inser det ... [--] Historien kommer att äntligen få anteckna en frigörelse av gigantiska mått: brutalitetens, kraftens, ja, ända till grymhetens. Ett hälsobad ända ner till rötterna. Men detta kan inte ske utan en inspirerad ledare och ett inspirerat ledande folk. (77 f, punkter i ori-ginalet)

Här ser vi den nakna nazismen presenterad: internationalism är naivt, ojämlikhet är en självklarhet och våldet sätter agendan. Men liksom övriga nazister avslöjas Liebe-rose via sitt yttre: han har visserligen ”en lång välvuxen figur” men ”för litet huvud, tunt hår, tunna läppar och i ögonen en sorts oro över att någonting skulle kunna fattas – men vad? I Guds namn vad?” (74). Gustaf Tessin, som i texten får inta en position fjärran den svenska neutraliteten och vars tankar läsaren får insyn i, står här för en genomskådande blick på ett sätt som påminner om Peter Horsts avklädande av Jödel i *Mot gryningen*: ”Du har en grå kostym. Prima engelskt kamgarn, sydd i London. Hoppas se ut som en britt. Men det går inte”, tänker svensken (75). Liksom för Jödel hos Browallius handlar det här om ett misslyckande med att bära upp en kostym tänkt

att skänka maskulin pondus. Denna gång visar det sig att en engelsk kostym, i sig en tydlig referens till den allierade sidan i kriget, aldrig kan fyllas av en nazist.

Scenen i *Indiansommar 39* byggs ut med ett oväntat drag när Lieberose får uttrycka öppen kritik mot den nazistiska rörelsens bibel, *Mein Kampf*. Enligt honom är detta

[en] illa skriv[en] bok, skriven för de undre skikten och naturligtvis för utlandet, av [den] drar man också utomlands sina slutsatser. Det lär vara Hess som skrivit den. Hess ... sa [Lieberose] med ökande överlägsenhet. Reste igår till Hamburg för att rådfråga sin sibylla! Lite vidskepelse här, ytliga överord där ... De avgörande tankegångarna i våra dagars Tyskland ligger långt innanför dylikt. (77, punkter i originalet)

Denna interna nedsabbling leder följdriktigt till att författarskapet till *Mein Kampf* tillskrivs en patetisk figur som den irrationelle Rudolf Hess, beroende av ett orakel.⁴⁷⁵ Detta kan jämföras med den hänvisning Jodl gör till *Mein Kampf* i *Attentat i Paris*: här fungerar boken istället som ett riktmärke för nazistens roll i det politiska spelet. Skillnaden i refererandet av detta ökända verk visar på en tydlig framflyttning av de kritiska positionerna mellan de två romanerna. Observera dock att det är först när satiren läggs i den svenske Gustaf Tessins mun som den skruvas till ordentligt och också riktas mot ledarfiguren Hitler. Tessin placerar först "Ledare[n]" i en engelsk kontext där han skulle blivit förpassad till en "pall i Hyde Park" (76), därefter som "en mycket framstående andebesvärjare och trollkarl" som inte behöver en sibylla (81). Så följer Tessins jämförelse mellan "Ledaren" och en man han mött i Tyskland som menade sig bota både

kroppens och själens [sjukdomar] med en vit mjuk ost. Det finnes många sätt. Kanske beror det bara på någon liten förskjutning av slumpen att inte mannen med osten sitter som diktator ... någonstans. (81 f, punkter i originalet)

Även om inte namnet Hitler skrivs ut visar Stiernstedts text här prov på en ren smädelse av Nazitysklands ledare, som framställs som en löjeväckande och spritt språngande galen figur, något som ytterligare förstärks av att Hitlers verk, *Mein Kampf*, häcklas.⁴⁷⁶ Den fiende som verkligen får schavottera i *Indiansommar 39* blir därför Hitler, i formuleringar utan motsvarighet i en realistisk roman från denna tid.

Denna satir vill jag avslutningsvis knyta till tidpunkten för utgivningen. Sommaren 1944 när *Indiansommar 39* färdigställs har situationen i det ockuperade Polen i hög grad kommit i blickpunkten, och även det utrotningskrig som judarna utsätts för i landet. Detta skriver Stiernstedt själv om, tydligt illa berörd, i tidskriften *Nordens frihet* i maj samma år, när hon recenserar två böcker som avslöjar förhållandena i landet.⁴⁷⁷ Den ökade och alltmer öppna och kritiska informationen, i kombination med att inga särskilda hänsyn längre behöver tas till tryckfrihetsrestriktionerna, läser jag som bakgrund till den förödande satiren av nazisterna i *Indiansommar 39*.

Mottagandet

Vad säger då den samtida kritiken om *Mot gryningen* och *Indiansommar 39*, både övergripande och knutet till frågan om framställningarna av den ideologiske fienden?

Fiendeporträtten i Browallius *Mot gryningen* får endast ett par kommentarer i en lång rad anmälningar. Ett exempel är Sten af Geijerstams recension i *Stockholms-Tidningen* som berömmar författaren för hennes skoningslösa porträtt av Jödel: ”porträtten av quislingarna, speciellt kriminalrådet Jödel, denne ’åldrade yngling’, ett hyperelegant parfymerat monstrum, visar oss författarinnan i nivå med henne själv”.⁴⁷⁸ Som citatet indirekt visar är anmälan i övrigt negativ och detta kan länkas till mottagandet generellt. Enligt recensenterna, av vilka flertalet är kritiska eller reserverade till *Mot gryningen*, borde en skildring som Browallius formuleras av en som själv varit med om eller observerat händelserna, annars kan inte tillräcklig inlevelse uppnås, en kritik som vi såg även beträffande Söderholms *Dit du går*.⁴⁷⁹ Denna moraliserande ton i mottagandet av *Mot gryningen* föranleder Örjan Lindberger, som skriver en samlingsrecension över 1943 års svenska prosa i *Ord och Bild*, att försöka förklara sina kollegers negativa hållning inför Browallius roman. Lindberger kommer till slutsatsen att fiktionen inte ens för de professionella läsarna kan mäta sig med de dokumentära skrifter som ges ut i samtiden, något som gör att skönlitteraturen generellt ”kommit i skuggan av reportaget”.⁴⁸⁰ Bland anmälningarna påtalas även tidpunkten för romanens utgivning: den är publicerad ”[i] elfte timmen” eftersom andra världskriget nu definitivt vänt till tyskarnas nackdel, enligt signaturen DAG i *Arbetaren*.⁴⁸¹ För denna kritiker handlar det om ”ett anfall av medelsvensk opportunist” eftersom författaren haft hela tre år på sig att sätta sig in i den norska situationen.⁴⁸² En motsatt inställning förmedlas dock också: för recensenten i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* sätter tryckfrihetspolitiken fortfarande spår, vilket kan innebära ”vissa risker” för den som skriver så ”öppet” som Browallius gör – här vill jag påminna om romanens osminkade avslöjanden av det dödliga överväld som ockupationsmakten och dess förlängda arm utövar.⁴⁸³

Även Stiernstedts *Indiansommar 39* får endast ett fåtal kommentarer för sina nazistfigurer i den stora mängd recensioner vi talar om. I. H. i *Dagens Nyheter* finner en ”utsökt, stillsam grymhet [...] utan [...] bjärta karikatyreffekter” i porträtten av Lieberose och andra nazister, och i *Morgon-Tidningen* omnämns Lieberose som nazisten med ”det söta namnet” som svensken Tessin får lov att servera några ”hälsosamma sanningar”.⁴⁸⁴ Om vi övergår till de övergripande omdömena är kritiken genomgående mycket positiv – så menar V.N. i *Svenska Dagbladet* till exempel att romanen är ett ”lysande vittnesbörd om Marika Stiernstedts gestaltningskonst, intellektuella vitalitet och humana patos”.⁴⁸⁵ Till skillnad från Browallius får Stiernstedt inte heller några moraliserande omdömen om en ’försenad’ skildring, trots att utgivningen av *Indiansommar 39* äger rum ett år senare, hösten 1944 – för Herman Kihlman i *Ny*

Tid lyfter romanen istället fram krigshändelser som ”sjunkit ner till det banala” för svenska läsare och motarbetar härigenom den ”avtrubbade inbillningskraft” som nu dominerar.⁴⁸⁶ En tidsangivelse som får avsluta romanen pekar också mot ett tidigt engagemang för Polens situation från författarens sida: ”*Stockholm, nyår 1940. Viken, sommar 1944*” indikerar att Stiernstedt börjat skriva på romanen redan nyåret 1940. Flera kritiker kommenterar detta och förmodar att händelserna i Frankrike med tyskarnas ockupation tagit överhanden för Stiernstedt, därav tillkomsten av *Attentat i Paris* först.⁴⁸⁷ Ytterligare ett drag skiljer mottagandet av *Indiansommar 39* från det som Browallius *Mot gryningen* röner: Stiernstedt anses inte heller ’förflyttad’ från de händelser hon skildrar i Polen. Istället fungerar det perspektiv hon tillskrivs i ett par anmälningar som ”emigrant” eller ”utlänning” – i sig andrafierande termer – på grund av sitt polska moderne här otvetydigt positivt: det har skänkt henne både inblick och närhet.⁴⁸⁸

För att summera denna del av kapitlet vill jag understryka hur de mer eller mindre tydligt uttalade nazistiska karaktärerna i 1940-talsfiktionen skildras med vassa pennor på ett sätt som fullständigt underminerar det nationalsocialistiska mansidealet. Som maskulinitetsforskaren och historikern George Mosse framhåller finner nationalsocialismen sin absoluta fysiska förebild i formfulländad grekisk skulptur, ett ideal som tillförs ’nordiska’ och ’ariska’ drag i form av blondhet och blåögdhet.⁴⁸⁹ De fiktiva nazistiska eller nazistiskt befryndade gestalterna från svenskt 1940-tal begåvas istället med fysiskt ’defekta’ och/eller feminiserade kroppar och anletsdrag, i Jodls fall dessutom med ett rasifierat utseende. Flera av dem framstår dessutom som åldrade, trots sina jämförelsevis unga år, därtill osunda och ofräscha, drag som alla samverkar för att visa på deras omoraliska verksamhet. Det ”Männerbund” som elitens män inom nationalsocialismen förutsätts skapa för att utöva makt i kontrollerad och disciplinerad form, enligt Mosse inspirerat av medelklassens maskulinitetsnorm, kritiserar både i Fischer-Hugnes och Browallius romaner, men tonläget är betydligt skarpare i *Mot gryningen* där ett talande motexempel presenteras: förhørsgruppen sönderfaller här i sina beståndsdelar när den avslöjas inifrån av den äklade och genomskådande blicken från en av dess representanter.⁴⁹⁰ Hatet som mansfigurerna här hyser för varandra visar sig utgöra den enda förenande faktorn. En annan tongivande ingrediens i den nationalsocialistiska maskuliniteten som Mosse lyfter fram är den krigiska erfarenheten, särskilt erfarenheten av strid, som bygger en soldat och hjälte som kan leda andra män.⁴⁹¹ I 1940-talets svenska romankonst är dessa nazistiska figurer definitivt förflyttade från krigisk aktivitet. Vi möter istället mansgestalter i skrivbordspositioner, positioner som används till nyckfull, stundtals hysterisk – och därigenom feminint konnoterad – maktutövning, också detta i uttalad motsats till den disciplinerade maskulinitet som är förebild. Den enda figur som vi vet har erfarenhet från strid är

Jodl i *Attentat i Paris*, men den skada han lider av är överhuvudtaget inte ärofull utan en indikator på fysisk funktionsnedsättning och nervösa besvär. Jodl och övriga karaktärer med nazistisk anknytning blir nidporträtt i mitt skönlitterära material som här drar den absoluta gränsen för vilka fiender som kan betraktas med välvilja.

I detta kapitel har jag diskuterat ockupationsromaner där den krigiska kontexten dominerar och ger upphov till olika scenarion, många av dem dramatiska och våldsbemängda. Än en gång spelar kön en central roll, så i framställningen av de heteroromantiska relationerna i *Dit du går* och *Ditt folk är icke mitt* som i blyxtbelysning avslöjar kvinnokroppens sexualiserade roll i det (trans)nationella dramat vid krig och konflikt. Här ser vi hur endast den kvinnliga parten straffas för ett (sexuellt) förhållande över ideologiska gränser. Dessa förödmjukande bestraffningar utförs av nationens män, som utövar sin givna makt som representanter för det första könet och återtar kontrollen över nationens kvinnor. Söderholms roman uppvisar i detta avseende kritiska dimensioner eftersom texten framställer de så kallade tyskjäntorna som en diversifierad grupp, med andra ord inte stöpta i en och samma form som lägre stående personer, mentalt och moraliskt, en bild som annars dominerar i samtiden. Med sin förståelse för denna förtryckta grupp kvinnor ger *Dit du går* också ett svar som går emot den förgivettagna lojaliteten mot nationen.

I samma verk blir friskrivningen av den tyske älskarfiguren som opolitisk, i kombination med huvudpersonens okritiska val av både tysk nationalitet och tysk make, dock problematisk eftersom detta skildras i en tid där ett nyligen avslutat världskrig, som satts igång av Nazityskland, inneburit ousägligt lidande för ett oräkneligt antal människor. Söderholms helt igenom romantiserade skildring skiljer sig från Fischer-Hugnes *Ditt folk är icke mitt* och Stiernstedts *Attentat i Paris*, där förhållandena med de tyska ockupanterna har oroande undertoner. I dessa fall väljer också båda huvudpersonerna att protestera mot en förtryckande ideologi. Samtidigt finns skillnader även här. Fischer-Hugnes skildring visar på en fundamental solidaritet med nationen från huvudpersonens sida, trots den behandling hon röner från nationens män, men först då hon erfar en brutal erövringspolitik och därigenom också gör ett politiskt ställningstagande, riktat mot nazismen. På så sätt går denna roman också emot den patriarkala synen att kvinnans nationella känslor skulle vara yttligare än mannens. I Stiernstedts verk får vi möta ytterligare en väg: den internationella huvudpersonen väljer inte nation, något texten även grundar i älskarens sexuella erövrarbeteende gentemot henne, men väl ideologisk sida mot diktatur och nazism.

Det blir tydligt i representationerna av älskarna i de heterosexuella kärleksförhållandena att författarna är måna om att göra dessa till opolitiska tyskar, alla i grunden lydiga militärer. De skrivs dessutom in i ett romantiserat maskulint och även nordiskt

vitt utseendeideal, som delar drag med den vithet som nationalsocialismen postulerar som den överlägsna, så kallat ariska. Paradoxalt nog sker detta utan kommentarer i *Attentat i Paris* och *Ditt folk är icke mitt*, som är kritiska mot denna ideologi, medan kärleksföremålets blondhet däremot utpekas som ett undantag i Söderholms *Dit du går*, möjligen för att dämpa de schabloner – om tysk adelhet med anor där den älskade blir offret – som texten i övrigt bygger på. I *Ditt folk är icke mitt* är den tyske officeren inledningsvis också ideologiskt, läs nationalsocialistiskt, indoktrinerad till att agera som en okritisk kugge i ett homosocialt och ärofullt nationellt militärt projekt, men han kommer att vackla i sin lojalitet mot detta ”Männerbund” och inse att det finns mer än en sida i ett krig. I *Attentat i Paris* i sin tur finns tvivel redan från början inlagda i älskarfigurens karaktär, vilka sedan utvecklas till ett antinazistiskt ställningstagande, även om läsaren lämnas i ovisshet om huruvida han kommer att ta det politiskt avgörande steget att byta sida. Hos Fischer-Hugnes och Stiernstedts tyska älskare möter vi med andra ord en förändringspotential, till skillnad från hos Söderholms statiske hjälte, satt på piedestal.

Den ideologiske fienden utgör tydligt en motpol till den gode fienden i 1940-talets ockupationsromaner. Särskilt Browallius riktar i *Mot gryningen* fokus mot den gränslösa terror som ockupationsmakten och dess hantlangare utövar och återger också våldet i grafisk form. Både Browallius, Stiernstedt och Fischer-Hugne använder sig av en rad återkommande grepp i sina kritiska och satiriska porträtt av de nazistiskt förankrade figurerna – här möter vi funktionsofullkomliga, feminiserade, okontrollerade mansgestalter, besatta av att utöva makt. Personernas namn får dessutom tala genom sin både symboliska och verklighetsanknutna dimension i fallen Jödel, Jodl och Fehmer, medan satiren dikterar namnet Lieberose. I *Attentat i Paris* och *Ditt folk är icke mitt* visar sig även de nazistiska gestalternas bokstavliga underlägsenhet när de befinner sig i närheten av de åtrådda kvinnliga huvudpersonerna som ’övermannar’ dem, både fysiskt och i kraft av sin kallblodighet. De underminerande dragen i mansporträtten övergår till skoningslöst gyckel i *Indiansommar 39* då den absoluta ’Ledaren’ avslöjas som en löjeväckande pajas, något som samtidigt visar på möjligheterna att göra en sådan framställning av Hitler i en roman som publiceras hösten 1944.

– V –

Pacifismer, våld och antivåld

Brinnande hus stänger vägen. Han springer i krokar, runt. [...]

De måste igenom. Ett hus har fått underdelen bortsprängd. De översta våningarna hänger fast vid grannhusen. Vilket ögonblick som helst störtar det in. [---]

De hinner blott en liten bit bort. Då far det halvraserade huset samman.

Han halkar rakt i en blodig sörja, en trasig människokropp. Huvudet har rullat vid sidan om. Munnen gapar förskräckt. [---]

Han skälver i hela kroppen. Släpper ned den lille som gråter mot hans ben.

Han torkar svetten. Det är kvävande hett.

Lågorna kastar sig från tak till tak. Det luktar eld, det svider eld.

(Ur Cajs Alstermark: *Moder, se din son!* 1944)

I detta avslutande kapitel har jag för avsikt att utforska framställningar av pacifism och (anti)våld hos 1940-talets kvinnliga författare genom att analysera Karin Juels *Ekot av ett skott* (1945), Marika Stiernstedts *Attentat i Paris* (1942), Dagmar Edqvists båda romaner *Hjärtat söker nödhavn* (1942) och *Osynliga stängsel* (1944) samt Cajs Alstermarks *Moder, se din son!* (1944).⁴⁹² Att behandla pacifism tillsammans med det krigiska våldet och dess konsekvenser som görs i dessa verk är ytterligare ett känsligt, för att inte säga provocerande, ämne i en tid där nationen och försvaret av denna i hög grad står i fokus. Alstermarks och Juels val att anonymisera miljön i sina romaner, trots publicering mot krigets slut för Alstermarks del respektive efter krigsslutet i Juels fall, blir ett tecken på att det handlar om laddade frågor, men också på att dessa är allmängiltiga. Dessutom publicerar Juel, som är ett känt namn i samtiden genom sin

karriär som vissångare i radio, sin roman under pseudonym till skillnad från vid utgivningarna av både tidigare och senare verk, något som måste relateras till romanens politiskt brännbara innehåll.⁴⁹³

Två gestalter träder i förgrunden i denna del av mitt material: pacifisten och soldaten. För att kunna utforska dessa använder jag mig av forskning om soldaten som figur och myt samt om kvinnor som utövare av motstånd och våld. Även den feministiska diskussionen om det kvinnliga könets inneboende pacifistiska egenskaper, som förts sedan mitten av 1800-talet och framåt, kopplar jag till min undersökning av romanerna. Jag kommer inledningsvis att presentera denna pacifistiska gren av feminismen fram till 1940-talet, med särskild tonvikt på svenska tänkare och aktivister, vilket också får fungera som en bakgrund till romananalyserna i detta kapitel. Dessutom vill jag med denna presentation ge en bild av en sällan åberopad historieskrivning, trots den mängd forskning som vid det här laget gjorts inom detta område.

Feministisk pacifism: historia och argument

Inom feministisk historieskrivning görs ofta en indelning i likhets- och särartsfeminism. Den förra inriktningen bygger på att (de två) könen definieras med utgångspunkt i vad som förenar snarare än skiljer, något som innebär att kvinnor tillskrivs samma (mänskliga) förmåga som män inom olika områden, till exempel som tänkande varelser. Särartsvarianten tar istället fasta på kvinnors unika, förutsatt medfödda, egenskaper som gärna knyts till deras förmåga till biologisk reproduktion. Härigenom begåvas kvinnor även med moderlighet som ett karaktärsdrag, vilket innebär att de hyser omsorg om allt liv, i synnerhet i mänsklig form. Detta specifikt kvinnliga drag tar den pacifistiska särartsfeminismen till intäkt för att kvinnor även är fredsälskande av naturen.

Som ett slags utgångspunkt för den pacifistiska feminismen kan den svenska författaren Fredrika Bremers appell lyftas fram, en appell som publiceras i brittiska *Times* och svenska *Aftonbladet* med anledning av Krimkriget (1853–56). I denna manar hon kristna kvinnor globalt att skapa en internationell sammanslutning för att motverka ”the direful effects of war”, ett förslag som förlöjligas av brittisk och svensk press och aldrig ger något konkret resultat.⁴⁹⁴ Några decennier senare, då en rad feministiska frågor finns på agendan, som rösträtt för kvinnor, lika rätt till utbildning för båda könen och lika lön för lika arbete, finns en annan jordmån för dessa frågor.⁴⁹⁵ Kring sekelskiftet 1900 skapas en rad organisationer på både nationell och internationell nivå som har (den kvinnliga) fredssaken på sin agenda. Så bildas till exempel en kvinnlig fredsförening år 1898 i Sverige på initiativ av Emilia Broomé. Broomé skriver ett upprop där hon uppmanar Sveriges kvinnor att bli aktiva i fredsarbetet.⁴⁹⁶ Kvinnan är enligt Broomé av naturen medkännande inför lidande och med sitt stora inflytande som moder kan hon påverka den uppväxande generationen. Att fostra söner till freds-

stråvan är därför det största modersvärvet enligt Broomé. Härigenom kan kvinnan också sona en skuld eftersom även hon bidragit till glorifieringen av kriget.

Ellen Key är en av de kvinnor som undertecknar detta upprop och hon utvecklar ett djupt engagemang i fredsfrågan. Under första världskriget skriver hon boken *Kvinnorna under världskriget* (1918) som visar på kvinnornas tragiska öde att föda söner till en död i krig, men också hur kvinnor medverkar i detta krigiska och nationalistiska projekt, till och med genom att egga till strid.⁴⁹⁷ Eftersom männens ”själar” har genomgått ”strukturförändringar” på grund av imperialismen, står hoppet nu till att kvinnorna/mödrarna inte (helt) förvanskats i denna riktning och att de för att skona sina döttrar från upplevelsen av krig tar aktiv del inom kvinnorörelsen, särskilt rösträttsrörelsen.⁴⁹⁸ Även den ljumma inställning som innebär att kvinnor ser krig som något oundvikligt måste upphöra om de ska åstadkomma någon djupgående förändring i samhället. Key använder starka ord om kvinnorörelsens vara eller icke vara: ”Kvinnorörelsen måste bli pacifistisk eller upphöra att finnas till”.⁴⁹⁹ Med krigets slut hoppas Key på en samhällsform där kvinnors egenskaper kommer till sin fulla rätt. Internationalismen – det vill säga samarbete mellan nationerna på internationell nivå – ser Key som enda vägen ut ur det hon kallar ”nationalegoismen” som män upprätthållit.⁵⁰⁰ Dock tänker sig Key att en ”försvarens en anfallsberedskap” under lång tid framåt kommer att behövas hos de enskilda nationerna.⁵⁰¹

Här är det också på sin plats att göra en utblick mot den internationella, främst europeiska och nordamerikanska, fredsörelsen kring sekelskiftet 1900 som utformas av kvinnor. Det finns en stark koppling mellan den internationellt drivna rösträttsfrågan och den pacifistiska rörelsen inom feminismen vid denna tid, även om långt ifrån alla rösträttskvinnor är engagerade i fredsörelsen.⁵⁰² Separatistisk organisering och särartsfeminism står starka inom denna rörelse och moderlighetsargumentet, oavsett om det är kopplat till ett biologiskt moderskap eller ej, ger tyngd åt den feministiska pacifismen. Även frågan om födelsebegränsning kan länkas till detta: ett exempel är den ryska feministen Sofiya Zarechnaya som hävdar att färre barn kommer att innebära ökad motvilja mot att öda bort liv i krig. De feministiska pacifisterna står dessutom för ett radikalt nytänkande kring mellanstatliga frågor genom att tala för transnationella lösningar för att stoppa upprustning och krig. Samtidigt innebär ett ställningstagande för fred att pacifisterna möter både kritik och utfrysning som opatriotiska medborgare – den nordamerikanska aktivisten Jane Addams är en av dem som drabbas.

De nätverk som byggts upp inom rösträttsrörelsen före första världskriget används för att få till stånd en fredskongress i Haag 1915, mitt under brinnande krig. Här föreslås bland annat ett nationernas förbund, global nedrustning och en demokratisk kontroll av utrikespolitik. I resolutionerna som antas 1915 görs en tydlig koppling mellan kriget och dess uppkomst och kvinnors bristande (moraliska) inflytande på poli-

tiken. Efter första världskriget, år 1919, hålls en kongress i Zürich vid vilken Women's International League for Peace and Freedom (WILPF) bildas, en organisation som ska verka för fred, internationellt samarbete och kvinnors frihet.⁵⁰³ I Zürich formuleras en traktat som en direkt reaktion på det fördrag som samtidigt arbetas fram i Versailles, dit kvinnorna förvägras tillträde, för att reglera villkoren för de olika krigande parterna. Versaillesfördraget med dess bestraffning av de förlorande nationerna ses av kongressen i Zürich som ett exempel på ”manlig logik” och som en grogrund för ytterligare krig.⁵⁰⁴

Under 1930-talet med dess alltmer hårdnande politiska klimat i Europa försvåras de pacifistiska organisationernas arbete. Svenska Kvinnoförbundet för Fred och Frihet skriver år 1945: ”Tidsläget tvingade även den svenska sektionen [av WILPF] att lägga arbetet efter nya linjer, hjälparbetet trädde mer och mer i förgrunden”.⁵⁰⁵ Detta till trots förekommer också manifestationer i Sverige som enbart riktar sig till kvinnor och understryker vikten av deras protester mot krig. Kvinnornas vapenlösa uppror från 1935 är ett sådant exempel som involverar nära 20 000 kvinnor. Amelie Posses röst från Tjeckoslovakien blir igångsättare: ett brev riktat till tidningen *Tidevarvets* redaktion publiceras både i tidningen och som särtryck, en text som i hög grad gör det hotande kriget påtagligt och som får fungera som en appell i tidens feministiska pacifism.⁵⁰⁶ Posse uttrycker sin skräck för att som mor tvingas se sina söner som soldater:

Det är inte för att låta dem bli lemlästade eller mördade i nästa krig som jag med sådan möda födde och uppförde dem under det förra och sedan i alla dessa år älskat och följt dem, steg för steg. [...] [J]ag ser rött och det enda hat jag någonsin känt i mitt liv [...] vänder sig mot alla de lättsinniga eller avsiktligt skroderande frasmakarna som av påstådd kärlek till sitt land hetsar upp dess ungdom för att sedan lättare få i väg den ut på slaktfältet, sviker den med fagra ord och tomma ideal, bakom vilka endast döden och livsförintelsen hotar.⁵⁰⁷

I den slutliga resolutionen som formuleras av Kvinnornas vapenlösa uppror står bland annat att kvinnor måste ”resa [sig] mot källar- och gasmasksystemet”.⁵⁰⁸ Att aktionen särskilt protesterar mot att bära gasmask beror på den centrala roll denna tilldelas i civilskyddet som kvinnorna är nära knutna till: det handlar om att med maskens hjälp skydda sig själv för att kunna rädda andra. Gasmasken och bärandet av den blir i Kvinnornas vapenlösa uppror en symbol för ett kritiklöst accepterande av kriget. Vägran att bära gasmask, å andra sidan, sätter fokus på det personliga offret: utan gasmask kan till exempel mödrar inte rädda sina barn, vilket också lyfts fram som en svag punkt i aktionen.

Det tydligaste exemplet på hur kvinnor och fred länkas samman när andra världskriget väl brutit ut är manifestationen Mot det totala kriget för fred och folkförsoning som äger rum i februari 1940 och samlar 24 kvinnoorganisationer med sammanlagt en halv miljon medlemmar.⁵⁰⁹ I de publicerade föredragen från manifestationen ser

vi prov på att tongångarna delvis förändrats jämfört med dem som förts fram ett par decennier tidigare: här är fokus på det "totala kriget" eftersom det, inte minst genom flyganfall, så grymt drabbar civilbefolkningen. Samtidigt är det uppenbart att predikamentet som Finland befinner sig i på grund av angreppet från Sovjetunionen sista november 1939 väckt tanken om en manifestation. Närhetens princip är än en gång underliggande. I resolutionen som tas framhävs dock även de ryska soldaternas "oerhörda lidanden" i detta vinterkrig.⁵¹⁰ Resolutionen är också internationellt riktad, med en avslutande appell till kvinnor och kvinnoorganisationer globalt att manifesteras mot våldet. Det övergripande målet är "folkförsoning" och en "internationell rättsordning", men parallellt framförs tanken att även svenska kvinnor kommer att försvara oberoende och frihet om det blir nödvändigt.⁵¹¹ Särartsanslaget, som vi känner igen från både Broomé och Key men även från den internationella rörelsen vid tiden för första världskriget, är starkt i vissa föredrag. Så talar till exempel Signe Höjer, ordförande för svenska sektionen av Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet, om en "instinktiv mödra-inställning".⁵¹² På grund av kvinnors generellt beredvilliga beredskapsinsats, som understryker deras patriotism, förtjänar också de att få framsäga sin uppfattning, nämligen att kriget måste få ett slut, menar Höjer. Hon framhåller även att den internationella fredsverksamheten har visat att kvinnor "för-dömer enstämmigt kriget".⁵¹³ Andra röster, som utrikesminister Christian Günther och Kerstin Hesselgren, ledamot i Nationernas Förbund, ser också protesterna mot kriget som ett särskilt kvinnligt ansvar, mot "ett enbart manligt betonat barbari", enligt Günther.⁵¹⁴ Båda dessa talare vänder sig specifikt mot det totala kriget där "*barnen* och *hemmen*" blir offer.⁵¹⁵

Avslutningsvis i detta introducerande avsnitt ger jag plats åt två tydligt feministiska röster i svenskt 1940-tal, nämligen Elin Wägner och Anna Lenah Elgström, båda pacifistiskt engagerade sedan första världskriget. Jag börjar med Wägner som år 1941 publicerar *Väckarklocka*, som får sägas vara den mest genomförda kritiken mot den patriarkala och våldsbefrämjande västerländska samhällsformen i ett svenskt sammanhang under andra världskriget.⁵¹⁶ I *Väckarklocka* framhåller Wägner bland annat att efter första världskriget och den rösträtt många kvinnor då erhölet deras "fredskärlek", som i sig inte är mindre, knutits till nationen: "Man kan inte förena en överstatlig fredsmission med den starka nationella bundenhet som kvinnorna råkat i under mellankrigsåren".⁵¹⁷ Denna situation gör det enligt Wägner omöjligt att arbeta transnationellt som feminister gjorde på Haagkongressen under det förra världskriget, en kongress som hon själv deltog i.⁵¹⁸ Hon framhåller vidare att andra världskriget är ett krig mellan män som satts igång utan att kvinnorna i olika länder, som *inte* befinner sig i krig med varandra, har tillfrågats.⁵¹⁹ Wägner apostroferar: "*Livets krafter i dödens tjänst, det är den paradoxala situationen*".⁵²⁰ Livets krafter ska läsas som kvinnans, vilka är sorgligt undertryckta eller helt bortglömda under rådande patriarkala samhällsformer.

Wägner ställer kvinnans vördnad för allt liv, som är grundad i hennes biologiska, reproduktiva funktion, mot den krigiska principen som mannen och det av honom utvecklade patriarkatet står för. Författaren förordar en återgång till en matriarkal livsform där kvinnan på nytt får spela en avgörande roll och bokstavligen har livet i sin hand, ett samhälle liknande det gamla bondesamhället där kvinnogemenskap, också i arbetet, är självklar. Denna samhällsordning är dessutom grundad i respekt för naturen och allt liv. Enligt Wägner har beredskapen inför krig inneburit att kvinnans omvårdande uppgifter förenats med de militära, vilket fjärrar henne ännu mer från hennes egentliga natur och levnadssätt. ”Västerlandet” och dess kvinnor har valt Florence Nightingale som vårdar de sårade och döende, inte Fredrika Bremer som förespråkar en global uppslutning av kvinnor som verkar för fred, menar Wägner.⁵²¹ För att förändra detta måste kvinnorna erkänna sitt ansvar för att (det våldsinriktade patriarkala) samhället ser ut som det gör och höja sina röster för hushållning med människor, djur och natur. På så vis kan de avstyra männens vansinniga våldsamheter. Så länge kvinnorna inte går samman måste de sända sina söner i krig – i sin samtid spårar Wägner endast enstaka protester från mödrarnas sida.⁵²² Det avslutande förslaget i *Väckarklocka* får utopisk botten: här ska män och kvinnor sida vid sida skapa det nya samhället.⁵²³

Anna Lenah Elgström, i sin tur, publicerar under 1940-talet flera samlingsvolymmer med icke-fiktiva texter.⁵²⁴ Ur två av dessa, *Innan det blir för sent* (1940) respektive *Tidens kvinnor* (1944), använder jag ett par bidrag för att presentera hennes idéer om pacifism kopplat till moderlighet och moderskap.⁵²⁵ Det är även värt att notera att Elgström rör sig i en bred europeisk kontext före och under andra världskriget, både som reporter/debattör och som representant för olika humanitära organisationer, i länder som Spanien, Italien, England, Sovjetunionen, Tyskland och Finland.⁵²⁶ I samband med spanska inbördeskriget reviderar Elgström sin pacifistiska inställning, vilket dock inte innebär att hon överger sin särartsfeministiska syn på kvinnors särskilda uppgift i fredsfrågan: ”de flesta kvinnors sanna instinkter” är för fred.⁵²⁷

I sin sakprosa från 1940-talet kritiserar Elgström skarpt både Hitlers och Mussolinis ideologier och nämner båda diktatorerna vid namn, något som – särskilt ifråga om *Innan det blir för sent* från 1940 – ska ses i ljuset av den samtida restriktiva tryckfrihetspolitiken som jag presenterat och diskuterat både i introduktionen och i tidigare kapitel. Elgström framhåller att kvinnans reproduktiva kapacitet medfört att hennes huvudsakliga värde i diktaturerna består i att föda barn för krig: ”Hon föder för att männen skola ha något att slå ihjäl”, menar Elgström.⁵²⁸ Men kvinnorna är också medskyldiga: de bidrar till att regenerera krig genom sin ”villighet att föda nya soldater, nya statsslavar, ständigt ny kanonmat!”⁵²⁹ I både *Innan det blir för sent* och *Tidens kvinnor* finns en särskild anklagelsepunkt mot kvinnorna som aldrig bemött diktaturernas krav att föda med frågan: ”Till vad skulle vi föda?”⁵³⁰ I *Tidens kvinnor*

exemplifierar Elgström med fascismens Italien, där barnen öppet ses som materialet till den framtida armén. I båda textsamlingarna förordar hon en strejk à la Lysistrata, det vill säga att liksom kvinnofigurerna i Aristofanes drama förvägra mannen sexuell samvaro så länge dessa befinner sig i krig. Elgström skriver med tydlig referens till samlivet med män: ”Varför stänger hon inte portarna, hon som har nycklarna i sin hand?”⁵³¹

Kvinnorna har alltså fullständigt förfrämligats från sin moderliga och pacifistiska natur. I den rådande krigssituationen har moderligheten ”förslavats under den ödsligaste och sterilaste konception av ’manlighet’, som världen skådat – en fruktansvärd ödemark, där hälften av människosläktet vissnar ner”.⁵³² En dominerande, ytterst negativ fascistisk maskulinitet, i sig ofruktbar, ödelägger med andra ord kvinnors liv, men även mäns: också dessa är slavar i diktaturerna, med den skillnaden att de i sin tur har kvinnor som sina slavinnor.⁵³³ Enligt Elgström krävs ett helt nytt tänkande: samtidens krigsberedskap som utgår från kriget som en nödvändighet måste ersättas med en ”fredsberedskap”.⁵³⁴ Genom att citera brev från olika kvinnor som vänder sig till henne för stöd visar Elgström på tillvaratagandet av den moderliga och pacifistiska grundinställningen som den mest politiskt angelägna frågan i samtiden: ”*När skola vi ta oss an vår egen stora uppgift?*” frågar till exempel en brevskrivare.⁵³⁵

Trots delvis olika inriktningar i sin kritik förenas Elgström och Wägner i sin syn på hur kvinnorna och deras (högre stående) förmågor förtrycks i patriarkala samhällen, förmågor som behövs för att bygga en krigs- och våldsbefriad framtid. Ansvar för att förändra den rådande samhällsformen och skulden för att denna fortfarande blomstrar vilar också tungt på kvinnornas axlar i deras resonemang. En paradox finns dock hos båda skribenterna: kan kvinnor överhuvudtaget lastas när ett sådant övervåld mot dem uppenbart ägt och äger rum?

I själva romananalysen kommer jag att fokusera pacifism i olika tappningar. Till att börja med utforskar jag den förhandlingsbara pacifism som framställs i Edqvists *Osynliga stängsel*, vilket följs av en diskussion av den våldsbaserade pacifism som får en framträdande roll i Stiernstedts *Attentat i Paris* och Juels *Ekot av ett skott*. I dessa två romaner analyserar jag både kvinnofigurerna som utövar detta våld och själva dåden, men undersöker även de argument som dessa våldsdåd grundar sig på. Därefter utforskar jag framställningarna av de pacifistiska soldatfigurerna och deras tillvaro i krig i Edqvists *Hjärtat söker nödbamn* och Alstermarks *Moder, se din son!*. Avslutningsvis diskuteras Alstermarks gestaltningar dels av det krigspåverkade förhållandet mellan könen, dels av det totala våldet.

Den kompromissande pacifismen: *Osynliga stängsel*

Dagmar Edqvist, som är ännu en av de väletablerade författarna i svenskt 1940-tal, fokuserar i *Osynliga stängsel* (1944) förhållandet mellan läkarstudenten, sedermera läkaren, Gunnel och officeren Stig, mot en tydlig fond av krigsrelaterade frågor. Genom hela skildringen, som påbörjas ett par år före andra världskrigets utbrott, ställs de två huvudfigurerna mot varandra via sina pacifistiskt respektive militaristiskt influerade åsikter, en skildring som av en lång rad kritiker får beröm för psykologisk genomlysning och mångfacetterade personporträtt, underbyggda av en dialog med stor trovärdighet.⁵³⁶ Den kvinnliga huvudpersonen har växt upp med en pacifistisk mor, och även om hon själv inte är aktiv pacifist hyser hon en grundläggande tro på att internationell fred kan uppnås. Till skillnad från henne ser den manliga huvudpersonen militär upprustning som nödvändig också under fredstid, något som Sverige enligt honom på ett sorgligt sätt försummat. I och med ockupationen av Danmark och Norge blir tongångarna helt plötsligt pro-militaristiska även hos den breda allmänheten, och Stig upplever hur hans yrkesstatus höjs markant när Sverige nu omvandlas till en nation beredd att satsa på sitt försvar. De två huvudpersonernas tydligt intagna positioner kommer dock att förhandlas och problematiseras under romanens gång, något jag nu ska diskutera.

Jag börjar med en scen där den kvinnliga huvudpersonens professionella kunskap kommer i fokus. Under en promenad i närheten av Stigs förläggning hamnar de två älskande mitt i en militärovning som Gunnel betraktar ur läkarperspektiv:

Hennes i vissa fall plågsamt konkreta fantasi hörde för sig krasandet då den där stöten i käkvinkeln träffade och bajonetten trängde igenom mjukdelar och brosk upp i munhålan, upp i hjärnan. Hon var kirurgutbildad nog för att ganska exakt kunna föreställa sig de ohyggliga inre skadorna, som hennes yrkeskamrater skulle få ta hand om – ifall någon av de på det sättet spetsade var olycklig nog att överleva. (107 f)

Läkaren och militären placeras här som varandras motpoler i sin yrkesutövning, ytterligare förstärkt av den naturalistiskt betonade detaljrikedomen i texten. I och med den fackkunskap som Gunnel visar sig besitta får hennes mer känslobaserade inställning mot våld, som kommer till uttryck även här via hennes inkännande förmåga och fantasi, ett professionellt stöd. I det efterföljande samtalet mellan de två huvudpersonerna förmår Stig medge att militärens yrkespraktik är ”rå” (108), men det Gunnel kallar ”mordinstruktion” är för honom ”soldatinstruktion” och något han betraktar pragmatiskt (ibid.): ”*det måste göras*” (109, kursiv i originalet). Ur hans perspektiv är Gunnel naiv och han går vidare till att jämställa sin yrkesutövning, ytterst inriktad på dödande, med Gunnels: ”Du själv – du karvar ju i lik” (109). Genom att betrakta

Omslag till *Osynliga stängsel* (1944).

även läkarens yrke som kopplat till död och döda kroppar men bortse från att det inte handlar om att döda framstår den manliga huvudpersonens argument vid detta tillfälle som mer än lovligt förenklat.

En förnyad sammandrabbning mellan de två huvudpersonerna äger rum på ett pacifistmöte som båda bevisar. Här lägger den inbjudna talaren skulden för uppmunt-
ran till krig på tre grupper, som enligt henne inte behöver utesluta varandra: mä-
nen, kapitalisterna och militärerna. Föredraget riktar på så vis en tydlig kritik mot
ett kapitalistiskt och militaristiskt patriarkat, något vi känner igen från Wägners
Väckarklocka. Talaren i *Osynliga stängsel* postulerar dessutom att män är aggressiva
av naturen, och mot denna bakgrund krävs total nedrustning för att krig ska kunna
undvikas. Om en liten nation möter sin fiende ”vapenlös” kommer detta att bli en stor
”moralisk seger”, enligt denna pacifist (230), en ståndpunkt som ekar av tankegångar
från uppropet till Kvinnornas vapenlösa uppror 1935, i vilket villkorlös pacifism före-
språkas.⁵³⁷ Att talaren hos Edqvist får hävda detta vid en tidpunkt i romanen då andra
världskriget ännu inte brutit ut, förtar dock något av radikaliteten i uttalandet.

Läsaren får uppleva talet och talaren ur den kvinnliga huvudpersonens perspektiv,
parallellt med att hon intensivt känner Stigs kritik av de ståndpunkter som framförs.
Även i Gunnels tycke är dock föredragshållaren alltför svepande i sina resonemang
kring maskulinitet. Militären och praktikern Stig lämnar uppretad mötet och luftar
efteråt sin kritik för Gunnel: om folket påverkas till ovilja mot försvaret leder detta
till sämre beredskap och de ”sämst övade” soldaterna dukar under först (238), under-

förstått de som inte tillhör medel- och överklassens yrkesmilitärer. Detta påståen-
de påverkar den kvinnliga huvudpersonen, själv från medelklassen men känslig för
klassorättvisor. Att Tyskland och Ryssland rustar för fullt går inte heller att förneka,
enligt Stig.⁵³⁸ Trots sin aning om att han har rätt ifråga om vilka som blir offren vid
ett krigsutbrott och vad en dålig beredskap för krig kan innebära, står Gunnel fast
vid en tydligt internationalistisk uppfattning: "[a]lla folk" drömmer om fred, även de
med "arroganta ledare" (238), en ståndpunkt hon bygger på sina möten med studenter
från flera västeuropeiska länder som hyser samma åsikt.⁵³⁹ Efter denna konfrontation
befinner sig de bägge kontrahenterna i polariserade positioner, till synes omöjliga att
överbrygga.

Det slutliga mötet mellan de två älskande äger rum vid en tidpunkt när de varit
separerade en längre tid på grund av sin ideologiska konflikt. Stig besöker Gunnel
på det barnhem där hon är verksam som läkare, och denna gång ställs den kvinnliga
partens oerfarenhet mot den manliga partens faktiska erfarenhet. När Gunnel talar
om sin arbetsplats som vackert belägen, nära havet, påpekar Stig, som deltagit i finska
vinterkriget sedan deras sista möte, kritiskt att detta är lätt att erövra. Här träder även
berättarrösten in och kommenterar att (bristen på) erfarenhet – "[e]n enda timmes
egen erfarenhet" (401) – är avgörande för skillnaden mellan de två älskande, med an-
dra ord inte någon könad natur à la särartsfeministisk pacifism. Berättarröstens infli-
kande är dock inte helt i samklang med den tidigare gestaltningen av den kvinnliga
huvudpersonen: vi såg i diskussionen av stridsövningsscenen hur hennes kunskap i
kombination med föreställningsförmåga visade sig skänka insikt i det krigiska våld
som hon inte haft faktisk erfarenhet av. Däremot är den manliga huvudpersonens
reaktion på finska vinterkriget i linje med den bristande förmåga till inlevelse han
uppvisade efter bajonettövningen: det är först då han erfarit krig som han kan förstå
att han varit "avtrubbad" och "fantasilös" som inte kunnat föreställa sig dess fasor
(416), något som här kan sägas fungera som maskulina tillkortakommanden. Sam-
tidigt måste påpekas att gestaltningen av yrkesmilitären Stig i Edqvists version går
emot den särartsfeministiska tesen om en medfödd maskulin aggressivitet, som den
pacifistiska talaren hävdade, särskilt som Stig berättar att många soldater känner som
han. Dock har hans nerver visat sig fungera väl i strid: ur denna aspekt uppfyller han
maskulinitetens fordringar. Här vill jag knyta an till statsvetaren Cynthia Enloes
resonemang kring den militära maskulinitetens centrala position i nationskonstruk-
tionen: det är denna som ytterst definierar nationen och dess yppersta maskulinitet,
särskilt knuten till erfarenhet av strid.⁵⁴⁰ I Edqvists fiktiva version ser vi ett nyansera-
nde både-och kring militär maskulinitet: den manliga huvudpersonen klarar visserli-
gen av striderna 'som en man' och lever därmed upp till fordringarna, men han lämnar
finska vinterkriget med en fundamental kritik mot krig som företeelse. Genom sin
erfarenhet kan han också se nödvändigheten av ett internationellt arbete, bortom
nationerna, för att förena människorna.

Trots den insikt som den manliga huvudpersonen nu uppvisar förblir han lojal med sitt yrke och därmed nationen som rent faktiskt är hans arbetsgivare. Även Gunnel tillstår, på Stigs direkta fråga, att hon inser att han inte kan lämna sitt värv under ”nuvarande läge” (417), det vill säga då Sverige befinner sig i en utsatt situation. Dessa slutliga uttalanden, byggda på förståelse mellan meningsmotståndarna, blir för en av de samtida kritikerna, signaturen I. H. i *Dagens Nyheter*, ett tecken på att författaren stått på yrkesofficerens sida hela tiden. Förutom att jag ifrågasätter I. H.:s syn att författarens egna åsikter speglas i hennes verk, vill jag påpeka att den kritik mot krig som den kvinnliga huvudpersonen fått framföra genom i stort sett hela romanen visar att hennes förståelse för Stigs uppgift under beredskap för krig inte är en utgångspunkt i texten, som denna recensent hävdar, utan ett resultat av de resonemang som förs mellan de två älskande.⁵⁴¹ Att de två kontrahenterna når ett slags samförstånd läses av signaturenel. i *Arbetet* som ett uttryck för det som återstår för mänskligheten efter kriget: ”att över slagfälten treva sig fram till nytt samarbete och nya strävanden för folkförsoning och världsfred [--] [K]var står faktum, att nationerna och världen ingen annan väg har att vandra – annars går vi alla under”.⁵⁴² Hur arbetet i internationalismens namn ska gå till för att skapa fred behandlas emellertid inte i *Osynliga stängsel*. På så vis avslutas romanen utan att ge något konkret exempel på motstånd vare sig mot beredskapen eller det nationella projektet så länge krig finns kring knutarna – detta noteras även av ett par av anmälarna.⁵⁴³ Enligt Nils Beyer i *Morgon-Tidningen* har Edqvist dessutom lämnat tidens politiska grundkonflikt mellan fascism och demokrati därhän och därmed också förklaringen till varför det skett en ”åsiktsförskjutning” inom pacifismen, från ”antimilitarism [till] antifascism”.⁵⁴⁴ Denna form av pacifism finns däremot representerad i Juels och Stiernstedts romaner, som jag nu kommer att diskutera.

Den våldsbaserade pacifismen: *Ekot av ett skott och Attentat i Paris*

Redan i Juels och Stiernstedts titlar ser vi ett starkt spänningsskapande inslag – *Ekot av ett skott* och *Attentat i Paris* lovar båda en dramatisk handling. Bägge romanerna inleds också med att en kvinnogestalt mördar en man. Förutom att dödligt våld utövat av kvinnor tillhör sällsyntheterna i svensk 1940-talslitteratur – ett tredje exempel i mitt material är huvudpersonens mord på en nazist i Carin Fischer-Hugnes *Ditt folk är icke mitt* – har dåden i Juels och Stiernstedts romaner en oväntad, för att inte säga paradoxal, grund: dessa utförs i pacifismens namn. I *Attentat i Paris* blir en tysk officer skjuten vid en tunnelbaneuppgång i det ockuperade Paris av pacifisten Hilde Dubois, i *Ekot av ett skott* kretsar handlingen kring ett mord som den kvinnliga huvudpersonen, Kvinnan kallad, även hon pacifist, begår på sin vuxne son på grund av att denne kommit i händerna på en förkastlig ideologi.⁵⁴⁵

KATHERINE VAN GOEBEN

EKOT AV ETT SKOTT

NORSTEDTS

Eftersom kvinnors våldsutövning åtminstone inom en västerländsk tolkningsram betraktas som en avvikelse eller anomali – kvinnor är offer för mäns våld, inte själva utövare av våld – ser jag mördarens kön som centralt för min analys.⁵⁴⁶ Jag kommer därför att diskutera hur våldsutövarna i romanerna ifråga gestaltas i relation till kön, knutet både till forskning om representationer av kvinnliga våldsutövare och studier av kvinnors faktiska motstånd under andra världskriget – här är det också viktigt att understryka att de kvinnliga gestalternas utövande av dödligt våld hos Juel och Stiernstedt måste läsas som motståndshandlingar, betingade av en krigisk kontext. Därefter fortsätter jag med att analysera själva motiveringsgrunderna för dåden, främst ifråga om *Ekot av ett skott* fortfarande med koppling till kön.

Aktionerna och aktörerna

Som en bakgrund till min diskussion i detta avsnitt vill jag kort presentera den livaktiga feministiska forskningen om faktiska kvinnors roller och uppgifter i olika motståndsrörelser i andra världskrigets Europa, forskning som påvisar att kvinnor mestadels hamnar i traditionella feminina roller. Deras motståndsarbete tar många gånger sin utgångspunkt i hemmet där de arbetar praktiskt och organisatoriskt: de fungerar som illegala så kallade värdinnor och gömmer motståndsmän, de trycker och delar ut flygblad, de agerar kurirer och förmedlar information och vapen till motståndsmän. De flesta av dessa verksamheter är knutna till att kvinnor 'passerar' och därför kan röra sig friare än män: de ses inte som troliga motståndsmän och kan använda sin femininitet till exempel för att föra ockupationssoldater bakom ljuset.⁵⁴⁷ Själva uppdelningen mellan könen vidmakthålls också av männen inom motståndskampen, enligt historikern Nina Bisgaard i *Kvinder i modstandskampen* (1986), eftersom de har svårt att se kvinnor som aktörer, till och med då dessa ber om att få delta i aktioner. De kvinnor som blir ledare av grupper och utför aktioner, likvideringar inkluderade, tillhör alltså ett ringa fåtal enligt Bisgaards studie.⁵⁴⁸ Det blir med andra ord männens motstånd, förknippat med sabotage, (dödlig) våldsutövning och ledarskap, som synliggörs redan i samtiden. Detta har även inneburit en marginalisering av kvinnors motståndskamp generellt i historieskrivningen, något forskningen sedan 1980-talet strävat efter att råda bot på.⁵⁴⁹ Det har dessutom behövt poängteras i olika studier att kvinnornas uppgifter inte är mindre riskfyllda än männens.

Ifråga om undersökningar av skönlitterära gestaltningar av motstånd har jag däremot endast funnit en studie där kvinnliga författares motståndsberättelser från andra världskriget helt kort behandlas, nämligen litteraturvetaren Margaret Atacks artikel om fransk litteratur, "Aux armes, citoyennes!".⁵⁵⁰ Här tar Atack Edith Thomas och Juliet Violet som exempel på författare som positionerar sina motståndskvinnor som självständiga initiativtagare i kampen, men det är mansfigurerna som utför sabotage och använder väpnat våld. Juel och Stiernstedt låter med andra ord sina fiktiva

kvinnogestalter gå betydligt längre än Thomas och Violets, då de får använda sig av dödligt våld på grundval av sin ideologiska övertygelse. Som utövare av motstånd får Stiernstedts och Juels kvinnogestalter även inta maskulina roller, så som dessa definierats i forskning om faktisk motståndskamp. De stiger bägge direkt in i romanhandlingarna som utövare av ett aktivt motstånd och förenas dessutom av att de är ensamma om att planera och genomföra dåden, vilket också kan sägas indikera en maskulint definierad egenskap, den att agera oberoende av någon annan och på eget initiativ – något även exemplen från *Atack* visar på.

Om vi vänder blickarna mot hur våld utövat av kvinnor definieras på ett mer generellt plan visar det sig att detta delas in i mer eller mindre feminina kategorier. Den form av kvinnlig våldsutövning som verkar mest destabiliserande på femininitet enligt en normerande västerländsk syn är den som inbegriper öppet fysiskt våld, medan andra former kan kopplas till en förväntad femininitet, som en förlängning av så kallad kvinnlig list och ett agerande i det fördolda. Ett sådant exempel är giftmord.⁵⁵¹ De fiktiva morden i *Ekot av ett skott* och *Attentat i Paris* framställs dock som mer komplexa än så: de är utförda med skjutvapen, vilket skulle kunna sägas ge en maskulin anstrykning åt dåden, men å andra sidan är offren försvarslösa – Kvinnans son blir skjuten i sömnen, den tyske officeren i ryggen, något som kan implicera feminin förslagenhet eller feghet, *inte* en ärlig kamp 'man mot man'. Hos Juel avviker förövaren dock omedelbart från detta mönster genom att anmäla sig själv: hon vill att dådet ska knytas till henne, något som däremot inte är utgångspunkten för Stiernstedts våldsutövare – denna måste bli upplyst om att oskyldiga kommer att avrättas på grund av attentatet för att hon ska ge sig tillkänna.⁵⁵² Kvinnans mord i *Ekot av ett skott* har ytterligare en dimension som gör att hennes våldshandling skulle kunna kodas som feminin: hon utför detta i intimsfären mot en närstående, till yttermera visso sitt eget barn. Barnamord är historiskt sett det brott som uteslutande kvinnor knyts till, men då handlar det om mord på späda (utomäktenskapliga) barn, varvid kvinnorna har konstruerats som onda, dåliga eller patologiska mödrar.⁵⁵³ När Juels fiktiva gestalt mördar sitt *vuxna* barn befinner hon sig definitivt bortom kategoriseringen som barnamörderska, vilket också understryks i texten: "[B]arnamord är ju något helt annat", konstaterar Kvinnans försvarsadvokat (91). Detta mord får dessutom återverkningar långt bortom den privata sfär där det utförs, något jag kommer att diskutera i nästa avsnitt. Utförandet av mordet i *Attentat i Paris* äger som vi sett istället rum i offentligheten, vilket i sig ger det en maskulin anknytning. Därutöver dikteras Hilde Dubois handling av att offret ska vara okänt, med reservationen att det måste vara en man i tysk uniform. Mordet är här även tänkt att spegla krigets mekanismer: "Inte heller kriget väljer", påpekar förövaren (213). Detta visar att hennes våldsamma akt ska betraktas som en krigshandling, något som ytterligare förstärker dess maskulina karaktär.

Diskussionen kan byggas ut ytterligare med hjälp av statsvetaren och filosofen Jean Bethke Elshtains synpunkt på kvinnors våldsutövning, också detta i ett västerländskt sammanhang. Bethke Elshtain hävdar att kvinnor som griper till vapen eller utövar våld betraktas som okontrollerade och irrationella. Deras våldsutövning är därmed inte en del av det strukturerade våld som män är kapabla till. Därför kan kvinnor inte heller hållas fullt ansvariga för sina handlingar.⁵⁵⁴ Även i detta avseende rör sig gestaltningen av de fiktiva personerna hos Juel och Stiernstedt bortom feminina rämärken eftersom båda morden skildras som överlagda och noggrant planerade. Till Bethke Elshtains iakttagelser vill jag knyta litteraturvetaren Belinda Morrisseys studie *When Women Kill. Questions of Agency and Subjectivity* (2003) och dess slutsatser.⁵⁵⁵ Morrissey lyfter fram och diskuterar olika diskursiva kategoriseringar av kvinnliga mördare. Dessa kan till exempel placeras som offer, en feminin och på så vis förmildrande position i relation till brottet. Men härigenom berövas de (i stort sett) all möjlighet till eget subjektskap och rationellt agerande – till exempel då en kvinna mördar sin misshandlande partner. En annan kategori är den kvinnliga mördaren som monster, som också kan knytas till mytiska figurer, varvid hon demoniseras och placeras bortom både samhälle och mänsklighet.⁵⁵⁶ Även i relation till denna studie skiljer de fiktiva framställningarna hos Juel och Stiernstedt ut sig: eftersom mördarna framställs som rationella och planerande ifråga om sina dåd är de inte möjliga att placera i en offerposition. Deras mord är dessutom djupt politiska och härigenom i högsta grad i kontakt med en samhällelig kontext. Ett annat viktigt drag i Juels text är huvudpersonens framhårdande i att hennes dåd begicks när hon var vid sina sinens fulla bruk, detta för att hennes handling inte ska förminskas. Under rättegången som följer på Kvinnans angivelse av sig själv säger hon: "[J]ag visste mycket väl vad jag gjorde och jag vet det fortfarande. Jag handlade fullt överlagt" (94 f). Denna deklARATION får sedan professionell förstärkning i texten av en psykiatrisk undersökning som förklarar henne fullt normal. Ytterligare en dimension i detta komplexa porträtt ska här tilläggas: kvinnogestalten får ett tydligt mandat i romanen av att hon gestaltas som en blond, bildad, (sexuellt) oförvitlig dam från medelklassen, änka efter en välbärgad och aktad man. En kvinnlig mördare som framställs som vit och respektabel kan enligt sociologen Lizzie Seal i studien *Women, Murder and Femininity. Gender Representations of Women Who Kill* (2010) skapa en förmildrande bild och därigenom större förståelse för kvinnans dåd.⁵⁵⁷ Men i Juels narrativ visar sig istället förövre fastslagna tillräknelighet få störst effekt på det straff som till slut utdelas: sin respektabla femininitet och medelklasstatus till trots får hon bära fullt ansvar för sitt dåd, helt i linje med hennes egen önskan, och döms till döden.

Stiernstedts Hilde Dubois, i sin tur, får noggrant redogöra för dådets utförande. Lyssnare är här den andra kvinnliga huvudpersonen Lisia, som vi mötte i förra kapitlet, "Den ideologiske fienden". Förutom att redovisa ett agerande där hon i varje moment haft full kontroll framhäver Hilde att hon också har isolerat sig. Vikten av detta

har hon inhämtat från ett dåd som hon läst om. För att bemästra själva skjutandet har hon dessutom lärt sig av en medicinstudent hur hon säkrast kan träffa hjärtat bakifrån. I *Attentat i Paris* får dock förövaren även andra dimensioner med hjälp av den psykologiska realism som författaren använder sig av. För att diskutera detta kommer jag att använda två längre citat som visar på Hildes agerande efter dådet. I det första förmedlar berättarrösten ett renodlat utifrånperspektiv på Hilde, som befinner sig på en offentlig plats där hon försöker bringa reda i sina tankar kring attentatet:

Nej, det föll henne verkligen inte in att en medelålders svartklädd kvinna som rusar gatan fram, halvhögt mumlande för sig själv, med en sjaskig hatt knuffad upp i nacken på ett sätt som inte alls brukas och med ögon som ingenting ser, varav risk uppstår att stöta samman såväl med stolpar som med andra trafikanter, henne måste de mötande, om än aldrig så flyktigt, lägga märke till.

Vad ser de på, varför ser de?! tänkte hon. (232)

Efter att Hilde i en tidning läst en redogörelse för dådet och den begravning av den döde som nu väntar, får läsaren följa en inre brottning hos romangestalten, som på så sätt fördjupas ytterligare:

Jag har gjort det, tänkte hon, jag, jag Hilde Dubois! Och med ens kom en fasansfull ånger över henne.

Gode Gud, Gud, Gud, Gud låt det vara osant! Gud kan göra underverk, kan då inte alltihop vara bara en dröm? Det var till den grad otäckt att tänka sig att det *inte* var en dröm, att man inte utstod det, det gjorde man inte, jag gör det inte! tänkte hon.

Hon skrek högt:

– Jag gör det inte! Jag vill inte!

En galen människa som står och skriker på gatan, det är vad de förbigående tänker. Hilde blev medveten om det när en främmande kvinna stannade framför henne och frågade om hon mår illa.

– Nej, nej, slog hon ifrån sig. (275, kursiv i originalet)

Förövarns ångest bryter här igenom alla barriärer då hennes plågade tankar omvandlas till skrik. Panikslaget tar hon avstånd från att mordet faktiskt har inträffat och utförts av henne själv, men uppvisar parallellt förmåga till viss självinsikt då en förbi-passerandes reaktion ger henne perspektiv på hur hennes beteende uppfattas. Dessa två citat lästa tillsammans förmedlar en komplex bild av en person som befinner sig under stor press när den fulla insikten om dådet hon utfört drabbar henne. Det som omsorgsfullt planeras som ett idémord och som även kallblodigt genomförs bryts ner av den mänskliga faktorn, vilket kan jämföras med den europeiska litteraturens mest kända idémord, Raskolnikovs i Fjodor Dostojevskijs *Brott och straff* (1866). Att Hilde till slut tar konsekvenserna av sitt dåd, med hjälp av Lisia, visar samtidigt på att hennes sammanbrott är långt ifrån fullständigt.⁵⁵⁸

I texten betraktas Hilde också av den tongivande Lisia. Trots att förövaren ger en noggrann bakgrund till sig själv som en hedervärd och intellektuell medelklasskvinna med hög moral – observera att även här spelar respektabilitetsfaktorn in – blir hon i Lisias ögon en lätt löjlig och frökenaktig figur. Likaså förlöjligas den rörelse hon kommer från: när Hilde anstränger sig för att visa på den viktiga roll hon spelat inom den internationella feministisk-pacifistiska organiseringen under första världskriget undergrävs hennes tal av Lisias avfärdande tankar kring såväl Hildes som hela rörelsens insatser. Här vill jag även referera till både Edqvists *Osynliga stängsel* och Liljas *Ovädret drar förbi* där samma aktivism dyker upp, vilket i sig är ett synliggörande av en undanskymd kvinnohistoria. I *Osynliga stängsel* har modern till den kvinnliga huvudpersonen varit engagerad i den pacifistiska rörelsen under första världskriget i likhet med Hilde, i *Ovädret drar förbi*, som utspelar sig under andra världskriget, skriver en av de kvinnliga huvudpersonerna en debattartikel om pacifism som refererar till den tidigare kvinnokampen. Dock sker i båda dessa romaner, liksom i Stiernstedts, parallellt en marginalisering av själva kampen och dess syfte som ses som naiva.

Här är det också viktigt att uppmärksamma de samtida recensenternas omdömen om Hilde.⁵⁵⁹ Gestaltningen av attentatsförövarens reaktioner efter dådet i kombination med Lisias kritiska blick på henne förefaller ha (för)lett anmälarna till anmärkningsvärt kvinnofientliga läsningar av denna karaktär som en vilsen kvinnogestalt, en randexistens tillhörig en av det västerländska patriarkatets mest föraktade kvinno-kategorier i sin egenskap av fröken, ogift och biologiskt improduktiv. Så får Hilde bland annat omdömet "halvt löjlig välgörenhets- och kvinno-saks-kvinna" som agerar "i ett anfall av idealistisk exaltation" av Georg Svensson i *BLM*.⁵⁶⁰ Stig Ahlgren i *Aftontidningen* ger i sin tur omdömet "en extatisk toka [...] valhänt, idealistisk och otillfredsställd, fredstanten (jag sade inte fredskvinnan) i sin prydno".⁵⁶¹ Bakom ordet "otillfredsställd" anar vi sexuell frustration och jag vill även understryka den förtydligande parentesens i citatet som visar på den förringande innebörden av ordet "tant": en sådan vet överhuvudtaget inte vad hon företar sig. Dessa och andra kritiska röster underminerar fullständigt Hildes kapacitet som attentatsförövare och tar ingen notis om styrkan och rationaliteten i planerandet och genomförandet av mordet som jag lyfte fram tidigare.⁵⁶²

Till slut vill jag kommentera vikten kvinnogestalternas dåd tillmäts av omgivningen både i *Attentat i Paris* och *Ekot av ett skott*, något som också spelar roll för läsarens uppfattning av vilket mandat en våldsgärning utförd av en kvinnogestalt kan tillerkännas. Att Kvinnans dåd hos Juel är av stor politisk vikt blir tydligt då huvudpersonen röner förståelse för sin handling och/eller medlidande från en rad personer under rättsprocessen och därefter. Författaren har valt att benämningssmässigt abstrahera alla karaktärerna i romanen, inte bara huvudpersonen, och beteckna dem utifrån en tongivande faktor i deras roll – Kvinnan, Väninnan, Patrioten – eller utifrån befattning eller yrke, stundtals kombinerat med kön – Domaren, Polisläkaren,

Psykiatrikern, Polissystemen. Detta ger verket en kafkaartad prägel, men till skillnad från i Franz Kafkas *Processen* (1925, svensk översättning 1945) blir personerna synnerligen mänskliga figurer. Benämningarna ger samtidigt auktoritet till flera av de gestalter som uppkallas efter sitt yrke och därmed även till deras ofta kritiska syn, tydligt framskriven, på det politiska systemet i det namnlösa landet, en syn som alltså korresponderar med huvudpersonens. Det stora undantaget utgörs signifikativt nog av figuren Patrioten, som hyser åsikter starkt påminnande om de nationalsocialistiska.

I *Attentat i Paris* i sin tur möter vi redan på romanens första sidor en kör av röster som härrör från dem som befinner sig på metrostationen där mordet utförs. Personerna utgör ett tvärsnitt av Paris befolkning som fullständigt genomskådar ockupationsmakten: de drar slutsatsen att mordet på en ockupationsofficer kommer att ge tyskarna en välkommen förevändning att skylla på och bestraffa olika grupper som kommunister, judar, frimurare och engelsmän. Trots de repressalier åtminstone vissa grupper av civilbefolkningen kan förvänta sig lastas personen bakom attentatet överhuvudtaget inte, vilket pekar mot en sympatiserande hållning. Långt senare i romanen möter vi också ett par individuella reaktioner på attentatet, dels från den tongivande Lisia som efter hand får inta en mer förstående syn på förövaren och hennes dåd, dels från den nazistiske Jodl för vilken Hilde Dubois blir en hatad utövare av det aldrig upphörande motståndet mot den ideologi han står för, något som samtidigt fungerar som ett öppet erkännande av mordets politiska betydelse.⁵⁶³

Hur kan då dödligt våld motiveras i pacifismens namn? I de två följande avsnitten kommer de olika motiveringsgrunderna till dåden att diskuteras och den auktoritet som dessa är tänkta att ge förövarna – moderskapsargumentet i Juels *Ekot av ett skott* respektive den utanförståendes motiv i Stiernstedts *Attentat i Paris*.

Moderskapsargumentet i *Ekot av ett skott*

Som vi sett mördar huvudpersonen, djupt engagerad i pacifismen som rörelse, sin son i *Ekot av ett skott*. Bakgrunden till mordet är att sonen bekant sig till en våldsförhärjande ideologi som inneburit hans andliga förgiftning. I rättsalen ger Kvinnan en utförlig beskrivning av hans förvandling:

– Han hade varit lika entusiastisk för fredsarbetet och fredstanken som jag ... som hans far också var ... [--] Allt det som han förut talat sig varm för ... [--] samförstånd mellan folk och raser ... tolerans ... utjämnande av social orättvisa ... allt det som bygger upp världen ... det var som bortblåst. I stället började han häna det ... freden var plötsligt en utopi ... någonting för de svaga och räddhågade ... [--] Vi kom i häftiga dispyter ... [--] han böjde sig inte längre för bevis och fakta. Fosterlandet hade fått honom i sitt järngrepp och dränkte det mänskliga ... det all-

männmännsliga hos honom. [---] [M]an talade [i den fosterländska föreningen som sonen var medlem i] med förakt om andra nationer, som inte hade rätt att existera ... att all tanke på evig fred och allt arbete i den riktningen var amsagor ... ett löjligt pussel för sysslösa fruntimmer ... (81 ff, punkter i originalet)

Vi ser här hur nationalismen som rörelsen representerar bygger på talet om den hårdföra "nationen" som inte erkänner någon annan.⁵⁶⁴ Pacifismen som Kvinnans son tidigare varit ansluten till blir nu enbart ett uttryck för löjväckande femininitet. I och med att han bekänner sig till den nationalistiska ideologin ifråga, som har tydliga undertoner av nationalsocialism, har han kommit att inkarnera en omänsklig maskulinitet, vilket blir ett argument från huvudpersonens sida för att rättfärdiga dådet. I ett samtal med Prästen tydliggör hon att sonens förändring varit fundamental och utan återvändo: han var "kallhamrad", "beräkande", angivare – "inte hans bästa vän gick längre säker för honom" (125). Eftersom sonen var bortom räddning handlar det för förövaren om att rädda andra från det han kommit att förkroppsliga, men härigenom kan hon också sägas skona honom från att själv sjunka djupare.

Mordet med dess underliggande pacifistiska idé hos Juel kan kopplas till den diskussion som Elgström och Wägner för i sin sakprosa från 1940-talet. Även *Ekot av ett skott* argumenterar utifrån kvinnors och särskilt mödrars erfarenheter i maskulint definierade samhällen. Som vi såg blickar Wägner i *Väckarklocka* bakåt till patriarkala, flydda tider och finner kvinnornas enda möjlighet att återskapa ett modervälde i att de på nytt vaskar fram sin inneboende fredlighet, som förvanskats i patriarkalt grundade samhällen. Elgström spetsar till detta genom att tala om de samtida fascistiska diktaturernas förtryck av kvinnor som kommer till stånd då samhället bygger på en ofruktbar form av maskulinitet. Också Juels text framhäver att kvinnor tvingats undertrycka sig själva i ett samhälle med ett djupt ojämlikt fundament: det handlar om "[m]annens värld" som skapat "två kön i fiendskap" (156). I huvudpersonens dåd finns dessutom ett fadersuppror, riktat mot en militaristisk maskulinitet, inbyggt: Kvinnan har avskytt sin far som var officer och den "knektanda" och "knektatmosfär" som på grund av honom genomsyrade hennes uppväxt (142).⁵⁶⁵ På så vis kan Juels roman sägas skriva in sig i både en wägneriansk och elgströmsk samhällskritik mot patriarkala strukturer. I *Ekot av ett skott* utför Kvinnan sitt grymma dåd, grymt även mot henne själv, därför att moderskapet ska få gehör – för att skapa det eko av ett skott som titeln talar om – i den maskulina, militära staten. Att mordet begås inom intimsfären visar samtidigt hur det offentliga/politiska och det privata är tätt förbundna i denna patriarkala ordning: det är i det goda hemmet, skapat i pacifismens tecken, som sonen dragit in sin förstörande ideologi.

Den stat som målas upp i romanen är en militaristisk sådan, på randen till krig. Tidens nationalistiska men även pro-natalistiska politik finns tydligt i bakgrunden när Kvinnan talar med Patrioten, sin politiska motpol, och framhåller hans brist på

respekt för ”hela kvinnokönet ... för moderskallet. Och den respektlösheten är en av krigets orsaker! [...] [U]nder tiden propagerar ni för nativitetens ökande, och kvinnorna finner sig i detta” (212, punkter i originalet). Kvinnans aktion kan ses som ett svar i fiktiv form på Elgströms och Wägners argumentation om att det åligger specifikt kvinnor att ta ställning mot det militaristiska, våldsutövande samhället, något vi även känner igen från tidigare feministiska röster som Broomé och Key. Inför Patrioten framhåller Juels huvudperson att hon tagit ansvar för sin son i och med mordet av honom, till skillnad från vad Patrioten skulle gjort om han skickat honom till fronten. I Juels fiktiva version vägrar med andra ord modersfiguren vara det som kvinnorna i samtidens diktaturer blivit enligt Elgström och som hon, liksom Posse i appellen i *Tidevarvet*, med kraft vänder sig mot: (upp)föderska åt den krigiska nationen.

Dock är det viktigt att understryka att Juel väljer en radikal lösning: den kvinnliga huvudpersonens användande av dödligt våld, dessutom mot sitt eget barn, går stick i stäv med särartsfeminismens utgångspunkt att en moder på grund av sin fredliga natur aldrig brukar våld, allra minst mot sin egen avkomma. Kvinnan visar sig inte heller ha lyckats i sitt pedagogiska projekt att varaktigt påverka sin son i antikrigisk riktning, något den feministiska pacifism jag relaterat anser att en moder förmår. Den pacifistiska grundsyn Juels huvudperson tillsammans med sin make arbetat för hos sonen – vilket i sig visar på en utvidgning av uppfostrarrollen med en manlig förälder som delaktig – har visserligen resulterat i att denne definierat sig själv som pacifist, men detta ställningstagande har inte kunnat stå emot den lockelse och det inflytande som den våldsbejakande ideologin utövat på honom.

Juels framställning av moderskapet är också intressant att reflektera kring i relation till det krigiska, nationalistiska moderskapet, som historikern Charlotte Tornbjer tar upp i sin avhandling *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft* (2002).⁵⁶⁶ De olika tankefigurer som Tornbjer lyfter fram visar med all önskvärd tydlighet att kvinnor får auktoritet i nationskonstruktionen främst som mödrar. I *Ekot av ett skott* ser vi en kritik mot moderskapets nationalistiska varianter, till exempel det heroiska moderskapet som enligt Tornbjer innebär att kvinnan är beredd att offra sina söner åt nationen eller det aggressivt krigiska moderskapet där modern ber sina söner att döda för hennes skull. I Juels tappning handlar det istället om att kvinnan som ”hustru och mor till hjältar” är ett offer (44). Huvudpersonen får utveckla offertänkandet inför sin väninna: ju fler obemärkta tårar som kvinnorna faller över dem de offerar, desto större blir deras hjältemod i en cyniskt beräknande patriarkal samhällsstruktur. I Juels gestaltning blir det nationalistiska, kroppspolitiskt grundade moderskapet därför en del av en global ”ödesgemenskap” som bygger på ett kvinnligt lidande, inte triumfatoriska offer i nationens namn (153).

Juels roman argumenterar med andra ord för att den auktoritet som moderskapet skänker kvinnor används i en anti-nationalistisk och anti-nationell riktning. Här

finner vi ytterligare ett skikt i denna komplexa berättelse eftersom detta är i linje med den roll som den pacifistiska feminismen många gånger gett modersgestalten. Sonmordet blir därför något som Kvinnan inte bara utför som (tragisk) individ utan som *transnationell* moder, för att sonen i ett kommande krig inte ska mördas eller mördas i nationens namn. Genom sitt agerande ställer kvinnogestalten sitt moderskap i beredskapens tjänst, men i beredskap *mot* krig och våldshetsande ideologier, vilket jag vill framhäva som ett exempel i fiktionens form i riktning mot det samhällsalternativ som Elgström lyfter fram, nämligen ett som verkar för *fredsberedskap* och som alltså överhuvudtaget inte tänker in krig.⁵⁶⁷ En samtida röst, recensenten i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, uttrycker också en liknande uppfattning då hen ger en framåtblickande synpunkt på *Ekot av ett skott*: detta verk tillhör efterkrigslitteraturen som ”på lång sikt” uttrycker en ”viktigare form av beredskap: beredskapen mot kriget”.⁵⁶⁸

Här är det på sin plats att föra in även övrig kritik av Juels roman. Jag vill börja med att understryka att recensenterna vid sin bedömning av verket endast känner till pseudonymen Katherine van Goeben: i deras ögon är det en okänd person, kanske debutant, som är författare. En av kritikerna tänker också in möjligheten att antingen en kvinna eller en man döljer sig bakom detta tagna namn.⁵⁶⁹ Alltså kan författaren inte relateras till någon tidigare produktion, även om ett par kritiker tillåter sig spekulationer om vem som kan dölja sig bakom pseudonymen. Överlag kan anmeldarna sägas uppfatta verket som en idéroman, vilket för några innebär att den inte riktigt engagerar, medan flertalet anser att författaren når fram till läsaren med sitt starka fredsbudskap. *Arbetarens* recensent anser att ”gamla trasiga ord” som ”fred, frihet och humanitet [...] får [...] tillbaka sin ursprungliga betydelse” i denna roman och att det är en ”betydande bok som man önskar all framgång”.⁵⁷⁰ Signaturen V. N. i *Svenska Dagbladet* menar däremot att romanens upplägg är orealistiskt eftersom det ”svär emot moderlighetens innersta och oförstörbara väsen som är att skydda det liv man givit upphov till”.⁵⁷¹ Därför är denna recensent beredd att ifrågasätta att en kvinna är författare till romanen – så kan alltså inte en kvinna skriva. V. N. avslutar: ”Man kan utan tvivel tänka sig våld utrotat med våld, men psykologiska fakta kan man inte göra våld på”.⁵⁷² Här blir våld något som utövas av män, möjligen av kvinnor, men definitivt aldrig av mödrar. Signaturen E. B. i *Dagens Nyheter* hävdar dock motsatsen: ”Rent psykologiskt kan man visst gå med på att moderns gärning är tänkbar som uttryck för ett modershjärtas revolt”.⁵⁷³ Elgström som recensent i *Morgon-Tidningen* uttrycker i sin tur starkt beröm för bokens budskap, förmedlat av en ”ärlig, vredgad, desperat sorgsen kvinnostämma”.⁵⁷⁴ Elgström välkomnar Juels röst i ”den stora kvinnotystnaden”, vilket tydligt visar vad hon saknar från kvinnorna, och boken bör enligt henne läsas av ”alla kvinnor som ännu inte standardiserats till dockor”.⁵⁷⁵ Hon håller dock inte med Juel i hennes lösning – enligt Elgström agerar huvudpersonen ”egenmäktigt” då hon tar sin sons liv – utan förordar istället ”ett världssabotage mot kriget [men] inte genom att ta liv utan genom att neka till att ge liv”.⁵⁷⁶ Som vi sett är detta den

lösning som Elgström framfört även i *Innan det blir för sent* och *Tidens kvinnor*, och än en gång finns en koppling till dramat *Lysistrate* där kvinnofigurerna protesterar genom att vägra att ha sexuell samvaro med sina män, utleda på dessas krigande.⁵⁷⁷ Oavsett inställning till det fiktiva mordet delar Elgström och signaturerna E. B. och V.N. uppfattningen av kvinnan som moder som en absolut auktoritet.

Det finns dock en vändning i slutet av narrativet i *Ekot av ett skott* som vidgar moderskapsargumentet och som intressant nog inte kommenteras i den samtida kritiken. Redan tidigt i skildringen får läsaren möta Soldaten, i det civila författare och journalist, som är tydligt intresserad av Kvinnan och hennes dåd. Han bevisar rättegången mot henne och tar stort intryck av hennes styrka och resning. Även Soldaten har förlorat en son och har dessutom deltagit i ett tidigare krig, vilket gett honom psykiska men. När han nu på nytt gör tjänst i uniform reflekterar han över sin roll: "Vad var uniformen annat än en fångdräkt... någonting som utplånade människan och gjorde en till en själlös robot" (179, punkter i originalet). I dialog med en yngre manlig kamrat, som beundrar den äldre Soldaten eftersom denne varit i krig, framgår den radikalpacifistiska ståndpunkt han nu prövar: vägran att strida vid krig. Detta innebär en säker död, men i så fall en död "för att försöka rädda andra... inte för att skicka andra i döden" meddelar han kamraten (187, punkter i originalet). Eftersom det fiktiva samhället i *Ekot av ett skott* mobiliserar för krig och texten tydligt anspelar på tyskt agerande och argumenterande före andra världskriget – det talas till exempel om "intermezzon" vid gränsen som förstoras i tidningarna (153), om hur radion "skränar om övergrepp" och om "minoriteternas lidanden" (185) – blir Soldatens resonemang också ett ställningstagande mot nazismen och dess ideologi där erfarenheten av krig, tillsammans med en glorifierad bild av denna erfarenhet, gör krigsveteraner till ledare för framtidens soldater.⁵⁷⁸ I Juels fiktiva version agerar soldatfiguren mot denna överföring från en generation män till nästa genom att avvika från sin tjänst och därigenom bli desertör.⁵⁷⁹

Förbindelsen mellan Kvinnan och Soldaten i *Ekot av ett skott* blir uppenbar när den senare besöker huvudpersonen i fängelset strax före hennes avrättning. Han lovar vid detta möte att sprida hennes budskap om pacifism för att motverka krig. I detta rollövertagande ser jag en rad följder: det sker en överföring som både innebär en öppning och en radikaliserings eftersom insikten om det pacifistiska budskapets fundamentala vikt för mänskligheten inte längre knyts till enbart personer av kvinnligt kön. Både genom gestaltningen av Soldaten och ett par andra manliga figurer som får uttrycka sin rädsla och avsky för kriget under berättelsens gång – vi påminns här om den roll som den manliga huvudpersonen får spela i Edqvists *Osynliga stängsel* – lämnar Juel särartfeminismen med dess syn på polariserade egenskaper hos könen. Själva soldatrollen undergrävs också eftersom en person som deltagit i krig påtar sig uppgiften att föra pacifismens talan. Saken kompliceras dock av att moderskapsargumentet

som texten i övrigt driver – att kvinnor som mödrar har en förenande erfarenhet – kan sägas försvagas då en man blir frontfigur. Att en manlig gestalt fortsätter kampen kan även tolkas i en riktning som underminerar en överföring mellan kvinnor: det förefaller krävas en man för att rörelsen ska kunna leva vidare.⁵⁸⁰

Attentat i Paris: den utanförståendes pacifism

Där Juels *Ekot av ett skott* ger politisk legitimitet åt huvudpersonens mord med hjälp av moderskapet, finns inga spår av denna bevekelsegrund för den våldsutövande kvinnogestalten och hennes dåd i Stiernstedts *Attentat i Paris*. Istället får vi se hur pacifisten och anarkisten Hilde Dubois nationella tillhörighet, Schweiz, gör henne till en aktör utan bindning till någondera sidan i andra världskrigets konflikt. Attentatsförövaren får själv understryka att hon intar en utomstående position och hur detta bidrar till att legitimera hennes handling: ”Den som inte hatar, den som är ren och fri åt alla sidor, på *dens lott faller det att utföra gärningen*”, enligt Hilde (232, min kursiv).⁵⁸¹ Liksom hos Juel, där Kvinnan via sin beteckning får representera hela kvinnligheten, ligger det en symbolik i attentatsförövarens namn hos Stiernstedt. ’Hilde’ och ’Dubois’ härrör från två olika språkområden, det germanska och det romanska, och ger olika infallsvinklar till kvinnogestaltens dåd.⁵⁸² Dubois implicerar främlingen, anarkisten, som kommer från skogen (franskans ”du bois”) och genomför en så kallad direkt aktion. Till dessa räknas ”utförandet av terrordåd mot överheten”, vilket ur en anarkistisk synvinkel är en viktig beståndsdel inom politisk aktivism.⁵⁸³ Förnamnet Hilde kommer i sin tur från Hildir, som betyder strid eller kamp och som också är namnet på en valkyria i den fornnordiska mytologin, något som förlänar ytterligare dignitet åt Hildes dåd: valkyrian är en mäktig gestalt som väljer vem som ska falla i strid.⁵⁸⁴

Men gestalten Hilde har fler bottnar än så: hon är även en brinnande ande, vilket understryks av att hon i texten kopplas till den bibliske ärkeängeln Mikael som kämpar mot Lucifer. ”Flickan Hilde, femton år, [...] valde den stridbare Mikael, ärkeängeln med blixtrande svärd”, säger Hilde då hon återberättar sitt liv för Lisia (210). Vid ett senare tillfälle då Lisia och Otto, Lisias älskade, lyssnar på en predikan i Notre Dame pekar den predikande munken på vikten av att följa i Mikaelts fotspår.⁵⁸⁵ Lisia inser att denne predikant skulle ha känt igen Hilde som utvald. Förövaren är själv ytterst medveten om sin roll som ”verktyg för en nödvändig varning” (92), det vill säga att hon som person agerar för ett högre ändamål. Denna karaktär får med andra ord auktoritet både som en politisk aktör utan några bindningar i en ideologisk konflikt och via myten, den fornnordiska och den kristna. Ytterligare en jämförelse med hur kvinnliga mördare representeras i en västerländsk kulturkrets kan dessutom göras, denna gång länkat till diskursen om kvinnliga förövare som monster där dessa knyts bland annat till myter med ondsinta och/eller olycksbådande fiktiva kvinno-

gestalter.⁵⁸⁶ Det vi möter i Stiernstedts roman är istället en mer nyanserad bild: Hilde Dubois anknytning till olika myter ger henne en utökad auktoritet, särskilt förstärkt genom den tydliga kopplingen till ärkeängeln Mikael som också för en kamp mot ondskan.

Via Hildes tankar får läsaren dessutom inblick i hennes syfte att bjuda ”motstånd” (205, kursiv i originalet), något som måste framhåvas eftersom det synliggör romanen som en motståndsberättelse även på textens ytplan. Stiernstedts förövare anser att den rådande politiska situationen kräver att ”ont måste mötas med ont” och kritiserar inför Lisia sina samtida, av vilka många talar men få agerar (217). Ockupanterna blir ”de där” ur attentatsförövarens perspektiv, de som inte ”brydde sig [...] om lag eller hänsyn” (290). Här sker en tydlig andrafrifiering av tyskarna som grupp, vilket också innebär att (den våldsamma) pacifisten ger sig själv mandat att agera gentemot angriparna: ”Jag hade rätt i att de måste bekämpas, jag gjorde rätt” (ibid.). Trots att den skjutne officeren får ett ansikte i medierna efter mordet som en ”god” familjefar och ”en from människa, omtyckt av alla” (273), något som påverkar Hilde, blir ändå hennes slutsats att dådet var nödvändigt. Texten opererar dessutom på mer än ett plan ifråga om den mördade eftersom denne bär det ominösa efternamnet Manteuffel, vilket pekar mot en djävul i manlig förklädnad – återigen kan en koppling göras till den kristna mytens Mikael och dennes kamp mot Lucifer.

Margaret Atack, vars forskning jag använt mig av tidigare i kapitlet, har även studerat fransk motståndslitteratur under andra världskriget med fokus på narrativa former i *Literature and the French Resistance. Cultural Politics and Narrative Forms, 1940–1950* (1989). Det är här intressant att se vilka slutsatser Atack drar kring det hon benämner ”la littérature de témoignage” (litteratur som vittnesbörd), för att jämföra dessa med Stiernstedts narrativa upplägg. De prosatexter från franskt 1940-tal som Atack undersöker är strukturerade på så vis att både själva upplägget på berättandet och de insikter olika personer får genom berättelsen har syftet att ge läsaren upplysning om den rådande situationen och övertala till motstånd mot tyskarna och den tyskvänliga Vichyregimen.⁵⁸⁷ Detta kan till exempel ske genom att en fiktiv gestalt går från okunskap till kunskap om den ohållbara politiska situationen, upplyst av insiktsfulla personer. Atacks analys visar på hur dessa texter framställer ockupationen som en fortsättning på kriget och att det därför handlar om att agera. Kategorin ”littérature de témoignage” blir för Atack utbytbar mot ”littérature de combat”.⁵⁸⁸ I *Attentat i Paris* ligger attentatsspåret i handlingen innehållsmässigt nära den franska ”littérature de combat” – här skildras dessutom en reaktion på just tysk ockupation av Frankrike.⁵⁸⁹ Stiernstedts roman visar, via attentatsförövarens dåd och det stöd detta får i berättelsen, i likhet med den franska motståndslitteraturen på den moraliska nödvändigheten av en (våldsam) protest mot det förtryck en ockupation innebär.⁵⁹⁰

Attentatets karaktär av motståndshandling kommenteras också av Stiernstedt själv. Då *Attentat i Paris* ska bli följetong i *Folket i Bild* skriver författaren en reflek-

terande artikel om romanens tillblivelseprocess som visar hur hon redan under tidig barndom fått kunskap om och fascinerats av attentat som motstånd, särskilt i relation till dåd i Ryssland och Finland mot rysk övermakt. Stiernstedt placerar i denna artikel sig själv som tydligt influerad av pacifistiska tankegångar, även som grund för våldsamma motståndshandlingar. Vid sekelskiftet är hon ”övertygad pacifist”.⁵⁹¹ Samtidigt hyser hon uppfattningen om att ett politiskt attentat ”med dödlig utgång” kan innehålla både ”ädelmod och hjältemod”, vilket pekar mot att också Hildes handling ska läsas så.⁵⁹² Men ett sådant attentat måste enligt Stiernstedt även innebära att förövaren pliktar med sitt liv, något som leder över till ansvarsfrågan i själva romanen. I texten förs en diskussion mellan Hilde och en läkare, doktor Bunin, som är gäst på samma hotell som hon, men omedveten om att hon utfört dådet, vilket möjliggör en diskussion på en generell nivå. Samtalet rör sig om huruvida det någonsin är rättfärdigat att ta människoliv. Doktor Bunin, som hyser vördnad för allt liv och är emot ”terrorhandlingar”, menar dock att han inte vill fördöma dem som ser annorlunda på detta och kan ha funnit att det är ”oundvikligt” att handla utan ”tillbörlig vördnad för liv” (296). Enligt honom kan sådana handlingar ha haft ”stor effekt, [...] rentav haft uppbyggande nytta, handlingar som verkat stimulerande på dem vilkas mod sviktade i en rättvis kamp och som annars gått under i missmod” (296 f). Genom detta uttalande får Hildes aktion ytterligare ett stöd i berättelsen. Dessutom skänker doktor Bunin dådet en ny dimension genom att karakterisera det som en ”terrorhandling”, det vill säga en aktion med en väckande funktion, bortom den odelat negativa betydelse som en sådan handling har idag.⁵⁹³ Men samtalet med den filosofiske doktorn får också effekt på attentatsförövaren: Hilde når härigenom till en punkt där hon inser nödvändigheten i att ta ansvar för sin våldshandling. Efter att ha skrivit ett avskedsbrev i vilket hon klargör sin roll begår hon självmord. I och med denna handling förenas Stiernstedts narrativ med Juels i principen liv mot liv. Även om vägarna dit är vitt skilda blir det dödliga våldet utfört av dessa fiktiva kvinnogestalter först härigenom försvarbart fullt ut.

Våld, antivåld och militära maskuliniteter i krig

Som analysen av Edqvists *Osynliga stängsel* och Juels *Ekot av ett skott* visat, finns i mitt material också porträtt av militärer som allvarligt ifrågasätter krig och den våldsutövning detta innebär. Innan jag påbörjar mitt utforskande av olika soldatgestalter i strid och de effekter som våldet får på dem i Edqvists *Hjärtat söker nödhamn* och Alstermarks *Moder, se din son!* presenterar jag ett par exempel på maskulinitetsforskning som diskuterar soldatideal och soldatroller i relation till faktiska krig, nämligen historikerna Anders Ahlbäcks och Ville Kivimäkis samt litteraturvetaren Elaine Showalters studier av soldatmaskuliniteter i olika europeiska kontexter. Dessa kommer att fungera som referenspunkt i min analys av romanerna.

Anders Ahlbäck och Ville Kivimäki studerar det finska exemplet i sin artikel ”Masculinities at War. Finland 1918–1950” (2008). Med hjälp av ett brett material – tidskrifter för värnpliktiga, dokument från den finska militära organisationen och militärpsykiatri, skönlitteratur som behandlar krigsupplevelser samt mäns minnesberättelser från militär tjänst i fred och krig – utforskar de en militär maskulinitet, som också blir ett nationellt ideal.⁵⁹⁴ 1919 blir värnplikten allmän för män i Finland, och målet för soldatutbildningen är att uppfostra de nyinryckta från mycket varierande social bakgrund till sunda, atletiska, intelligenta (!) och lydiga män. Dessa ska med andra ord gå från omogen pojkkaktighet, oavsett ålder, till en vuxen, behärskad maskulinitet av medelklassmodell, som sätter gruppen, bestående av enbart män, och nationen främst. I den finska kontexten skapar den nationella historieskrivningen enligt Ahlbäck och Kivimäki en mytisk maskulinitet, kvintessensen av finskhet, byggd på krigserfarenheter från två krig, finska inbördeskriget 1918 och andra världskriget.

Elaine Showalter lyfter i sin tur fram hur en diskussion påbörjas i Storbritannien i samband med första världskriget kring soldaters reaktioner på tillvaron i krig, även hon med utgångspunkt i olika texter – fiktion, brev och militärläkares rapporter.⁵⁹⁵ Vid denna tidpunkt uppmärksammas för första gången hur de stridande påverkas psykiskt av sina upplevelser på ett sätt som fullständigt slår sönder myten om en heroisk, militär maskulinitet. Från skyttegravarna kommer mängder av män hem med olika symptom, som varierar från stumhet och förlamning till mardrömmar och ångestattacker, vilket får samlingsnamnet ”shell shock” (granatchock) av militärläkare.⁵⁹⁶ I själva symptomen spårar Showalter en underliggande protest mot konstruktionen av manlighet (”maleness”) som förutsätter att soldaten trycker ner känslor och uthärdar allt. Hon lyfter fram att granatchock blir en maskulin form av hysteri, ett massfenomen bland europeiska soldater som den militära läkarkåren desperat försöker ge fysiologiska förklaringar eller tillskriver dåliga arvsanlag, men efter hand inser är en följd av en outhärdlig situation vid fronten, i skyttegravarna. Soldaterna reagerar på ”chronic conditions of fear, tension, horror, disgust, and grief”, konstaterar Showalter med hjälp av en källa från 1917.⁵⁹⁷

Även Ahlbäck och Kivimäki understryker hur det militära maskulina idealet bryts ner av erfarenheterna i krig: så till exempel ses förkunnandet av nationalism som bisarrt av soldaterna och som en förolämpning i relation till den grymma verklighet de möter i strid. Att uppvisa mod blir inte ett absolut mål, visar en studie utförd strax efter andra världskriget: detta är endast godtagbart om det inte går ut över soldatgruppen som helhet. Många utvecklar också här okontrollerade, så kallade hysteriska symptom som blindhet eller förlamning på grund av det extrema våld de bevittnat.⁵⁹⁸ Dessa sammanbrott accepteras dock endast som temporära av den militära läkarkåren: som långvariga tillstånd stigmatiseras de som tecken på omanlighet och svaghet.

Ahlbäcks och Kivimäkis övergripande slutsats blir att i den finska kontexten står den militära maskuliniteten så stark genom "the amalgamation of masculinity, nationalism and military service" att den grundläggande uppgiften att strida och försvara nationen aldrig ifrågasätts.⁵⁹⁹ Showalter framhåller något liknande utifrån det sammanhang hon belyser: eftersom soldatens främsta uppgift är att upprätthålla maskulina ideal som ära, plikt och patriotism blir alternativ till strid som deserterande, pacifism, samvetsvägran och även självmord en omöjlighet.

De fiktiva gestalter jag nu främst kommer att diskutera i mitt romanmaterial är flyktingen Jasja i Edqvists *Hjärtat söker nödbamn*, en gestalt som spelar en central roll i romanen, samt huvudpersonen Alfred som deserterar från strid i Alstermarks *Moder, se din son!*. För att börja med Edqvists Jasja anländer denne efter en vådlig färd över Östersjön till en ö i yttersta havsbandet. Han har flytt tillsammans med några kamrater, alla soldater, från ett fångläger. Huvudpersonen, lotsustrun Hellen, och hennes make försöker placera flyktingarna nationellt, när de räddats iland: är det ryska de talar? När männen på frågan om nationalitet svarar att de är balter tänker Hellens make: "Nå, balter är ett mångtydigt begrepp i dessa dagar" (96). Detta visar på en osäkerhet kring och en eventuell kritik av denna grupp som otydlig i sin positionering under andra världskriget, något jag tidigare berört i kapitlet "Att ta ställning" med hjälp av Mikael Byströms forskning. Denna 'otydlighet' förstärks av att flyktingarna förkroppsligar en dubbel eller trippel tillhörighet – rysk, tysk, estnisk. Jasja, som läsaren får följa närmast, har dessutom en dubbel klassbakgrund: hans föräldrar, rysk moder och tysk-estnisk fader, är båda från överklassen men eftersom föräldrarna mördas under ryska revolutionen och barnjungfrun flyr med Jasja till Ryssland kommer han att växa upp i en sovjetisk arbetarfamilj.⁶⁰⁰

Som rysk soldat kommer Jasja till Estland när detta invaderas av Ryssland och märker då att han och hans medsoldater inte tas emot som "vänner" och "befriare" (107) – metaforiken känns igen från både Fischer-Hugnes *Ditt folk är icke mitt* och Stiernstedts *Attentat i Paris*, där de tyska älskargestalterna också benämner sig själva "vänner" eller undrar över den "mur" som finns mellan dem och civilbefolkningen. Efter stridigheter med Tyskland hamnar Jasja och hans kamrater i ett tyskt fångläger i Baltikum som de lyckas fly ifrån. Med hjälp av Jasjas och hans medsoldaters komplicerade väg genom kriget rycker med andra ord både världskonflikten och den nationella gränsdragningsproblematiken in på svenska domäner. I texten understryks det existentiella drama som andra världskriget medfört för Jasja: "Tidens smygande hatförgiftning kom han inte ifrån. Stackars den, som då inte har fienden utanför sig; han får den i stället inom sig. Ryssen hatade tysken i honom, tysken hatade ryssen" (143 f).

Här vill jag också relatera min diskussion till hur den samtida kritiken tolkar denna gestalt. I stort är mottagandet av romanen positivt inför både människo- och miljö-

DAGMAR EDQVIST

HJÄRTAT SÖKER
NÖDHAMN

BONNIERS

skildring, men Margit Abenius i *BLM* reserverar sig mot porträttet av Jasja. Abenius menar att här tycks Edqvist framföra idén att ”det tysk-baltiska godsägarblodet skulle vara särskilt värdefullt som arvs massa”.⁶⁰¹ Abenius åsyftar det faktum att Jasja vid ett tillfälle har sexuell samvaro med huvudpersonen Hellen, varvid hon blir gravid, men kommentaren fungerar samtidigt som en direkt replik mot en alltför hög värdering av något som associeras med tyskhet.⁶⁰² Som uttolkare idag ser jag snarare Jasjas svårbedömda tillhörighet som en möjlighet för författaren att peka på ett grundläggande problem: hur avgöra vem som är fienden och därmed vem våldet ska riktas mot? Detta synliggörs i en central scen när Jasja tänker tillbaka på sina erfarenheter i strid:

[Jasja] kunde aldrig glömma den där ohyggliga rekognosceringsturen, stanken, gyttjan, mörkret som skyddade, men kändes som ett stort svart hot. Och så plötsligt en skrämmande pojkröst som kom med sin halvhöga fråga: – Freund? – Det var så absurt, som om han och en annan pojke lekte indianer i mörkret. Man blev instinktivt vänligt sinnad mot den rösten, det hoppade ur honom ett *Ja* utan eftertanke, och allra minst någon tanke på svek. Den låga, lite hesa pojkrösten kom igen:

– Gottseidank, jag blev så rädd att ... Men så kom ljusbomben och exploderade rakt över dem, rakt i deras nerver, och han såg på en halv meters håll en bajonett och bakom den en tysk uniform. Då kom det över honom ett raseri över att döden lånade vänskapens röst i mörkret och lurade en att känna som en människa när man måste göra det omänskliga – och han sköt.

Och om han inte hade gjort det?

Då hade han fått den tyska bajonetten i sig. Han såg redan pojken nervöst spänna armen till rörelsen.

Ville man leva, handlade man som han hade gjort. Men det kanske inte var nödvändigt att leva. Det kanske var värre att se pojkens ansikte när skottet tog än att själv ta emot en bajonett i bringan. Ibland avundades han de kamrater som inte kom tillbaka. Kanske hade någon av dem varit i samma belägenhet som han, men känt handen förlamas av den upproriska trötthet, som han kände nu – och låtit den andra skjuta först. (145 f, punkter i originalet)⁶⁰³

I citatet gestaltas dels våldets omänsklighet då det riktas mot någon som ger intrycket av att vara en vän, dels det omöjliga valet mellan att döda eller dödas – där dödandet av en annan i efterhand framstår som det eventuellt värre alternativet med tanke på offerets ansiktsuttryck, som också förföljer Jasja efter händelsen i form av ett anklagande skuggansikte med ”mun och ögon uppspärade i dödsskräck” (144). Så även om valet blir att skjuta från Jasjas sida, säger textstycket i sin helhet med hans efterföljande reflektion nej till våld. I denna scen blir det dessutom uppenbart att det hela kunde varit en lek mellan pojkar: fienden blir ”en annan pojke” som talar med ”pojkröst”. Det groteska i kriget understryks genom denna gestalts ringa ålder. Någon vuxen maskulinitet, formad genom disciplin, möter vi inte i denna skönlitterära framställning utan snarare bilden av unga män, nedbrutna av en nervpåfrestande erfarenhet, bortom

(maskulin) kontroll, en motsvarighet till den 'motbild' till ett maskulint heroiskt soldatideal som såväl Showalter som Ahlbäck och Kivimäki lyfter fram i sin diskussion av soldaters konfrontation med faktisk strid.⁶⁰⁴ Att "pojken" dyker upp i Edqvists scen kan också ses som att en tidigare civil, omanlig identitet tränger sig på, den som enligt militär norm måste besestras.⁶⁰⁵

Även i Alstermarks *Moder, se din son!* ifrågasätts bilden av fienden av den som utgör själva 'urgestalten' i kriget, det vill säga soldaten. I detta verk utspelar sig handlingen i ett namnlöst land, som jag nämnde i introduktionen.⁶⁰⁶ Personernas namn från olika språk eller språkområden – Alfred Berg, Donald Asp, Hollwegen, Lilly, Elsa, Marsha – pekar på att författaren vill motverka nationella placeringar även genom detta drag.⁶⁰⁷ Huvudpersonen Alfred Berg tar en död medsoldats identitet för att kunna utnyttja dennes permission, ett vågspel som lyckas eftersom den avlidne var till förblandning lik huvudpersonen och senare visar sig vara dennes tvillingbror – realismen är här av underordnat intresse.⁶⁰⁸ Liksom Jasja i *Hjärtat söker nödhamn* reflekterar Alfred kring fienden:

Det talades så mycket om hämnd ute vid fronten.

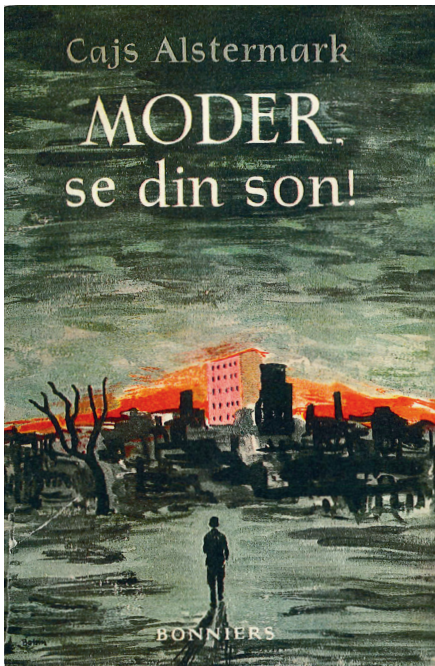
Men han hade aldrig kunnat känna hat mot en fiende, som inte givit honom något att hata för.

Det predikades hat för dem. I långa svassande fraser och eldande tal skulle deras hatkänslor uppammas, så att de hatade blint. För de stred så mycket bättre då. (137)

De militära befälen objektifierar med hjälp av sina "eldande tal" fienden och härigenom uppstår också en andrafering: det handlar om 'oss och dem', självklart olika mycket värda. Alfred tänker tillbaka:

För en sköt de tjugu ibland, ja, hundra. Den de skulle hämnas hade varit en betydande man. Men de andra som fick sona – de obetydliga – vad var det som sade, att de inte förstod livets innersta mening? Vem kunde i varje fall veta att de inte gjorde? (209 f)

Vi får följa hur fienden blir människa via Alfreds perspektiv, tillskriven en förmåga att reflektera, något som motverkar den åtskillnad mellan man och man som det militära systemet vill åstadkomma. I *Hjärtat söker nödhamn* spelar även den osäkra nationella tillhörigheten in, vilket illustreras av Jasjas och en medsoldats känsla av inre kamp: "Ty hur förbittrat än deras kroppar stred på ena sidan, både av hederskänsla och het-sad självbevarelsedrift, befann de sig andligen i no man's land, beskjutna från två sidor, kände varje skott som ett brodermord" (123). Ifrågasättandet från dessa soldaters sida av vem som är fienden och ovissheten kring den roll de själva spelar gör att de upplever ett "no man's land" – ett ofredat icke-land, bokstavligen inte tillhörigt någon man. En soldat på permission i *Moder, se din son!* får också sätta ord på nationsbegreppets tve-

Omslag till *Moder, se din son!* (1944).

tydighet: ”Varför talas det bara om vårt fosterland? Har inte de andra också rättighet till sitt fosterland? Men vem talar om det, när vi rövar det från dem ...” (70 f, punkter i originalet). Här vill jag anknyta till socialantropologen och statsvetaren Benedict Andersons inflytelserika studie *Imagined Communities* (1991), där han menar att nationen är en skapelse som bygger på idén om en gemenskap (”imagined community”). Anderson, som i övrigt inte har något könsperspektiv i sin studie, beskriver denna gemenskap som ett broderskap (”fraternity”), för vilket människor – läs män – är beredda att dö i krig.⁶⁰⁹ Detta blir dock i hög grad ifrågasatt i mitt skönlitterära material: när den nationella gemenskapen blottläggs som föreställd, som den gör hos Edqvist och Alstermark, återstår inget att offra sig för.

Här vill jag även belysa att ifrågasättandet av nationen som konstruktion medför ytterligare ett genomsådande, nämligen av den tudelade konstruktionen av soldatgestalten, något Iris Marion Young diskuterar i sin forskning och som jag berörde i kapitlet ”I nationens tjänst”, men då med fokus på den feminina rollen. Den gode soldaten som försvarar sitt fosterland och står för ett chevalereskt och osjälviskt beskydd gentemot kvinnor och barn förutsätter den onde, aggressiva angriparen som hotar både nationen och kvinnorna – det är först genom denna mansfigur som den gode soldaten får mening.⁶¹⁰ Detta resonemang undermineras om fienden, som vi såg i citatet ovan, inte betraktas som en angripare utan istället försvarare av sitt eget fosterland: härigenom legitimeras också dennes kamp. Den ärorika soldatrollen, kopplad till försvaret *och* expansionen av det nationella territoriet, undergrävs ytterligare när

en menig soldat, samma som citerats tidigare, ironiserar över ett befäls kategoriska uttalande vid en tidpunkt då det inte längre är möjligt att tala om nationens krigiska framgångar:

Ordet återtag existerar inte i vår vokabulär, kom ihåg det, soldater, vi känner inte det ordet! Jag undrar vad han säger idag. Framryckning i annan riktning kanske. Ett nytt sätt att segra – och erövra land. Vårt eget land. (70)

Den dräpande sarkasmen visar hur den militära retoriken och logiken snöpligt kommer till korta eftersom den inte erbjuder en förklaringsmodell för andra förluster och nederlag än fiendens.

Under skildringens gång möter Alfred i *Moder, se din son!* krigsfången Marsha och för henne delger han brottstycken av sina erfarenheter som soldat i strid:

Vi var dödströtta. Vi hade inte sovit på tre nätter ... Bara förföljt fienden ... förföljt en fiende som bara vek, som bara sköt på oss framifrån och bakifrån och decimerade vår skara men som vi aldrig fick något grepp om. Vi visste aldrig varifrån skotten kom. Vi var rädda jämt [...] (73, punkter i originalet)

Efter en övernattning i två olika hus där det ena blir bombat, reagerar de överlevande:

Vi blev som vansinniga allesammans. Vi ville inte bli levande flådda. [...] Vi sprang genom byn och de nedfallande spillrorna från det [söndersprängda] huset ... De regnade ned i tusentals bitar. Träflisor ... järn ... glas ... slamsor som varit människor en gång ... (74, punkter i originalet)

I berättelsen om den utdragna, tröstlösa och ovissa striden handlar det för soldaterna till slut enbart om att undkomma den mardrömslika situationen.⁶¹¹ Även den psykiska hälsan är tydligt hotad. För huvudpersonen medför erfarenheterna som soldat att deserterandet blir en nödvändighet: ”Annars hade jag bara hoppat fram i kulregnet en dag för att ta livet av mig, för jag hade blivit galen” (231). Liksom *Hjärtat söker nödhamn* punkterar *Moder, se din son!* med hjälp av sina stridsskildringar både bilden av den kontrollerade och hjältemodige soldaten och uppfattningen av den ärorika kampen.

Forskning kring militära maskuliniteter understryker också att soldaten, längst ner i krigshierarkin, feminiseras eftersom den position han tilldelas under krig ligger nära den som kvinnor generellt intar i ett patriarkalt uppbyggt samhälle. Han blir en underordnad anställd i ”the patriarchal corporation”, som Gill Plain uttrycker det.⁶¹² I de fiktiva gestaltningarna från svenskt 1940-tal ser vi, mest genomfört hos Alstermark, att flera soldatfigurer i kraft av sitt tal, sina tankar och sina handlingar ifrågasätter den militära ordning som innebär att män ska vara hårdföra och aggressiva, utöva våld samt inordna sig i en orubblig hierarki, allt i nationens namn.⁶¹³ Motståndshand-

lingarna som 1940-talsromanerna uppvisar, så även Juels, medför dock inte några förändringar på en strukturell nivå utan endast för de individuella soldatfigurerna. Vi kan här dessutom notera att den manliga huvudpersonen i *Moder, se din son!* fångas in i den militära organisationen på slutsidorna av romanen och utsätts för ett attentat som läsaren inte får veta om han överlever. Samtidigt vill jag poängtera att de kritiska soldatgestalterna i mitt material ger prov på handlingar som Showalter i sin forskning benämner som omöjliga: de flyr från kriget, åtminstone temporärt, och/eller blir pacifister.

Det krigspåverkade förhållandet mellan könen i *Moder, se din son!*

I Alstermarks *Moder, se din son!* visar sig en annan effekt av det krigiska våldet i den metaforik som upprepade gånger används för att karakterisera den heterosexuella relationen. Soldatfigurerna får ge uttryck för en förgrovd och våldsamt syn på sex med kvinnor, som knyts direkt till krigsföring. Inför permission skojar de:

- Var rädd om gumman, Anders.
 - Tänk på att det inte är en häst du har nu.
 - Eller en kanon, vad? [---]
 - Tig om kanoner!
 - Du! Glöm inte att smörja henne väl.
 - Vem?
 - Bertha förstås.
- Allmänt skratt. (15)

På ett i det närmaste övertydligt sätt illustreras hur den heterosexuella maskuliniteten förutsätts bygga enbart på våld, vilket gör att kvinnan både animaliseras och förtingligas till ett krigsredskap i männens skämt – här anspelas på en kanonmodell kallad ”tjocka Bertha”, i sig en nedsättande benämning.⁶¹⁴ Detta vill jag peka på som ett exempel i fiktiv gestaltning på det fenomen som statsvetaren Cynthia Cockburn benämner ”våldets kontinuum”, som kan operera på alla nivåer i ett patriarkalt definierat och heteronormativt samhälle och som blir extra påtagligt under krig och konflikt.⁶¹⁵ Ekvationen lyder: från våld i krig till våld i de intima relationerna. Hos Alstermark tar denna våldsmetaforik också över i huvudpersonens tankar när han och hans älskade, Marsha, är på väg att inleda en sexuell samvaro. Marsha knäpper upp en blusknapp och Alfred tänker:

Det är underligt, men cigarretten han håller i handen skulle bestämt passa att trä in i det där lilla knapphållet hon nyss knäppt upp. Han skulle vilja säga fram och tillbaka med den vita stumpen och riktigt gnida den mot blusens vita linne. Och

när han tänker på det minns han plötsligt kamraternas grova, oblyga skämt om kanonernas skjutande pipor, som rycktes fram och tillbaka vid häftig skjutning, fram och tillbaka som i vild extas. (159)

Alfred får själv göra kopplingen till sina medsoldaters krigiskt sexualiserade metaforik, när cigarettens, överförd till en heterosexuell akt, blir ett redskap för våldsam penetration. Vid ett annat tillfälle får huvudpersonen knyta den falliska metaforiken direkt till det kvinnliga könet. Alfred tänker på hur han kan göra hundratals hål i timmen med ett automatgevär:

Och nu sållas världen med hål. [---]
Ett litet hål kan vidgas och bli stort. En del ger liv, en del död.
Och blodet rinner i båda fallen. Blodet forsar.
I ett hål i marken grävs människan ner till slut. (214)

Både för liv och död fungerar det utvidgade hålet – en grotesk bild för kvinnans vidgade kön vid barnafödande som både associeras med det hål som en dödsbringande kula skapar och det hål som väntar människan efter döden. Jag tolkar den våldsutsatta kvinnokroppen i *Moder, se din son!*, särskilt med hjälp av den sista bilden, som en gestaltning av den traumatisering som kriget utsätter den manliga huvudpersonen och de övriga soldatkaraktärerna för.

Ytterligare ett exempel på hur den kvinnliga kroppen kan uppfattas av den manliga blicken får vi då huvudpersonen i stadsmiljö möter en höggravid kvinna, som han direkt dömer ut som lösaktig: ”I hur många flämtande famntag har kvinnans kropp vältrats, innan där åter blev nytt liv?” (110). Alfreds förgivettagande får en bekräftelse då kvinnan återgäldar hans blick med sin, ”fräckt utmanande” (ibid.). Den havande kvinnokroppen är bokstavligt och bildligt smutsig och bryter ned ärbarmheten som moderskapet förutsätts bygga på. Denna kvinnokropp, en produkt av kriget, blir fascinerande, men grotesk och äcklande under huvudpersonens blick. Ett annat ’negativt’ kvinnoexempel utgörs av hustrun till en av Alfreds soldatbekanta, som satt henne på piedestal bara för att på sin permission finna att hon är otrogen. Även här lastas kvinnan från en manlig synvinkel och detta äktenskap blir ännu ett exempel på hur kriget kullkastar så kallade ordnade förhållanden.

Den relation som skiljer sig markant från romanens övriga framställningar av heterosexualitet och heterosexuella relationer är den som utvecklas mellan Alfred och krigsfånge Marsha, trots de oroande inslag som huvudpersonens sexuella falliska fantasier utgör. Mitt i krigets kaos finner de en fristad i ett övergivet skjul och här utvecklas en ömsint relation över de ideologiska gränserna.⁶¹⁶ Marsha, framskriven som den ’rena’ kvinnan i denna roman, är också den som får försäkra att kärleken mellan kvinna och man trots allt är den rätta: detta är ”den vackra kärleken” enligt henne (164). Denna kärlek ställs i texten mot Marshas berättelse om en kvinnlig skolkamrat

som gjort henne närmanden: den homosexuella relationen blir här entydigt negativ. Marshas minne får i sin tur Alfred att tänka på sexuella förhållanden mellan män ute i fält: dessa refereras till mer neutralt och som frammanade av krigets omständigheter, något som dock samtidigt pekar mot att de är av surrogatkaraktär. I en skildring som så tydligt av visar samkönade relationer men samtidigt blottlägger en rad djupt oroande aspekter kring heterosexualiteten som våldsam och det äktenskapliga samlivet som underminerat av begär till andra, blir relationen mellan huvudpersonen och Marsha undantaget – dock inte helt övertygande – som ska visa på heterosexualitetens fortsatta överhöghet, trots krig och konflikt.

Det totala våldet i *Moder, se din son!*

Alstermark ger i *Moder, se din son!* en bild av det totala kriget. Som vi sett är detta ett etablerat begrepp under andra världskriget för ett krig som innebär att alla urskillningslöst drabbas, civila som stridande, något som till exempel framkommer i de svenska kvinnoorganisationernas stora protest vid krigets början med namnet Mot det totala kriget. Under ett sådant krig, menar sociologen Annemarie Tröger i sin studie av tyska kvinnors minnen från andra världskriget, blir civila det *huvudsakliga* målet.⁶¹⁷ Hos Alstermark är det kriget som driver hela handlingen och därigenom också gestalternas agerande. Det utgör en ständig bakgrund även i den civila miljön. Denna roman blir härigenom den mest genomförda i mitt material ifråga om skildringen av våld under krig. Alstermark skriver aldrig fram någon tydlig aktör eller fiende bakom våldet, inte heller för soldaterna i fält som vi sett, men detta blir även ett led i att visa på kriget som ett obestämt och odefinierat, men därigenom desto mer hotande, fenomen som dominerar hela tillvaron. Jenny Hartley framhåller i sin studie *Millions Like Us. British Women's Fiction of the Second World War* hur skildringarna av tyskarnas bombningar av engelska städer, den så kallade blitzten, skapar ”surreal intensities” i brittiska kvinnliga författares prosatexter, men också hur det vanliga livet snabbt återupprättas efter attackerna.⁶¹⁸ Denna narrativa kurva finns inte i Alstermarks skildring. I den civila stadsmiljön eskalerar istället våldet i form av bombanfall mot slutet av romanen och ringar in allt större delar av staden där huvudpersonen befinner sig, tillsammans med sin tvillingbrors fru och barn och den älskade Marsha.

I den samtida kritikens uppfattningar av Alstermarks apokalyptiska verk omnämner flertalet recensenter att romanen bärs av en febrig känsla och en stark inlevelseförmåga. För Walter Dickson i *Ny Tid* innebär detta att författaren förmått fånga ”den innersta fasan i kriget”, vilket gör romanen till en mardröm med drag av ”drömspel” där ”[a]llt det bisarra, det tragikomiska och vansinniga” återges.⁶¹⁹ Ingrid Arvidsson i *Aftontidningen* gör i sin tur en generell iakttagelse kring krigsskildringar och menar att nu, hösten 1944, börjar dessa ”tränga under ytan” och visar upp en tillvaro tömd på

ärofullhet och hjältedåd.⁶²⁰ Enligt denna recensent är det med andra ord skönlitteraturens uppgift att avslöja effekterna av krigsvåldet.

Den könade kritiken som jag behandlat vid flera tidigare tillfällen dyker upp också här. Både Arvidsson i *Aftontidningen* och Jöran Mjöberg i *BLM* placerar Alstermark i ett kvinnligt fack: enligt dessa anmälare är det bland kvinnorna pacifister och krigskritiker återfinns.⁶²¹ Mjöberg feminiserar dessutom debutanten Alstermarks förmåga genom att skriva om hennes ”rörande pacifistisk[a] förtvivlan” och hennes ”varm[a] kvinnlig[a] tilltro till de skapande krafterna i livet”.⁶²² Artur Lundkvist i *Stockholms-Tidningen* tar i sin tur direkt ner den kvinnliga författaren i relation till en manlig kollega och dennes kapacitet som ung: ”den unge Pär Lagerkvist” kunde enligt Lundkvist gjort ”något verkningsfullt” av detta, men i Alstermarks fall tar den ”naiva livssynen” överhanden, vilket visar på hennes ringare talang.⁶²³ Här tar jag hjälp av ett citat som belyser det totala krigets effekter för att peka på författarens framställning som allt annat än ”rörande” och ”naiv”. Jag väljer en scen från slutet av romanen då bombningarna intensifierats. Två av tvillingbroderns familjemedlemmar, hustrun och ett av barnen, dör under en bombraid och i följande citat ser vi hur Alfred flyr med den enda överlevande, en pojke i femårsåldern:

Brinnande hus stänger vägen. Han springer i krokarna, runt. [...]
De måste igenom. Ett hus har fått underdelen bortsprängd. De översta våningarna hänger fast vid grannhusen. Vilket ögonblick som helst störtar det in. [---]
De hinner blott en liten bit bort. Då får det halvraserade huset samman.
Han halkar rakt i en blodig sörja. En trasig människokropp. Huvudet har rullat vid sidan om. Munnen gapar förskräckt. [---]
Han skälver i hela kroppen. Släpper ned den lille som gråter mot hans ben.
Han torkar svetten. Det är kvävande hett.
Lågorna kastar sig från tak till tak. Det luktar eld, det svider eld. (309 f)

Som exemplet visar är krigssceneriet från den bombdrabbade staden intensivt realistiskt. Samtidigt blir det i all sin grafiskhet surrealistiskt och förstärker därmed intrycket av krigets absurditet och meningslösa grymhet. Alstermarks text skriver här in sig i den typ av krigsskildringar som initierats med Bertha von Suttners *Die Waffen nieder!* (*Ned med vapnen!*) från 1889. Detta verk gör fullständigt upp med tidigare ärofulla hjälteberättelser och deras glorifieringar av krig och får också stor betydelse för den feministiska pacifismen.⁶²⁴ Hos Alstermark understryks även kaoset och förstörelsen genom bokstavliga malplacerade detaljer från intimsfären. Så till exempel hittar huvudpersonen en väckarklocka utanför ett sönderbombat hus, en klocka som fortfarande fungerar, men som blir en förebråelse mot ”honom och hela världen” (295). När allt mänskligt liv slagits i spillror, blir tiden som mänsklig konstruktion också meningslös. En samling tobakspipor i rännstenen blir en annan absurd symbol för hem och hemtrevnad – för ovanlighetens skull får ting knutna till maskulinitet

denna funktion – mitt i den apokalyps som målas upp. Det vardagliga livet med dess undertoner av trygghet och ordning är uttraderat. Det mest groteska exemplet på detta utgör en scen tidigare i romanen i vilken några soldater möter en uppenbart förvirrad kvinna som kommer springande med en stekpanna mitt ute i skogen. Soldaterna skrattar åt kvinnan, varvid hon reagerar genom att slå ihjäl en av dem med hjälp av stekpannan – en förvriden symbol för kvinnan som husmor med hushållsföremålet som dödsbringande vapen. Dessa scener visar med all önskvärd tydlighet att det totala kriget har vunnit.

Genom att låta ett krig, okänt vilket, och de fasor och det kaos som detta ger upphov till, helt genomsyra narrativet skapar Alstermark i *Moder, se din son!* en genomförd motståndsb berättelse mot krig. Romanen fungerar som ett vittnesbörd om krigets allomfattande påverkan på människor och formulerar en skarp anklagelse mot det ständiga, meningslösa våldet, uttryckt med hjälp av olika soldatgestalter med huvudpersonen i centrum.⁶²⁵ Härigenom blir den också en pacifistisk roman på djupet, utan att ordet pacifism överhuvudtaget figurerar i texten.

I detta kapitel ser vi hur den skönlitterära diskussionen kring beredskaps- och krigsrelaterade frågor utvidgas ytterligare: det handlar här om att säga nej till krigiskt våld överhuvudtaget. De fiktiva figurer, pacifisten och soldaten, som härbärgerar frågan om pacifism och antivåld i dessa verk visar genom sina oväntade positioner på verkens radikalitet. I flera av romanerna tar soldatgestalter, alla män, ställning mot våldet, vilket gör att texterna rör sig bortom den särartsfeministiska tankegången att protester mot krig och våld särskilt åligger kvinnor på grund av en feminin fredsälskande natur, ett grundläggande argument inom feministisk pacifism. Pacifismen får i sin tur helt andra förtecken då den läggs i händerna på kvinnofigurer i svensk 1940-talsprosa: den kompromisslösa form som framställs här kräver, åtminstone som ett första steg, en våldsamt handling för att visa vägen till en annan samhällsordning. På så sätt demonstrerar skildringarna även att kvinnor både kan och måste gripa till våld när en omänsklig ideologi – läs nationalsocialismen – och dess förlängning, nämligen krig och konflikt, är rådande.

Kvinnofigurernas våld legitimeras på diametralt skilda grunder i Juels *Ekot av ett skott* och Stiernstedts *Attentat i Paris*. Hos Juell har dådet ett fundament i en kvinnlig kroppslig erfarenhet, nämligen moderskapet. För huvudpersonens del i detta verk handlar det dels om att rädda den ideologiskt förledda och därmed förlorade sonen från att själv utöva dödligt våld, dels om att sätta igång en transnationell väckelse för kvinnor som mödrar vilka världen över lyder och lider under patriarkala militaristiska samhällsordningar. Där Juell utgår från en ikonisk kvinnogestalt, modern, använder

Stiernstedt istället en under- och nedvärderad kvinnofigur, den ogifta kvinnan utan barn. Genom att lyfta fram handlingen som utförd av en fri ande, obunden av lojalitet med någon part, och som nödvändig för att protestera mot de tyska ockupanternas politik ger texten legitimitet åt attentatsförövarens dåd. Båda kvinnofigurernas kraftfulla motståndshandlingar riktas dock, liksom diskussionen kring den kompromissande pacifismen i *Osynliga stängsel*, mot framtiden eftersom ingen förändring av den ideologiska situationen uppstår inom narrativens ramar.

Min diskussion av de två kvinnliga mördarna i *Ekot av ett skott* och *Attentat i Paris* visar att dessa karaktärer skrivs fram bortom de schabloner som kvinnogestalter som utövar dödligt våld gärna placeras i – som demoniserade eller patologiserade, därigenom bortom både mänsklighet och samhällslig anknytning. De båda romanernas omsorgsfulla porträtt av förövarna visar dessutom att mordet är ytterst medvetet kalkylerade. Trots de tydligt angivna rationella dragen i mördarens agerande hos Stiernstedt skriver samtidens recensentkår i sina läsningar av Hilde Dubois i det närmaste fram en nidbild av förkroppsligad feminin irrationalitet. I mottagandet av Juel rör sig anmälnarna utanför verkets fiktiva ramar i sin diskussion av frågan om en moder rent faktiskt kan utföra ett mord på sin egen avkomma: underliggande finns bilden av en kvinna som bryter mot den normerande femininiteten och som härigenom blir ett okvinnligt monster. Kritikens uppfattningar av de båda karaktärerna blir, till skillnad från de fiktiva gestaltningarna, exempel på en tydlig särartssyn på (kvinnligt) kön i samtiden.

Dessa radikala pacifistiska motståndshandlingar finner motsvarighet bland de manliga soldatgestalterna, som dock på ett plan utgör de kvinnliga pacifisternas diametrala motsats: soldaterna agerar enligt en antivålds-ståndpunkt då de deserterar och/eller flyr från inkallelser, slagfält och fångläger. Hos Alstermark och i Edqvists *Hjärtat söker nödhamn* fungerar soldatfigurerna dessutom i hög grad som vittnen om krigiskt våld och dess förödande effekter. I dessa romaner nedmonteras också själva målet för kriget då den ondskefulle fiendefiguren blir mänsklig ur de stridande soldaternas perspektiv – en möjlig vän, en tänkande person, även han i kamp för ett fosterland. På så vis avslöjas också nationen som en skenbild som soldaten längst ner i hierarkin, oavsett nationell tillhörighet, är kommenderad att offra livet för.

Kritiken mot kriget griper bredast omkring sig i Juels och Alstermarks romaner på grund av de icke namngivna miljöerna som bidrar till att förallmänliga innehållet – *Ekot av ett skott* fungerar som en genomförd anklagelse mot militära stater och ideologier, i *Moder, se din son!* finner vi ett konsekvent fördömande av det samtida totala kriget där *alla* drabbas. I samtidens kontext blir kritiken dock politiskt sett mer brännande i Stiernstedts *Attentat i Paris* och Edqvists *Hjärtat söker nödhamn*, just för att miljöerna och nationaliteterna är så tydligt utskrivna. *Attentat i Paris* blir här den mest öppna motståndsromanen eftersom offret för det pacifistiska attentatet är en tysk ockupationsofficer.

Sammanfattningsvis vill jag säga att jag i dessa verk funnit en genomgripande kritik *mot* beredskap för krig. Med hjälp av sina genomlysningar av militaristiska och våldsbejakande samhällssystem, av krig och dess effekter, formulerar Alstermark, Juel, Stiernstedt och Edqvist kraftfulla protester, där de dessutom presenterar en rad oortodoxa förslag till lösningar: de talar både för pacifism *och* det nödvändiga våldet, men även för en ny mänskliggjord maskulinitet, där soldaten som sällar sig till pacifismen och/eller lägger ner sina vapen blir ideal.

Avslutande reflektioner och sammanfattning

Som denna studie visar befinner sig en mängd kvinnliga författare i en livaktig diskussion kring beredskaps- och krigsrelaterade frågor under svenskt 1940-tal. En rad teman är i fokus: inomnationell beredskap för krig med svenskhet och kön som framträdande frågor; ställningstaganden bortom den egna nationen som gör både nordistiska och övergripande demokratiska avtryck i romanerna; transnationell beredskap i relation till såväl den svenskjudiska gruppen som judiska och/eller politiska flyktingar; den 'gode' respektive 'onde' fienden, där den förre befinner sig i ideologiskt gränsöverskridande förhållanden med kvinnofigurer från ockuperat land och, slutligen, transnationell beredskap gestaltad genom olika former av pacifism och (anti)våld. Allt från hela handlingar till karaktärer, miljöer, scener och situationer placeras i dessa texter i ett sammanhang där beredskap och/eller krig spelar en central roll. Härigenom intar också nationen en tungt vägande position och de fiktiva gestaltningarna uppvisar ett helt spektrum av inställningar visavi nationen, från den nationslojala – att ställa upp då fosterlandet kallar i en tid av krig – till den kritiska, som i varierande grad ifrågasätter nationen som idé och konstruktion. Nationen är med andra ord den underbyggnad som dessa författare talar med och mot genom hela 1940-talet.

Detta är i sin tur intimt kopplat till den andra faktorn som skär igenom studien, nämligen kön, nationens kroppspolitiska fundament. Fonden av beredskap för krig innebär inte bara att en markant könsuppdelning dominerar visavi kvinnors och mäns uppgifter i det svenska scenariot, utan också att denna luckras upp ifråga om

kvinnor. I skildringar av nationell beredskap, även då omgivande nationer inkluderas, är kvinnofigurer verksamma inom allehanda områden, också det militära försvaret. De skönlitterära luftbevakarna, verksamma i Sverige, framställs dock som synnerligen nationellt ointresserade, snarare inriktade på ett anarkistiskt leverne, bortom alla samhällsliga skrankor. Även sexualiteten skildras som grundad i och driven av kvinnligt begär bortom patriarkala pekpinnar – observera dock med en absolut gräns: någon samkönad kärlek finns inte på kartan. Likaså föreligger skrankor på ett övergripande militärt plan. De beredskapande kvinnofigurerna utgör en anomali på grund av sitt kön och straffas och/eller korrigeras i enlighet med denna ordning, både i Kerstin Tibells *Vanlig historia* och Linda Larssons *Kurirplan nödlandar*, i det senare verket tydligt skönjbart i den narrativa kurvan: den företagsamma huvudpersonen på självpåtaget beredskapsuppdrag hamnar efter livsfarlig utflykt tillfredsställd i en manlig hjältes famn. Den tillfälliga naturen i kvinnogestalernas uppgifter finns som en underström hos både Tibell och Larsson: den patriarkala ordningen är inte rubbad, enbart temporärt förskjuten i denna tid av krig och konflikt, något även övrig feministisk forskning och samtida sakprosa pekar på. Samtidigt, visar den fiktiva versionen i *Vanlig historia*, är det som andra rangens medborgare i nationen som dessa kvinnor i uniform kan tillåta sig en befriande respektlös inställning till beredskapsuppgifterna.

Femininitet knyts också till en rad positioner och positioneringar utöver den militära. En direkt kommentar till tidens nedsättande syn på en specifik grupp, de så kallade tyskjäntorna, finns i Carin Fischer-Hugnes och Margit Söderholms framställningar av de könade förföljelser som de kvinnliga huvudpersonerna utsätts för, de enda skildringarna i sitt slag i svensk 1940-talslitteratur som gestaltar en kroppspolitik som legitimerar ett cyniskt och förnedrande spel om vilka män som 'äger' kvinnornas kroppar – de inhemska eller ockupanterna. Här visas med all önskvärd tydlighet hur hårt knuten kvinnans sexualitet och kontrollen av den är till nationen. I dessa verk skildras parallellt relationer till tyska älskarfigurer, så även i Marika Stiernstedts *Attentat i Paris* – relationer som uppenbart dikteras av varma känslor och fysisk attraktion. Det är dock endast Söderholms roman som uppvisar en kritiklös huvudperson som kan se sig själv som gift med en tysk och därmed tillhörig makens nation. Hos Fischer-Hugne finner vi istället en diametralt motsatt upplösning där lojaliteten med den egna nationen vinner över kärleken, en ståndpunkt huvudpersonen till fullo intar då hon mördar en nazist – härigenom sällar hon sig till de kvinnogestalter som griper till (nödvändigt) dödligt våld i tidens litteratur. Hos Stiernstedt, slutligen, är lösningen för den älskande kvinnofiguren transnationell eftersom hon själv varken knyts till en specifik nation eller väljer den älskades Tyskland. Detta hindrar inte att huvudpersonens val är djupt ideologiskt då hon placerar sig på demokratins sida. Både denna roman och Fischer-Hugnes *Ditt folk är icke mitt* blir exempel på den överordnade konflikten mellan demokrati och diktatur i periodens fiktion, i Stiernstedts narrativ förstärkt av pacifistspåret i handlingen.

Medan utövandet av dödligt våld från den kvinnliga huvudpersonens sida i *Ditt folk är icke mitt* utgör ett led i ett nationellt motstånd, är detta inte fallet i Karin Juels *Ekot av ett skott* och Marika Stiernstedts *Attentat i Paris*, där två pacifistiska motståndskvinnor begår mord för ett högre syfte. Det handlar i dessa verk om att synliggöra behovet av en genomgripande ideologisk förändring – hos Stiernstedt uttalat mot nazismen och dess övervåld, hos Juel mot patriarkalt militaristiskt förtryck i stort. Detta medför en tydlig utvidgning både av pacifismen och av den särartsfeministiska definition av kvinnan som placerar henne som medfött freds- och fridsälskande. I *Attentat i Paris* finns visserligen en länk bakåt till en svunnen pacifistisk kvinnokamp vid tiden för första världskriget, men denna framställs som naiv och resultatlös i sin tro på kvinnors inflytande på ett internationellt fredsarbete. Samtidigt finns denna kamp i bakgrunden som en uppfordran till agerande under ett nytt världskrig, även i Dagmar Edqvists *Osynliga stängsel* och Gertrud Liljas *Ovädret drar förbi*: på vilket sätt kan kvinnor denna gång protestera mot det krigiska våldet? Här avger Juel och Stiernstedt tydliga – och oväntade – svar i fiktiv form.

Men även maskulinitet visar sig omformuleras och utvidgas i det material jag utforskat. I Gurli Hertzman-Ericsons *En hand i min* möter vi en manlig huvudperson vars djupt modrande personlighet blir den som bygger länken till den förhoppningsvis fredliga framtiden via det barnbarn han kärleksfullt fostrar, en framåtblickande skildring som framhäver mänskliga rättigheter, med särskilt fokus på yttrandefrihet, som ett oavvisligt demokratiskt krav. En rad soldatfigurer får i sin tur ta ställning mot krigiskt våld i verk av Dagmar Edqvist, Caj Alstermark och Karin Juel. Som arvtagare till den kvinnliga huvudpersonens pacifistiska projekt visar soldatgestalten i *Ekot av ett skott* dessutom på en tydlig öppning mot att pacifismen är en fråga för båda könen, något varken den tidigare eller den samtida pacifistiska feminismen diskuterar. I Alstermarks *Moder, se din son!* befinner sig huvudpersonen i ett mardrömslikt landskap utan slut – från slagfältens fasor till den så kallade civila tillvaron är denna karaktär nedsänkt i krigiskt våld och upplever dess katastrofala effekter. Soldatgestalterna i både Juels och Alstermarks romaner och Edqvists *Hjärtat söker nödbamn* visar dessutom bortom allt tvivel att heroism inte ingår i soldatrollen, vilket får till följd att dessa mansfigurer flyr från krigets scenarion: strid, fångläger, inkallelse. Min undersökning visar härigenom att 1940-talets svenska romankonst av kvinnliga författare är avsevärt radikalare i sin kritik mot maskulina roller vid krig och konflikt än det material, även litterärt sådant, som utforskats i tidigare studier.

En betydligt mer förväntad framställning av maskulinitet har jag funnit bland ockupant- och fiendefigurer i mitt material. Den omänskliga maskuliniteten hänförs här tydligt till den nazistiska eller nazistiskt färgade, som utövar en skoningslöst förtryckande makt, stundtals dödlig. Författare som Irja Browallius och Marika Stiernstedt skräder inte heller orden när de frammanar dessa gestalter: nazisterna – eller deras handgångna män bland inhemsk befolkning – är osmakliga men även förlöj-

ligade figurer på olika fysiska och psykiska grunder. Makthunger är ett annat drag som förenar, men också i ett par fall den kontrollförlust som de nazistiska gestalterna upplever när de möter sina överkvinor, i Fischer-Hugnes *Ditt folk är icke mitt* med döden som utgång för den mansfigur som försöker våldta den kvinnliga huvudpersonen. När Stiernstedts *Indiansommar 39* utkommer hösten 1944 kan författaren även tillåta sig en oförställd satir mot faktiska, högt uppsatta nazister där särskilt Hitler får schavottera.

Men också bland ockupantporträtten finns viktiga avsteg. I *Attentat i Paris*, *Ditt folk är icke mitt* samt *Dit du går* bygger det heteroromantiska förhållandet mellan manliga ockupanter och kvinnofigurer i de ockuperade länderna på den gode tyske officeren – ointresserad av nazism, musikalisk, humanist –, med andra ord en human gestalt som jag läser som tänkt att rättfärdiga de kvinnliga huvudpersonernas känslor i 1940-talets laddade scenario. Dessa mansfigurer skildras inte heller i strid – på så vis hålls deras händer bokstavligen rena. Som romantiserade och attraktiva älskargestalter är de också inskrivna i en tydlig nordisk vithet: blonda och/eller blåögda och solbrända samt allmänt fysiskt ståtliga. Även om Fischer-Hugnes Rolf uttrycker viss kritisk insikt i den tyska ockupationspolitiken och Stiernstedts Otto uppvisar ett tydligt ställningstagande mot nazismen kvarstår faktum att dessa manliga karaktärer delar fysiska drag med det nationalsocialistiska mansidealet. Söderholms roman indikerar en medvetenhet om närheten till detta utseendeideal ifråga om älskarfiguren Horst, men eftersom både älskaren och övriga tyska soldater placeras i en offerposition utan självinsikt – utan den kritik av nazismen och de negativa bilder av nazistiska figurer som vi möter hos Stiernstedt och Fischer-Hugne – blir *Dit du går* den roman som här måste kritiseras, inte minst mot bakgrund av att den publiceras 1946 då andra världskrigets nazistiska övergrepp blivit uppenbarade i hela sin vidd.

En annan framträdande fråga i mitt undersökningsmaterial är den om svenskhet. I den beredskapspositiva litteraturen som har nationen som utgångspunkt blir natur, kulturlandskap och frihet byggstenar i svenskheten, knutna till starka känslor hos olika karaktärer. Den djupa förankringen i natur och (kultur)landskap som särskilt uttrycks i Liljas *Ovädret drar förbi* är dock begränsad till unga mansfigurer på väg ut i militär beredskap. För dessa gestalter blir deras älskade mer eller mindre ett med landskapet och den lantbrukande livsformen, fruktbara kvinnofigurer för vilka männen är beredda att våga livet, helt i enlighet med det nationella diktatet. De personer av båda könen som utgör svenskhetens kärna i tidens fiktion är också placerade på landsbygden, tydligt utmejslade gestalter från en vit, bofast, jordägande befolkning som kännetecknas av redbarhet och ärlighet. Historiska anknytningar görs dock enbart till maskulinitet, kopplat till två landskap med tydliga roller i nationsbyggandet enligt en nationalistisk historieskrivning, nämligen Dalarna och Småland. Den patriarkala levnadsform som kännetecknar den lantbrukande befolkningen passerar dock inte okritiserad: författare som Gertrud Lilja, Gunnel Nyblom och Märta Leijon är

noga med att understryka kvinnors slitsamma liv inom begränsande strukturer i sina romaner. Dessutom får vi i *Ovädret drar förbi* uppleva en manlig erotisk svaghet i beredskapstider som kraftfullt korrigeras av det motsatta könet. I Liljas roman blir de lantbrukande kvinnorna de pålitliga upprätthållarna av beredskapen, också genom att de utför ett dubbelt arbete, både sitt och männens. Med andra ord bygger svenskheten ytterst på femininitet i detta verk.

Då sammanhanget utvidgas till beredskap för Norden är den övergripande ramen fortsatt – och icke ifrågasatt – nationen, även om den visar sig tänjbar nog att inkludera grannländerna och på så vis skapa en begränsad transnationalism, nordismen, byggd på en förutsatt gemensam historia och kultur som förenar de nordiska länderna. Elsa af Trolle ger i *Vita Satan* en bild av detta då huvudpersonen oförfärat iklär sig både en maskulin roll och maskulina egenskaper som krigskorrespondent under finska vinterkriget för att stötta det finska folket i dess kamp. I Birgit Key-Åbergs *Jubla, du ofruksamma...* ifrågasätts dock (majoritetens)svensk enhet med och förståelse för grannländerna Norges och Finlands predikament då detta ställs mot gränsbefolkningens agerande. Gränsområdena mot grannländerna framhålls som att de fostrar de bästa svenskarna – det är här den kvinnliga huvudpersonen upplever transnationell solidaritet med utsatta på bred front. En regional, bokstavligen transnationell grupp, tornedalingarna, får dessutom visa på en glipa i den svenska befolkningens förgivettagna homogenitet vid denna tidpunkt. Samtidigt är det ur den självklart vita och majoritetssvenska huvudpersonens perspektiv som denna gränsoverskridande grupp betraktas, vilket skapar en oförblommerad rasism. En ung tornedalska klassificeras som icke-vit och bevisbördan ligger också hos henne för att 'motbevisa' det som utseendebeskrivningen implicerar, nämligen lägre moralisk och 'mänsklig' kvalitet. Även om de fördomar som huvudpersonen ger uttryck för tydligt kommer på skam – den unga tornedalskan visar sig vara en av de etiskt högtstående gränssvenskarna – ruckas aldrig hennes egen trygga position som vit, välmående svenska.

Svenskheten sätts också under lupp med hjälp av flyktingar och svenskjudiska personer i mitt material och blir ett centralt inslag, på ett sätt som aldrig tidigare skådats i svensk litteratur. Likaså äger ett viktigt synliggörande ur könsperspektiv rum: de kvinnliga flyktingarna dominerar i antal, både i Gurli Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna* – här knyts dessutom både aktivt motstånd och hat mot fienden tydligt till femininitet – och i Margareta Subers *Vänd ditt ansikte till mig*. I Greta von Schoultz *Kalla honom Viktor!* blir flyktingporträtten ett led i ett allmänt avslöjande av svenskheten och dess småskurenhet: majoritetssvenskarna visar sig här – flankerat av ytterligare ett verk av Hertzman-Ericson, *Hjälteglorian* – vara både ogenerösa och oberörda gentemot de judiska flyktingarna. Detta främliggörande från svensk sida berör även den svenskjudiska gruppen i svensk 1940-talsfiktion, ytterligare en grupp som bidrar till att avslöja svenskhetens förgivettagna homogenitet. Vi landar härigenom i den övergripande rasideologiska frågan i samtiden: antisemitismen, i nazistisk

tappning utan motstycke i västerländsk historia. Raspolitiken vibrerar i bakgrunden av Subers banbrytande verk *Vänd ditt ansikte till mig*, som kompromisslöst bereder plats åt den (svensk)judiska gruppen, dessutom på ett utgivningsmässigt kringskuret stadium under kriget, hösten 1942. I skildringen av en familj med judiskt påbrå blottläggs en livaktig svensk antisemitism i andra världskrigets tid – som ett ”bakgrundsbrus”, som direkta hot och trakasserier, som våldshandlingar –, vilket visar hur även svenska medborgare drabbas vid denna tidpunkt. Detta vidareförs i efterkrigssituationen i Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian*, där skildringen av en flyktingfamiljs utsatt-het i Sverige åskådliggör nödvändigheten av en fortsatt transnationell beredskap för den judiska gruppen. Att nationen Israel i detta verk får bli lösningen för de judiska flyktingarna pekar ut den otillräckliga svenska politiken, men å andra sidan sätts inga frågetecken i romanen kring Israels samtida historia och tillkomstprocess.

Min diskussion av den fiktiva framställningen i *Vänd ditt ansikte till mig* tydliggör med andra ord att nationen Sverige under andra världskriget exkluderar vissa kroppar som tveksamt svenska eller icke-svenska. Här möter vi ytterligare en av nationens kroppspolitiska grunder, denna gång tydligt baserad på ras, det begrepp som dominerar i samtidens språkbruk för att ut- och avskilja människor från varandra, med vithet som absolut utgångspunkt och ideal. Hos Suber ställs två unga män med judiskt påbrå mot varandra på ett sätt som understryker hur den nationella kroppspolitiken kan fungera gentemot personer från den judiska gruppen: den grubblande huvudpersonen, som begår självmord i sin hemvärnsuniform – ett tecken på hans ofullständiga svenskhet –, kontra hans släkting, frivillig soldat i finska vinterkriget och därför – men observera endast tillfälligt – kvalificerad som ’genuin’ svensk. Huvudpersonen, som går under av grubblerier kring frågan varför judarna förföljs, har samtidigt på sin utforskande väg avslöjat den inskränkta, antisemitiska svenskheten och även i hög grad själv blivit utsatt för den. Hans självmord krävs för att den assimilerade men också samtidsfrånvände fadersfiguren ska inse att en anpassning inom svenskhetens snäva gränser inte innebär en lösning för den svenskjudiska gruppen, utan att en transnationell solidaritet är nödvändig.

Min analys av *Vänd ditt ansikte till mig* visar att judiskhet och förvaltningen av den endast berör mansgestalterna hos Suber. I detta verk finns dock också en väg mot framtiden som jag definierar som feminin eftersom den särskilt representeras av den intellektuella, politiskt engagerade men samtidigt moderliga Sally som lever som hon lär. Enligt hennes resonemang måste ras bli försumbart för att människor förutsättningslöst ska kunna mötas, något hon även visar i sitt val av kärleksföremål: en icke-judisk man som själv deltar i kampen mot rasismen i sin ständiga protest mot sin djupt antisemitiske fader. Denna kvinnogestalt flankeras i min diskussion av den icke-judiska kvinnliga huvudpersonen i Schoultz *Kalla honom Viktor!*, som väljer en liknande stråt eftersom hennes älskare är flykting med judiskt påbrå, vilket skildringen i sig inte gör någon affär av. Också denna relation blir framåtblickande: huvudpersonens

och hennes älskares väntade barn, i könsneutral tappning, får symbolisera framtiden, liksom barnet i Hertzman-Ericsons *En hand i min*. De former av beredskap som formuleras hos Schoultz, Suber, Stiernstedt och Hertzman-Ericson, men även andra författare som Juel, Edqvist och Alstermark, blir alla uttryck för en beredskap *mot* krig och låsande nationella strukturer.

Hur uppfattas då dessa romaner och deras författare av sin samtid ifråga om sina krigs- och beredskapsrelaterade skildringar? Jag vill börja med att konstatera att många av dem betraktas som anknutna till beredskapen, både i nationell och mer utvidgad – och därigenom icke-neutral – bemärkelse, den senare inriktningen dock fortfarande förankrad i nationen som begrepp. Så till exempel anses Liljas *Ovädret drar förbi* enligt kritiken ge en heltäckande och rättvisande bild av den nationella beredskapen och de reaktioner den väcker, också som en förebild för beredskapslitteratur i stort, medan anmälarna av Key-Åbergs *Jubla, du ofruksamma...* kommenterar att hennes verk porträtterar hur den svenska kvinnan – observera i bestämd form – upplever och engagerar sig i en mer utvidgad beredskap vid nationens gränser. Detta skrivs samtidigt in i ett djupt feminiserat mönster eftersom huvudpersonen anses få ett mål i hjälparbetet som en ersättning för ett uteblivet moderskap. En tredje inriktning på mottagandet rör romaner som placeras inom mer övergripande frågor, bland andra Edqvists *Osynliga stängsel*, Alstermarks *Moder, se din son!* och Juels *Ekot av ett skott*, som ses som framåtblickande i pacifismens och transnationalismens namn och som en del av det nödvändigt kritiska perspektiv på krig som mänskligheten måste inta efter andra världskrigets katastrof.

Den samtida kritiken har även visat sig kunna anlägga en moraliserande attityd gentemot både författarna och/eller deras fiktiva kvinnogestalter på grund av deras kön. Så anklagas attentatsförövaren för bristande trovärdighet i Stiernstedts *Attentat i Paris*: en sådan ofullkomlig och föraktlig kvinnogestalt kan inte genomföra ett attentat. Till skillnad från i andra fall drabbas inte författaren och hennes gestaltande förmåga av denna kritik, vilket kan kopplas till Stiernstedts centrala position i samtidens kulturliv, bland annat som uttalad antinazist. Debutanterna Tibell och Alstermark bedöms däremot tydligt på grundval av sitt kön och behandlas följaktligen nedlåtande och förminskande. Också en väletablerad författare som Hertzman-Ericson kan placeras i ett uppenbart kvinnofack: som neutralitetskritiker och demokratiförespråkare definieras hon utifrån moderlighet och kvinnlig förfining. Sammanfattningsvis vill jag säga att det könade mottagande som jag spårat i en rad fall även kan ha bidragit till att dessa kvinnliga röster betraktats som mindre angelägna på grund av tillskrivna feminina – läs snäva eller ej allmängiltiga – perspektiv och ämnesområden i sina verk, vilket inverkat negativt på både samtida och framtida sammanställningar och sedermera forskning.

Ytterligare en viktig aspekt att beakta i detta sammanhang är att både mottagandet av romanerna och frågan om deras utgivning är knutet till politik, inte bara under själva krigsåren utan också efteråt. Det mest uttalat politiska exemplet i efterkrigstid blir än en gång Söderholms *Dit du går* från 1946 med dess överslätande syn på tyskarnas roll under andra världskriget, som renderar både författaren och verkets huvudperson fördömande kritik av samtida anmälare. Under själva kriget får den annars högt hållna Browallius negativa synpunkter med moraliserande drag vid utgivningen av *Mot gryningen* år 1943: romanen ses som försenad och därför opportunistisk ifråga om ideologiskt ställningstagande för det Norge recensentkåren läser in i romanen. Därutöver kritiseras författaren för att hon inte varit förstahandsvittne till de händelser hon åskådliggör. Här utgör Stiernstedt ännu en gång ett intressant motexempel: hennes i den svenska samtiden unika kunskaper om Polen och Frankrike gör att hon *inte* röner samma kritik när hon skildrar dessa länder. Således ses inte heller hennes skildring av den tyska ockupationen av Polen i *Indiansommar 39* från 1944 som fördröjd. Istället finns exempel bland recensionerna på att författarens delvisa 'främlingskap' på grund av hennes polska påbrå enbart uppfattas positivt med anledning av den auktoritet detta skänker henne. Stiernstedt får exemplifiera även i ett fall som direkt kan relateras till den begränsade tryckfriheten eftersom hennes reaktion på inskränkningarna finns offentliggjord: författaren anger att hon skurit ner på sin kritiska framställning av nazismen i *Attentat i Paris* av den orsaken att hon inte vill få boken beslagtagen, vilket inte hindrar att romanen får en kommentar av tyska legationen i Sverige. Detta kan ställas i kontrast till Subers *Vänd ditt ansikte till mig*, utgiven vid samma tidpunkt, hösten 1942, som bemöts med tystnad från denna instans. Tystnaden förvånar i hög grad med tanke på verkets genomgående nazismkritiska innehåll, som visar att författaren – och hennes förlag – uppenbart inte tagit hänsyn till tidens officiella politik. Att *Vänd ditt ansikte till mig* uppfattas som sällsynt frispråkig och med ett ovanligt men synnerligen angeläget ämne visar sig också i den samtida kritiken, som höjer denna roman till skyarna.

När det gäller tidpunkt för utgivning är det även viktigt att kommentera ett par efterkrigsverk, unika i sitt slag, som också blir exempel på politisk litteratur som tar ställning i krigsrelaterade frågor. Hertzman-Ericson och Stiernstedt låter vittnesbörd om övergrepp under andra världskriget, i Hertzman-Ericsons fall även fortsatt utsatthet i efterkrigs-Sverige, bli en del av sina romaner *Hjälteglorian* (1950) respektive *Banketten* (1947). Detta visar på vikten av att låta beredskaps- och krigsrelaterade texter som är utgivna efter andra världskriget komma till tals, särskilt som den samtida diskussionen i andra tryckta medier snabbt ebbar ut.

Med hjälp av min öppret hållna undersökning kring ämnet (trans)nationell beredskap och krig i svensk 1940-talsprosa kan jag dra slutsatsen att det föreligger en livlig dialog med tidens pockande frågor bland de kvinnliga författarna – som jag konstaterade i inledningen har så kallad beredskapslitteratur tidigare diskuterats och definierats enbart med utgångspunkt i manliga författares verk, både i litteraturhistoria och forskning. I min studie påvisar jag dessutom bredden i de kvinnliga författarnas verk på temat beredskap och krig, från beredskapspositiva – men aldrig krigsförhärmande – bidrag till djupt krigskritiska romaner, som även avslöjar den nationella konstruktionen och dess faiblesse för expansiv och/eller protektionistisk territoriell politik, där mänskligt liv blir försumbart. Ur en rad olika aspekter är många av dessa verk unika med sina tydligt formulerade ståndpunkter och laddade ämnen. Här skildras till exempel de föraktade ”tyskjäntorna” ur ett förstående perspektiv. Vidare demonteras svensketens förgivettagna homogenitet via framställningen av olika grupper, den judiska och den tornedalska. En antivåldsständpunkt formuleras i de verk där krigets centralfigur, soldaten, får lägga ner vapnen. Ett annat radikalt ställningstagande görs i de verk som framställer denna soldatkaraktärs motsats ifråga om medel men inte ifråga om mål: de pacifistiska kvinnogestalterna för vilka dödligt våld blir enda alternativet för att nå bortom nationens tvångströja och dess oundgängliga följeslagare – (beredskapen för) krig. Och slutligen: med hjälp av den drabbade judiska gruppen sker ett avslöjande av att svensk antisemitism frodas mitt under brinnande krig. Detta genererar i sin tur en förödande kritisk framställning av den aggressiva rasideologi och -politik som resulterar i Förintelsen, även om själva orsakerna till Förintelsen av begripliga skäl inte får någon tillfredsställande förklaring i den krigstida fiktionen – här får istället en bärande kvinnogestalt representera ett framåtblickande transnationellt alternativ, där begreppet ras som sådant blir försumbart. Summa summarum: vare sig det är fråga om en pragmatisk hållning till beredskapen för krig eller en utopiskt orienterad sådan som lösning på (ras)krig, påvisar min studie den djupt engagerade diskussion som förs av en lång rad kvinnliga författare under 1940-talet, men också hur centrala deras bidrag, tidigare utforskade, är under denna period i svensk litteratur. Min undersökning innebär därför att både forskningen och litteraturhistorie-skrivningen med fokus på detta decennium kan utvidgas och nyanseras – och de utforskade texterna förhoppningsvis få den publik som de så länge varit berövade.

Noter

- 1 En fullständig förteckning över de använda verken finns med som bilaga (Bilaga 1).
- 2 Jag strävar alltså inte efter att dra någon skarp linje mellan krigs- och beredskapslitteratur; för mitt syfte räcker det att istället vidga begreppet beredskapslitteratur, som används i en svensk kontext, för att härigenom undersöka innehållet i en rad kvinnliga författares texter.
- 3 Margaret R. Higonnet: "Cassandra's Question. Do Women Write War Novels?" i *Borderwork. Feminist Engagements with Comparative Literature*, red. Margaret R. Higonnet, Ithaca (N.Y.) 1994, s. 150.
- 4 Gill Plain: *Women's Fiction of the Second World War. Gender, Power and Resistance*, Edinburgh 1996; Phyllis Lassner: *British Women Writers of World War II. Battlegrounds of Their Own*, London & New York 1998; Jenny Hartley: *Millions Like Us. British Women's Fiction of the Second World War*, London 1997; Karen Schneider: *Loving Arms. British Women Writing the Second World War*, Lexington 1997. Plain går sedan vidare till att skriva en presentation av brittisk 1940-talsfiktion med en rad exemplifierande analyser av både kvinnliga och manliga författare i *Literature of the 1940s. War, Postwar and "Peace"*, Edinburgh 2015 (2013).
- 5 Se Kimberlé Crenshaw: "Mapping the Margins. Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color" i *Stanford Law Review* nr 43 1990 för en grundläggande text om begreppet intersektionalitet och dess användning.
- 6 Maud Eduards: *Kroppspolitik. Om Moder Svea och andra kvinnor*, Stockholm 2007. Övriga, mer specifika, teorier presenteras i de sammanhang där de används.
- 7 Se till exempel Eduards a.a.; Floya Anthias & Nira Yuval-Davis: "Introduction" i *Woman – Nation – State*, red. Nira Yuval-Davis & Floya Anthias, Basingstoke & London 1989; Nira Yuval-Davis: *Gender and Nation*, London, Thousand Oaks & New Delhi 1997; Joane Nagel: "Masculinity and Nationalism. Gender and Sexuality in the Making of Nations" i *Ethnic and Racial Studies* nr 2 1998.
- 8 Jag använder enkla citattecken när jag vill visa på min distansering till ett uttryck eller en företeelse.
- 9 Eduards a.a.
- 10 Se till exempel Eduards a.a. och Aleksandra Ålund: "Etnicitetens mångfald och mångfaldens etniciteter. Kön, klass, identitet och ras" i *Etnicitetens gränser och mångfald*, red. Erik Olsson, Stockholm 2000.
- 11 Se till exempel *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Randolph Higonnet m.fl., New Haven & London 1987; Claudia Koonz: *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics*, New York 1987; Jean Bethke Elshtain: *Women and War*, Brighton 1987; Plain a.a. 1996; *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, red. Nancy M. Wingfield & Maria Bucur, Bloomington 2006; Johanna Overud: *I beredskap med Fru Lojal. Behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget*, Stockholm 2005; Cynthia Enloe: *Kvinna, giv akt! Militariseringen av kvinnors liv*, Göteborg 1990 (1983).

- 12 För det svenska exemplet, se Overud a.a. För en mer generell diskussion kring dessa underordnade positioner, se Yuval-Davis a.a., kapitel 5: "Gendered Militaries, Gendered Wars".
- 13 Overud a.a.
- 14 *Svenskt författarlexikon* listar både rikssvenska och finsksvenska författare. I mitt fall har valet av enbart rikssvenska författare betingats av att helt andra förhållanden råder under 1940-talet i den finska kontexten.
- 15 Min studie utgör ena delen i det VR-finansierade projektet *I nationens tjänst? Beredskap, folkhem, kön och nationell identitet i svensk 1940-talslitteratur*. Den andra delen med fokus på folkhemmet under denna period, med viss utvidgning, utforskas av Therese Hellberg i en avhandling med arbetsnamnet *Vanära, fattigdom och dubbelarbete. Om kvinnors platser och värde i folkhemmet i romaner och kåserier 1940–1955*.
- 16 Som tidigare nämnts förtecknas alla nämnda författare i Bilaga 1. I Bilaga 2 ges en kort presentation av huvudförfattarna i min studie. Huvudförfattarnas författarskap belyses översiktligt och de romaner som utgör primärmaterial i analyserna får en kort introduktion. Stundtals har ytterst lite biografisk information funnits att tillgå. Övriga författare som används/omnämns i brödtexten presenteras kortfattat i en not.
- 17 Tidskrifterna jag använder mig av är *Ord och Bild* och *Svensk Tidskrift*.
- 18 Översikterna i bokform som jag har i åtanke är Jöran Mjöbergs *Dikt och diktatur. Svenskt kulturförsvar 1933–1943* (Stockholm 1944) och Ragnar Oldbergs *Nutidsförfattare. Prosaister och lyriker i ung svensk litteratur* (Stockholm 1949). Mjöberg behandlar uttalat så kallad beredskapslitteratur, med stor tonvikt på manliga författare, Oldberg har ett bredare upplägg, men även här inkluderar de så kallade närbilderna av författare endast tre kvinnor av inalles 24 författare. Se Pia Lamberth: "Som ensamman fyrar i natten? En främst kvantitativ undersökning av kvinnliga svenskspråkiga författares aktivitet 1900–1949" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 3 1991 för en presentation av svenska kvinnliga författares produktion under 1940-talet. En betydligt senare översikt kan också få illustrera, nämligen *40-talsförfattare. Ett urval essäer om svenska författare ur 40-talsgenerationen*, sammanställd av Lars-Olof Franzén (Stockholm 1965). I Franzéns presentation av 1940-talsprosan lyfts enbart manliga författare fram, av de sexton essäerna behandlar femton män. En viks åt lyrikern Elsa Grave.
- 19 *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, band III: *Vida världen. 1900–1960*, red. Margareta Fahlgren m.fl., Höganäs 1996.

I feministisk forskning har ett par av de författarskap jag fokuserar behandlats i längre studier, nämligen Marika Stiernstedt, Margit Söderholm och Gertrud Lilja, dock inte de verk som jag diskuterar här (Margareta Fahlgren: *Spegling i en skärva. Kring Marika Stiernstedts författarliv*, Stockholm 1998; Lisbeth Larsson: *Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*, Stockholm 2001; Maria Nilson: *Att förhålla sig till moderniteten. En studie i Gertrud Liljas författarskap* (diss.), Lund 2003; Maria Nilson: *Blott Sverige svenska kvinnor har? Birgit Th. Sparre, Margit Söderholm och det nationella projektet*, Göteborg & Stockholm 2019).

- 20 En rad studier har diskuterat detta, se till exempel Anna Williams: *Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet*, Stockholm 1997; Lamberth a.a.; Annelie Bränström Öhman: "Det oskrivna fyrtiotalet" i *Feministiska litteraturanalyser 1972–2002*, red. Åsa Arping & Anna Nordenstam, Lund 2005; Kristin Järvtad: *Den kluvna kvinnligheten. "Öfvergångskvinnan" som litterär gestalt i svenska samtidsromaner 1890–1920*, Stockholm & Stehag 2008 samt Kristin Järvtad: "Kvinnan är icke blott kön". Om bedömning och uteslutning av kvinnliga författare i litteraturhistorien" i *En bok om genus. Nyfikenhet, nytänkande, nytta*, red. Christina Angelfors & Eva Schömer, Växjö 2009.
- 21 Se till exempel Per Anders Wiktorsson: *Den utvidgade människan. Om Eyvind Johnsons Krilontrilogi*, Stockholm & Stehag 2010; Bengt Landgren: *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen. Studier i svensk dikt och politisk debatt 1933–1942* (diss.), Uppsala 1975; Håkan Möller: *Pär Lagerkvist. Från författarsaga till Nobelpris*, Uppsala 2009; Anna-Karin Carlstoft Bramell: *Vilhelm Moberg tar ställning. En studie av hans journalistik och tidsaktuella diktning* (diss.), Lund 2007; Radko Kejzlar: *Literatur und Neutralität. Zur schwedischen Literatur der Kriegs- und Nachkriegszeit*, Basel & Frankfurt am Main 1984.
- 22 Yvonne Leffler: *Sigge Stark. Sveriges mest produktiva, utskälda och lästa författare*, Göteborg 2015.
- 23 Landgren a.a. s. 11. I själva verket följer Landgrens undersökning, som sträcker sig till och med 1942, inte hela krigsperioden som tar slut i maj 1945.
- 24 Eftersom Landgrens diktmaterial i hög grad gör just detta – blickar bortom Sverige i sitt engagemang för de drabbade grannländerna – förefaller definitionen "litteratur med nationell inriktning" något missvisande.
- 25 Det överväldigande fokuset på manliga författare återfinns vi i Kejzlar's undersökning. Av de författare som Kejzlar tar upp inom det han kallar "die eigentliche Bereitschaftsliteratur 1940–1945" är nitton män och en kvinna (Kejzlar a.a. s. 23). Marika Stiernstedt får ensam representera sitt kön och placeras symptomatiskt nog sist i det delavsnitt, "Der Winterkrieg und andere Kriegsschauplätze in der Literatur", där hon behandlas.
- Även Kejzlar utgår med andra ord från ett stort antal författare i sin undersökning, i huvudsak prosaister, men gör främst refererande genomgångar, vilket är anledningen till att han inte är intressant för min studie. Kejzlar utgår dessutom från att de manliga författare som skriver om beredskapslivet gestaltar sina egna "Erlebnisse" (Kejzlar a.a. s. 107), vilket utesluter fiktiv gestaltning som går utanför författarens egna (könade) erfarenheter.
- 26 Ett skäl kan vara att flera av Gurli Hertzman-Ericsons och Marika Stiernstedts verk med dessa frågor på agendan publicerats efter 1942. Landgren avslutar, som nämnts, sin undersökning år 1942, en slutpunkt han motiverar med andra världskrigets vändning då den "sedan 1930-talet oavbrutna nazistiskt-fascistiska expansionen" bryts (Landgren a.a. s. 9). Men inte heller Marika Stiernstedts *Attentat i Paris* och Margareta Subers *Vänd ditt ansikte till mig*, båda från 1942, består med en kommentar trots att beredskapstematiken

är tydlig i dessa verk. Landgren tar däremot upp ett icke-litterärt bidrag, Elin Wägners *Väckarklocka* (1941), som ett exempel på radikalpacifism och summerar kort texten. Det feministiska budskapet nämns indirekt: Wägner ser andra världskriget som en följd av det ”defekta, patriarkaliskt och hierarkiskt uppbyggda samhällssystemet” (Landgren a.a. s. 259).

Kejzlar kritiserar för övrigt Landgrens val av slutdatum för sitt studium av beredskapslitteraturen och menar att perioden kan utsträckas till och med 1945 (Kejzlar a.a.). Jag har som angetts ovan valt ytterligare en tidsutvidgning för att fånga upp diskussionen som förs även åren efter andra världskriget.

- 27 Jag har använt *Svenskt författarlexikon* för åren 1900–1940 och 1941–1950 samt *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* för denna bakgrund. Enda undantaget från svenskföddheten utgörs av Linda Larsson och den enda med en icke svenskfödd förälder är Marika Stiernstedt.
- 28 Doktorandprojektet som är knutet till min studie undersöker bland annat mottagandet och placeringen av kvinnliga författare på det svenska litterära fältet 1940–1955 ur ett litteratursociologiskt och medievetenskapligt perspektiv, också som en del i (re)produktionen av svenskhet (Hellberg a.a.).
- 29 Wiktorsson a.a. s. 105.
- 30 Citerat efter *ibid.*
- 31 De nederlag som oftast omnämns är Stalingrad i Sovjetunionen och El Alamein i Egypten (se till exempel Klas Åmark: *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm 2011).
- 32 Nils Funcke: *Tryckfriheten. Ordets män och statsmakterna*, Stockholm 2006.
- 33 Detta visar bland annat studier av fransk och nederländsk litteraturutgivning från krigsperioden. Se Margaret Atack: *Literature and the French Resistance. Cultural Politics and Narrative Forms, 1940–1950*, Manchester & New York 1989; Jeroen Dewulf: *Spirit of Resistance. Dutch Clandestine Literature during the Nazi Occupation*, Rochester (N.Y.) 2010. Ett exempel på hur den svenska utgivningen även kan bidra till att stötta motstånd är de mängder med norska manuskript som beskriver kampen mot de tyska ockupanterna i Norge, främst sakprosa men även litterära texter, som direkt översätts till svenska och ges ut i Sverige. Här är ett exempel: Synnøve Christensen (pseudonym för Mai Lindegård): *Ja, jag är en norsk kvinna*, Ljus förlag 1943, översatt från norskt manuskript av Dagny Henschen; *Norge under hakkorset*, utgiven av förlaget Trots allt! 1940, förord av Ture Nerman, författad av norrmän, men anonymt; Willy Brandt: *Norge kämpar. Nordisk anda mot främmande bajonetter*, Trots allt! 1941, översatt av Ture Nerman; Peer Bolt: *Jag var Quislingfånge*, Rabén & Sjögren 1942, översatt av Henry Peter Matthis. Dessutom ges norsk litteratur ut på originalspråket. Här kan nämnas två exempel från Bonniers utgivning, Gunnar Reiss-Andersens *Kampdikt fra Norge 1940–1943* samt Hans Jacob Ustvedts *Fra 9 april til 17 mai*, båda från 1943. Denna utgivning verkar censuren med andra ord ha sett mellan fingrarna med.
- 34 Nagel a.a.
- 35 Anthias & Yuval-Davis a.a. s. 7.

- 36 I. A.: ”Den innersta fronten” i *Aftontidningen* 24/10 1944.
- 37 Ibid. För *Morgon-Tidningens* recensent, signaturen A. L. E., är dock perspektivet på kriget enbart från svensk horisont otillräckligt: här finns en brist på ”utblick” hos författaren (A. L. E.: ”Gertrud Liljas oväder” i *Morgon-Tidningen* 11/11 1944).
- Jag vill här göra en allmän kommentar kring hur jag hanterar de signaturer som är legio i 1940-talets dagstidningskritik. Jag kommer att ange i noterna vem personen bakom signaturen sannolikt är i de fall jag kunnat spåra denna med hjälp av forskning, *Svenskt biografiskt lexikon*, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* eller *Vem är vem*. Detta är till exempel fallet med A. L. E. i denna not som med all sannolikhet står för Anna Lenah Elgström, verksam i *Morgon-Tidningen* 1922–1949 (Anna Helena Maria (Anna Lenah) Elgström, www.skbl.se/sv/artikel/AnnaLenahElgstrom, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Ann-Katrin Hatje), hämtad 14/12 2020).
- 38 Apropos begreppet narrativ kommer jag att använda detta då en romantexts uppbyggnad eller struktur är i fokus och när mer berättartekniska grepp diskuteras.
- 39 Arvid är dock snickare, vilket beror på att han inte är äldste son och således inte ärver någon gård. Däremot bygger han ett hus i grannskapet till sig och den blivande hustrun av storbondesläkt och det är också här han kommer att ha sin verkstad – länken till mark och jord bryts på så vis inte, något citatet tydligt visar.
- 40 Samtidigt kan vi notera att Arvid i denna bild inte ger uttryck för någon segervisshet eftersom han föreställer sig att han befinner sig i ”fiendeland” och har förlorat både sitt land och sin älskade.
- 41 Anthias & Yuval-Davis a.a.; Yuval-Davis a. a.
- 42 Patrik Hall: *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler*, Stockholm 2000. Denna studie av svensk nationalism från medeltid och framåt är en historia om maskulinitet, framskriven av män i inflytelserika positioner, en historieskrivning som dock är användbar för min diskussion eftersom de texter jag behandlar i detta kapitel i hög grad utgår från maskulinitet, även om denna kompletteras med femininitet (kvinnan i det jordbrukande landskapet).
- 43 Hall a.a. s. 92.
- 44 Denna roman får en utförlig behandling i nästa kapitel, ”Att ta ställning bortom den egna nationen”.
- 45 I texten omtalas två konflikter, dels den i Abessinien (Etiopien) som i oktober 1935 blir anfallet av Italien, dels den i ”Fjärran östern”, vilket förmodligen syftar på Japans invasion av Manchuriet i Kina år 1931.
- 46 Denna roman diskuteras i nästa kapitel.
- 47 Enligt *Nationalencyklopedin* ”en flyttbar underdel som används både militärt och civilt till att stänga genomgångar i eller komplettera ett fast (storm)hinder” (*Nationalencyklopedin*, spanskryttare. www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/spansk-ryttare (hämtad 1/3 2021)).
- 48 Hartley a.a.
- 49 En annan sådan tidpunkt är midsommarhelgen 1941, då ”hela landet var som en enda förläggning” eftersom Tyskland förklarat krig mot Sovjetunionen och Sverige löper risk att

dras in i kriget (*Ovädret drar förbi* s. 396). Denna tidpunkt får avsluta Liljas roman. Även finska vinterkriget, som äger rum november 1939 till mars 1940, utgör en period som en lång rad författare refererar till. Den mest utvecklade skildringen får vi hos Elsa af Trolle i *Vita Satan* (1948) som diskuteras i nästa kapitel.

- 50 Denna fiskarhustru är romanens huvudperson och andra världskriget får avsluta romanen. Huvudpersonen får uppleva hur den ö där hon bott hela sitt vuxna liv säljs till försvarsmakten. Innan dess har hon förlorat två söner under kriget, en som frivillig i finska vinterkriget, en i handelsflottan. Maken försvinner dessutom under en svår krigsvinter då han ger sig ut på isarna för att jaga säl. Trots alla dessa förluster av manliga anförvanter, där sönerns bortgångar är kopplade till nationen under beredskap, förblir huvudpersonen obruten, vilket kan förmodas vara ett försök att återspegla en så kallad enkel kvinnas okomplikerade inre, men även hennes moraliska halt.

Kjerstin Göransson-Ljungman, en av Sveriges första kvinnliga arkitekter, debuterar som skönlitterär författare med pusseldeckaren *27 sekundmeter, snö* år 1939 och skriver sedan en rad deckare men även romaner och barn- och ungdomsböcker (Kjerstin Gertrud Elisabet Göransson-Ljungman, www.skbl.se/sv/artikel/KjerstinGoranssonLjungman, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Sara Kärrholm), hämtad 25/1 2021). Ett exempel är romanen *En dotter född* (1942), som utgör en direkt replik på makarna Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* (1934) eftersom samhällets – och den närmaste familjens – sociala fördomar talar mot en ung ogift kvinnas önskan att kunna erkänna och försörja ett utomäktenskapligt barn. Detta verk diskuteras av Therese Hellberg i ”Heder och vanära i folkhemmet. Reproduktiva val och abortskildringar i svensk 1940- och 50-talslitteratur” i *Tidskrift för genusvetenskap* nr 3–4 2019.

- 51 Denna roman är ett av huvudverken i kapitlet ”Pacifismer, våld och antivåld”.
- 52 Michael Billig: *Banal Nationalism*, London 1995.
- 53 I citatet finns också en anspelning på tyskarna som vill betrakta sig själva som ”kultur-människor”. Denna syn på tyskhet återkommer jag till i kapitlet ”Den ideologiske fienden”.

Synen på människorna som lever i förnedring i sitt ”urtillstånd” i skyddsrummen, i dess ”unkna mullvadsgångar”, gestaltas även av manliga diktare, här exemplifierat av citat från Johannes Edfelt respektive prins Wilhelm (Landgren a.a. s. 137 och 130).

- 54 I övrigt diskuteras Landgren teman som västerlandets/civilisationens hotande undergång samt kristna och pacifistiska inslag hos de behandlade författarna.
- 55 De nio författarna är: Anders Österling, Gabriel Jönsson, Harry Blomberg, Karl Asp-lund, Gunnar Mascoll Silverstolpe, prins Wilhelm, Johannes Edfelt, Karl Ragnar Gierow och Pär Lagerkvist.
- 56 I *Något måste vi våga* ges dessutom stort utrymme till berättarinstansen, som serverar summeringar och överblickar av informativ karaktär om lantbrukarnas tillvaro under åren 1939–1943, ibland även med specificerade prisuppgifter för olika produkter eller siffror som belyser lantbrukarfamiljers levnadsförhållanden.
- 57 K.B.: ”Två skrivande damer” i *Morgon-Tidningen* 25/11 1944. Den förstående inställningen uttrycks till exempel av kritikern i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*: hen anser att tendensen är ”utan alla överdrifter” och finner ett berättigt missnöje från

krigsåren (E. J.: ”Stad och land” i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 7/11 1944). Ivan Oljelund i sin tur kallar romanen en ”klasskamproman” och menar att den serverar nyttig upplysning om förhållandena under beredskapen för bondeklassen (Ivan Oljelund: ”Bondenöden” i *Stockholms-Tidningen* 16/11 1944). De övergripande omdömena är dock mestadels kritiska, särskilt mot inslagen av dokumentation som anses väl många och tekniska och mot romanens upplysande syfte generellt som varit till förfång för personporträtten. Att kvinnornas hårda lott skildras väl noteras dock på flera håll, så till exempel av kritikern i *Svenska Morgonbladet* som också är odelat positiv till romanen (Gunlög Järhult: ”Bondefolkets liv skildrat i nutidsroman” i *Svenska Morgonbladet* 4/12 1944).

Jag vill också påpeka att Nybloms roman, som ges ut på Bonniers, får elva recensioner, medan Leijons endast får en (!), dessutom en samrecension, i *Folklig Kultur*, som framhåller *De nya ögonen* som en landsbygdsskildring, inte beredskapsroman (Erik Rönby: ”Tre prisromaner” i *Folklig Kultur* nr 5 1943). Leijon har erhållit pris i en tävling, utlyst av LT:s förlag som också ger ut romanen, tillsammans med varsin roman av Sven-Edvin Salje och Gunnar Falkås, även de prisbelönta.

- 58 Hall a.a. Att dalmasar protesterar mot kungamakten i Gustav Vasas gestalt blir enligt Hall också ”besvärlig[t]” att förklara för den nationalistiska historieskrivningen under 1800-talet (Hall a.a. s. 111).
- 59 Odal mannen eller dalkarlen, självägande bonde från Dalarna, framstår i 1800-talets nationalistiska historieskrivning som ”kvintessensen av svenskhet”, enligt Hall (Hall a.a. s. 109). I detta sammanhang vill jag nämna Erik Gustaf Geijers dikt ”Odalbonden”: här frammanas en gestalt som håller fast vid sin jord och sitt värv och som bokstavligen föder nationen. Se även diskussion av denna dikt i Hall a.a. s. 123 ff.
- 60 Smälänningen kan, liksom dalmasen, kopplas till landskapsbaserad frihetskamp mot den svenske kungen Gustav Vasa under den så kallade Dackefejden, men som vi sett visar de småländska bönderna hos Leijon nu en rojalistisk trohet. Smälänningarna under sin ledare Dacke blir också problematiska i den nationalistiska historien: de är *alltför* självständiga och uttrycker ”självsvåld” i Dackefejden (Hall a.a. s. 111).
- 61 Ann-Katrin Hatje: ”’Det svenska jordbrukets ringaste dotter’. Om Märta Leijons politiska tankar under 1920- och 1930-talet” i *Samtidshistoria och politik. Vänbok till Karl Molin*, red. Ragnar Björk & Alf W. Johansson, Stockholm 2004, s. 147.
- 62 Typ ska här läsas som rastyp. Se Ulrika Kjellman: ”Fysionomi och fotografi. Den rasbiologiska konstruktionen av den nordiska rasen som vit” i *Ras och vithet. Svenska rasrelationer i går och i dag*, red. Tobias Hübinette, Lund 2017, s. 52.
- I Hatjes artikel om Leijon påpekas också att Leijon skriver under på den restriktiva svenska invandringspolitiken under 1930-talet, helt i linje med Bondeförbundets skärpta krav för att ”främmande element” inte skulle få ”förstöra den svenska rasen och det svenska kulturarvet” (Hatje a.a. s. 167).
- 63 En insikt från litteraturhistoriskt håll ser vi hos Ragnar Oldberg, som i *Nutidsförfattare* från 1949 skriver att de nya tiderna för landsbygdens befolkning inte kommit kvinnorna till del. Detta har enligt Oldberg fått litterära uttryck hos författare som Leijon och Anna Lorentz (Oldberg a.a.).
- 64 Leffler a.a. s. 126.

- 65 Nyblom ger dock ett exempel på en ”beredskapsflicka”, skolkökslärarinna, som använder sina kunskaper från sitt beredskapande och skriver en ”flammande” artikel i en Stockholmstidning där den kvinnliga lantbrukarens och hennes barns hårda tillvaro belyses (s. 217). Det finns andra motexempel till ’lättjediskursen’: i Kerstin Tibells *Vanlig historia* berättar en beredskapare hur hon fått slita hårt med lantbrukssysslor innan hon började med luftbevakning.
- 66 *Sveriges kvinnliga beredskap*, red. Stig M. H:son Björkman, Stockholm 1942.
- 67 M. R.: ”Ny debutantkvintett” i *Svenska Dagbladet* 23/10 1944. (M. R. står med stor sannolikhet för Martin Rogberg, skribent i *Svenska Dagbladet* vid denna tidpunkt.)
- 68 K. A – n.: ”Valpamflett efter valet” i *Aftontidningen* 7/11 1944.
- 69 Offret för olyckan är en präktig småstadspojke från enkla förhållanden med en ensamstående mor, vilket något vidgar den svenska helyllemaskuliniteten.
- 70 Här äger en tydlig förenkling rum: texten ger inget tolkningsutrymme för att den så kallade simulanten kanske inte simulerar.
- 71 Denna avvisande inställning till kriget från andra fiktiva mangelgestalter, men uttryckt i betydligt mer utvecklade former, kommer jag att fortsätta diskutera i kapitlet ”Pacifism, våld och antivåld”.
- 72 Samtidigt kan vi notera att Kaj förefaller få mandatet att utnämna Ture som sund genom sin egen medelklassstillhörighet. Härigenom förstås också medelklassens representanter som besittare av mer komplexa – om än stundtals överdrivna – känslor.
- 73 O. G.: ”Det enda nödvändiga” i *Skånska Dagbladet* 26/10 1944. Även i *Svensk Tidskrift* och *Nya Dagligt Allehanda* kommenteras detta (Elof Ehnmark: ”Svensk prosadiktning 1944” i *Svensk Tidskrift* 1945 samt Gustaf Ullman: ”Kristidskärlek” i *Nya Dagligt Allehanda* 7/10 1944).
- 74 Samtidigt uttrycker medelklasskvinnan en schabloniserad syn på en erotiskt lättvindig kvinna av lägre samhällsklass då hon föreställer sig Oskars älskarinna som en ”liten flickslyna” med ”snedgångna, höga klackar” (s. 228).
- 75 Jag vill också understryka den möjlighet till genuin jämlikhet för paret Andersson som texten öppnar för genom egendomsägaren Louise Tholl, som utnyttjar sin maktposition för detta syfte. Louise ställer ett absolut krav på Oskar Andersson, tydligt definierat av hennes solidaritet med Lydia Andersson: om han som arrendator ska köpa hennes mark blir det endast tillsammans med hustrun som arbetat på gården lika länge som han. Genom detta drag jämföras mannens och kvinnans arbetsinsats, ett vid denna tidpunkt synnerligen radikalt tänkande, som också Oskar Andersson i sin ensamhet ser som ”djävla fasoner [---] Hade man nånstins hört talas om två namn, mans och hustrus, på ett kontrakt av detta slag?” (289). Till skillnad från hos Leijon och Nyblom finns här ett moment där det agrara patriarkatet är allvarligt hotat. Denna kritiska blick på patriarkala strukturer i Liljas författarskap utforskas i Maria Nilsons *Att förhålla sig till moderniteten. En studie i Gertrud Liljas författarskap* (Nilson a.a. 2003).
- 76 Nilson knyter denna scen till det hon kallar det okontrollerade begäret på landsbygden, ett motiv i landsbygdsskildringar hos kvinnliga författare vid denna tid (Nilson a.a. 2003). Den erotiska laddningen kring både dansen och uppträdet mellan männen gör att

den känslomässigt sårade Britta i *Ovädret drar förbi* bestämmer sig för att hon aldrig mer kommer att dansa.

- 77 V. N.: ”Präktigt svenskt” i *Svenska Dagbladet* 12/10 1944. Signaturen V. N. står sannolikt för Ven Nyberg, journalist på *Svenska Dagbladet* mellan 1922 och 1966 och också litteraturredaktör (se Kristina Lundgren: *Solister i mångfalden. Signaturerna Bang, Maud och Attis och andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet*, Stockholm 2002, s. 400). Eftersom Lundgren listar signaturerna Ven, Vogue och Elle på Ven Nyberg, men inte V. N., väljer jag dock att använda denna signatur och inte skriva ut något namn.
- 78 Flera av dessa ”stora, starka karlar” har vi dessutom sett svikta betänkligt enligt en traditionell (sexual)moralisk kodex, vilket gör att ”redbarheten” i detta avseende förefaller högst osäker.
- 79 Visan ”Min soldat”, från vilken citatet ”någonstans i Sverige” är hämtat, både förminskar och underordnar kvinnorna i det nationella projektet. Här hittar vi formuleringar som: ”I givakt vi måste stå/vi kvinnor små/för våra gossar blå” (texten hämtad från <https://lyricstranslate.com/sv/ulla-billquist-min-soldat-lyrics.html>, 3/11 2021). Inom parentes kan nämnas att de flesta beredskapssoldater av båda könen har gråa uniformer. Själva visan brukar främst förknippas med Ulla Billquists framföranden under beredskapstiden.
- 80 Ruth Stjernstedt: ”Kvinnoberedskap i orostid” i *Kvinnogärning för land och folk*, Stockholm 1943, s. 200. Tillströmningen av lottor talar också sitt tydliga språk: vid krigets slut finns 110 000 lottor i Sverige (Ruth Stjernstedt: *Kvinnor och försvar*, Stockholm 1945, s. 61).
- 81 Ruth Stjernstedt: ”Kvinnorna och den civila försvarsberedskapen” i *Sveriges kvinnliga beredskap*, red. Stig M. H:son Björkman, Stockholm 1942, s. 8. Ifråga om mödrarollen visar även Birgit Key-Åbergs artikel om luftskydd i samma volym på något liknande som Stjernstedts inledning: kvinnor med ”smättingar” får inte delta i luftskyddet (Birgit Key-Åberg: ”Försäkringskvinnornas luftskyddskår” i *Sveriges kvinnliga beredskap*, red. Stig M. H:son Björkman, Stockholm 1942, s. 85).
- 82 Stjernstedt a.a. 1942, s. 8, min kursiv.
- 83 Ibid.
- 84 Stjernstedt a.a. 1945, s. 70.
- 85 Ibid.
- 86 Ibid.
- 87 Här kan noteras att könstabus kring det sista manliga yrkesmonopolet i Sverige hävs först 1989, då kvinnor får tillgång till alla stridande befattningar inom svensk militär (Fia Sundevall: *Det sista manliga yrkesmonopolet. Genus och militärt arbete i Sverige 1865–1989* (diss.), Göteborg & Stockholm 2011).
- 88 Sundevall a.a. 2011 samt ”Tornsvalor och sothöns. Försvarsfrivilliga beredskapsarbetare i andra världskrigets Sverige” i *Sömmerskor, tornsvalor och soldater. Kvinnors försvarsarbete i Sverige sedan första världskriget*, red. Klas Kronberg, Stockholm 2016. I det följande bygger min presentation på Sundevalls studier. Här vill jag också påpeka att beväpnade kvinnor i sig inte är en nyhet historiskt sett. För att nämna ett par exempel: den ikoniska Jeanne d’Arc diskuteras i Bethke Elshains *Women and War* (se Bethke Elshain

- a.a.) och det finska Röda Gardet under finska inbördeskriget 1918 behandlas i Juha Silta-las ”Röda Gardets kvinnor” i *Historisk Tidskrift för Finland* nr 1 1996.
- 89 Detta skiljer dem från till exempel norska, finska, brittiska och nordamerikanska kvin-nor inom militär verksamhet, som enligt Sundevall inte får använda vapen i självförsvaret (Sundevall a.a. 2011, s. 68 f). I Storbritannien får kvinnorna göra allt *utom* att avlossa skotten: de ställer in sikten mot tyskarnas plan, men därefter tar mannen över (Stjernstedt a.a. 1945, s. 20; D’Ann Campbell: ”Women in Combat. The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union” i *The Journal of Military History* nr 3 1993). Vad gäller de finska lottorna finns dock samtida exempel som talar ett annat språk. Ett sådant är Sven Stolpes ”Kvinnorna vid fronten” i textsamlingen *I smältdegegnen* som visar att kvinnorna har vapen för detta syfte (Sven Stolpe: *I smältdegegnen. Inlägg och skisser*, Uppsala 1941). Sundevall tar själv upp ett samtida exempel i sin senare studie från 2016 där en kvinnlig skyttechef i en artikel från 1943 säger: ”[V]i vet från Finland att luftbevakarskor *måste* kunna skjuta” (citerad hos Sundevall a.a. 2016, s. 70, kursiv i originalet).
- 90 Sundevall a.a. 2011, s. 64.
- 91 ’Pinuppa’ vill jag dock beteckna som extraordinärt i sammanhanget eftersom det överhuvudtaget inte, inte heller med en bildlig överföring, kan knytas till själva insatsen, det vill säga att köra och underhålla militärens lastbilar.
- 92 Sundevall a.a. 2011, s. 73.
- 93 Overud a.a. s. 151.
- 94 Denise Riley: ”Some Peculiarities of Social Policy concerning Women in Wartime and Postwar Britain” i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Randolph Higonnet m.fl., New Haven & London 1987, s. 260 f, kursiv i originalet.
- 95 Jannes är en välkänd journalist i samtiden, dessutom redaktör i tidningen *Vi* där hon arbetar 1936–1967 (Elly Maria Jannes, www.skbl.se/sv/artikel/EllyJannes, *Svenskt kvin-nobiografiskt lexikon* (artikel av Gunnel Furuland), hämtad 24/9 2020). Jannes skriver också en roman under 1940-talet, *Detta är mitt enda liv* (1944), som har en funktions-nedsatt kvinna som huvudperson.
- 96 Elly Jannes: *Människor därute. Ögonblicksbilder från Europa 1945/46* (Stockholm 1946), s. 180 f, kursiv i originalet.
- 97 Jannes a.a. s. 181.
- 98 Kate Millett: *Sexualpolitiken*, Stockholm 1971 (1970).
- 99 Alva Myrdal: ”Vinst eller förlust för kvinnorna?” med underrubriken ”Alva Myrdal sän-der ett Cassandrabrev över Atlanten” i *Idun* nr 22 1942 (hädanefter 1942a). För exem-pel på Alva Myrdals artiklar under kriget, se Ingvar Svanberg & Mattias Tydén: *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945*, Stockholm 2005 (3:e uppl.).
- 100 Med tanke på att Cassandra trots sin förmåga att blicka in i framtiden också pålades förbannelsen att inte bli trodd, känns användandet av denna figur i detta sammanhang en smula dubbelt.

- 101 Alva Myrdal: *Stickprov på Storbritannien*, Stockholm 1942 (hädanefter 1942b), s. 51 och 54 samt Stjernstedt a.a. 1945.
- 102 Myrdal a.a. 1942b, s. 53. Myrdal rapporterar om ett lagförslag om mobilisering av kvinnor mellan 20 och 30 år som kan ändra på detta förhållande och som sedan också går igenom som lag i december 1941 för, observera, ogifta kvinnor, vilket blir ännu ett exempel på hur nationen 'skyddar' kvinnor, i detta fall gifta, som sitt reproduktiva käril. Att ogifta kvinnor skulle kunna vara mödrar tas inte med i beräkningen (Lucy Noakes: *Women in the British Army. War and the Gentle Sex 1907–1948*, London 2006, kapitlet ”The Gentle Sex’. The ATS in the Second World War”).
- 103 Myrdal a.a. 1942b, s. 54.
- 104 Myrdal a.a. 1942b, s. 51.
- 105 Plain a.a. 1996, s. 28, kursiv i originalet. I ett enligt min uppfattning ganska typiskt exempel på litteraturvetenskaplig 1990-talsforskning, inspirerad av lacaniansk psykoanalys, talar Plain om kvinnors utanförskap i den symboliska ordningen och att de under krig förutsätts härma maskulinitet. Med det psykoanalytiska utanverket avlägsnat kan tankegången föras över mer allmänt till forskjutningar av femininitet under krig och konflikt.
- 106 Anna Krylova: *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*, kapitel 4: ”New Gender Landscapes for the Army. From Grassroots Enlistments to the State-Run Mobilizations of 1942–1945”, Cambridge & New York 2010. Av de 520 000 kvinnor under åren 1942–43 som är aktiva i fält är cirka 120 000 stridande inom ”mechanized, highly specialized and high-tech combat: as machine gunners, mortar operators, snipers, frontline combat engineers, antiaircraft field fighters, artillery women, pilots, tankers, and junior combat officers” (Krylova a.a. s. 169). Om hela perioden 1942–45 tas med i beräkningen är mer än 900 000 kvinnor i Sovjetunionen aktiva i fält.
- 107 Campbell a.a. s. 319, min översättning.
- 108 Femininitet som (eventuellt) fredlig kommer att diskuteras utförligt med hjälp av andra romaner i kapitlet ”Pacifismer, våld och antivåld”.
- 109 Analysen av Tibells *Vanlig historia* har tidigare publicerats i en delvis annan form. Se Kristin Järvstad: ”Kön och sex under beredskap. Skönlitterära representationer av maskulinitet och femininitet i svenskt 1940-tal” i *Plats för makt. En vänbok till Monika Edgren*, red. Ulrika Holgersson & Helena Tolvhed, Göteborg & Stockholm 2018.
- 110 Denna pseudonym avslöjas först 10 år senare när Tibell ger ut sin andra roman, *Kvinnan och skuggan* (1954) (Torsten Michanek: ”Göteborgsförfattare: Johanne Ström” i *Göteborgske Spionen* nr 3 1955).
- Bland andra följande recensenter kommenterar Tibells impressionistiska och psykologiskt träffsäkra prosa med dess originella bilder: Martin Strömberg: ”Kvinnor och kriser” i *Stockholms-Tidningen* 28/10 1944; H.S-m: ”Fem författarinnor” i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 5/12 1944; A. R.: ”Vanlighistoria på ovanligt sätt” i *Morgon-Tidningen* 6/12 1944. Genomgående framhålls Tibell som en begåvning, även om det också talas om risk för manér med hennes stil, som hos Walter Dickson: ”Tre debutanter” i *Ny Tid* 14/12 1944 och Hugo Kamras: ”Vanligt och ovanligt” i *Aftonbladet* 19/10 1944.

- 111 Olle Thörnvall: "En flicka från landet" i författarens *På och utanför kartan. Essäer*, Lund 2006.
- 112 Dessa verk behandlar en beredskap som får betraktas som traditionell eftersom den utgår från nationen som konstruktion, även om beredskapen också kan inkludera stöd för de utsatta grannländerna. Det är också en sådan som Thörnvall åsyftar. Sedan finns en rad andra exempel på romaner med kvinnliga huvudpersoner som rör sig bortom denna form av beredskap, och dessa diskuteras i kapitlen "Transnationell beredskap?", "Den ideologiske fienden" samt "Pacifismer, våld och antivåld".
- 113 Denna historia får djupt tragiska undertoner då Kristina utsätts för en våldtäkt av sin före detta partner. Den diaboliske förövaren ger beredskapssoldaten, som huvudpersonen umgås med, intrycket av att det handlat om en frivillig sexuell samvaro från Kristinas sida, vilket underminerar hennes relation med beredskapssoldaten. Våldtäkten leder i sin tur till att Kristina gör flera självmordsförsök. Beredskapen blir bokstavligen räddningen för henne – en flyktmöjlighet undan den älskade och någonting nytt.
- Även i Greta von Schoultz *Kalla honom Viktor!* (1943) tänker den kvinnliga huvudpersonen på luftbevakningen som en tillflykt, i detta fall undan sysslöshet, vilket pekar på att tillvaron i uniform kan fungera åtminstone som en tillfällig lösning på olika problem för de fiktiva kvinnorna. Denna roman kommer att diskuteras i kapitlet "Transnationell beredskap?".
- 114 Švejk är huvudpersonen i Jaroslav Hašek's *Den tappre soldaten Švejk*, utgiven på svenska år 1930, en antimilitaristisk roman där den godhjärtade dumbommen Švejk avslöjar militarismens absurditeter. I Tibells roman finns förutom Švejk en figur kallad "nittiätt Karlsson", ett smeknamn som är hämtat från den svenska seriefiguren 91:an Karlsson. Serien börjar ges ut 1932 och handlar om den godmodige beväringen Karlsson och hans tillvaro på logementet.
- 115 Gunnar Orrling: "Ung tragedi" i *Sydsvenska Dagbladet* 10/12 1944.
- 116 I. H.: "Trevare" i *Dagens Nyheter* 9/10 1944. I. H. står sannolikt för Ivar Harrie, verksam som kulturredaktör vid *Dagens Nyheter* 1940–44.
- 117 Klasstrukturer gör sig dock stundtals gällande. Så till exempel använder en person från överklassen en annan, ett butiksbiträde i det civila, som passopp.
- 118 Samtidigt finns glimtar av intresse för en militär kunskap hos huvudpersonen, som då hon vill lära sig att hälsa på befäl på ett korrekt sätt eller när hon pluggar flygplanstyper.
- 119 Huvudpersonens blick förmedlar dock att dansen handlar om ett konstnärligt uttryck, tillkommen i "ett slags trance" från Jeppas sida (s. 226).
- 120 Sundevall a.a. 2011 samt a.a. 2016.
- 121 I. H. a.a.
- 122 Det finns också en rad nazistiska eller nazistiskt influerade mansfigurer i svensk 1940-talslitteratur som alla drivs av ett starkt maktbegär. Dessa kommer att analyseras i kapitlet "Den ideologiske fienden".
- 123 Lottor, även de med högre rang än manliga militärer, är också underordnade män i beredskapstidens Sverige (Sundevall a.a. 2011). Även Myrdals samtida *Stickprov på Storbritannien*, som rapporterar från kvinnornas verksamheter under andra världskriget i Stor-

britannien, visar på något motsvarande: här behöver män inte göra honnör för kvinnliga officerare.

124 Eduards a.a.

125 Detta ska även relateras till de självmordsförsök huvudpersonen gjort innan hon blir luftbevakare.

126 En slående likartad metaforik har jag funnit i Gurli Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna* (1945), men denna gång med explicit hänsyftning på tyskarna: huvudpersonen Katie Bremer ”förvånade sig över att inte den stackars misshandlade jordskorpan riste på sig och skakade dem [tyskarna] av sig som löss” (93). Kritiken mot kriget, som endast är momentan hos Tibell, kommer att diskuteras vidare med hjälp av andra verk i kapitlet ”Pacifismer, våld och antivåld”.

127 Detta tomrum vill jag sätta i relation till kvinnliga prosaförfattares produktion i svenskt 1940-tal i stort: det är endast undantagsvis som samkönade förhållanden mellan kvinnor figurerar. Liv Saga Bergdahl diskuterar i *Kärleken utan namn. Identitet och (o)synlighet i svenska lesbiska romaner* (diss., Umeå 2010), det lesbiska passionsmordet i Dagmar Langes *Mördaren ljuger inte ensam* (1949), som utgör ett intressant undantag i 1940-talets litteratur. Annars är Ebba Richerts *Skilsmässa* (1949) och Ester Lindins *Tre blommiga täcken* (1946) de enda exempel jag funnit som skildrar ett övergående och oroande intresse mellan två kvinnliga gestalter (Richert) eller en övergående relation, där den helt unga huvudpersonen blir förförd av en äldre kvinna och intresset för andra kvinnor aldrig återkommer (Lindin). Hos Lindin är dock skildringen av det sexuella förhållandet explicit, även om den förförande parten framställs som en avvikelse, tydligt maskulin i utseende och klädsel. I Ann Mari Falks *Lätta livets bördor* (1950) har huvudpersonen, en ung flicka, en lesbisk väninna som är intresserad av henne, känslor som dock huvudpersonen aldrig besvarar. För en diskussion av tidigare decenniers litteratur om homosexuella kvinnogestalter och förhållanden, se till exempel Bergdahl a.a.; Eva Borgström: *Berättelser om det förbjudna. Begär mellan kvinnor i svensk litteratur 1900–1935*, Göteborg & Stockholm 2016; Järvstad a.a. 2008; Kristina Fjelkestam: *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige* (diss.), Eslöv 2002.

128 Landstormarnas klassmärkta kroppar beskrivs med en betydligt mer sympatiserande blick från berättarinstansens sida, nära huvudpersonens perspektiv. På en danstillställning mellan de kvinnliga beredskaparna och en grupp hemvärnsoldater riktas en klar-synt, men ändå medkännande blick med en tydlig klassaspekt mot dessa män, kroppsligt medfarna och äldre. Huvudpersonen finner även en av männen tilldragande på grund av att han har vissa likheter med hennes älskade.

129 Dessutom introduceras Larsson som sömmerska och regissörsfru i artikeln. Att hon kallas ”svensk radioförfattarinna” beror på att en ”kriminalkomedi” av hennes hand ska spelas upp i radio (”Baltisk balettflicka blir radioförfattarinna” i *Expressen* 15/2 1946, ingen författare angiven).

130 Larsson är gift med regissören Börje Larsson, därav möjligen baksidestextens påstående om att ett känt manligt namn i filmvärlden står bakom boken, vilket säkerligen också är tänkt att fungera säljande. I artikeln från 1946 anges även att *Kurirplan nödlandar*

haft formen av ett filmmanus, men att filmbranschens känslighet för aktuella händelser gjort att manuset blev ointressant då kriget tog slut, varpå det omarbetades till en roman av Larsson. *Kurirplan nödlandar* dyker dock så småningom på nytt upp i filmisk form, omvandlad till *Främlingen från skyn* (1956), med Larsson som manusförfattare (*Svensk filmdatabas*, sökord Linda Larsson, sökdatum 20/2 2020).

- 131 Jison: "Englandsfarare och spioner" i *Ny Tid* 12/12 1945.
- 132 H.: "Beredskapstös" i *Morgon-Tidningen* 6/9 1945.
- 133 Sundevall a.a. 2011. Även Tibells Kristina, som uppenbart njuter i sitt torn under sommarens vaktpass, halvsover långa stunder.
- 134 Jannes a.a. s. 180.
- 135 Plain a.a. 2015, s. 180. Plain lyfter även fram att också biofilm från perioden direkt efter andra världskriget visar hur kvinnors sfär än en gång blir den privata, till exempel genom att kvinnor i uniform osynliggörs.
- 136 Iris Marion Young: "Den maskulina beskyddarlogiken. Reflektioner över den rådande säkerhetsstaten" i författarens *Globala utmaningar. Krig, självbestämmande och global rättvisa*, Hägersten 2009 (2007).
- 137 Se till exempel Mikael af Malmborg: *Neutrality and State-Building in Sweden*, Basingstoke & New York 2001.
- 138 Se till exempel Mikael Byström: *En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlännningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*, Stockholm 2006.
- 139 Även i Hertzman-Ericsons novellsamling *Ankan och påfågeln* (1944) finns ett par noveller som har en tydlig beredskapsproblematik enligt min öppna definition, men som jag angav i introduktionen har jag valt att koncentrera mig på romaner.
- 140 Här kan exemplifieras med Ivan Oljelund: "Fyra herrar" i *Stockholms-Tidningen* 14/10 1943; V.N.: "En redlig man" i *Svenska Dagbladet* 9/12 1943; Nils Beyer: "Den lille kamrerns storhet" i *Social-Demokraten* 11/10 1943; G.J.: "Gamle kamrern och friheten" i *Sydsvenska Dagbladet* 8/1 1943 samt Karin Karling: "Svensk vardag" i *Göteborgs-Posten* 25/10 1943.
- 141 Karling a.a.
- 142 *En hand i min* ges ut hösten 1943, då bevakningen av restriktionerna har lättat något eftersom Tyskland inte längre är självklart överlägset i kriget. Detta kan ha bidragit till författarens öppenhet. I de två följande kapitlen, "Transnationell beredskap?" och "Den ideologiske fienden", kommer jag att föra en diskussion kring tryckfrihetspolitiken i relation till två romaner utgivna hösten 1942 när situationen ser annorlunda ut.
- 143 Hos Egerström-Holtmark kontrasteras den kvinnliga huvudpersonens syn på krig tydligt med den manliga huvudpersonens, barnens far. Hans svar på hennes ångest och gråt över alla barn som blir offer i kriget är enbart: "Är det bara därför du gråter? Var inte dum, Eva lilla! [--] Krig har det alltid varit och kommer alltid att bli, det hör till ordningen i världen. Lugna dig nu!" (s. 356). Den särartssyn på feminin kontra maskulin inställning till våld och krig som denna roman ger uttryck för kommer att behandlas i

kapitlet "Pacifismer, våld och antivåld". Egerström-Holtmark ger ut fyra romaner till under 1940-talet, *Man faller så lätt – också en sheikroman* (1943), *Nästa – Uppsala*. *Ett reportage* (1944), *Oasens hemlighet* (1944) och *Kärlekens blå rosor* (1944), de två sistnämnda under pseudonymen Claude van Norden. Edqvists *Hjärtat söker nödhamn* kommer att analyseras i kapitlet "Pacifismer, våld och antivåld".

- 144 Ett annat verk som tangerar denna problematik är Oléhns *Var det värt allt detta?* där den kvinnliga huvudpersonens make handlar mycket med Tyskland under kriget, vilket väcker obehagskänslor hos henne.
- 145 Wiktorsson a.a. s. 104.
- 146 Se till exempel Malmberg a.a.
- 147 Konstnärens dotter hyser dock inte samma beundran för Mussolinis Italien som sin far: vid ett senare tillfälle, efter faderns bortgång, kommer hon till Sverige med avsikt att stanna och huvudpersonen, som träffar henne, ser henne som en person med en helt annan resning än fadern, en "dam" (149), underförstått på grund av hennes motsatta politiska syn.
- 148 Rudyard Kiplings roman *Kim, hela världens lille vän* utkommer 1901. Denna har setts som ett av Kiplings mindre koloniala verk eftersom huvudfiguren placeras mellan västerländsk och indisk kultur. Se till exempel Bernt Olsson & Ingemar Algulin: *Litteraturens historia i världen*, Stockholm 1999 (1990).
- 149 Detta humanistiska perspektiv finner Landgren även hos en författare som Pär Lagerkvist under 1930- och tidigt 1940-tal, förknippat med det som vid denna tid betraktas som västerländska värden och kultur, grundade i individens frihet och "erkännandet av människans värde i och för sig" (citrat från Lagerkvists *Den knutna näven* (1934) i Landgren a.a. s. 145).
- 150 Gurli Hertzman-Ericson: "En översikt av tryckfriheten i Sverige" i *Sveriges författareförening. Minnesskrift utgiven till dess femtioårsjubileum den 23 april 1943*, red. Yngve Hedvall, Stockholm 1943.
- 151 Louise Drangel: *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935–1945*, Stockholm 1976, s. 187.
- 152 Ibid.
- 153 Gurli Hertzman-Ericson: "Ett vanskött arv" i Ida Malmström m.fl.: *Förnyelse. Radikala Landsföreningens skriftserie* nr 3 1944.
- 154 Citat från försättsblad till Ida Malmström m.fl.: *Förnyelse. Radikala Landsföreningens skriftserie* nr 3 1944. För partiprogrammets punkter, se Drangel a.a. s. 273, not 91.
- 155 Hertzman-Ericson a.a. 1944, s. 8 f.
- 156 Hertzman-Ericson är även skribent i tidningen *Trots allt!*, ett av de tydligaste antinazistiska organen i svensk press under krigstiden, samt aktiv – även som talare på offentliga möten – i förbundet Kämpande Demokrati, bildat i december 1939 och nära knutet till *Trots allt!*. Förbundet fokuserar asylpolitik och antinazistisk opinionsbildning och har, liksom *Trots allt!*, en stark arbetarklassappell (Drangel a.a.).

- 157 Wiktorsson diskuterar hur neutraliteten blir en ”produktiv kraft” för Johnson och hur detta verk ”föds [...] som en litterär kommentar till neutralitetsbegreppet” (Wiktorsson a.a. s. 38 och 40).
- 158 Eyvind Johnson: *Grupp Krilon*, Stockholm 1941, s. 533.
- 159 Herman Kihlman: ”Nej till våldet” i *Ny Tid* 6/12 1943.
- 160 Oljelund a.a. 1943 och H. P. M.: ”Kärleken contra familjen” i *Folklig Kultur* nr 9 1943. Karling talar i sin tur om ett ”varmt och förstående kvinnohjärta” som står bakom romanen (Karling a.a.), signaturen H.S-m om en ”ovanligt helhjärtad kvinnlig hyllning till den själens adel, som också en gammal, sliten man kan äga” (H.S-m: ”Tre romaner” i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 23/10 1943).
- 161 Uppropet kommer till med anledning av Krimkriget (1853–56) och riktas till (kristna) kvinnor globalt. Den feministiska pacifismen återkommer jag till i kapitlet ”Pacifism, våld och antivåld”.
- 162 Också för denna roman får författaren positiv kritik för sin människoskildring och ”säkra berättarkonst” (Elof Ehnmark: ”Svensk prosadiktning 1945” i *Svensk Tidskrift* 1946, s. 62). Liksom ifråga om *En hand i min* finns även exempel på hur författaren könas av anmälarna: recensenten i *BLM* skriver om en ”klok och luttrad kvinna som talar, en som hållit sitt hjärta brinnande”, med anspelning på titeln. Enligt samma kritiker står författarens ”mogna kvinnliga väsen” nära träden (!), vars årsrytm läsaren får följa i boken och som blir symboler för ”livet som överlever allt, både skilsmässor och världskrig”, ett ömdöme som förefaller knyta den kvinnliga författarens skapande till ett slags återfödelsens urkälla (Lars Englund: ”Att överleva” i *Bonniers Litterära Magasin* nr 10 1945, s. 885). Ingrid Arvidsson i sin tur feminiserar arbetet bakom romanen genom att länka till Hertzman-Ericsons hobby – som enligt recensenten består i att virka dalaspetsar – och placerar romanen med referens till denna hobby som ett ”gott och gediget handarbete” (Ingrid Arvidsson: ”Studier i blont” i *Aftonbladet* 14/11 1945).
- 163 Mikael Byström: *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*, Stockholm 2012, samt Byström a.a. 2006. Ulf Mörkenstam lyfter också upp detta fenomen i relation till 1920-talets politiska debatt i sin artikel ”Önskvärda och icke önskvärda folkelement’. Den normativa argumentationen i svensk invandringspolitik 1900–1950” i *Historisk tidskrift för Finland* nr 3 2006: ”kvinnor är fullständigt frånvarande”, konstaterar han (Mörkenstam a.a. s. 305).
- 164 Intrycket av att detta är en verksamhet för kvinnor förstärks av att Erik Lundholms fru Jane i *En hand i min* också är engagerad i att hjälpa flyktingar. Hon utför bland annat pappersarbete och uppsöker olika myndigheter för deras räkning.
- 165 Eduards a.a.
- 166 Maija Runcis: ”Historikerna, experterna och steriliseringarna av resanderomer” i *Kunskapens tider. Historiska perspektiv på kunskapssambället*, red. Annika Sandén & Elisabeth Elgán, Stockholm 2016. I Hertzman-Ericsons text används tidens vedertagna uttryck för resande. Generellt i studien ersätter jag begrepp som är kontaminerade av sin rasistiska och koloniala historia och som förekommer i mitt litterära 1940-talsmaterial

- med omskrivningar (n-ordet, z-ordet) eller med beteckningar som är accepterade inom grupperna som berörs (resande, romer).
- 167 Detta påpekas också av Elob Ehnmark i hans samlingsrecension av svensk prosa från 1945, liksom att Hertzman-Ericson tidigare skrivit en roman kallad just *Domaredansen* (1941) (Ehnmark a.a. 1946, s. 61).
- 168 Se till exempel *Ringlekar på Skansen*, Stockholm 1908, s. 27 och *Traditioner af Swenska Folk-Dansar. 4:de häftet*, Stockholm 1815, s. 20.
- 169 Vi kan här jämföra med Liljas *Ovädret drar förbi*, där hatet blir ett adelsmärke ur den manliga huvudpersonen Kajs perspektiv: "Människor, som inte kunde hata, var djupt omoraliska. De saknade rättfärdighetskänsla" (s. 312). För Kaj måste de ockuperade ländernas invånare vara uppfyllda av hat.
- 170 Detta kan enligt Ehnmark härledas till ett bibelord i Uppenbarelseboken som fördömer "de ljumma" (Ehnmark a.a. 1946, s. 61). På samma linje befinner sig Hertzman-Ericson som författare eftersom hon inte kan vara "bekvämt neutral" (Ehnmark a.a. 1946, s. 62).
- 171 Här blir också klass viktigt: trädgårdsmästaren som Mme Francillon arbetar hos anförtror hon sig inte åt. Hon ser honom som en enklare person som inte kan förstå hennes känslor och upplevelser på samma sätt som Katie Bremer, som är stadigt förankrad i medelklassen.
- 172 Följderna av tortyr får vi också möta i Birgit Key-Åbergs *Jubla, du ofruktsamma ...* Detta sker när huvudpersonen Vivian betraktar en fransman som tar ett bad i en sjö utan att vara medveten om att någon ser honom. Vivian har tidigare frågat sig varför han alltid bär handskar och får nu svaret: "Hela hans rygg var ju alldeles förstörd. Grova ränder som rep korsade härs och tvärs. [...] Han hade doppat sig, nu kastade han tillbaka håret och strök det med sina bara händer ... hon såg nu också fingrarna. Naglarna hade slitits av. Det var samme fransman hon sett leka med barnen, men som alltid dragit sig från det större sällskapet. Nu förstod hon handskarna" (s. 287, punkter i originalet).
- 173 Uffe Østergård: "The Geopolitics of Nordic Identity. From Composite States to Nation States" i *The Cultural Construction of Norden*, red. Øystein Sørensen & Bo Stråth, Oslo 1997. Som uttryck för nordism kan till exempel räknas den svenska nationalsången från 1844, som tydligt framhäver Norden, inte Sverige, och Nordiska museet som grundas 1873.
- 174 Observera dock att denna självklara samhörighet får allvarliga törnar ur grannländernas synvinkel då nationen Sverige till stor del förhåller sig passiv inför de övriga nordiska länderna under ockupation (Norge, Danmark) och krigsdeltagande (Finland) (Byström a.a. 2006).
- 175 Byström a.a. 2006, s. 80.
- 176 Ibid. Stöttestenen blir dock, som jag nämnde i kapitlets inledning, den officiella neutraliteten. Självbilden som neutral nation rubbas genom eftergifterna mot Tyskland. Det nationella självförtroendet, inte minst i förhållande till de nordiska grannationerna, måste återupprättas efter kriget, vilket sker genom att bygga en image av Sverige som ett humanitärt land (Byström a.a. 2006). Hjälpen kommer också särskilt att riktas mot de

nordiska länderna, vilket visar på behovet både av goodwill i relationen till grannationerna och tanken om den nordiska gemenskapen som fortsatt kraftfull.

- 177 Byström a.a. 2006, s. 246.
- 178 Byström a.a. 2006, s. 81.
- 179 Byström a.a. 2006.
- 180 Byström a.a. 2006, s. 112. Jag kommer att föra en diskussion kring synen på (svensk)judiskhet och främlingskap i svensk 1940-talsfiktion i kapitlet ”Transnationell beredskap?”.
- 181 Landgren a.a. s. 79 och 103.
- 182 Landgren a.a. s. 81.
- 183 Landgren a.a. s. 103.
- 184 Fru Reders syn är dock inte helt konsekvent framställd eftersom hon också får presentera normmännen som helhet som ett hjältefolk: det kan finnas olika grunder för deras oviljighet till anpassning – vissa motspänstiga flyktingar behöver lära sig att tjäna sitt land medan oppositionen hos andra beror på frihetsbehov – men sammantaget bildar de ”ett bålverk som tyskarna kan få stånga av sig hornen mot” (s. 244).
- 185 Ivar Harrie: ”Måna om berättaryrket” i *Expressen* 8/11 1945.
- 186 Englund a.a. s. 885.
- 187 Det blir också en dansk flyktingfamilj, där föräldrarna varit politiskt engagerade, som vi får möta i *Kvarnlyckan*.
- 188 F. S.: ”De ofruktssamma livsuppgift” i *Morgon-Tidningen* 6/11 1945.
- 189 H. Hj–n.: ”Tre författarinnor” i *Ny Tid* 19/12 1945.
- 190 Key-Åberg a.a. 1942.
- 191 Också detta blir ett uttryck för en starkt nordistisk tanke, som dock även handlar om en kompensation för Sveriges försiktiga hållning under finska vinterkriget vintern 1939–1940. Historikern Ann Nehlin utforskar hur det hon kallar ”godhetsimperativet” utvecklas i omhändertagandet av de finska barnen som ett sätt för svenskarna att reparera sin skamfilade relation till det finska folket. Se Ann Nehlin: ”Den goda viljans ambassadörer. Finska barns möten med stockholmarna under andra världskriget” i *Tillfälliga stockholmarna. Människor och möten under 600 år*, red. Ann Göthlin & Marko Lamberg, Stockholm 2017 (hädanefter 2017a) samt ”Building Bridges of Trust. Child Transports from Finland to Sweden during the Second World War” i *War & Society* nr 2 2017 (hädanefter 2017b).

En samtida skrift, *Med 40.000 finska barn i Sverige. En folkvandring i smått*, redigerad av Elsa Bruun med flera (Helsingfors 1943), beskriver organisationen av verksamheten kring de finska barnen och följer dessa från ankomst till hemresa, i ett par fall även efter hemkomsten. Siffran 40 000 har vid krigets slut vuxit till cirka 70 000 (*Nationalencyklopedin*, finska krigsbarn. www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/finska-krigsbarn (hämtad 1/3 2021)). Det nordistiska syftet även från finskt håll blir tydligt i förordet till *Med 40.000 finska barn i Sverige*: det viktigaste i projektet med krigsbarnen blir ”de intryck och väckelser barnen mottagit under sin vistelse i vårt grannland. De utgöra den

grundval på vilken de [...] skola bygga upp samhörigheten mellan broderfolken och skapa en sann nordisk anda". Bokens omslag finns återgivet på s. 65.

- 192 Balterna som grupp definieras ur huvudpersonens perspektiv som ättlingar till svenskar som "vårdar det svenska rättsarvet", utan att estlandssvenskarna specifikt skrivs fram (s. 272). Denna bakgrund bildar basen för en frändskap som bygger på utseendemässig likhet: blåögdhet och blondhet. De så kallade estlandssvenskarna emanerar från svensk-språkiga invandrare som kommer till Estland med början under medeltiden och senare under perioden 1561–1721, då landet är svensk besittning (www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/estlandssvenskar (hämtad 1/3 2021)).
- 193 De psykologiska aspekterna av denna förflyttning – ibland även i plural – med eventuellt återvändande berörs först 1944 av den svenska Hjälpkommittén för Finlands barn, då en artikel av engelska psykologer hävdar att det är bättre för barnen att stanna i sin hemmiljö, trots kriget, varvid de svenska organisatörerna anger bristen på mat som skäl för förflyttningarna, inte upprätthållandet av goda förbindelser med Finland (Nehlin a.a. 2017 a & b). Nehlin poängterar också den skärande kontrasten till den samtidigt bristande hjälpviljan ifråga om judiska barn.
- 194 Jesaja 54:1 i *Bibeln eller den heliga skrift*, Stockholm 1974 (1917).
- 195 Att dess praktik varken intresserar Vivian eller författaren blir uppenbart eftersom barnet sedan i stort sett försvinner ur skildringen: en pålitlig jungfru träder in och vårdar lille Olav, vilket även visar på den tydliga klassuppdelningen av uppgifterna.
- 196 F. S. a.a. Tore Zetterholm menar att skildringen av huvudpersonens ofrivilliga barnlöshet och hur hon reagerar på och förlöses från detta dilemma "hör till det mest övertygande i boken" (Tore Zetterholm: "Svensk kvinna och kriget" i *Stockholms-Tidningen* 8/12 1945). Även i *Sydsvenska Dagbladets* och *Aftontidningens* anmälningar framhålls huvudpersonens barnlöshet och dess konsekvenser för hennes agerande (h.: "En ständig kamp för harmoni" i *Sydsvenska Dagbladet* 19/11 1945 samt Ingrid Arvidsson: "Moderskap och yrke" i *Aftontidningen* 28/11 1945).
- 197 Se till exempel Byström a.a. 2012.
- 198 Denna flykt från den finska sidan hösten 1944 finns också skildrad i Helmer Linderholms *Hör, skällorna!* (1947), även ur ett flyktingsperspektiv. Se Järvtad a.a. 2018 för analys av denna roman.
- 199 *Nationalencyklopedin*, sökord Tornedalen. www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/tornedalen (hämtad 7/1 2020). Gränsbildningen "skar igenom ett enhetligt kulturområde" enligt *Nationalencyklopedins* artikel.
- 200 Pia Laskar: "Den finska rasen och görandet av svenskar" i *Ras och vithet. Svenska rasrelationer i går och i dag*, red. Tobias Hübinette, Lund 2017, s. 72.
- 201 Laskar a.a. s. 91.
- 202 Kritiska blickar riktas visserligen i texten mot huvudpersonen, både av en tidigare manlig arbetsgivare och av henne själv, på grund av hennes bekvämlighet och naivitet, i hög grad betingade av hennes medelklassstillhörighet, men vithet förblir den outtalade och icke-ifrågasatta normen.

- 203 Alving och Braathen är korrespondenter för *Dagens Nyheter*, Ljungström för *Svenska Dagbladet*. Ljungström rapporterar även från det finska så kallade fortsättningskriget år 1944. För en diskussion av dessa krigsreportage, se Lundgren a.a.
- Inger Larsson har skrivit om Trolles journalistiska verksamhet och även gått igenom prosaverken kopplat till hennes biografi i artikeln ”Jag är örnen! Om journalisten och författaren Elsa af Trolle” i *Presshistorisk årsbok 2007*, red. Ellinor Melander, Stockholm 2007.
- 204 *Morgon-Tidningens* kritiker ”fascineras bitvis” av kärleksdramat (–a.: ”Erotisk gangster” i *Morgon-Tidningen* 22/12 1948). Recensionerna i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* samt *Dagens Nyheter* är mycket negativa (Coco: ”Lilla söta Alda” i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 10/12 1948; B. O.: ”Elinor Glyn i atomäldern” i *Dagens Nyheter* 16/12 1948). I *Expressen* får romanen mer av ett omnämnande och sedan återges några citat ur baksidestexten, i kritiskt syfte (A. B–u: ”Satan” i *Expressen* 8/12 1948).
- 205 Även nervpåfrestningarna i vardagen noteras – Alda mår till exempel dåligt av den ständiga mörkläggningen, den som också kommer ”alla blommor i hemmen att blekna, tyna bort och dö” (140).
- 206 I Trolles artikel ”Ryssarna bomba vårt tåg” i *Vecko-Journalen* (nr 1 1940) får läsaren också följa en tågfärd där passagerarna vid flera tillfällen måste fly från tåget för att undvika attacker från luften.
- 207 Här framhålls stundtals även en schablonartad finskhet i utseendet: kvinnornas ”breda ansikten” är ”fullständigt uttryckslösa” (s. 125), en karakterisering som känns igen från Key-Åbergs *Jubla, du ofruktsamma*
- 208 Leffler a.a. Här måste dock en reservation tillfogas kring tidpunkten för utgivningen av dessa romaner av Björnberg: endast en, *Tistel och törne* (1949), är med säkerhet publicerad på 1940-talet medan övriga – *Kärlek i fred* (1967), *Kärlek i krig* (1968) och *När kärleken segrar* (1968) – kan ha skrivits på 1940-talet men publicerades långt senare (Leffler a.a. s. 135 f).
- 209 En tidigare version av detta kapitel har publicerats i *LIR-journal* (Kristin Järvstad: ”Att vittna om sin tid. Framställningar av antisemitism och förföljdas erfarenheter i svensk 1940-talsprosa” i *LIR-journal* nr 5 2015).
- 210 Mörkenstam a.a. s. 314 (citat från Befolkningskommissionens slutbetänkande 1938). I min fortsatta framställning använder jag, förutom Mörkenstam, Saskia Sassen: *Gäster och främlingar*, Göteborg 2000 (1996); Svanberg & Tydén a.a.; Lena Andersson: ”En innerlig bön att min ansökan måtte bifallas så snart det sig göra låter. Socialstyrelsens utlänningsbyrås attityder och agerande gentemot judiska flyktingar 1938–1939” i *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, red. Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts, Uppsala 2008; Karin Kvist Geverts: *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944* (diss.), Uppsala 2008 (hädanefter 2008a); Karin Kvist Geverts: ”Fader Byråkratius’ rädsla för antisemitism. Attityder mot judiska flyktingar inom Socialstyrelsens utlänningsbyrå” i *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, red. Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts, Uppsala 2008 (hädanefter 2008b); Karin Kvist Geverts: ”A foreign element within the nation. Swedish refugee policy and Jewish

refugees in an international perspective, 1938–1945” i *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, red. Mikael Byström & Pär Frohnert, Lund 2013; Annika Berg: *Den gränslösa hälsan. Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen* (diss.), Uppsala 2009; Lars Olsson: *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*, Lund 1995.

211 Sassen a.a. s. 118 f.

212 2,5 miljoner judar lämnar Ryssland och Östeuropa under denna period (Sassen a.a. s. 120).

213 Mörkenstam a.a. s. 302 och 307 samt Sassen a.a. s. 118.

214 Citerat efter Svanberg & Tydén a.a. s. 91. Efter hand införs dessa lagar även i de annekterade eller ockuperade nationerna, som Österrike och Tjeckoslovakien under 1938 (Lena Andersson a.a.).

215 Både Kvist Geverts och Lena Andersson pekar på att Sveriges roll i detta är omtvistad och refererar till olika åsikter i frågan, där Hans Lindberg i *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck* (1973) och Paul A. Levine i *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–1944* (1998) argumenterar för att Sverige agerade påtryckande för införandet av J-stämpeln, medan Rolf Karlbom i *Sverige trotsar nazismen* (2000) menar att så inte är fallet (Kvist Geverts 2008a; Lena Andersson a.a.).

216 Citerat efter Lena Andersson a.a. s. 105.

217 Kvist Geverts a.a. 2008a samt a.a. 2013.

218 Jag skriver gradvis därför att indelningen enligt Kvist Geverts upphör i Socialstyrelsens offentliga statistik efter Kocks kritik, men inofficiellt finns kvar till åtminstone tidig vår 1944 – här refererar Kvist Geverts till ett PM där judiska flyktingar skiljs ut från övriga och som skickas ut till beskickningar i en rad länder förutom svenska utrikesministern, svenska legationsråd med flera (Kvist Geverts 2008a).

219 Kvist Geverts gör en inträngande analys av hållningen hos två höga tjänstemän på Socialstyrelsens utlänningsbyrå åren 1938–39 genom att analysera deras offentliga skrivelser och tal (Kvist Geverts a.a. 2008b). I avhandlingen *Ett främmande element i nationen* finns delar av samma analys (2008a, s. 248–256). Övriga länder som Kvist Geverts studerar, Storbritannien, Schweiz och Danmark, placerar inte heller judiska flyktingar som politiska (Kvist Geverts 2008a).

220 Svanberg & Tydén a.a. s. 181 ff.

221 Berg a.a. s. 223.

222 Se Svanberg & Tydén a.a., kapitlet ”Ett ohyggligt budskap kommer från Norge. November 1942” för en diskussion kring det nyväckta engagemanget och exemplifieringar från samtida svensk press.

223 Se Svanberg & Tydén a.a., kapitlet ”När de danska judarna flydde över Öresund. Oktober 1943”.

224 Lars Olsson a.a. s. 148.

225 För följande bakgrund används Lena Berggren: *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* (diss.), Stockholm 1999; Kjellman a.a.; Byström a.a. 2006.

- 226 Berggren a.a. s. 58. Birgitta Almgren, som på motsvarande sätt ger en överblick över begreppet ras i det tyska scenariot, poängterar hur begreppet förändras i Nazityskland under 1930-talet: "Det biologiska rasbegreppet spränger de biologiska gränserna och utvecklas till ett mentalt begrepp" (Birgitta Almgren: *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration 1933–1945*, Stockholm 2005, s. 42).
- 227 Kjellman a.a. Detta berördes även i kapitlet "I nationens tjänst".
- 228 Kjellman a.a. s. 54. "Långskallighet" respektive "korts kallighet" mäts enligt ett index där den förra kategorin anses högre stående. I den ingår personer från den nordiska rasen medan bland andra samer och så kallade östbalter ses som tillhöriga den senare (Kjellman a.a. s. 52 ff).
- 229 För steriliseringar i ett svenskt sammanhang, se Maija Runcis: *Steriliseringar i folkhemmet* (diss.), Stockholm 1998.
- 230 Byström a.a. 2006, s. 235. Se även Svanberg & Tydén a.a. s. 61. För citat ur Herman Lundborgs *Rasbiologi och rashygien* (1922), se Svanberg & Tydén a.a. s. 67 f.
- 231 Byström a.a. 2006, s. 235 f.
- 232 Utifrån sitt material menar Byström att det *inte* handlar om hierarkiseringar, något som dock motsägs av hans exempel om hur judiskhet "ansågs väsentligt att antyda när det handlade om brott begångna av judar" (Byström a.a. 2006 s. 236). Eftersom judar även särskilt länkas till ekonomisk brottslighet och till en ohederlig affärsmoral (Byström a.a. 2006 s. 220 ff) ser jag detta som en tydlig hierarkisering kopplad till ras.
- 233 Se till exempel Svanberg & Tydén a.a.
- 234 Dahlberg efterträder Lundborg 1935.
- 235 Gunnar Dahlberg: *Arv och ras*, Stockholm 1940, s. 184.
- 236 Dahlberg a.a. s. 161.
- 237 Dahlberg a.a. s. 175.
- 238 Ibid.
- 239 *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig*, red. Daniel Brick, Stockholm 1943.
- 240 Karin Sjögren: *Judar i det svenska folkhemmet. Minne och identitet i Judisk krönika 1948–1958*, Stockholm & Stehag 2001, s. 65–70.
- 241 Övriga skribenter är Alf Ahlberg, Gunnar Beskow, Harry Blomberg, Hans Botwid, Arvid Brenner, Johannes Edfelt, Anna Lenah Elgström, Emilia Fogelklou-Norlind, Ivar Harrie, Olle Holmberg, Eyvind Johnson, Bertil Malmberg, Harry Martinson, Ture Nerman, Ivan Oljelund, Jeanna Oterdahl, Frida Stéenhoff, Sven Stolpe, Fredrik Ström, Hjalmar Söderberg samt Lydia Wahlström.
- 242 Svanberg & Tydén a.a. s. 69.
- 243 Gunnar Beskow: "Judarna och rasbiologien" i *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig*, red. Daniel Brick, Stockholm 1943, s. 16.
- 244 Beskow a.a. s. 17. Sett till hela inlägget löser dock Beskow svårigen frågan om begreppet ras: han skriver också om rasblandning mellan personer med "så närstående raselement" som judar och "andra européer" som positiv, något som inte är fallet mellan personer som

- har ”mycket vittskilda rastyper, t. ex. européer och japaner” (Beskow a.a. s. 28).
- 245 Margareta Suber: ”Varför har judendomen blivit ett problem?” i *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig*, red. Daniel Brick, Stockholm 1943, s. 93. Detta inlägg får jag anledning att återkomma till då jag diskuterar *Vänd ditt ansikte till mig*.
- 246 Bell: ”Diktaren måste kämpa mot den andliga avtrubningen” i *Svenska Dagbladet* 2/11 1942 (Bell är signatur för Synnöve Bellander (Lundström a.a. s. 399)). Senare hänvisar Suber även i ett par biografiska artiklar till hur andra världskriget väckt hennes medvetenhet om sitt judiska påbrå (Margareta Suber: ”Minnets skamfläckar” i *Vintergatan. Sveriges författareförenings litteraturkalender*, red. Sven Barthel m.fl., Stockholm 1957 samt ”Från mörk nutid” i *Norstedts nyheter* nr 5 1957).
- 247 Bland annat analyseras *Charlie* i Fjelkestams *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer* (Fjelkestam a.a.), Bergdahls *Kärleken utan namn* (Bergdahl a.a.) och Borgströms *Berättelser om det förbjudna* (Borgström a.a.). Detta är en tidig skildring av kvinnlig homosexualitet, men den omnämns av Liv Saga Milton i *Svenskt biografiskt lexikon* som den ”första lesbiska romanen i Sverige” (S Margareta A Suber, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/34673>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Liv Saga Milton), hämtad 2/11 2021) och lite försiktigare av Fjelkestam som skriver att den ”anses vara den första svenska romanen med en lesbisk huvudperson” i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (Siri Margareta Augusta Suber, www.skbl.se/sv/artikel/MargaretaSuber, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Kristina Fjelkestam), hämtad 2/11 2021). Den första romanen med en kvinnlig homosexuell huvudfigur i svensk litteratur är dock Elsa Gilles *Vi stackars kvinnor!* från 1917 (se Järvstad a.a. 2008, kapitlet ”Kärlek och erotik II”). Även Borgström följer min linje (Borgström a.a. s. 65).
- 248 Jag anger här samtidsdelarna i plural eftersom dessa är två i romanen, en inledande och en avslutande, med den historiska delen som mellanparti. Fortsättningsvis diskuterar jag dock samtidspartierna som en enhet.
- 249 Jesaja 41:8 i *Bibeln eller den heliga skrift*, Stockholm 1974 (1917).
- 250 Byström påpekar utifrån pressmaterial från krigstiden hur de svenska judarna förutsätts ta hand om ”sina egna” och att om icke-judiska svenskar gör detsamma ses deras insats som utslag av en ”exceptionell hjälppvilja” (Byström 2006 a.a. s. 115). De judiska församlingarna tackar – exemplen är hämtade från hösten 1943 då de danska judarna flyr till Sverige – de svenska myndigheterna för deras hjälp, vilket Byström ser som utslag av att församlingarna antingen betraktar det som att de har det ”moraliska huvudansvaret” för denna grupp flyktingar eller att det svenska samhället har den uppfattningen (ibid.). För en bredare diskussion av hjälparbetet som utförs av den svenskjudiska gruppen, med särskilt fokus på Mosaiska församlingen i Stockholm, se Pontus Rudbergs avhandling *The Swedish Jews and the Victims of Nazi Terror, 1933–1945* (Uppsala 2015).
- 251 Observera att Jakobs fysiska kraftfullhet och bokstavligen raka hållning även kan ses som en del av ett sionistiskt maskulinitetsideal som vill distansera sig från den stereotypa bilden av den manlige juden från Östeuropas ghetton. Se till exempel Yael Feiler: ”Den nationella diskursens soldat och jag. Om den israeliska kvinnans subjektpositions vara eller icke” i *Den nationella väven. Feministiska analyser*, red. Maria Jansson m.fl., Lund 2010; Beth S. Wenger: ”Construction of Manhood in American Jewish Culture” i *Gender*

and Jewish History, red. Marion A. Kaplan & Deborah Dash Moore, Bloomington & Indianapolis 2011; George L. Mosse: *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, New York & Oxford 1996. Wenger visar dessutom hur det sionistiska idealet även inspirerar judisk invandramaskulinitet i USA från slutet av 1800-talet och framåt: i ett nytt land kan judiska män kasta av sig oket från europeiskt förtryck.

Antisemitiska stereotypiseringar kommer jag att diskutera mer utförligt i avsnittet ”Antisemitismen och dess uttryck”.

- 252 Suber a.a. 1943 s. 93. I romantexten framhålls dock samtidigt de ideala förhållandena för assimilering: den ska ha möjlighet att äga rum över tid och i en miljö där judiskheten inte behöver förnekas. Att detta kunnat ske i Sverige och länder denna nation till heder förstår vi då Nils Ivar uttrycker sin beundran för farbroderns rakryggade personlighet, som han menar kunnat utvecklas i ett svenskt sammanhang.
- 253 När Edvard tänker tillbaka på sin barndom ser han sig också som lik sin judiske far, inte sin icke-judiska mor. Liksom hos fadern apostroferas Nils Ivars judiska utseende i relation till hans intellektualism: när Nils Ivar alltmer gräver ner sig i den judiska litteraturen noterar systemen Anna Nora att han ser mer judisk ut än tidigare.
- 254 Recensenten Mia Leche menar också att dessa två kusiner i Subers roman ”mycket skickligt gjorts till prototyper för två olika riktningar inom svensk judendom” (Mia Leche: ”En roman om svensk judendom” i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 29/10 1942).
- 255 Denna kunskapssyn har kritiserats av bland annat sociologen Ramón Grosfoguel som hävdar att ett epistemiskt våld har utövats inom Europa sedan 1500-talet mot olika grupper – genom kolonialiseringar på olika kontinenter, genom förföljelser av judar och muslimer, genom häxförföljelser – i etablerandet av den vite, kristne mannen som absolut auktoritet inom västerländskt lärande. Detta förstärks ytterligare i och med upplysningen, där den vite mannen intar platsen efter Gud (Ramón Grosfoguel: ”The Structure of Knowledge in Westernized Universities. Epistemic Racism/Sexism and the Four Genocides/Epistemicides of the long 16th century” i *Human Architecture. Journal of the Sociology of Self-Knowledge* nr 1 2013). Grosfoguel använder sitt argument om ”the long 16th century” med dess epistemiska rasism och sexism för att förklara grunden till universitetens kunskapssyn efter västerländsk modell, men detta vill jag vidga till en mer allmän kunskapsdefinition, som i detta skönlitterära exempel där Nils Ivars snäva perspektiv är byggt på en västerländskt definierad kunskapstradition.
- 256 *Nationalencyklopedin*, sökord Hillel (www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/hillel) (hämtad 22/3 2021)).
- 257 Suber a.a. 1943, s. 92.
- 258 Här vill jag också kommentera den inte helt lättbegripliga romantiteln *Vänd ditt ansikte till mig* som har en biblisk anknytning. I den så kallade Herrens välsignelse från 4:e Mosebok 6:24–26 i Gamla Testamentet står bland annat ”HERREN vände sitt ansikte till dig och giv dig frid” (4:e Mosebok 6:26 i *Bibeln eller den heliga skrift*, Stockholm 1974 (1917)). Vare sig titelns anrop – eller möjligen bön – till Herren knyts till den övergripande situationen för den judiska gruppen i romanen eller specifikt till Nils Ivar som karaktär är detta inget som besvaras i texten.

- 259 En viktig skillnad mellan romanen och sakprosetexten föreligger dock: medan frågan om att judar är en minoritet och därför utgör ett problem avfärdas tämligen obestämt av Nils Ivar i *Vänd ditt ansikte till mig*, skriver Suber i *Mot antisemitismen* ett år senare att ett av skälen till "förintelsekriget" – ett mer accentuerat uttryck än det mer allmänna "rashat" som förekommer i romanen – är att judarna betraktas just som en "tillgänglig minoritet" (Suber a.a. 1943, s. 94).
- 260 I. H.: "Inlaga och vittnesmål" i *Dagens Nyheter* 2/11 1942 samt V-y: "Halvjudiskt" i *Arbetaren* 5/11 1942.
- 261 Ragna Aberstén-Schiratzki: "Judeproblemet i svenska romaner" i *Judisk tidskrift* häfte 11 1942, s. 337 f.
- 262 Leche a.a.
- 263 Leche a.a.
- 264 S. O-d: "En bok om judar" i *Ny Tid* 14/11 1942.
- 265 Gestalten Elias återkommer jag till i avsnittet "Antisemitismen och dess uttryck".
- 266 Detta kommenteras i den samtida kritiken: för *Ny Tids* recensent blir lösningen för judiska personer att "hålla fast vid judendomen", men då utskiljs de å andra sidan "obönhörligt" från andra människor som "främlingar" enligt denna kritiker (S. O-d a.a.). Ytterligare en reflektion görs av Hans Botwid, som nyligen lyssnat till en svensk judisk föredragshållare som hävdade att "judarna bör förbli judar": detta "kan anses stödjas" av Subers roman eftersom "halv- och kvartsjudarna" bland karaktärerna hamnar i "ett dubbelt motsatsförhållande, i dubbelt främlingskap" (Hans Botwid: "Judisk tragedi" i *Nya Dagligt Allehanda* 25/10 1942).
- 267 Ytterligare textpassager som stärker min tolkning kommer att diskuteras i avsnittet "Antisemitismen och dess uttryck".
- 268 Zygmunt Bauman: *Auschwitz och det moderna samhället*, Göteborg 1994 (2:a uppl. på svenska, utgavs 1989 på originalspråket), s. 88 och 85. Bauman refererar här till Georg Simmels främlingsbegrepp som utgår från judarnas situation i nationen. Judarna blir i Baumans läsning de som "alltid [var] utanför även när de befann sig innanför" (Bauman a.a. s. 87).
- 269 Däremot tolkas huvudpersonen av omgivningen som en hjälte som gjort allt han förmått för vännen, därav titelns "hjaltegloria" som Bertil är plågsamt medveten om att han inte förtjänar.
- 270 G. W.: "Hjalteglorian som var en börda" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 1/11 1950; G. J.: "Roman av gott märke" i *Sydsvenska Dagbladet* 22/10 1950.
- 271 G. J. a.a.
- 272 Ragna Aberstén-Schiratzki: "Nya böcker" i *Judisk tidskrift* häfte 11 1950, s. 331.
- 273 Här måste dock tilläggas att systrarnas kärleksföremål tydligt vänder sig mot sina fäder och deras åsikter. Sallys blivande svärfar är den betydligt grövre antisemiten. Bland annat skriver han i en tidning kallad "Nationalen" (s. 44). Detta utgör en tydlig referens till det nazistiska organet *Nationen*, utgivet 1925–1941. Tidningen och dess innehåll ges en utförlig presentation hos Berggren (Berggren a.a.).

- 274 Detta kommer att diskuteras i avsnittet "Antisemitismen och dess uttryck".
- 275 Detta patrilineära fokus förstärks i hög grad i den historiska delen av *Vänd ditt ansikte till mig*, där läsaren får följa en familj med fyra söner. Vi får här även möta farfadern till dessa pojkar som är den som ursprungligen kommer till Sverige under Napoleonkrigen.
- 276 Svanberg & Tydén a.a. s. 61.
- 277 L. H.-s.: "Svensk judendom" i *Social-Demokraten* 3/11 1942. Andra exempel på tidens begreppsanvändning finns i *Dagens Nyheter* där recensenten skriver om "det judiska blodet" (I. H. a.a. 1942) och i *Ny Tid* där kritikern använder ett snarlikt uttryck, "judeblodet", som jag dock uppfattar som mer biologiskt (S. O.-d a.a.).
- 278 *Svenska Akademiens Ordbok*, sökord: "nästa" (substantiv), utgiven 1948, sökning på <http://svenska.se> 20/1 2020.
- 279 Det är uppenbart att Paul och övriga flyktingar som porträtteras i romanen kommer från en (medelklass)miljö i Österrike där detta inte varit en laddad fråga: Paul har haft en icke-judisk fästmo, Marie har en icke-judisk mor. Denna bakgrund kommer jag att diskutera i avsnittet "De judiska flyktingarna i Sverige: det avvisande mottagandet".
- 280 I Ella Hillbäcks *Klämtande sommar* (1948) kontrasteras ett liknande par, dock utan ras som komponent: en ung svensk kvinna, på resa i Europa för att möta likasinnade ungdomar i internationalismens tecken, träffar en irländare för vilken begreppet nation har en helt annan betydelse än för den sorglösa svenskan. Mot slutet av skildringen, som utspelar sig sommaren 1939, får den irländske mannen ett telegram, antingen med besked om krig eller inkallelse, vilket ytterligare förstärker skillnaden mellan dem, nationellt, erfarenhetsmässigt och könsmässigt.
- 281 V. N.: "Fyra kvinnoromaner" i *Svenska Dagbladet* 16/12 1943.
- 282 I. H.: "Andra resan" i *Dagens Nyheter* 25/11 1943.
- 283 H. S.-m: "Konstlöst och konstlat" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 20/12 1943 (hädanefter 1943b).
- 284 Elisabeth Tykesson: "Livstro" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 2 1944, s. 63.
- 285 A. R.: "Tre författarinnor" i *Social-Demokraten* 9/12 1943.
- 286 Även på andra håll får vi inblickar i den svenska snävheten. I *Kalla honom Viktor!* diskuterar huvudpersonen, som nämnts lärarvikarie på en skola, och rektorn för skolan barnpassning som ett eventuellt sommararbete för flyktingen Marie Kester, varvid rektorn påpekar om de bekanta hon har i åtanke som eventuella arbetsgivare: "[F]lyktingsbarn vill de inte så gärna ha. De resonerar så, att de hellre vill hjälpa en svensk flicka, rätt och slätt bara för att hon är svensk" (s. 98).
- 287 Bilden av barnet med judiskt påbrå som sett för mycket och därför besitter en visdom och/eller erfarenhet som återspeglas i dess blick återfinns även i Key-Åbergs *Jubla, du ofrukt samma....* Här bevitnar huvudpersonen som ung barnflicka i förkrigs-Tyskland hur judiska män blir nedslagna och dödade på öppen gata i Hamburg. Djupt chockad dras hon åt sidan av en judisk kvinna. Därefter noterar hon kvinnans dotter: "flickans blick följde henne, den såg så långt, den hörde inte längre denna fattiga världen till" (s. 60).

- 288 Judiska personer har tidigare i de europeiska städerna avskilts via näringsförbud – endast vissa näringar är tillåtna för judar –, bosättning inom särskilda områden (ghetton) och särskild klädsel (se till exempel Bauman a.a.). De östeuropeiska judarna kommer fortsatt i hög grad att betraktas som ”främlingar” med svårigheter att anpassa sig till en västeuropeisk sekulariserad miljö. De judiska migranter som på grund av svåra förhållanden lämnar framförallt Ryssland under andra hälften av 1800-talet och 1900-talets första decennier har levt i en starkt judiskt präglad miljö, ofta isolerade i ghetton. Denna grupp betraktas nedsättande även av de judar som invandrat tidigare och assimilerats till en västeuropeisk levnadsform, bland annat för att dessa ”östjudar” anses kunna spå på redan befintlig antisemitism. Se till exempel Carl Henrik Carlsson: *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (diss.), Uppsala 2004.
- 289 De fiktiva exemplen överensstämmer väl med de vittnesbörd Sjögren presenterar i sin avhandling *Judar i det svenska folkhemmet* (Sjögren a.a.). Här berättar bland annat en kvinnlig flykting om sin situation i Sverige efter andra världskriget: ”Där bodde vi sju flickor i ett rum med det lilla som vi hade, en resväska med en omgång kläder som vi fått av arbetsförmedlingen [--]. I villan fanns över fyrtio flyktingar” (Sjögren a.a. s. 76).
- 290 H.S–m a.a. 1943b samt V.N. a.a. 1943.
- 291 Vad gäller de faktiska förhållandena under denna tid krävs arbetstillstånd för alla flyktingar inom alla former av arbeten fram till mars 1943. Efter mitten på mars 1943 behövs inte sådant för skogs- och jordbruk samt torvarbete, inte heller för hushållsarbete från och med hösten 1943. Se Lars Olsson a.a. samt Inga Gottfarb: *Den livsfarliga glömskan. Överlevande berättar om vägen tillbaka*, Stockholm 2006 (1986).
- 292 Historikern Helmut Müssener som specifikt undersöker den tyska judiska flyktinggruppen vid denna tid pekar på att den välutbildade arbetskraften inte tas tillvara och att ett utanförskap uppstår för många judiska flyktingar i Sverige. Helmut Müssener: ”Den tysk-judiska emigrationen till Sverige efter 1933” i *Nordisk judaistik* nr 1 1975.
- 293 Byström a.a. 2012. Denna norm byggd på maskulinitet framhåller även Mörkenstam, med en referens till en debatt från 1920-talet då svensk invandringspolitik håller på att växa fram som ett politikområde (Mörkenstam a.a.).
- Den grupp som samtidigt har svårast att se är de kvinnliga *politiska* flyktingarna. Kvist Geverts som bland annat undersöker hur ”utvandrare” respektive ”politisk flykting” definieras i Utlänningsbyråns skrivelser och protokoll under perioden 1938–39 visar att dessa kvinnors politiska verksamhet får en undanskymd roll i polisrapporterna. Kvist Geverts konstaterar att en kvinna som benämner sig själv som politisk flykting riskerar, om hon är gift, att placeras som *hustru* åt en manlig politisk flykting (Karin Kvist Geverts: ”Utlänningsbyråns nålsöga. ’Judiska utvandrare’ och ’politiska flyktingar i egentlig mening’ 1938–1939” i *Arbetshistoria* nr 2–3 2006).
- 294 De kvinnliga flyktingarna som kollektivt i *Vänd ditt ansikte till mig* får dock också en annan roll i romanen, nämligen den att demonstrera att den judiska gruppen hyser ”alla slags människor” (s. 269). Ett porträtt får direkt misogyn drag: en åldrad kvinnofigur, ”klädd som en ung gatslinka”, kastar sig över Nils Ivar i erotisk lystenhet när han är på besök hos David (s. 268). Denna kvinnofigur får samtidigt sägas förkroppsliga en stereotyp bild av den judiska kvinnan som förförerska – ”la juive fatale” som historikern Lars

M. Andersson skriver om i studien *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress 1900–1930* (Lund 2000). Ytterligare två kvinnor får tydligt negativa drag i detta sammanhang: det handlar om en äldre kvinna märkt av fattigdom och om en änka som framställs i sin frånvaro som en parasit på svensk välgörenhet och sjukvård. Exemplifieringen med inte mindre än tre kvinnliga gestalter implicerar dessutom att judenhetens lägre element endast återfinns hos det kvinnliga könet. Jag finner här dessutom karakteristika som är legio i stereotypa bilder av femininitet generellt: frånstötande åldrade kroppar, den äldre erotiska kvinnan som förförerska av oskuldsfull manlig ungdom. Subers porträtt av dessa kvinnor lånar sig åt schablonisering och grundhet, vilket måste sägas vara ett mindre lyckat grepp för att visa på ett spektrum av personligheter i den judiska gruppen. För att komplettera bilden av Subers kvinnoporträtt i *Vänd ditt ansikte till mig* är det dock viktigt att komma ihåg att det mest kritiska kvinnoporträttet utgörs av Karin Zender, barnen Zenders mor, som alltså inte har något judiskt påbrå. Karin Zender kommer att diskuteras i avsnittet "Antisemitismen och dess uttryck".

- 295 Byström a.a. 2006; Sjögren a.a.; Lars Olsson a.a.
- 296 I det följande utgår jag från presentationer och diskussioner av Bauman a.a.; Berggren a.a.; Carlsson a.a.; Henrik Bachner: "Judefrågan". *Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige* (Stockholm 2009) samt Åmark a.a.
- 297 Här vill jag göra en anmärkning kring terminologi: jag använder termen nationalsocialism alternativt nationalsocialistisk i första hand när jag diskuterar ideologins innehåll och nazism alternativt nazistisk när jag gör en mer generell referens. De senare kortformerna är för övrigt i bruk sedan 1930-talet i en svensk kontext, enligt språkvetaren och germanisten Birgitta Almgren (Almgren a.a.)
- 298 Kvist Geverts och Byström tar upp begreppet både i sina avhandlingar och i flera artiklar: Kvist Geverts a.a. 2008a och 2008b; Byström a.a. 2006; Mikael Byström & Karin Kvist Geverts: "Från en aktivism till en annan. Hur skall Sveriges agerande i flyktingfrågan under andra världskriget förklaras?" i *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, red. Lars M. Andersson & Mattias Tydén, Stockholm 2007; Mikael Byström: "En talande tystnad? Ett antisemitiskt bakgrundsbrus i riksdagsdebatterna 1942–1947" i *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, red. Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts, Uppsala 2008. Kvist Geverts och Byström har hämtat inspiration från Stéphane Bruchfeld, som dock använder begreppet på en betydligt mer generell nivå då han inkluderar "[å]tminstone [...] det senaste årtusendet" i västerländsk kultur, där det funnits "ett ständigt närvarande antisemitiskt bakgrundsbrus, ett brus bestående av såväl handfasta fördomar som eggande skenbilder av judisk ondska och maktbegär" (Stéphane Bruchfeld: "'Löjliga anklagelser'. Om den s k historierevisionismen" i *Historisk tidskrift* nr 1 1996). Både Kvist Geverts och Byström undersöker olika former av offentligt material: myndigheters och myndighetspersoners skrivelser och tal, lagstiftning, utrikespolitiska debatter i riksdagen samt pressmaterial.
- 299 Kvist Geverts a.a. 2008a, s. 38.
- 300 Byström a.a. 2006, s. 254 f.
- 301 Carlsson a.a. s. 37. Carlsson bygger i sin indelning på tidigare forskning men vidareutvecklar på ett tydliggörande sätt.

- 302 I 5:e Mosebok står: ”dig [åsyftande det judiska folket] har HERREN, din Gud, utvalt till att vara hans egendomsfolk framför alla andra folk på jorden” (5:e Mosebok 7:6 i *Bibeln eller den heliga skrift*, Stockholm 1974 (1917)), vilket lästs som att judarna har en särskild relation till Gud.
- Begreppet ”egendomsfolket” återkommer också hos Dagmar Edqvist i *Osynliga stängsel* (1944), men då som en deskriptiv term för en juvelerare som inte har något emot att arbeta på söndagen eftersom han tillhör ”egendomsfolket” (s. 133). Detta visar att termen även kan vara i mer neutralt bruk i samtiden.
- Kung Salomo är för övrigt en idealgestalt i *Vänd ditt ansikte till mig* eftersom Nils Ivar tänker på Salomo som en människa (man) med resning; även när kungen klär sig i trasor är han medveten om att han är ”konung under trasorna, min kunglighet kan ingen beröva mig” (s. 265). Denna syn hyser uppenbart inte den sadistiske lärarfiguren.
- 303 Svanberg & Tydén a.a. s. 241 & 247.
- 304 Denna undergivna attityd möter vi även hos David i *Vänd ditt ansikte till mig* gentemot den trakasserande läraren, något som hos betraktaren Nils Ivar endast skapar irritation mot och förakt för David, ingen förståelse. Klasskamratens passivitet leder till att huvudpersonen i hans ställe protesterar mot läraren.
- 305 Gurli Hertzman-Ericson: utan titel i *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig*, red. Daniel Brick, Stockholm 1943, s. 54.
- 306 Det kritiska omdömet kommer från Kerstin Anér, som menar att bokens handling inte engagerar (Kerstin Anér: ”Hjälte utan gloria” i *Bonniers Litterära Magasin* nr 10 1950). Denna gång faller inte heller kritikerna in i en könad syn på författaren som jag diskuterade i förra kapitlet, med Anér som notabelt undantag: romanen är skriven av en ”utomordentligt sympatisk gammal dam [...] det skulle man känna på sig även om man inte visste det” (Anér a.a.).
- 307 G.W. a.a. Uppenbart har också romanen funnit gensvar hos läsarna: redan samma år som förstautgåvan, 1950, kommer andra upplagan, vilket innebär en upplaga på 6 000 exemplar under utgivningsåret.
- 308 Leche a.a.
- 309 Berggren diskuterar Samfundet Manhem i flera kapitel i sin avhandling (Berggren a.a. passim).
- 310 Berggren a.a. s. 285.
- 311 Här får Sally ta hand om den paralyserade Nils Ivar, dra honom med sig, ta fram hans ytterkläder och se till att han får dem med sig, ett exempel på den (feminint) omhändertagande funktion hos gestalten som jag diskuterat tidigare.
- 312 Wiktorsson a.a. s. 102. Detta drag av öppenhet hos Suber kommer jag att fortsätta diskutera i avsnittet ”1940-talets litterära vittnesbörd om förföljelse”, både i förhållande till berättandeformer och till tryckfrihet.
- 313 Jag kommer att diskutera andra nazistiska figurer i följande kapitel, ”Den ideologiske fienden”, men då i positionen som ockupanter av olika länder.

- 314 "Abortörerna" som nämns i sammanhanget skulle kunna kopplas till hur dessa i samverkan med de aborterande kvinnorna bidrar till att motarbeta den svenska folkstammen och dess biologiska reproduktion.
- 315 Här står i själva verket n-ordet som adjektiv, med efterledet "-oid", men för begriplighetens skull har jag enbart skrivit in "[n-ordet]" i citatet.
- 316 Se även Wiktorsson som för samma diskussion i relation till Eyvind Johnsons Krilonserie: författaren är "inkännande" ifråga om karaktärerna med judisk bakgrund, samtidigt som han uttrycker tidens djupt nedsättande inställning till resande och mörkhyade människor (Wiktorsson a.a. s. 176). Även i Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* finns ett exempel på rasifierande tongångar när vi lämnar beskrivningarna av personer med judiskt påbrå: en same, som i sig framställs positivt om än exotiserande, karakteriseras utseendemässigt som "ett litet träbeläte" (s. 85).
- Andra exempel på tidens rasistiska språkbruk ifråga om icke-vita personer finner vi i Thora Dardels *Du måste leva* (1945) när en av huvudpersonerna summerar första världskriget: "Jag vill inte tala om det fyraåriga helvete som gick fram över civilisationen med bomber, granater, taggtråd, [n-ordet]trupper och förödande gaser, svält och sjukdom och etterdrypande hat" (s. 152). Förekomsten av icke-vita soldater blir här en alarmerande del av den så kallade civilisationens fullständiga nedbrytning. Även Marika Stiernstedts reportagebok *Allvar över Frankrike* kan här anföras: denna förmedlar en synnerligen blandad syn på de nordafrikanska soldaterna, där en representant skrivs fram som kultiverad – läs västerländskt anpassad – medan grundelementet i dessa soldaters personlighet är att de är "primitiva", vilket bland annat reflekteras i att de ser kriget som en "naturlig livsform", till skillnad från den "av civilisation danade" människan (Marika Stiernstedt: *Allvar över Frankrike. Intryck från en resa nov.–dec. 1939*, Stockholm 1940, s. 54 f).
- 317 Det är denna mansfigur som invänder mot sonens tilltänkta giftermål med Anna Nora på grund av hennes judiska börd, något jag diskuterade i avsnittet "Den feminina vägen I: *Vänd ditt ansikte till mig*".
- 318 Bauman a.a. s. 86, kursiv i originalet.
- 319 Bauman a.a. s. 87.
- 320 Även den beresta kvinnofiguren landar dock delvis i en syn byggd på judisk ras som en dominant faktor för individens slutgiltiga utformning ifråga om personer som även har icke-judiskt påbrå: det "judiska blodet brukar vara mycket starkt" hävdar hon (s. 61).
- 321 För att komplettera med ytterligare en person som uttrycker antisemitiska åsikter kopplat till intimsfären, denna gång en manskgestalt, vill jag ta in Karin Lybergs *Minne, vad vill du mig?* (1944). I denna roman följer vi olika hushåll i ett hyreshus och möter bland annat en äldre officer som tänker tillbaka på sin älskade systems giftermål med en judisk man. Officeren hyser en stark underlägsenhetskänsla visavi svågerns uppenbara kulturella kapital – denne äger "smidighet, elegans och segervisshet" (s. 123). Han ser sig själv som "trög, bondtung, tafatt", vilket här kan betraktas som svenska egenskaper (ibid.). Men tillbakablicken går över i reflektioner och den äldre mannen inser att bakom hans antagonism mot svågern finns en schablonbild: "Juden så olik honom själv, Sverige och allt svenskt" (s. 124). Det "främmande" har för honom blivit "personifierat i Juden" (ibid.).

Dessa negativa känslor har med andra ord fått en lättåtkomlig och halvt legitim förklaring i figuren ”Juden” med stort J eller ”den begreppslige juden”, för att använda Baumans uttryck (Bauman a.a.).

- 322 Bauman a.a. Inom parentes sagt kan denna ’osynlighet’ även väcka stor oro ur ett klassperspektiv: se till exempel Rebecka Lennartsdotter: *Malaria urbana. Om byråflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900* (diss., Stockholm & Stehag 2001), för en diskussion av hur masskonfektionen innebär en möjlighet att ’klä upp sig’ klassmässigt och därmed som till exempel affärsbiträde eller kontorist bli till förblandning lik personer från medel- och överklass, framförallt i storstadsmiljö, något som ses som ett hot av de ’högre’ samhällsklasserna.
- 323 Bauman a.a. s. 83.
- 324 Svanberg & Tydén a.a. I *Sverige och Förintelsen* finns riklig exemplifiering från samtida källor som dagstidningar, tidskrifter och rapporter i bokform.
- 325 Ett exempel är *Den gula fläcken. Utrotandet av 500,000 tyska judar* med detaljerad dokumentation av förföljelser av judar, sammanställd av Lilly Becher, som publiceras 1936 och samma år kommer i svensk översättning. I den svenska utgåvan döljs dock sammanställaren eftersom boken utges utan författare.
- 326 Stefan Tadeusz Norwid: *Landet utan Quisling* (Stockholm 1944); Stefan Szende: *Den siste juden från Polen* (Stockholm 1944).
- 327 Fredy Bauer: *Jag sjöng mig genom helvetet. 3 år i Auschwitz-Birkenau* (Borås 1945); Betty Happ: *Bortom all mänsklighet* (Stockholm 1945).
- 328 Dock vill jag kommentera i vilken relation författarnamnen står till själva böckerna. Bauers och Happs manuskript anges som deras egna, direkt översatta från tyska manuskript till svenska. Bakom Stefan Tadeusz Norwid döljer sig två personer, enligt Svanberg och Tydén, nämligen Tadeusz Jan Nowacki och Stefan Trebicki (Svanberg & Tydén a.a. s. 364). Även bakom *Den siste juden från Polen* finns mer än en upphovsperson, vilket dock inte Svanberg och Tydén kommenterar. Till detta verk står Szende som författare, som dock i själva verket är den som ger ut men också omformulerar de ”förhör” – ordet är möjligen tänkt att skänka auktoritet åt boken – han haft med en man vid namn Adolf Folkman. Denne har berättat för honom om de förföljelser han upplevt. I förordet anges att Folkmans uppgifter kontrollerats. Här står också: ”Alla tyska personer i boken är nämnda vid sitt riktiga namn. De hör hemma på listan över krigsförbrytare” (Szende a.a. s. 6). Förordet skrivs i mars 1943, men boken ges ut först ett år senare, i månadsskiftet april–maj 1944, något vi inte får en förklaring till.

Angående Fredy Bauer finns en artikel från *Borås Tidning* (publicerad 27/11 2019) som med hjälp av en intervju med Bauer från samma tidning i september 1945 ger en bakgrund till hans tillvaro som sångare i olika koncentrationsläger och senare i Sverige. Lägertillvaron skildrar Bauer också i sin bok, som översätts till svenska och ges ut av ett mindre förlag i Borås där Bauer hamnat som överlevande. 1947 emigrerar Bauer till USA (<https://www.bt.se/kultur/fredy-bauer-en-av-de-forsta-att-vittna-om-forintelsen> (hämtad 2/10 2020)).

Betty Happ har jag inte kunnat hitta någon information om.

- 329 Gunhild Tegen: ”De sexhundra vittnenas Inferno. Inledning” i *De dödsdömda vittna. Enquêtesvar och intervjuer*, utgivare Gunhild och Einar Tegen, Stockholm 1945, s. 13.
- 330 Åke Svenson: *De vita bussarna*, Stockholm 1945. Dessa transporters begränsning inledningsvis till enbart nordiska fångar, vilket betydde att de hade en icke-humanitär grund, har kraftigt kritiserats av Ingrid Lomfors i *Blind fläck. Minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpinsats i Nazityskland* (Stockholm 2005). En transport av icke-nordiska fångar från ett läger till ett annat som en del av överenskommelsen är särskilt flagrant. Överenskommelsen i sig – hela tiden under förhandling – med naziregimens representant, Heinrich Himmler, rör de nordiska fångarna och Byström påpekar i sin undersökning *Främling, gäst och parasit*, delvis i svaromål mot Lomfors, att ”den nordiska intentionen” kanske är avgörande för att kunna få en sådan till stånd (Byström a.a. 2006, s. 87). Det nordiska broderskapet har använts tidigare som argument vid förhandlingar med Tyskland, då vid vägran från den svenska regeringen år 1940 att tillåta transiteringar av tyska trupper till Norge. Dock understryker även Byström att aktionens djupt icke-humanitära aspekt kvarstår och att Röda korset frångår sin uppgift att hjälpa alla oavsett nationalitet.
- 331 Svenson a.a. s. 57. Svensons kunskap om detta härrör just från transporten av icke-nordiska fångar från ett läger till ett annat (se föregående not).
- 332 Margarete Buber: *Fånge hos Hitler och Stalin*, Stockholm 1948.
- 333 Malin Thor Tureby refererar till en uppsats som behandlar *Arbetet, Landskrona-Posten* och *Skånska Dagbladet* där nyhetsrapporteringen klingar av redan i juni 1945, efter intensiv rapportering under maj månad (Malin Thor Tureby: ”Swedish Jews and the Jewish Survivors. The first public narratives about the survivors in the Swedish-Jewish press” i *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, red. Mikael Byström & Pär Frohnert, Lund 2013). Även Svanberg och Tydén är inne på samma linje med referens till en uppsats om tre Stockholmstidningar (Svanberg & Tydén a.a. s. 390).
- 334 Se till exempel Sue Vice: *Holocaust Fiction* (London & New York 2000) och Anders Ohlsson: ”Men ändå måste jag berätta”. *Studier i skandinavisk förintelslitteratur* (Nora 2002) för diskussioner och presentationer av olika former av Förintelslitteratur och dessas auktoritet.
- 335 Vice a.a. s. 7 f.
- 336 Ett exempel på svensk forskning enligt denna linje är Ohlsson a.a.
- 337 Sofi Qvarnström: ”Recognizing the Other. The Armenian Genocide in Scandinavian Literature” i *Scandinavia in the First World War. Studies in the War Experience of the Northern Neutrals*, red. Claes Ahlund, Lund 2012.
- 338 Detta påminner om ett par flyktingfigururs icke-återgivning av sina erfarenheter i Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna* (1945), vilket öppnar för Vices föreslagna användning av begreppet vittneslitteratur även utanför Förintelslitteraturen.
- 339 Sara R. Horowitz: *Voicing the Void. Muteness and Memory in Holocaust Fiction*, Albany 1997, kapitel 2: ”The Figure of Muteness”.
- 340 Ohlsson a.a.

- 341 *Tysklands koncentrationsläger. Brittiska regeringens bemliga dokument. Englands vita bok nr 2*, Stockholm 1939, s. 22–25. Rubriken till denna del är: ”Meddelanden, lämnade av en välgörenhetsförening [*sic*] i Tyskland till [engelska] utrikesdepartementet den 28 oktober 1938” (s. 18). Första upplagan ges ut av Trots allt!, en andra upplaga – tolfte till nittonde tusendet, vilket visar på spridningen – publiceras 1940 av Bokförlaget för Frihet och Demokrati (FRIDEM).
- Samlingen blir samtidigt ett intressant exempel på den inskränkta tryckfrihetens inverkan: i skriften är meningar, ord eller namn borttagna vid ett flertal tillfällen. Så kan det till exempel stå: ”fyra namn utelämnade av hänsyn till Sverges [*sic*] goda förhållande till främmande makt” (s. 36).
- 342 Aberstén-Chiratzki a.a. 1942, s. 338.
- 343 Wiktorsson a.a.
- 344 Wiktorsson a.a. s. 145.
- 345 Wiktorsson a.a.
- 346 Författarens upplysande intention kan spåras även här, men i texten maskeras detta bakom Nils Ivars påträngande intresse att få mer information av den ovillige David.
- 347 Något som ytterligare pekar mot detta är behandlingen av Gustaf Ericssons roman *Hitler skjuts kl 24!* (1939) som har djupt antisemitiska inslag. Denna konfiskeras av justitieminister K. G. Westman, dock enbart på grund av sin titel (Wiktorsson a.a.). Sett till bokens porträtt av judiska personer borde nazisterna ha jublat.
- 348 Svanberg & Tydén a.a. s. 50.
- 349 Detta framhålls av *Aftonbladets* och *Arbetets* recensenter (M. A.: ”En brännande fråga” i *Aftonbladet* 24/11 1942; –ring: ”Roman om judar i Sverige” i *Arbetet* 28/11 1942).
- 350 Leche a.a. För en presentation av Leche, exemplifierad även med hennes texter, se Svanberg & Tydén a.a. passim. Se även *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* för en biografi av Leche (Ebba Maria Lovisa (Mia) Leche Löfgren, www.skbl.se/sv/artikel/MiaLecheLofgren, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Lisbeth Larsson), hämtad 13/11 2020).
- 351 I. H. a.a. 1942.
- 352 I. H. a.a. 1942 och M. A. a.a.
- 353 L. H–s. a.a., Leche a.a. och Aberstén-Schiratzki 1942 a.a. Enda undantaget finns i *Ny Dag* vars recensent ser boken som byggd på ”småborgerliga” personer och erfarenheter, vilket gjort att författaren inte förmått ge ämnet den underbyggnad och skärpa som krävs, även om både svensk och utländsk antisemitism tydligt väckt författarens ”avsky” (G. Haraldsson: ”Roman om svenska judar” i *Ny Dag* 7/12 1942).
- 354 Leche markerar samtidigt att hon ser den svenska hållningen som oförändrad: ”Om också inte modet vuxit hos dem som här i landet vakar över att det fria ordet inte skenar över skacklorna, tycks i varje fall anledningarna till fruktan ha minskats, ty hade boken kommit ut för ett par år sedan är det fara värt att den blivit beslagtagn” (Leche a.a.).
- 355 Jag vill dock påpeka att två av kritikerna uttrycker tankegångar som går att hänföra till det antisemitiska bakgrundsbruset. I *Folklig Kultur* skriver anmälaren: ”[D]et finns tyvärr judar av annan art än den fru Suber tecknat och utan dem förklarar (*obs. ej=försva-*

ras) inte alls det hat som även drabbas deras oskyldiga stamfränder” (R. Lj.: ”De förföljda” i *Folklig Kultur* nr 3 1943, s. 104, min kursiv). Denna kritiker bortser från det faktum att Suber framställer en bredd av gestalter, även om vissa av dessa porträtt – endast kvinnor i samtidsdelen – samtidigt hemfaller åt schabloner, som jag påpekade i en tidigare not (se not 294). I *BLM* skriver Knut Jaensson i sin tur att ”i galleriet av hel-, halv- och kvartsjudiska gestalter är den *grovt materiella, hypermerkantila judiska typen* bara mycket svagt antydd” (Knut Jaensson: ”Margareta Suber: *Vänd ditt ansikte till mig*” i *Bonniers Litterära Magasin* nr 10 1942, s. 841, min kursiv). Även om Jaensson också påpekar att den ”antisemitiska tidsströmningen” är en omedelbar anledning till romanens ämne (ibid.), ges ”judeproblemet” i citatet ovan en åtminstone delvis begriplig bakgrund på grund av den ”hypermerkantila judiska typen”. Förekomsten av denna ”typ” ses uppenbart som ett faktum i Jaenssons ögon.

356 –ring a.a.; Botwid a.a.; L. H–s. a.a.

357 L. H–s. a.a.

358 Minnet framställs i citatet som något sällsynt förekommande i Walters tillvaro – ”någon gång klarnade det” –, liksom för att förklara hur barnets psyke, dess uppgående i nuet, gör livet efter förföljelserna någorlunda drägligt. Detta gör att texten här inte håller en helt enhetlig linje eftersom Walter också får beskriva sina minnen som återkommande, som vi såg tidigare.

359 Horowitz a.a. s. 31.

360 Ernst van Alphen: *Caught by History. Holocaust Effects in Contemporary Art, Literature, and Theory*, Stanford 1997.

361 Här kan Cordelia Edvardsons *Bränt barn söker sig till elden* från 1984 nämnas eftersom hon använder likartade grepp, vilket diskuteras i Anders Ohlssons ”*Men ändå måste jag berätta*” (Ohlsson a.a.). Auschwitz kallas ”Dödsriket” av berättaren i Edvardsons roman och Ohlsson menar att denna metafor fungerar som ”en ersättning för beskrivningar av mer målande slag och bruket av den kan antyda en oförmåga att i ord formulera ofattbart lidande och djupaste förnedring” (Ohlsson a.a. s. 142).

362 Ulf Wittrock ger i sin biografi *Marika Stiernstedt* (Stockholm 1959) en rad exempel på Stiernstedts engagemang i olika frågor före, under och efter andra världskriget i kapitlet ”Nazism och kommunism – repulsion och attraktion”. Så till exempel medverkar Stiernstedt i förbundet Antifascistisk samling (1938–39), diskuterar tryckfrihetsfrågan i Sveriges författareförening som hon är ordförande för 1940–43, håller tal för Norge som publiceras i tidningen *Nordens frihet*, är medlem i Amelie Posses antifascistiska förening Tisdagsklubben, startar insamling för så kallade rasförföljda – läs judiska – barn, skriver och talar om situationen i Polen under senare delen av kriget, publicerar boken *Polsk revolution. Nödvändig, patriotisk, obarmhärtig, oblodig* 1946 och skrifter *Judafolkets nutida tragik* 1948.

363 Ivan Pauli: ”Miljöns fångar” i *Morgon-Tidningen* 11/10 1947.

364 Zoë Vania Waxman: *Women in the Holocaust. A Feminist History*, Oxford 2017, s. 5.

365 Se till exempel Marlene E. Heinemann: *Gender and Destiny. Women Writers and the*

Holocaust, New York, Westport & London 1986; Sara R. Horowitz: "Memory and Testimony of Women Survivors of Nazi Genocide" i *Women of the Word. Jewish Women and Jewish Writing*, red. Judith R. Baskin, Detroit 1994 samt "Gender, Genocide and Jewish Memory" i *Prooftexts. A Journal of Jewish Literary History* nr 1–2 2000; Zoë Vania Waxman: *Writing the Holocaust. Identity, Testimony, Representation* (Oxford 2006) samt a.a. 2017. Hos Waxman (a.a. 2017) och Horowitz (a.a. 1994) poängteras också vikten av att ta in faktorer som klass, ålder och geografisk hemvist.

- 366 Gunhild Tegen a.a. s. 12.
- 367 Lars Olsson a.a. s. 31.
- 368 UNRRA står för United Nations' Relief and Rehabilitation Administration (Byström a.a. 2012, s. 25). Sammantaget befinner sig cirka 185 000 flyktingar i Sverige vid krigsslutet, flertalet av dem från de nordiska länderna och Baltikum (Byström a.a. 2006 s. 21).
- 369 Thor Tureby undersöker i en artikel reportage i *Judisk tidskrift* och *Judisk krönika* där kvinnorna är i fokus (Thor Tureby a.a.). Eftersom flera av reportagen först varit publicerade i tidningar som *Vi* och *Expressen* talar detta för att rapporteringen är spridd även utanför den svenskjudiska pressen, något som understöds av en uppsats som Thor Tureby refererar till (Mirzeta Mehmedovic: "1945 års befriade". En granskning av tre svenska dagstidningars reportage" (C-uppsats, Malmö högskola 2010)).
- 370 Sara R. Horowitz: "Gender and Holocaust Representation" i *Teaching the Representation of the Holocaust*, red. Marianne Hirsch & Irene Kacandes, New York 2004 samt a.a. 1994; Waxman a.a. 2006 och a.a. 2017.
- 371 När Halla väl lämnat sjukhuset bor hon hos en välmenande medelklassdam som plötsligt får en inblick i Hallas "trots, ett trots starkare än eld och blod" och inser att hon "hört till dem som Gestapo aldrig rådde på" (s. 340).
- 372 Tora Nordström-Bonnier: "För oss är kriget inte vunnet" i *Judisk tidskrift* häfte 7 1945, s. 209. Även Alva Myrdal talar om de överlevandes "strålande förmåga att återhämta sig" i *Vi* (Alva Myrdal: "Barbarernas offer och straff" i *Vi* nr 25 1945, s. 3). Signaturen Amaryllys, bakom vilken Elly Jannes döljer sig (enligt besked från Thomas Dur Fläckman, redaktör på *Vi* (e-post 16/11 2020)), har dock en mer nyanserad syn i artikeln "Räddade från fasornas land", också denna i *Vi* (*Vi* nr 19 1945).
- 373 Se till exempel Ulf Zander: "Efterskrift" till Ben Shephards *Befrielsen av Bergen-Belsen* (Lund 2005) och Svanberg & Tydén a.a., kapitlet "Lägren öppnas – de räddade vittnar" för presentation och diskussion av bildernas verkan och betydelse.
- 374 Vid krigsslutet diskuteras också publicerat bildmaterial från befriandet av lägren, både fotografiskt och rörligt, i relation till etik och moral, vilket visar på frågans aktualitet vid denna tidpunkt. Detta kan exemplifieras med en rundfrågning i tidskriften *Idun* (7/6 1945) som ställer den direkta frågan "Måste vi se Buchenwald på film?". Åsikterna från de samhällsrepresentanter som tillfrågas varierar från att detta är menligt för ungdomen och kan inspirera till illdåd till att det är moraliskt väckande och medvetandegörande och därför centralt för att det skedda inte ska glömmas bort. Fler exempel ges av Zander a.a. och Svanberg & Tydén a.a. De senare citerar två tyskvänliga personer, en av dem Sven

Hedin, som inte vill se på bilderna från lägren därför att det kan vara fråga om förfälskning och propaganda, samma slags misstro som Gunhild Tegen (a.a.) och Svenson (a.a.) vittnar om.

- 375 Denna icke-återgivning av tiden i koncentrationslägret möter vi även i Zenia Larssons *Skuggorna vid träbron* (Stockholm 1960) som följs av *Lång är gryningen* (Stockholm 1961). I första delen gestaltas tiden i ghettot, i nästa del äger befrielsen rum. Själva tiden i lägret omges med tystnad.
- 376 Van Alphen a.a.
- 377 Samtidigt vill jag påpeka att texten uppvisar stråk av aningslöshet i återgivningen av Hallas perspektiv. Den starka ångest hon lider av på grund av ovissheten om vad omgivningen ska göra med henne utpekas som värre än den i lägret, och hon tänker: ”Ack, att jag fick komma tillbaka dit!” (s. 40).
- 378 Gunhild Tegen a.a. s. 15. I Amaryllis (Elly Jannes) artikel ”Räddade från fasornas land” i *Vi* uttrycker de överlevande också unisont: ”Vi kommer att minnas” inför journalisten och tillfogar: ”Vi har inte kunnat föra anteckningar, men vi har talen på våra döda kamrater i huvudet” (Elly Jannes (Amaryllis) a.a. 1945, s. 31). Thor Tureby skriver också om detta i relation till inställningen i svenska judiska tidskrifter: ”the recurring theme in the Swedish Jewish press is the survivors’ need to talk about what had happened to them and remember their relatives and friends who had not survived” (Thor Tureby a.a. s. 155).
- 379 Gunhild Tegen a.a. s. 15.
- 380 Samtidigt är glömska något själva projektet *De dödsdömda vittna* vill motverka: Gunhild Tegen framhåller också att just förmågan att glömma gör att en risk finns att historien upprepar sig – därför är det nödvändigt att vittnesmålen kommer fram. I mina ögon handlar det här om två slags glömska: dels den historiska, bekväma och därför politiska som icke-utsatta kan skapa och som inte får äga rum, dels den som de före detta fångarna så självklart förutsätts kunna uppleva i framtiden, varvid de kan bli hela, lyckliga människor igen.
- 381 Fribourg är Hallas franska efternamn som hon erhåller genom äktenskapet med en fransman.
- 382 En tidigare version av detta kapitel har publicerats i artikeln ”Beredskapstider. Om kön, nationalitet och medborgarskap i samtidsromaner från svenskt 1940-tal” i *Fält i förvandling. Genusvetenskaplig litteraturforskning*, red. Eva Heggstad m.fl., Möklinta 2013.
- 383 Se George L. Mosse: *Nationalism and Sexuality. Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe* (Madison 1985) samt a.a. 1996.
- 384 I detta avseende kan Söderholms text även kommenteras i relation till Bibi Jonssons studie om svenska kvinnliga 1930-talsförfattare, *Bruna pennor. Nazistiska motiv i svenska kvinnors litteratur* (Stockholm 2012), där hon bland annat ger exempel på hur tyskt/germanskt apostroferas som ideal. Till skillnad från de 1930-talsverk som Jonsson diskuterar dras en absolut gräns för en positiv inställning till antisemitism i mitt skönlitterära material från 1940-talet. Istället uttrycks en skarp kritik mot antisemitismen, något jag utförligt diskuterat i förra kapitlet. Exemplet från Söderholm indikerar också att även

- om hennes roman idealiserar tysk (militär) maskulinitet vill hon inte förknippas med nazism.
- 385 Maria Nilson: ”Så levde de lyckliga i alla sina dagar! Samliv, partnerskap och nationell identitet i Margit Söderholms hembygdsromaner” i *Fält i förvandling. Genusvetenskaplig litteraturforskning*, red. Eva Heggstad m.fl., Möklinta 2013. Även i Nilson a.a. 2019 behandlas ett par av Söderholms 1940-talsromaner, då i jämförelse med Birgit Th. Sparres.
- 386 Richard Dyer: *White*, London & New York 1997, s. 49. Solbrändhet kan även fungera som en klassmarkör, men då både i positiv och negativ bemärkelse ifråga om utomhusarbete, något Dyer noterar i relation till solbrändhet hos män – när det gäller Fischer-Hugnes gestalt får status och klass sägas samverka. I mitt material ser vi också ett positivt exempel relaterat till femininitet i Liljas *Ovädret drar förbi*, där lantbrukardottern Britta heder-samt strävar under den för henne arbetsamma beredskapen och då får en solbränna som enligt hennes älskade inte åstadkommes genom att ”ligga på rygg med näsan i vädret” (s. 150).
- 387 Se till exempel Eduards a.a.
- 388 Se Johan Östling för en presentation och diskussion av denna dubbla mentalitet, inte minst i samband med efterkrigsdiskussionen om det tyska folkets skuld (Johan Östling: *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdymning*, Stockholm 2008). Draget av musikalitet finns även representerat hos Söderholm, där de tyska mansfigurerna njuter av Wagners operacykel Nibelungen, vilket dock samtidigt kopplar denna grupp soldater till nazismen, som sätter Wagner som kompositör på piedestal. För en biografi över Richard Wagner, se *Nationalencyklopedin*, Richard Wagner. www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/richard-wagner (hämtad 4/3 2021).
- 389 Richard J. Evans: *Comrades and Sisters. Feminism, Socialism and Pacifism in Europe 1870–1945*, Sussex & New York 1987, s. 159.
- 390 Se Mosse a.a. 1985 samt a.a. 1996.
- 391 Aases sväger tillåter sig dock att betvivla att en hög officer skulle vara ”lika naiv som menige man” (s. 177).
- 392 Lisias arbetsplats får i sig en symbolisk funktion i texten eftersom den representerar en nationsöverskridande, fredlig verksamhet, nämligen att resa.
- 393 Då romanen blir film möter vi ”muren” än en gång i titeln *Den osynliga muren*, vilket jag återkommer till senare. Filmen diskuteras i Jan Olssons *Svensk spelfilm under andra världskriget* (diss.), Lund 1979.
- I *Ditt folk är icke mitt* återfinns en snarlik bild för att tydliggöra främlingskapet mellan Aase och Rolf inför deras sista möte: Aase upplever nu en ”oöverstiglig mur” (s. 191), inte fysiskt, men väl psykiskt, mellan dem.
- 394 Detta enligt en skrivelse av UD:s byråchef. Skrivelsen är citerad i Jan Olsson a.a. s. 178. Den tyska reaktionen på *Attentat i Paris* återkommer jag till senare i detta avsnitt.
- 395 Lisia har redan tidigare svarat på Ottos fråga om giftermål att hon ”överhuvudtaget” inte vill gifta sig, och hennes svar antyder att det beror på hennes tidigare äktenskap (s. 268).
- 396 Sexuellt våld som maktutövning vid krig och konflikt har teoretiserats och utforskats i feministisk forskning. Se till exempel antologin *Rape in Wartime*, redigerad av Raphaëlle

Branche & Fabrice Virgili, Basingstoke 2012 och Maria Eriksson Baaz & Maria Stern: "Maskulinitet och sexualiserat våld i krig och fred" i *Internationella relationer. Könskritiska perspektiv*, red. Paulina de los Reyes m.fl., Stockholm 2013. I båda de anförda referenserna betonas också att sexuellt våld i krig även utövas mot män.

- 397 Georg Svensson: "Attentat i Paris" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 9 1942, s. 720.
- 398 Nilson a.a. 2019.
- 399 Ivan Oljelund: "Oskrivet är bäst" i *Stockholms-Tidningen* 9/12 1946.
- 400 Ibid.
- 401 Ann Bouleau: "Förfuskat problem" i *Expressen* 24/1 1947. Här vill jag dock tillägga att detta kan motsägas av det faktum att Söderholm anonymiserar den nation som dramat utspelar sig i.
- 402 E. B.: "Förälskad i tyskt" i *Dagens Nyheter* 6/12 1946.
- 403 Sven Stolpe: "Sven Stolpes bokkrönika" i *Aftonbladet* 14/12 1946. Även Oljelund (a.a. 1946) och signaturen E. B. (a.a.) läser in Norge i handlingen.
- 404 E. B. a.a.
- 405 Ibid.
- 406 Bouleau a.a.
- 407 Så skriver till exempel signaturen M. R. i *Svenska Dagbladet* att det saknas "starkare, personligt engagemang i landets eller hjältinnans öde". Vid en jämförelse med "Gierows ståtliga filmpös", det vill säga *Det brinner en eld* som har premiär ett par månader innan romanen ges ut och har en snarlik handling, faller romanen platt till marken (M. R.: "Tre prosadebutanter" i *Svenska Dagbladet* 7/10 1943). Även Ella Taube, som också påpekar stora likheter mellan *Det brinner en eld* och Fischer-Hugnes roman, saknar äkthet och "verklig konst" i romanen (Ella Taube: "Krigsromantik" i *Stockholms-Tidningen* 22/11 1943). För en diskussion av Gierows film, se Jan Olsson a.a., kapitlet "Det brinner en eld".
- 408 Ivan Pauli: "Norska kvinnoöden" i *Social-Demokraten* 14/12 1943.
- 409 Ami: "Norsk-tysk kärlekssaga" i *Skånska Dagbladet* 23/12 1943. Bakom signaturen Ami döljer sig förmodligen Ami Wahlgren, journalist på *Skånska Dagbladet* (Lundgren a.a. s. 55).
- 410 Ami a.a.
- 411 Kihlman a.a.
- 412 Kihlman a.a.
- 413 Kihlman a.a. Vid en sökning på Worldcat visar det sig att *Ton Pays sera le mien* är utgiven först 1925, vilket kanske i någon mån kan förklara den försonliga titeln (www.worldcat.org/search?qt=worldcat_org_all&q=ton+pays+sera+le+mien, sökdatum 25/4 2019).
- 414 J. L.: "Attentat i Paris" i *Aftonbladet* 23/10 1942. J. L. är med stor sannolikhet signatur för John Landquist, litteraturkritiker på *Aftonbladet* vid denna tidpunkt.
- 415 Anna Lenah Elgström: "Marika Stiernstedts nya roman" i *Social-Demokraten* 27/10 1942.
- 416 Georg Svensson a.a. s. 720.

- 417 Stig Ahlgren: "Marika Stiernstedt gör ett lyckokast" i *Aftontidningen* 28/10 1942.
- 418 Georg Svensson a.a. s. 720.
- 419 Marika Stiernstedt: "Escapism är förståelig men inte oberördhet" i *Vecko-Journalen* nr 18 1944, s. 16.
- 420 En annan kvinnlig författare som funderar i samma riktning, men ett par år tidigare och i relation till förlagets reaktion, är Karin Boye vid utgivningen av science fiction-romanen *Kalloeain* år 1940. I ett brev till en vän skriver Boye att hon tänkt att förlaget Bonniers och dess chefer möjligen skulle vara "rädda för Westman", det vill säga den svenska justitieministern vid denna tidpunkt, Karl Gustaf Westman, som ombesörjer beslag av bland annat litteratur (citerat efter Barbro Gustafsson Rosenqvists avhandling "Att skapa en ny värld". *Sambällsyn, kvinnosyn och djuppsykologi hos Karin Boye*, Stockholm 1999, s. 88).
- 421 Elgström a.a. 1942. "[R]omanen är feberfri, den har en frisk objektivitet", menar J. L. i *Aftonbladet* för att ge ett annat exempel (J. L. a.a.).
- 422 Wiktorsson a.a. s. 119. Stiernstedt skriver också i ett brev till sin väninna Mia Leche att hon i romanen "tagit bort 3-4 'aggressiva' partier, jag ville ej ha den beslagtagna, den gör nog lite nytta som den är (jag får höra det ibland)". Citerat efter Wittrock a.a. s. 413 f.
- 423 Eva Martinsson: *Attentatet på Dramaten. En studie av Alf Sjöbergs uppsättning av Marika Stiernstedts drama* (diss.), Harlösa 2000. Spridningen ökas dessutom ytterligare av att romanen publiceras som följetong i *Folket i Bild* mellan oktober 1943 och april 1944 (Martinsson a. a). Boken blir också översatt till en rad språk: franska, holländska, polska, spanska, portugisiska och japanska (Jan Olsson a.a.).
- 424 Martinsson a.a. samt Jan Olsson a.a. Jan Olsson diskuterar *Attentat i Paris* med anledning av att romanen även blir film och lyfter fram hur ändringarna av romantiteln visar på "de olika mediernas grad av tryckfrihet": först omvandlas den till *Attentatet* då romanen blir drama, en titel Stiernstedt själv föreslår, och därefter till filmtiteln *Den osynliga muren* hösten 1944 (Jan Olsson a.a. s. 178). Eftersom film förhandsgranskas blir en titel utan angivelse av miljö nödvändig, påpekar Jan Olsson, *trots* det sena datumet.
- 425 Som jag nämnde tidigare i avsnittet "Ideologisk insikt och patriarkalt agerande" rör anmärkningen det ihjälsparkade spädbarnet. Än en gång frapperar faktumet att Subers *Vänd ditt ansikte till mig* inte får någon kritik från tyska legationen.
- 426 Thomas von Vegesack: *Iakttagelser vid gränsen. När skönlitteraturen möter sina veder-sakare*, Stockholm 2001, s. 136; Wiktorsson a.a. s. 106. För en nyanserad analys av Stiernstedt i hennes roll som ordförande för Sveriges författareförening under andra världskriget, se Fahlgren a.a.
- 427 I boken om Rut är ordalydelsen något annorlunda: "Ty dit du går vill ock jag gå, och där du stannar vill ock jag stanna. Ditt folk är mitt folk, och din Gud är min Gud" (Rut 1:16 i *Bibeln eller den heliga skrift*, Stockholm 1974 (1917)).
- 428 Även i Gurli Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* från 1950 används samma citat då den judiska Lotte Hausler, som inser att maken vill emigrera till Israel, säger: "– Jag har bara ett svar [...] Samma svar som Rut gav Boas" (s. 123). Än en gång föreligger en felläsning av – eller okunskap om – källan som på så sätt bidrar till en förvanskning i heteronormativ riktning.

- 429 Jan Olsson a.a., kapitlet ”Mitt folk är icke ditt”. I filmen har den kvinnliga huvudpersonen inte någon sexuell relation med Rolf, som hon dessutom mördar, vilket tydligt visar vilken patriot hon är. Kärleksintrigen i romanen, som kan uppfattas som provocerande, har med andra ord dämpats i filmen.
- 430 Katarina Leppänen: ”Mellan det nationella och det internationella. Nationalitetsfrågan, kvinnorna och Nationernas Förbund” i *Internationella relationer. Könskritiska perspektiv*, red. Paulina de los Reyes m.fl., Stockholm 2013.
- 431 Leppänen tydliggör varför detta inte alltid är fallet: ”Lagstiftningen i olika länder var dock inte samstämmig, vilket kunde leda till dubbelt medborgarskap eller statslöshet” och ger också några exempel från 1910- och 1920-tal i Europa och Nordamerika (Leppänen a.a. s. 236).
- 432 Historikern Ida Blom som diskuterar situationen i Norge och Sverige tar fram ett exempel från norska kvinnors nationalråd, som 1923 påpekar att den norska särslagstiftningen verkar utgå från att ”kvinnans nationalkänsla är mycket mindre utvecklad än mannens” eftersom hon får den utländske makens medborgarskap även om hon bor kvar i Norge (Ida Blom: ”Nation, klass och kön” i *Nationens röst. Texter om nationalismens teori och praktik*, red. Sverker Sörlin, Stockholm 2001, s. 309).
- 433 Som ett exempel på tidens dominerande syn kan nämnas en konferens i Haag 1930, som Nationernas Förbund är värd för: här visar argumentationen att ”familjens enhet” inte kan kombineras med ”hustruns frihet” (Leppänen a.a. s. 238). Detta vänder sig de internationella kvinnoorganisationernas representanter mot.
- 434 I ett nordiskt sammanhang revideras lagstiftningen först 1951 så att full jämlikhet råder mellan könen: ”Men and women alike would gain or lose citizenship on the same conditions”, summerar Ida Blom i ”From Appendix to Independent Individual. Marriage and Citizenship in Scandinavia, 1880s–1950” i *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*, red. Kari Melby m.fl., Köpenhamn 2000, s. 107. Frågan har då drivits inom olika kvinnoorganisationer på nationell och internationell nivå sedan 1930-talets början.
- 435 Familjen som sådan blir i nazistisk ideologi ett statligt projekt, kringgärdat av rasförbättringsåtgärder. Det är varken den individuella viljan eller lyckan som räknas, utan kollektivets, folkets, visar bland annat historikern Claudia Koonz (Koonz a.a.). Se särskilt kapitlet ”The Second Sex in the Third Reich”.
- 436 Pauli a.a. 1943. Andra kvinnofigurer som tar till vapen i 1940-talets litteratur kommer jag att diskutera i kapitlet ”Pacifismer, våld och antivåld”.
- 437 Plain a.a. 1996 samt a.a. 2015.
- 438 Susan Gubar: ”This Is My Rifle, This Is My Gun’. World War II and the Blitz on Women” i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Randolph Higonnet m.fl., New Haven & London 1987.
- 439 Se till exempel Anette Warring: *Tyskerpiger. Under besettelse og retsopgør* (diss.), København 1994; Kåre Olsen: *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre*, Oslo 1998; Helle Aarnes: *Tyskerjentene. Historiene vi aldri ble fortalt*, Oslo 2009; Nina Bisgaard: *Kvinder i modstandskampen*, København 1986; Terje Andreas Pedersen: *Vi kalte dem tyskertøser*, Oslo 2012; Knut Papendorf: ”Siktet som tyskertøs”. *Rettsoppgjøret i videre for-*

stand, Oslo 2015; Fabrice Virgili: *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France*, Oxford & New York 2002; Ebba D. Drolshagen: *De gikk ikke fri. Kvinnene som elsket okkupasjonsmaktens soldater*, Oslo 2009; Hanna Diamond: *Women and the Second World War in France 1939–1948. Choices and Constraints*, Harlow 1999; Monika Diederichs: ”Stigma and Silence. Dutch Women, German Soldiers and their Children” i *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*, red. Kjersti Ericsson & Eva Simonsen, Oxford & New York 2005.

Enligt Regina Mühlhäuser finns inga motsvarande större uppgörelser i de tyskockuperade länderna i Östeuropa, inklusive Baltikum: ”There are, however, no indications of the widespread punishment of women by the local population as known from countries in Northern and Western Europe” (Regina Mühlhäuser: ”Between Extermination and Germanization. Children of German Men in the ’Occupied Eastern Territories’, 1942–1945” i *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*, red. Eva Simonsen & Kjersti Ericsson, Oxford & New York, 2005, s. 179).

Att ockupanterna inte nödvändigtvis behöver vara tyskar visar det isländska exemplet där samma roll spelas av de allierade, först brittiska och sedan nordamerikanska soldater. Även här framkommer en mycket negativ syn på de kvinnor som har kontakt med soldater, och Inga Dóra Björnsdóttir hävdar att detta är relaterat till att ”mors- og nasjonsbegrepet ble krenket, og at islandske menn ble fraranet sin kilde til manndom, makt og nasjonal identitet” (Inga Dóra Björnsdóttir: ”Island. Uheldige kvinner i et heldig land” i Dag Ellingsen, Anette Warring & Inga Dóra Björnsdóttir: *Kvinner, krig og kjerlighet*, Oslo 1995, s. 171). Moderns roll som uppfostrare av nästa generation, nationens hopp, är starkt understruken i det isländska sammanhanget.

440 Andra straff kan vara att klä av kvinnorna, raka av könshåret, låta dem löpa gatlopp (även nakna) och måla hakkors på deras ryggar. Se föregående not för referenser.

441 Bisgaard a.a. s. 178; Warring a.a. passim.

442 Warring a.a.; Bisgaard a.a.; Olsen a.a.; Aarnes a.a.

443 Virgili a.a.

444 Diederichs a.a. s. 157 samt Pedersen a.a.

445 Aarnes a.a.

446 Ibid. samt Dag Ellingsen: ”De norske tyskertøsene. Der myter rår” i Dag Ellingsen, Anette Warring & Inga Dóra Björnsdóttir: *Kvinner, krig og kjerlighet*, Oslo 1995, s. 25. Begreppet ”tyskertøs” har också använts länge i båda länderna. Detta är något som bland andra Aarnes, Warring och Pedersen vill undvika och därför använder begreppen ”tyskerpige” och ”tyskerjente” (Aarnes a.a.; Warring a.a.; Pedersen a.a.).

447 Också detta återger faktiska förhållanden. I Warrings och Virgilis undersökningar finns fotografier på kvinnor på lastbilsflak, med plakat. På ett foto i Warrings avhandling kan läsas ordet ”feltmadrass” (Warring a.a. s. 164).

448 I Stiernstedts *Attentat i Paris* utsätts Lisia för en förvarning relaterad till hennes affär med Otto. De två älskande är vid ett tillfälle på väg in på en restaurang där två fransmän redan sitter varvid Lisia säger på franska: ”– Här blir ju utmärkt... / De unga männen hörde henne, såg paret i dörren, reste sig båda tvärt, kastade ifrån sig servetterna [...] och

gick ut, rätt förbi officeren ur ockupationshären och hans följeslagarinna. På Bredow såg de inte, men på Lisia, en blick som bara hårdhänt tog in hennes utseende för framtida hågkomst” (s. 264). Männenn uppfattar Lisia som fransk och i den ”framtida hågkomsten” kan vi läsa in en situation som utsätter henne för samma bestraffning som huvudpersonerna hos Fischer-Hugne och Söderholm. Helt följdriktigt är det också Lisia fransmännen ser på, inte följeslagaren: det är kvinnan som ska straffas.

- 449 Anette Warring: ”Danske tyskerpiger – hverken ofre eller forrædere” i Dag Ellingsen, Anette Warring & Inga Dóra Björnsdóttir: *Kvinner, krig og kjærlighet*, Oslo 1995; Virgili a.a.; Diamond a.a. Exempel från europeisk 1900-talshistoria som anges hos Virgili visar också på att klippaktioner mot kvinnor förekommer även vid första världskrigets slut, vid ockupationen av Ruhrområdet 1923–25 och under spanska inbördeskriget 1936–39 när kvinnor fraterniserat med ’fel’ män (Virgili a.a.).
- 450 Diamond tar upp fallet med fransmän som är tillsammans med tyska kvinnor i Tyskland och som inte straffas när de återvänder (Diamond a.a.). Detsamma gäller för norska män som gifter sig med tyska kvinnor, enligt Blom och Aarnes (Blom a.a. 2000 och Aarnes a.a.).
- 451 Fabrice Virgili: ”Enfants de Boches. The War Children of France” i *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*, red. Kjersti Ericsson & Eva Simonsen, Oxford & New York 2005.
- 452 Citerat efter Diederichs a.a. s. 152. Se även Warring a.a. 1994 och a.a. 1995, Pedersen a.a. och Ellingsen a.a. Även Byström visar ett exempel från svensk press, där ”tysktöserna” ses som ”asociala” och ”sinnesslöa” (Byström a.a. 2006, s. 235). Ett exempel på en samtida källa är Grethe Hartmanns omfattande studie från Danmark, *The Girls They Left Behind*, som behandlar kvinnor registrerade för könssjukdom, vilka även haft umgänge med tyskar. Trots en tämligen fördomsfri ansats skapar själva studiens intervjufrågor och resultatredovisning bilden av en begåvningsmässig och social underklass (Grethe Hartmann: *The Girls They Left Behind. An Investigation into the Various Aspects of the German Troops’ Sexual Relations with Danish Subjects*, Copenhagen 1946).
- 453 Jag har funnit ett undantag i den samtida feministen Anna Lenah Elgström, som menar att ”Eros är blind” och att omgivningen ”kanske kan förstå och förlåta en oerfaren ung flicka, som fattar kärlek till en fiendesoldat och får ett barn med honom, även om det är bestämt att bli hennes lands framtida förtryckare”, ett beteende som också måste ses mot bakgrund av att kvinnans ”enkla plikt” har varit att ”glömma sitt eget land och omfatta sin makes” (Anna Lenah Elgström: *Tidens kvinnor*, Stockholm 1944, s. 285). Elgström tar upp detta apropå norska förhållanden och det tyska så kallade Lebensborn-programmet som bland annat utvecklas i Norge. Programmet innebär att ogifta kvinnor av ’arisk’ typ som väntar barn med tyska soldater ska erbjudas vistelse på särskilda hem för att kunna föda och uppfostra sin rasmässigt ’högtstående’ avkomma. Se till exempel Olsen a.a.

Det dröjer flera decennier innan forskning från de berörda länderna diskuterar den djupt fördömande synen på dessa relationer och visar att bland annat förälskelse kan ligga till grund. Se till exempel Ellingsen a.a.; Warring a.a. 1994; Pedersen a.a. Virgili tar upp kärlek som en möjlig anledning till ett förhållande, men menar att det är ett utforskat

- område, tydligen okunnig om tidigare norska och danska studier, trots att han vid ett annat tillfälle refererar till Warring (1994) (Virgili a.a. 2002 s. 26 ff).
- 454 I definitionen av Europa som ”anarkiskt” spårar jag en hänvisning till titelns attentat som utförs av en pacifist tillika anarkist.
- 455 Kapten Tollendal är ytterligare en komplex tysk gestalt i detta verk. Som docent i ”orientaliska språk” ges han en humanistisk och icke-krigisk framtoning (s. 195). Detta innebär också ett slags äreräddning av Orienten som kulturellt centrum i kontrast till kopplingen av den nazistiske Jodl som ”mongol”. Därutöver uppvisar Tollendal ett sexuellt betonat intresse för män, vilket definitivt distanserar honom från ett nazistiskt mansideal. Se Järnvad a.a. 2013 för en diskussion av denna gestalt.
- 456 I andra förhörsscener blir det dock tydligt att Jodl besitter oinskränkt makt, så till exempel när han frågar ut attentatsförövaren. Men här är det inte fråga om fysiskt överväld, vilket däremot gestaltas i Browallius *Mot gryningen* som jag diskuterar i nästa avsnitt.
- 457 Elgström a.a. 1942. Här använder dock Elgström det mer neutrala ”tysk soldat”.
- 458 J. L. a.a.
- 459 Ingrid af Schultén: ”En fascinerande tidsroman” i *Nya Argus* nr 4 1943. Det andra exemplet är från *Arbetaren* där anmeldaren skriver att författaren strävat efter att ”se mänskligt på en typ som Jodl” (R. B.: ”Attentat i Paris” i *Arbetaren* 6/11 1942).
- 460 *The Moon Is Down* översätts till svenska samma år med titeln *Månen har gått ned*. Romanen skildrar en ockupation av en anonym ort. Inte heller karaktärernas namn avslöjar någon nationalitet, men verket har lästs som en skildring av tysk ockupation av Norge.
- 461 Förutom Svensson i *BLM* jämför även Ahlgren i *Aftonbladet* och M. R. i *Svenska Dagbladet* med Steinbeck (Georg Svensson a.a. s. 720; Ahlgren a.a.; M. R. a.a. 1943).
- 462 Dessutom breddas jämförelsen av att även Maxwell Anderson och Louis Bromfield nämns.
- 463 Georg Svensson a.a. s. 720. Något svar på varför recensenten väntat sig en mer ”tendentiös” bok ges dock inte, men denna formulering kan anspela på Stiernstedts tydliga ståndpunkt mot nazismen.
- 464 Detta sker i en lång rad recensioner, till exempel i *Aftontidningen* där recensenten menar att de ockuperade har ”tydlig likhet” med norrmännen (Lennart Josephson: ”Från skräckväldet” i *Aftontidningen* 21/12 1943) och i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* där anmeldaren menar att även om Norge inte nämns saknas inte ”antydningar” och att ”förstahandsmeddelanden” troligen ligger till grund. Även rubriken ”Norska frihetshjältar” talar här sitt tydliga språk (E. J.: ”Norska frihetshjältar” i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 20/12 1943). Dock pekar recensenterna även ut möjliga bakomliggande orsaker till anonymiseringen som att författaren vill skapa större allmängiltighet (Holger Ahlenius: ”Ockupationsroman” i *Bonniers Litterära Magasin* nr 10 1943; V. N.: ”Ockupationsroman” i *Svenska Dagbladet* 22/11 1943, hädanefter 1943b) eller att det handlar om försiktighet (Josephson a.a.).
- 465 Enligt Lennart Josephson råder till exempel inte någon tvekan om ”bödlarnas nationalitet”, det vill säga att de är tyskar (Josephson a.a.). Begreppet ”quislingar”, i sin tur, byg-

ger på den norske nazistledaren Vidkun Quislings namn, vilket utpekar norska förövare (Sten af Geijerstam: "Ockuperat land" i *Stockholms-Tidningen* 13/12 1943). En tredje variant är benämningen "ockupationsmaktens verktyg" (Hildur Krantz: "Ockupationsdrama från parkett" i *Nya Dagligt Allehanda* 9/12 1943) eller "ockupationsmaktens bödlar" (Ahlenius a.a.), vilket lämnar öppet både för inhemska män och ockupationsmaktens representanter.

- 466 Begreppet "terror" kommer att diskuteras i nästa kapitel i relation till attentatet som utförs i *Attentat i Paris*.
- 467 Mosse a.a. 1985 och a.a. 1996.
- 468 *Encyclopedia Britannica*, sökord Alfred Jodl (<https://www.britannica.com/biography/Alfred-Jodl> (hämtad 1/2 2021)). Jodl nämns till exempel i *Nürnbergprocessen I. Domstolsstadgar och anklagelseakter* (Stockholm 1946).
- 469 Även Frick beskrivs som åldrad trots sin relativa ungdom. Detta kan, liksom i Jodls och Jödels fall, läsas som ett tecken på ett moraliskt förfall.
- 470 Pedersen a.a. s. 135.
- 471 *Nationalencyklopedin*, fehm-domstolar. www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/fehm-domstolar (hämtad 3/3 2021).
- 472 I Jodls förhörssrum i *Attentat i Paris* dominerar ett "ansenligt skrivbord i renaste Louis XVI, valnöt och bronsbeslag" bakom vilket han presiderar medan en "subaltern" för protokoll vid ett mindre skrivbord (s. 111). Browallius beskriver Jödels förhörssrum i *Mot gryningen* som "oerhört stort" och ytterligt elegant, också detta med ett "enormt skrivbord" och en assistent som för anteckningar (s. 156).
- 473 Vid detta tillfälle tänker Antoni: "Det kan falla dem in att inte alls släppa ut mig härifrån" (s. 298), en tanke liknande den Peter Horst får i det tidigare citerade förhöret i *Mot gryningen*.
- 474 Detta påpekas av Tore Zetterholm (Tore Zetterholm: "Polsk indiansommar" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 9 1944).
- 475 Rudolf Hess försöker genomföra en egen överenskommelse med Storbritannien. Han tar sig dit våren 1941 via flygplan för att framlägga ett förslag om separatfred mellan Tyskland och Storbritannien, något som leder till att han fängslas (*Nationalencyklopedin*, Rudolf Hess. www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/rudolf-hess (hämtad 3/3 2021)). Detta kan vara en bidragande orsak till att Stiernstedt låter Hess bli en löjväckande figur även för en person i nazismens mittfåra.
- 476 Dock föreligger en viss försiktighet i texten eftersom Tessin inte nämner Hitler vid namn utan kallar honom "er herr Ledare" eller "er förare". Namnet förekommer däremot i huvudpersonen Antonis tankar.
- 477 Stiernstedt recenserar Stefan Tadeusz Norwids *Landet utan Quisling* och Stefan Szendes *Den siste juden från Polen* och skriver om sin läsning av Szendes bok: "Jag är inte blödigare än andra, men här måste jag gång på gång lägga ner boken" (Marika Stiernstedt: "Ve segrarna!" i *Nordens frihet*, maj 1944, s. 21).

- 478 Geijerstam a.a. Det andra omdömet som jag kunnat hitta uttrycker motsatsen: Browallius "människokunskap har slagit aldeles slint inför ockupationsmaktens bödlar" (Ahlenius a.a. s. 846).
- 479 Enligt Krantz skriver Browallius "från parkett" (Krantz a.a.). En rad andra kritiker har näraliggande synpunkter: romanen har inte dokumentärt värde och/eller är en utifrånskildring (V.N. a.a. 1943b; Geijerstam a.a.; E.E-k.: "Två nutidsvärldar" i *Uppsala Nya Tidning* 21/12 1943;el.: "En svensk roman om krigets Norge" i *Arbetet* 18/12 1943; Carl Fehrman: "Ockupation och neutralitet" i *Sydsvenska Dagbladet* 3/12 1943; I.H.: "Kraftprov och missgrepp" i *Dagens Nyheter* 21/11 1943). Flera recensioner är dock odelat positiva, nämligen Gattina: "Två kvinnoprofiler" i *Social-Demokraten* 14/12 1943; E.J. a.a. 1943; H.Hj-n.: "Tre författarinnor" i *Ny Tid* 10/12 1943; J.L.: "En ockupationsroman" i *Aftonbladet* 22/11 1943; Henry Peter Matthis: "Svenskt och främmande hos några kvinnliga berättare" i *Folklig Kultur* nr 10 1943. Här talas bland annat om lysande miljö- och personschildringar. Observera också samrecensionerna av kvinnliga författare, ett vanligt förekommande fenomen i svenskt 1940-tal. Hos signaturen H.Hj-n. återkommer till och med samma slentrianmässiga rubrik som i recensionen av Key-Åbergs *Jubla, du ofrukt samma ...* (H.Hj-n. a.a. 1945).
- 480 Örjan Lindberger: "Svenska romaner och noveller. De medelålders" i *Ord och Bild* 1944, s. 433.
- 481 DAG: "I elfte timmen" i *Arbetaren* 20/1 1944.
- 482 DAG a.a.
- 483 E.J. a.a. 1943.
- 484 I.H.: "Frankrike 1914, Polen 1939" i *Dagens Nyheter* 20/10 1944 (hädanefter 1944b) samt Ivan Pauli: "Polens frihetskamp skildrad i två romaner" i *Morgon-Tidningen* 8/12 1944.
- 485 V.N.: "Världsbranden tänds" i *Svenska Dagbladet* 30/10 1944. En recensent, Anders Österling, påpekar dock att "den kollektiva tragediens fruktansvärda mått" gör att skönlitteraturen blir "handikapad" (*sic*), också på grund av de många rapporterna: detta känner vi igen från kritiken av Browallius (Anders Österling: "Polsk heroism" i *Stockholms-Tidningen* 19/10 1944). De individuella öden som Stiernstedt porträtterar bleknar alltså mot den faktiska bakgrunden enligt Österling, medan till exempel T.S. i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* tycker att detta bidrar till verkets storhet: ett enskilt öde får spegla "miljonernas" i det drabbade Polen (T.S.: "En individs öde och ett folks" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 14/11 1944).
- 486 Herman Kihlman: "Man glömmet ingenting" i *Ny Tid* 12/12 1944. Rubriken anspelar för övrigt på Stiernstedts roman *Man glömmet ingenting* från 1940.
- 487 Stig Ahlgren: "Denna gången och förra" i *Aftontidningen* 26/10 1944; I.H. a.a. 1944b; E.E-k. a.a.
- 488 I *Arbetaren* finner recensenten "något av emigrantens patos" i romanen (V.H.: "Roman om Polen" i *Arbetaren* 18/11 1944). Signaturen V.H. står förmodligen för Viveka Heyman, verksam på *Arbetarens* kultursida sedan 1940 (Viveka Heyman, www.skbl.se/sv/artikel/VivekaHeyman, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Richard Pleijel),

- hämtad 14/10 2021). I *Morgon-Tidningen* skriver Ivan Pauli i sin tur en samrecension där även en bok av Helen McInnes behandlas. Pauli benämner här Stiernstedt som ”en av två utländska författarinnor” på grund av att hon enligt honom har både franskt och polskt påbrå, men tillägger skyndsamt att hon ”inte helt [kan] kallas utlänning” eftersom hon ”samtidigt är äkta svensk” (Pauli a.a. 1944). Något franskt påbrå har dock inte Stiernstedt, däremot en moster bosatt i Frankrike (se Wittrock a.a., kapitlet ”Tre fosterland”).
- 489 Mosse a.a. 1985 och a.a. 1996.
- 490 Ibid.
- 491 George L. Mosse: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memories of the Two World Wars*, New York & Oxford 1990.
- 492 En tidigare version av detta kapitel har publicerats i artikeln ”I krigets skugga. Våld, anti-våld och kön i fiktiva texter från svenskt 1940-tal” i *Tidskrift för genusvetenskap* nr 2–3 2014.
- 493 Juell publicerar romanen under pseudonymen Katherine van Goeben. Enligt den biografiska artikeln om Juell i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* får Juell hotbrev när pseudonymen avslöjas och hakkors målas vid hennes bostad ända in på 1960-talet (www.skbl.se/sv/artikel/KarinSofiaJuell, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Lars Hansson), hämtad 15/1 2021).
- 494 Fredrika Bremer: ”Invitation to a Peace Alliance”, citerat i sin helhet i *Fredrika Bremers brev* del III, red. Klara Johanson & Ellen Kleman, Stockholm 1917, s. 562–564. Citatet är hämtat från s. 562. För diskussionen som utbröt efter brevet publicering, se Anna T. Höglund: *Krig och kön. Feministisk etik och den moraliska bedömningen av militärt våld* (diss.), Uppsala 2001. Bremers förslag är samtidigt tydligt ett barn av sin tid: de kristna kvinnorna ska sluta sig samman och ägna sig åt välgörenhet riktad mot ”the destitute” – de utfattiga och nödlidande (*Fredrika Bremers brev* del III, s. 562).
- 495 I min presentation använder jag mig av följande forskning: Leila Rupp: ”Constructing Internationalism. The Case of Transnational Women’s Organizations, 1888–1945” i *The American Historical Review* nr 5 1994; Evans a.a.; Jo Vellacott: ”A Place for Pacifism and Transnationalism in Feminist Theory. The Early Work of the Women’s International League for Peace and Freedom” i *Women’s History Review* nr 1 1993; Alison S. Fell & Ingrid Sharp: ”Introduction. The Women’s Movement and the First World War” i *The Women’s Movement in Wartime. International Perspectives 1914–1919*, red. Alison S. Fell & Ingrid Sharp, Basingstoke & New York 2007; Margareta Larson: *De arbetade för fred. Kvinnoföreningar i Sverige med fred på sitt program 1898–1940*, Stockholm 1985; Irene Andersson: *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940* (diss.), Lund 2001. Parallellt använder jag mig av sakprosa från 1890-talet och framåt, men dessa får separata noter.
- 496 Emilia Broomé: ”Till Sveriges kvinnor” 1897. Uppropet är återgivet i sin helhet i Larson a.a. s. 255–260.
- 497 Ellen Key: *Allsegraren I. Kvinnorna under världskriget*, Stockholm 1918. Inom parentes kan påpekas att synen på kvinnor som framkommer här förefaller gå mot Keys egen tes om kvinnors naturenliga moderlighet. För en presentation av Keys tankar kring moder-

lighet och kärlek, se Claudia Lindén: *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key* (diss.), Eslöv 2002 och Järvstad a.a. 2008.

Den politiska laddningen i pacifismen, särskilt under det pågående första världskriget, skymtar i Keys ytterst korta företal till *Kvinnorna under världskriget* där hon skriver att den engelska versionen av boken med titeln *War, Peace and the Future* (1916) ”nu lär vara indragen såsom pacifistisk” (Key a.a. s. 5).

- 498 Key a.a. s. 176. Som synes finns här en blandning mellan särartstänkande och konstruktivism i Keys resonemang, med tanke på de förändringar, i negativ riktning, som imperialismen medfört för männen och eventuellt för kvinnorna, och att människor, särskilt kvinnor, kan utvecklas och ta sitt ansvar för ett bättre samhälle.
- 499 Key a.a. s. 173, spärrad skrift i originalet.
- 500 Key a.a. s. 30.
- 501 Key a.a. s. 36, spärrad skrift i originalet.
- 502 Dessutom bygger denna organisering i mycket på en europeisk elit, något Leila Rupp understryker i en undersökning: internationell organisation fram till och med första världskriget i freds- och rösträttsorganisationerna är enligt henne i hög grad en klassfråga. De personer som deltar kan betala för resor och uppehälle för att åka på olika konferenser och kongresser (Rupp a.a.). Tre officiella språk, engelska, franska och tyska, gör det också svårt för dem som inte behärskar något av dessa språk, vilket är knutet till utbildningsmöjligheter. Protestanter dominerar. Efter första världskriget görs försök att inkludera fler utomeuropeiska grupper för att bli ”truly international” (Rupp a.a. s. 1580), men inkluderingen är fortsatt begränsad.
- 503 En svensk sektion, Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet (IKFF), bildas samma år, även kallad Svenska Kvinnoförbundet för Fred och Frihet.
- 504 Citerat efter Anita Augsburg och Lida Gustava Heymann i Fell & Sharp a.a. s. 15. Min översättning.
- 505 *Trettio år i fredens tjänst*, utgiven av Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet. Svenska sektionen, Stockholm 1945, s. 48.
- 506 Amelie Posse är känd antinazist, grundare av den radikala föreningen Tisdagsklubben, en antinazistisk sammanslutning. Som gift med en tjeckisk man och bosatt i Tjeckoslovakien till våren 1939 bidrar hon med ett inifrånperspektiv från den europeiska kontinenten (Amelie Posse, www.skbl.se/sv/artikel/AmeliePosse, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Eva Strömberg Krantz), hämtad 20/11 2020).
- Tidevarvet* (1923–1936) som artikeln publiceras i är en radikal feministisk veckotidning ”mot våld, klass- och rasförtryck samt diktatur, men för demokrati, pacifism och rättssamhälle” (Irene Andersson a.a. s. 183, kursiv i originalet).
- 507 Amelie Posse-Brázdová: *”Ned med vapnen!” En kampsignal mot kriget*, Stockholm 1935, s. 6.
- 508 Citerat efter Irene Andersson a.a. s. 226.
- 509 Exempel på organisationer är Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbund, Fredrika Bremer-Förbundet, Socialistiska Partiets Kvinnoutskott, Sveriges Lottor och Yrkeskvinnors Riksförbund. För en fullständig förteckning, se *Mot det totala kriget för fred och*

folkförsoning. Anföranden hållna vid kvinnoorganisationernas stora opinionsmöte i Stockholms konserthus måndagen den 12 februari 1940, Stockholm 1940 (hädanefter Mot det totala kriget).

- 510 *Mot det totala kriget*, häftets onummerade baksida.
- 511 Ibid.
- 512 Signe Höjer: "Kvinnor och män i samarbete" i *Mot det totala kriget*, s. 13. För en biografi av Signe Höjer, se artikel i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (Thyra Signe Elisabeth Höjer, www.skbl.se/sv/artikel/SigneHojer, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Annika Berg), hämtad 2/11 2021).
- 513 Höjer a.a. s. 13.
- 514 Christian Günther: "Förvånansvärt att Europas kvinnor så beskedligt följt med i den senaste utvecklingen" i *Mot det totala kriget*, s. 8. Irene Andersson, som också tar upp denna manifestation, refererar till Wägners arbetsbok enligt vilken utrikesministerns villkor för att delta varit att ingen vädjan om medling i finska vinterkriget fick finnas med i resolutionen (Irene Andersson a.a.). Alltså lämnar nationen Sveriges neutrala hållning spår i manifestationen.
- 515 Kerstin Hesselgren: "Kvinnorna hata kriget" i *Mot det totala kriget*, s. 10, kursiv i originalet.
- 516 För Wägners pacifistiska engagemang från första världskriget och framåt, se Irene Andersson a.a. och Sofi Qvarnström *Motståndets berättelser. Elin Wägner, Anna Lenah Elgström, Marika Stiernstedt och första världskriget*, Hedemora & Möklinta 2009, kapitlet "Elin Wägner. Samling för fred". Qvarnström diskuterar Wägners pacifistiska synpunkter både inom sakprosa och skönlitteratur.
- 517 Elin Wägner: *Väckarklocka*, Stockholm 1941, s. 23.
- 518 Se till exempel Irene Andersson a.a. Även Elgström deltar i Haag.
- 519 Denna tanke förs fram även under första världskriget då den tyska feministen Lida Gustava Heymann menar att det handlar om "men's war between men's states" (citerat i Evans a.a. s. 126).
- 520 Wägner a.a. s. 16, kursiv i originalet.
- 521 Wägner a.a. s. 201.
- 522 En reflektion som måste göras med utgångspunkt i Wägners skrift är att frågan om kvinnans intellektuella stimulans blir ointressant. Meningen med livet för kvinnan – meningen med mannens liv diskuteras överhuvudtaget inte – blir samstämmighet med ett levnadssätt som bygger på ett modervälde och därmed i samklang med kvinnans natur.
- 523 Detta får dock sägas svårligen rimma med Wägners syn i övrigt på de samtida männens framfart och likgiltighet inför kvinnornas situation och synpunkter.
- 524 Som skönlitterär författare skildrar Elgström, gärna i novellform, med stor inlevelse de lidanden krig medför särskilt för kvinnor och barn; under 1940-talet resulterar detta i novellsamlingen *De trogna* (1944). För Elgströms litterära och journalistiska produktion under första världskriget, se Qvarnström a.a. 2009, kapitlet "Anna Lenah Elgström. Mödrar mot krig och aktivism".

- 525 Min sammanställning av Elgströms synpunkter bygger i huvudsak på ”Innan det blir för sent. Från föredrag och artiklar” ur samlingen *Innan det blir för sent* från 1940 samt efterskriften ”Den viktigaste kvinnofrågan” i *Tidens kvinnor* från 1944 (hädanefter 1944b).
- 526 Se artikel i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (Anna Helena Maria (Anna Lenah) Elgström, www.skbl.se/sv/artikel/AnnaLenahElgstrom, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Ann-Katrin Hatje), hämtad 16/10 2020) samt Anna Lenah Elgström: *Italiens elfte timma* (Stockholm 1943), Elgström a.a. 1940 och Elgström a.a. 1944b.
- 527 Elgström a.a. 1940, s. 217. I Ann-Katrin Hatjes artikel om Elgström i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* anges denna tidpunkt för en förändrad inställning. Elgström skriver själv om att hon lämnar pacifismen i Spanien under inbördeskriget i artikeln ”En författare arbetar”, publicerad i *Idun* nr 2 1945. Men samtidigt tvekar hon, också enligt egen utsago, så sent som 1939 inför att skriva på en lista där svenska män uppmanas att anmäla sig som frivilliga i Finland, en tvekan som härrör från hennes långa engagemang som pacifist (Anna Lenah Elgström: ”Finland mellan krig och fred” i Elgström a.a. 1940).
- 528 Elgström a.a. 1940, s. 284.
- 529 Elgström a.a. 1940, s. 294, kursiv i originalet.
- 530 Elgström a.a. 1944b, s. 280, kursiv i originalet. Det extremt styrda moderskapet finner Elgström i Lebensborn-verksamheten i Norge där kvinnorna blir indelade i olika ras-kategorier med ”kategori I i stuteriboken”, det vill säga den ’ariska’ modern, högst (Elgström a.a. 1944b, s. 284). Elgström ser också en avelsindustri som en framtid i diktaturer, där ledarna kan diktera att de vill ha ett visst antal barn av en viss ”typ” (Elgström a.a. 1944b, s. 285).
- 531 Elgström a.a. 1944b, s. 282.
- 532 Elgström a.a. 1940, s. 284.
- 533 I detta sammanhang formulerar också Elgström tankegångar om värderingen av könens ojämlika positioner slående lika dem som Simone de Beauvoir några år senare uttrycker i *Le Deuxième sexe* (Paris 1949; *Det andra könet* på svenska, översatt i sin helhet först 2002). För Elgström är kvinnorna ”vikarierande människor” i relation till mannen: ”Han vet att eftersom han är man, är han människa” (Elgström a.a. 1940, s. 288, kursiv i originalet). Men för mängder med kvinnor handlar det också om en god portion bekvämlighet då de förblir mannens följsamma bihang och helst lever i ”oansvarighet och ofrihet”, hävdar Elgström (Elgström a.a. 1940, s. 285).
- 534 Elgström a.a. 1940, s. 290.
- 535 Ibid., kursiv i originalet.
- 536 Detta framhävs till exempel i Ella Taube: ”Kvinnor fattar ståndpunkt” i *Stockholms-Tidningen* 12/10 1944; Chris: ”Ungdom i aktuell miljö” i *Skånska Dagbladet* 1/11 1944; Schr.: ”Officer och pacifist” i *Sydsvenska Dagbladet* 2/10 1944 samt i Erik Hemlin: ”Dagmar Edqvists ’Osynliga stängsel’ – en utmärkt roman” i *Göteborgs Morgonpost* 7/12 1944. De två sistnämnda recensionerna framhåller romanen som Edqvists hittills främsta.
- 537 Samtidigt finns vad jag vill kalla en rasifierad syn i botten på resonemanget i romanen eftersom talaren refererar till ett abessinskt scenario och förutsätter att ett sådant inte kan

utspela sig” i vår fredliga nord” (s. 230). Dock faller uttalandet tillbaka på talaren själv och blir för den samtida läsaren naivt: år 1944 då romanen är utgiven har andra världskriget i hög grad inverkat på övriga länder i Norden. Stig får också ställa frågan: ”Hur vet hon det?” när han diskuterar föredraget med Gunnel (s. 233).

538 Observera att denna roman liksom flertalet i mitt undersökningsmaterial använder termen Ryssland, trots Sovjetunionens existens sedan drygt ett par decennier. Jag väljer att sluta mig till det samtida språkbruket när jag diskuterar denna text.

539 I Hillbäckes *Klämtande sommar* möter vi också denna (naiva) internationalism, ytterligare understruket av att den kvinnliga huvudpersonen är ute på resor i Europa och träffar andra unga människor med samma syn, att folken vill fred, precis före krigsutbrottet, sommaren 1939. Denna inställning protesterar dock hennes irländske älskare mot.

540 Enloe a.a.

541 I. H.: ”Ingegerd Bremssen bakfram” i *Dagens Nyheter* 21/10 1944 (hädanefter 1944c). Ingegerd Bremssen är huvudperson i Edqvists roman med samma namn från 1935. *Aftontidningens* kritiker, ej namngiven, ligger nära I. H. i sin syn, i en för övrigt raljerande och detaljerat refererande anmälan, vilket kanske beror på att den publiceras i en sektion i tidningen som heter ”Hennes Horisont” (”Militär kärlek contra civil” i *Aftontidningen* 5/10 1944). En rad andra kritiker gör dock samma läsning som jag, bland andra Sehr. a.a.; Taube a.a. 1944;el.: ”En problemroman om krig och fred” i *Arbetet* 18/10 1944 samt Margit Abenius: ”En förnyelse och ett löfte” i *Bonniers Litterära Magasin* nr 9 1944).

542el. a.a. Recensenten i *Skånska Dagbladet* uttrycker en likartad syn: ”[Författaren] ser med klar blick på världen sådan den ter sig idag, sölad av blod, hatisk och förvirrad. För henne är frågeställningen [...] hur man i denna tid bäst arbetar för freden” (Chris a.a.).

543 Nils Beyer: ”Löjtnant och läkare” i *Morgon-Tidningen* 22/11 1944; V. N.: ”Pacifism och kärlek” i *Svenska Dagbladet* 2/10 1944; I. H. a.a. 1944c.

544 Beyer a.a.

545 I linje med anonymiseringen av det land där handlingen i *Ekot av ett skott* utspelas får gestalterna abstraherade, generaliserade benämningar, något jag återkommer till.

546 Se till exempel Gabriella Nilsson & Inger Lövkrona: *Våldets kön. Kulturella föreställningar, funktioner och konsekvenser*, Lund 2020 (2:a uppl.); Birgitta Svensson: ”Könets destabilisering. Kvinnor som våldsvverkare och gärningsmän” i *Våldets mening. Makt, minne, myt*, red. Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg, Lund 2004; Belinda Morrissey: *When Women Kill. Questions of Agency and Subjectivity*, London & New York 2003; Lizzie Seal: *Women, Murder and Femininity. Gender Representations of Women Who Kill*, Basingstoke & New York 2010.

547 Se till exempel Bisgaard a.a.; Juliette Pattinson: *Behind Enemy Lines. Gender, Passing and the Special Operations Executive in the Second World War*, Manchester 2011; Ingrid Strobl: *Partisanas. Women in the Armed Resistance to Fascism and German Occupation (1936–1945)*, Edinburgh 2008; Paula Schwartz: ”Redefining Resistance. Women’s Activism in Wartime France” i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Higonnet m.fl., New Haven & London 1987. I de judiska ghettona finns överhuvudtaget inte ovanstående möjligheter till kamp, men även här tilldelas kvinnor feminina

- uppgifter, som att ta hand om och smuggla ut barn (Strobl a.a.). I partisanverksamheten finns dock av förklarliga skäl andra utgångspunkter för kampen (se Jelena Batinić: *Women and Yugoslav Partisans. A History of World War II Resistance*, New York 2015 samt Janet Hart: *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance 1941–1964*, Ithaca (N.Y.) 1996). Här bär och använder till exempel både kvinnliga och manliga partisaner vapen.
- 548 Bisgaard a.a. Detta gäller dock inte för till exempel den grekiska motståndskampen, där unga kvinnor får delta på samma villkor som män och tillsammans med dessa utför likartade uppgifter – målar slagord på väggar, delar ut flygblad, agerar som kurirer i stadsmiljö och som partisaner i bergen. Se Hart a.a.
- 549 Här utgör det jugoslaviska scenariot ett intressant exempel: även om det jugoslaviska kommunistiska partiet i efterkrigstid hyllar de kvinnliga partisanernas maskulina dygder apostroferas samtidigt deras omsorgstagande femininitet, riktad mot de manliga kamraterna i fält. På så vis tillfaller den ’äktas’ hjältestatusen fortfarande de manliga partisanerna (Batinić a.a.).
- 550 Margaret Atack: "Aux armes, citoyennes!" i *Textual Liberation. European Feminist Writing in the Twentieth Century*, red. Helena Forsås-Scott, London & New York 1991. Artikeln täcker in 1920- till och med 1970-tal och diskuterar exempel på feministiskt skrivande i olika genrer.
- 551 Birgitta Svensson a.a.
- 552 Detta, tillsammans med Hildes insikt om nödvändigheten av ett erkännande, diskuteras i avsnittet "Attentat i Paris: den utanförståendes pacifism".
- 553 Nilsson & Lövkrona a.a., kapitlet "Kvinnors våld".
- 554 Bethke Elshain a.a.
- 555 Morrissey a.a.
- 556 Vad gäller placeringen av den kvinnliga mördaren som monster återkommer jag till detta i nästa avsnitt, i relation till Stiernstedts attentatsförövare.
- 557 Seal a.a.
- 558 Även hos Dostojevskij får en annan romanfigur, Sonja, visa mördaren att han måste ta konsekvenserna av sin handling.
- 559 Anledningen till att jag här inte diskuterar de samtida kritikernas syn även på Juels förövare beror på att porträttet av denna karaktär endast får betydelse i relation till hennes moderskap. Detta diskuterar jag i nästa avsnitt och använder då recensionsmaterial.
- 560 Georg Svensson a.a. s. 720.
- 561 Ahlgren a.a.
- 562 Även en sentida kommentator som filmvetaren Jan Olsson skriver in Hilde i samma fack och menar: "Genom att låta kampen mot nazismen uppbäras av denna virriga dam, förlorar handlingen också sin politiska och ideologiska effekt. Hon är omöjlig att hysa förståelse för, möjligen medlidande" (Jan Olsson a.a. s. 189). Jan Olsson går så långt att han gör en rekommendation: "Marie [sic], den klartänkta" skulle ha varit mördare (ibid.) – 'Marie' är det namn Lisia får när *Attentat i Paris* omvandlas till film.

En något mer nyanserad syn kommer dock till uttryck i den samtida kritiken hos recensenten från *Dagens Nyheter* som menar att "Hilde Dubois' heroism får inte kallas enbart hysteri" då hon är "en gärningens utvalda jungfru av Charlotte Cordays släkt" (L.N.: "Olika slags kvinnlighet" i *Dagens Nyheter* 19/10 1942). Charlotte Corday mördade Jean Paul Marat, ett död hon genomförde ensam och som hon sedan blev avrättad för (*Nationalencyklopedin*, Charlotte Corday. www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/enkel/charlotte-corday (hämtad 25/1 2021)).

- 563 Genom hela romanen möter vi den spända och återhållna stämning gentemot ockupationsmakten som råder i Paris, men även de motsatta, judefientliga krafterna har spelrum: så till exempel krossas en judisk affärsägares skyltfönster av några unga fransmän.
- 564 Här ser vi ett av de få tillfällen då begreppet nationen används, ett mycket ovanligt ordval i mitt material som jag påpekade i introduktionen.
- 565 Kvinnan menar dessutom att en ärftlig överföring kan ha skett från hennes far till hennes son, som "förgiftat" denne (s. 156), med andra ord ett exklusivt manligt arv.
- 566 Charlotte Tornbjör: *Den nationella modern. Moderskap i konstruktion av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft* (diss.), Lund 2002, kapitlet "Genus, nation och modernitet".
- 567 Samtidigt finns ett stråk av pragmatiskt framåtblickande pacifism, liknande den i Edqvists *Osynliga stängsel*, även i *Ekot av ett skott*. I samtal med meningsmotståndaren Patrioten säger Kvinnan att "som mänskligheten inte i ett enda slag kan komma så långt att vi i dag eller i morgon för alltid eliminerar kriget som företeelse, så antar jag att vi måste försvara oss tills vidare" (s. 216). Detta uppfattar jag dock som en svårförklarlig avvikelse från en i övrigt kompromisslös hållning hos huvudpersonen.
- 568 U. L.: "Krig mot kriget" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 21/9 1945. Romanen samrecenseras med Vera Brittains *Ingen vet vad som hände* (på engelska *Account Rendered*) vars tema är "kriget mot kriget" (U. L. a.a.).
- 569 S. C.: "Fredspredikan" i *Arbetaren* 31/10 1945.
- 570 S. C. a.a.
- 571 V. N., kortrecension utan titel i *Svenska Dagbladet* 29/9 1945.
- 572 V. N. a.a. 1945.
- 573 E. B.: "Ideellt mord" i *Dagens Nyheter* 17/9 1945.
- 574 Anna Lenah Elgström: "Ekot av en kvinnoröst" i *Morgon-Tidningen* 11/12 1945 (hädan- efter 1945b).
- 575 Elgström a.a. 1945b. Elgström blickar också tillbaka mot första världskrigets kvinnokamp och vad den tillät ifråga om gränsöverskridande pacifism, medan kvinnorna under andra världskriget enligt henne istället arbetat i krigets tecken. Hon tillägger dock att detta skett som en del av en kamp mot diktatur.
- 576 Elgström a.a. 1945b, spärrad skrift i originalet.
- 577 Även i Fischer-Hugnes *Ditt folk är icke mitt* finner vi ett Lysistrate-argument hos en bi-figur, en rysk kvinnlig läkare, tydlig feminist. Men när huvudpersonen Aase frågar vad som händer om kvinnorna tvingas att föda barn har ryskan inget tillfredsställande svar.

- 578 Mosse a.a. 1990 och a.a. 1996.
- 579 Den deserterande soldaten som figur kommer jag att fortsätta undersöka i avsnittet ”Väld, antiväld och militära maskuliniteter i krig”.
- 580 Detta förstärks av att en kvinnlig gestalt, benämnd Sekreteraren, som möjlig ’arvtvare’ skymtar – i ett möte med Kvinnan framgår hennes starka beundran för dennas dåd. Sekreteraren har också tagit konsekvenserna av krig, men på grund av sin brors öde: denne blev psykiskt sjuk efter att ha stridit i ett tidigare krig. Hon har därför bestämt sig för att aldrig bli mor.
- 581 Här visar sig Hilde och Lisia, den andra kvinnliga huvudpersonen i samma roman, ha ett förenande drag: ingen av dem hyser någon lojalitet med eller har en bindning till någongendera sidan i den ideologiska konflikten. Se min diskussion i föregående kapitel kring gestalten Lisia i relation till den tyske officeren Otto.
- 582 Hela förnamnet lyder Hildegarde, men eftersom Hilde används konsekvent är det också det jag utgår från i min tolkning.
- 583 *Nationalencyklopedin*, anarkism. www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/anarkism (hämtad 25/2 2021). Hildes aktion som terrordåd kommer också att diskuteras i detta avsnitt.
- 584 Eva Brylla: *Förnamn i Sverige. Kortfattat namnlexikon*, Stockholm 2004, sökord ”Hild”.
- 585 I reportageboken *Allvar över Frankrike* återger Stiernstedt en predikan av en jesuitmunk som hon åhört i Notre Dame. Denna predikan återfinns utbyggd och reviderad i *Attentat i Paris*. En av formuleringarna som genomgår en förändring är vård att lyfta fram: i *Allvar över Frankrike* säger den predikande munken ”djärvt”: ”– Ni vet alla vilka gudsfjender jag syftar på!” (Stiernstedt a.a. 1940, s. 158), i romanen omvandlas detta till det betydligt försiktigare: ”– I dag brinner kyrkorna igen” (s. 257).
- 586 Morrissey a.a.
- 587 Denna regim upprättas i sydöstra Frankrike, i den ”fria zonen” efter Tysklands ockupation av Frankrike i juni 1940 (*Nationalencyklopedin*, Vichyregimen. www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/vichyregimen (hämtad 21/2 2021)).
- 588 Atack a.a. 1989, s. 24.
- 589 Jag har funnit få studier av motståndslitteratur under andra världskriget. Ett exempel, utöver Atacks, är Dewulfs *Spirit of Resistance. Dutch Clandestine Literature during the Nazi Occupation* där nederländsk underjordisk litteratur behandlas, men denna litteratur behöver i sig inte ge uttryck för motstånd. När det gäller prosatexter, ofta mycket korta sådana på grund av att ockupationsmakten bestämmer över utdelningen av papper för boktryckning, är denna antingen kamouflerat kritisk eller inte kritisk alls, till skillnad från lyrik som gärna frammanar nationalistiska stämningar, men ofta är av förenklad karaktär (Dewulf a.a.). I Nederländerna finns strikta regler för all litteratur eftersom denna inte får vara antitysk. Restriktionerna för tryckning av texter är också hårdare än i övriga ockuperade länder i Europa, hävdar Dewulf, och att köpa underjordisk litteratur kan därför i sig ses som en motståndshandling, om än i mindre skala.
- 590 Det som däremot gör *Attentat i Paris* till ett betydligt mer nyanserat verk än texterna från den franska ockupationstidens ”littérature de témoignage”, som tecknar i svart och

vitt enligt Atack, är framförallt porträttet av Otto Bredow som sympatisk tysk, vilket jag diskuterat i kapitlet "Den ideologiske fienden". Något motsvarande förekommer inte i Atacks material.

- 591 Marika Stiernstedt: "Hur jag kom att skriva 'Attentat i Paris'" i *Folket i Bild* nr 40 1943, s. 2.
- 592 Ibid.
- 593 Ordet "terror" används också av Irja Browallius i *Mot gryningen* (1943), som vi såg i förra kapitlet, för att beteckna ockupationsmaktens taktik att sprida osäkerhet och skräck. Hos Viola Wahlstedt i *Jag älskade Volodja* (1944) förekommer även ordet "terrorism". I denna roman upptäcker romanjaget en bomb i en väska, en bomb som hon direkt knyter till väskans ägare, hennes älskade, och dennes politiska verksamhet. Huvudpersonen, som försöker göra sig av med väskan och mirakulöst nog klarar sig fast bomben sprängs, konstaterar, i linje med bokens i övrigt lättsamma ton, att hon "absolut inte var skapt för terrorism" (s. 207).
- I *Svenska Akademiens ordbok* anges att "terror" i betydelsen "(organiserade o. systematiska) (hot om) våldshandlingar (ss. mord l. mordbrand l. sprängattentat o. d.) använda i politiskt syfte för att sprida skräck o. därvid uppnå vissa mål" finns i källor från 1918 och framåt, medan "terrorhandling" gör entré så sent som 1939 i en roman av Helge Heerberger (*Svenska Akademiens ordbok* (tryckår 2004), sökning på <http://svenska.se> 20/1 2020 på "terror" respektive "terrorhandling"). Detta visar på en tidig användning av "terrorhandling" i Stiernstedts roman. Här kan omnämnas att Helge Heerberger huvudsakligen publicerar sig under pseudonymen Arvid Brenner.
- 594 Anders Ahlbäck & Ville Kivimäki: "Masculinities at War. Finland 1918–1950" i *Norma. Nordic Journal for Masculinity Studies* nr 2 2008.
- 595 Elaine Showalter: *The Female Malady. Women, Madness and English Culture 1830–1980*, London 1987 (hädanefter 1987a), kapitlet "Male Hysteria. W. H. R. Rivers and the Lessons of Shell Shock" samt "Rivers and Sassoon. The Inscription of Male Gender Anxieties" i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Randolph Higonnet m.fl., New Haven & London 1987 (hädanefter 1987b). Under första världskriget får 80 000 brittiska män behandling för "shell shock" (Showalter 1987a, s. 168).
- 596 Showalter pekar på dessa symptom som "strikingly differentiated by class and rank", med fysiska symptom kopplade till meniga och psykiska företrädesvis till officerare (Showalter a.a. 1987b, s. 62). Officerarnas symptom konstrueras här som mer 'ädlä' och komplexa, knutna till neurasteni, och därigenom också som mer acceptabla för ett maskulint ideal.
- 597 Showalter a.a. 1987a, s. 170.
- 598 Ahlbäck och Kivimäki skriver att cirka 18 000 män i Finland behandlas för störningar och psykiska sammanbrott mellan 1939 och 1945, något artikelförfattarna menar endast utgör en bråkdel av antalet drabbade.
- 599 Ahlbäck & Kivimäki a.a. s. 124.
- 600 Här uppvisar texten tydlig sympati för Jasjas ursprungliga bakgrund och det öde som hans föräldrar rönt i händerna på det sovjetiska systemet. Den konflikt jag är intresserad av i min diskussion är dock den som drabbar den vuxne Jasja som soldat.

Än en gång används termerna Ryssland och rysk i 1940-talets fiktion och jag följer här romanens bruk. Dock förekommer även begrepp som "sovjet" och "sovjetmedborgare" när Jasjas uppväxt och ungdom ska beskrivas. Eftersom arbetarklassfamiljen som Jasja lever hos tydligt knyts till sovjetisk politik har jag valt att kalla denna familj sovjetisk i brödtexten.

- 601 Margit Abenius: "Kärlek i romaner" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 10 1942, s. 824. I romantexten legitimeras Hellen sexuella förening med Jasja tydligt: denne har en klassmässigt 'högtstående' bakgrund, vilket gör att deras enda samlag följer "det naturliga urvalets lag" (s. 274). Samtidigt placeras han som 'främmande' via sitt utseende: Hellen tänker på "den höga näsryggen och de markerade kindknotorna" (ibid.), vilket gör porträttet av Jasja som ideal mindre entydigt.

Exempel på positiv kritik finner vi hos A. L. E.: "En roman om manlighet och kvinnlighet" i *Social-Demokraten* 7/12 1942; ...el.: "Roman om kvinnolycka, livsdrift och äktenskap" i *Arbetet* 28/10 1942; Ella Taube: "Försvaret felsteg" i *Stockholms-Tidningen* 27/10 1942.

- 602 Signaturen I. H. använder ännu kraftigare ordalag i sin recension av Edqvists *Osynliga stängsel* 1944 då hen även gör en tillbakablick på *Hjärtat söker nödhjälpen*: "i enlighet med den livsåskådning [författaren] trodde ofrånkomlig i en nyordnad europeisk fredsgemenskap försökte hon [...] skildra kvinnan som naturväsen, ansvarslös när hon blir besatt av den heliga och tyranniska moderskapsdriften" (I. H. a.a. 1944b). Här åsyftas än en gång den sexuella samvaron mellan Jasja och Hellen.

I. H. är tämligen skoningslös i sitt moraliska och politiska tillrättavisande av författaren: det hon inte gjorde rätt 1942 i *Hjärtat söker nödhjälpen* kan hon inte i efterhand komma ifrån genom att skriva *Osynliga stängsel* som ett korrektiv till de, enligt I. H., fundamentalt felaktiga idéerna i den tidigare boken. Än en gång ser vi en skarp tillrättavisning av en kvinnlig författare i den samtida kritiken där denna recensent är en återkommande röst.

- 603 I detta citat behåller jag begreppet 'indianer', trots dess koloniala och rasistiska historia, eftersom det anspelar på en krigslek, en dimension som annars går förlorad i texten. Se not 166 för en generell kommentar om rasistiska och koloniala termer.

- 604 Här kan också nämnas Plains diskussion av olika brittiska manliga författares skildringar av andra världskriget, vilka dock aldrig helt överger idén om kriget som det som skapar den riktige mannen (Plain a.a. 2015, kapitlet "Killing").

- 605 Ahlbäck & Kivimäki a.a.

- 606 Denna roman blir Alstermarks enda. 1947 publicerar hon dock även en pjäs för radio, *Sommarkväll*, som spelas upp med Birgit Tengroth och Elof Ahrle i rollerna och senare ges ut i volymen *Svenska radiopjäser 1947*. Gunnar Ollén presenterar inledningsvis de olika författarna. Alstermark som enda kvinnan bland åtta författare, flera av dem kända namn, till exempel Harry Martinson och Arvid Brenner, presenteras med en oförblommerad sexism: hon omnämns som en "blont vän person" och Ollén ser det som hart när otroligt att pjäsen som handlar om en bilmekaniker och hans fru kan vara författad av en kvinna (Gunnar Ollén: "Presentation" i *Svenska radiopjäser 1947*, Stockholm 1948, s. xix).

- 607 Förlaget Bonniers förefaller dock angeläget att knyta texten till ett faktiskt land: på baksidan till *Moder, se din son!* påpekas att det inte är svårt att läsa in var romanen utspelar sig. Här mer än antyds att det handlar om Tyskland, vilket kan ses som ett försök att sälja romanen, men även att ge den autenticitet.
- 608 I bakgrunden finns en komplicerad historia knuten till den kvinna huvudpersonen växt upp med och betraktat som sin mor. När Alfred efter sin desertering söker upp denna kvinna förstår han att hon inte är hans biologiska mor. När Alfred berättar för henne att han tagit en död persons identitet och att han och den avlidne varit till förblandning lika, förstår adoptivmodern vidden av historien: hennes make har fått tvillingar med en annan kvinna utan hennes vetskap, och när deras eget barn dött adopterar de en av tvillingpojkar, det vill säga huvudpersonen, fortfarande utan adoptivmoderns vetskap om att det är mannens biologiske son. Modern bryter ihop av denna insikt och Alfred känner att hon inte är den ”MOR” (235) som han trott henne vara. Detta anknyter också till titeln: *Moder, se din son!* är ett citat från Nya Testamentet i Bibeln där Jesus på korset med dessa ord ber Maria att ta hand om en av lärjungarna och därefter säger till lärjungen ifråga att han ska ta hand om Maria med orden ”Se din moder!” (Evangelium enligt Johannes 19:26–27 i *Bibeln eller den heliga skrift* 1974 (1917)). I huvudpersonens tankar blir ”Moder, se din son!” Guds bestraffande ord som pekar ut honom för modern och den handling han anser att han borde straffas för, nämligen att ha tagit en död persons identitet. Detta kompletteras dock i hans tankar/inbillning med bibelorden ”Se, din moder!”, vilket för Alfred visar på hopp om försoning och om att människor ska finna kärleken till varandra efter kriget (s. 321).
- 609 Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London & New York 1991 (1983), s. 7.
- 610 Young a.a.
- 611 En liknande grafisk skildring finner vi även i Ulla Bjernes *Den farliga gåvan* (1942). Boken behandlar ett komplext triangeldrama mellan två män – där en av männen älskar den andre – och en kvinna, alla bosatta i Paris. Mot slutet av romanen ges en kort men grym inblick i krigets meningslöshet när en av dessa män tillsammans med en kamrat dukar under i ett flyganfall.
- Ulla Bjerne debuterar 1916 med *Mitt andra jag* och placerar gärna sina romaner i europeisk miljö. Frågan om kvinnlig erotik och frihet är viktiga teman i hennes verk, så till exempel i debuten och *Blodets krav* (1920). Kärlek mellan män skildras redan i *Dårarnes väg* från 1917. För en diskussion av dessa verk, se Järvstad a.a. 2008. Se också *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* för en biografi (Cecilia Gully (Ulla) Bjerne, www.skbl.se/sv/artikel/UllaBjerne, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Boel Hackman), hämtad 12/10 2021).
- 612 Plain a.a. 1996, s. 27. Se även Showalter a.a. 1987a och a.a. 1987b samt Enloe a.a. för liknande synpunkter.
- 613 Showalter a.a. 1987a och a.a. 1987b; Ahlbäck & Kivimäki a.a.; Eriksson Baaz & Stern a.a.
- 614 En tysk kanon, uppkallad efter Bertha Krupp, medlem i familjen Krupp som bland annat framställer kanoner (*Nationalencyklopedin*, Tjocka Berta. www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/enkel/tjocka-bertha (hämtad 25/1 2021) samt *Nationalencyklopedin*, Krupp-

koncernen. www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/kruppkoncernen (hämtad 25/1 2021)).

- 615 Cynthia Cockburn: "The Continuum of Violence. A Gender Perspective on War and Peace" i *Sites of Violence. Gender and Conflict Zones*, red. Wenona Giles & Jennifer Hyndman, Berkeley 2004.
- 616 Marsha har dock en förälder från det anonyma land romanhandlingen utspelar sig i, vilket dämpar den ideologiska spänningen i förhållandet som sådant.
Apropå huvudpersonens förhållanden till kvinnor måste också relationen till den döde tvillingbroderns hustru Elsa nämnas: även detta förhållande har ömsinta drag, men Alfred plågas av dåligt samvete och kvinnofigures känslor bygger på att hon inte vet att makens plats tagits av hans bror. Vid ett tillfälle skymtar dock någon form av övergrepp från Alfreds sida mot Elsa. Detta förtydligas aldrig i texten, men förföljer huvudpersonen.
- 617 Annemarie Tröger: "German Women's Memories of World War II" i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Randolph Higonnet m.fl., New Haven & London 1987.
- 618 Hartley a.a. s. 20.
- 619 Walter Dickson: "Kriget i tre aspekter" i *Ny Tid* 29/12 1944.
- 620 Ingrid Arvidsson: "Ont av ont" i *Aftontidningen* 14/12 1944.
- 621 Arvidsson a.a. 1944 samt Jöran Mjöberg: "Den hemlösa godheten" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 1 1945.
- 622 Mjöberg a.a. 1945, s. 72.
- 623 Artur Lundkvist: "Från hemmafronerna" i *Stockholms-Tidningen* 15/12 1944.
- 624 Så till exempel nämner den svenske utrikesministern Günther i sitt tal i *Mot det totala kriget* Suttners roman som ett verk som djupt påverkade honom under hans ungdom och som lästes av en hel generation (Günther a.a.). Den svenska översättningen kommer redan 1890 och därefter i ytterligare fyra upplagor fram till 1917. En bearbetad version för ungdom ges ut på svenska 1893. Betänk även titeln på Posse's appell "Ned med vapnen!" som direkt anknyter till Suttners verk (Posse a.a.). Se *Hundra skrivande kvinnor*, del II: *Från realismen till modernismen* (red. Birgitta Svanberg & Ebba Witt-Brattström, Stockholm 1997) för en presentation av Suttner och ett belysande utdrag ur *Ned med vapnen!*.
- 625 Även Marsha och Elsa, broderns hustru, får uttrycka kritik, men inte alls i samma utsträckning som de manliga karaktärerna.

Bilaga 1. Förteckning över författare och verk från 1940-talet

Cajs Alstermark	<i>Moder, se din son!</i> 1944
Ulla Bjerne	<i>Den farliga gåvan</i> 1942
Irja Browallius	<i>Mot gryningen</i> 1943
Thora Dardel	<i>Du måste leva</i> 1945
Dagmar Edqvist	<i>Hjärtat söker nödhamn</i> 1942; <i>Osynliga stängsel</i> 1944
Birgit Egerström-Holtmark	<i>När det finns så mycket annat</i> 1943
Anna Lenah Elgström	<i>De trogna</i> 1944
Ann Mari Falk	<i>Lätta livets bördor</i> 1950
Carin Fischer-Hugne	<i>Ditt folk är icke mitt</i> 1943
Kjerstin Göransson-Ljungman	<i>Så blankt havet ligger</i> 1941
Gurli Hertzman-Ericson	<i>En hand i min</i> 1943; <i>Änkan och påfågeln</i> 1944; <i>Deras hjärtan skola brinna</i> 1945; <i>Hjälteglorian</i> 1950
Ella Hillbäck	<i>Klämtande sommar</i> 1948
Elly Jannes	<i>Detta är mitt enda liv</i> 1944
Karin Juel (pseudonym Katherine van Goeben)	<i>Ekot av ett skott</i> 1945
Birgit Key-Åberg	<i>Jubla, du ofruktsamma ...</i> 1945
Dagmar Lange (pseudonym Maria Lang)	<i>Mördaren ljuger inte ensam</i> 1949
Linda Larsson (pseudonym Linde Ray)	<i>Kurirplan nödlandar</i> 1945
Märta Leijon	<i>De nya ögonen</i> 1942
Gertrud Lilja	<i>Ovädret drar förbi</i> 1944
Ester Lindin	<i>Tre blommiga täcken</i> 1946
Karin Lyberg	<i>Minne, vad vill du mig?</i> 1944
Gunnel Nyblom	<i>Något måste vi våga</i> 1944
Märta Oléhn	<i>Var det värt allt detta?</i> 1946
Ebba Richert	<i>Skilsmässa</i> 1949
Greta von Schoultz	<i>Kalla honom Viktor!</i> 1943
Ingegerd Stadener	<i>Kvarnlyckan</i> 1944
Marika Stiernstedt	<i>Attentat i Paris</i> 1942; <i>Indiansommar</i> 39 1944; <i>Banketten</i> 1947
Margareta Suber	<i>Vänd ditt ansikte till mig</i> 1942
Margit Söderholm	<i>Dit du går</i> 1946
Kerstin Tibell (pseudonym Johanne Ström)	<i>Vanlig historia</i> 1944
Elsa af Trolle	<i>Vita Satan</i> 1948
Viola Wahlstedt	<i>Jag älskade Volodja</i> 1944

Bilaga 2. Huvudförfattare med verkpresentationer

Författarpresentationerna bygger på egen inläsning om författarna, i förekommande fall med hjälp av forskning, och av deras verk, kombinerat med konsultationer av Svenskt kvinnobiografiskt lexikon och Svenskt biografiskt lexikon. Romaner som diskuteras i denna bok anges med fetstil i bilagan.

Cajs Alstermark (1919–1999) debuterar med romanen *Moder, se din son!* (1944) som blir hennes enda. Ett drama för radio, som också spelas upp i Sveriges Radio, publiceras 1947, därefter tystnar författaren. *Moder, se din son!* fokuserar kriget i ett namnlöst land där den manliga huvudpersonen i strid tar en död medsoldats identitet för att kunna utnyttja dennes permission. Utanför krigsskådeplatsen, tillbaka i sin sönderbombade hemstad, erfår huvudkaraktären hur kriget även drabbar alla civila. Slutet är ovisst: han blir igenkänd av medsoldater och mot sin vilja åker han tillbaka mot fronten. Tåget han befinner sig på blir utsatt för en attack och läsaren får inte veta om han överlever.

Irja Browallius (1901–1968) debuterar på 1930-talet och är en av samtidens mycket lästa författare, högt ansedd av kritikerna. Hennes produktion domineras av landsbygdsromaner som utspelar sig i obestämd samtid, av kritiken ofta relaterad till de ryska 1800-talsklassikerna på grund av sin ödesmättade problematik, som till exempel *Elida från gårdar* (1938) och *Två slår den tredje* (1939). Browallius publicerar även två romanserier under 1950- och 1960-tal som visar ett engagemang för utsatta barn, Birgit-trilogin respektive de två romanerna om Ann-Kristin, där båda huvudpersonerna är fosterbarn. Birgit-serien lyfter även tydligt fram den ogifta moderns problematiska situation. I romanen *Mot gryningen* (1943) har Browallius ett dagsaktuellt tema: vi får följa hur en familj, bestående av Peter Horst med två barn i tonåren, Vigg och John, samt styvmodern Sonja påverkas av en ockupation i en icke namngiven stad i ett anonymt land. Ockupanterna, som inte heller placeras nationellt, utövar förtryck gentemot den inhemska befolkningen genom frihetsberövande och förhör, följt av misshandel som för ett par gestalter leder till döden. Mot slutet flyr Sonja, nu verksam i motståndsrörelsen med att dela ut och även skriva rapporter för illegala tidningar, tillsammans med Vigg till grannlandet österut, därav titeln *Mot gryningen*.

Dagmar Edqvist (1903–2000) är en mycket läst och högt hållen författare under 1940-talet. I sin romanproduktion behandlar hon gärna samlevnadsproblem mellan kvinna och man, från debuten *Kamrathustru* (1932) och framåt. Edqvist tar också upp mer komplicerad problematik, som i *Fallet Ingegerd Bremssen* (1937) där den kvinnliga huvudpersonen utsätts för en våldtäkt. Även *Musik i mörker* (1946) har ett ovan-

ligt angreppssätt: här är en blind musiker och dennes älskade, en kvinna som blir hans hustru, huvudpersoner. I detta verk ges en för 1940-talet ovanligt öppen bild av kvinnlig onani. Edqvist är verksam ända till 1984 och skriver under främst 1960- och 1970-talen även romaner med motiv från Tanzania samt historiska romaner. I denna studie analyseras två av Edqvists 1940-talsromaner, *Hjärtat söker nödhamn* (1942) och *Osynliga stängsel* (1944). I den förra romanen rör huvudhandlingen ett par, Hellen och Knut, i äktenskaplig kris. Eftersom de är bosatta på en ö i yttersta havsbandet – Knut är lots – kommer de i direkt kontakt med kriget genom en grupp flyktingar som flytt över Östersjön. Själva den äktenskapliga konflikten påverkas på djupet av flyktingarnas ankomst genom att den kvinnliga huvudpersonen Hellen blir gravid med en av dem. Även *Osynliga stängsel* utspelar sig under samma period, med början ett par år före krigsutbrottet. Kriget komplicerar relationen mellan huvudpersonen, en ung läkare, med intresse för pacifism och internationalism, och hennes älskade, som är yrkesmilitär. Den ideologiska konflikten följer dessa två karaktärer genom hela romanen.

Carin Fischer-Hugne (1895–1958), till yrket danspedagog, publicerar endast två romaner, *Ditt folk är icke mitt* (1943) och *Ingen man väntar* (1946). De fåtaliga fakta som går att finna om Fischer-Hugne anger att hon är ordförande för Svenska Danspedagogförbundet från 1939, då förbundet inrättas, till 1941. I denna position agerar hon i enlighet med samtidens restriktiva svenska politik gentemot utländsk arbetskraft när nordiska och tyska dansare söker arbetstillstånd och förbundet fungerar som remissinstans till Socialstyrelsen. Hennes första roman *Ingen man väntar* följer en kvinnlig dansare och hennes kamp för en karriär inom dansen, som kan ta fart på allvar först efter huvudpersonens skilsmässa från sin man. Boken ventilerar tydligt feministiska tankegångar hos huvudkaraktären, bland annat kring kvinnors rätt till abort. I *Ditt folk är icke mitt* följer vi den norska violinisten Aase Hill, verksam på den europeiska kontinenten, som före krigsutbrottet möter en tysk officer med norsk-svensk bakgrund, Rolf Petersen. Vid ett återseende något år senare inleder de en sexuell relation, som dock avbryts av krigsutbrottet. Aase blir gravid och återvänder till Norge med barnet. De båda älskande återses först under ockupationen av Oslo, i vilken Rolf deltar som ubåtskapten. De politiska spänningarna mellan Aase och Rolf kommer nu i fokus och slutet ger inte mycket hopp om att de kan fortsätta träffas.

Gurli Hertzman-Ericson (1903–1977) är en välrenommerad och mycket läst författare under 1940-talet. Hennes vuxenlitterära debut äger rum 1904 och författarskapet kännetecknas i sin tidigare del av ett intresse för kvinnors rättigheter, bland annat frågan om kvinnans omyndigförklaring vid äktenskap. I till exempel *Ett uppvaknande* (1909) kritiseras ett ojämnt äktenskap mellan en yngre, sexuellt oerfaren kvinna och en äldre man, depraverad både till kropp och själ. Hertzman-Ericson är aktiv inom

både rösträttsrörelsen och den feministiska fredsrörelsen under 1900-talets första decennier, under andra världskriget följt av ett politiskt engagemang mot bland annat den begränsade tryckfriheten. Hon är dessutom sekreterare i Sveriges författareförening åren 1937–1943 och därefter dess vice ordförande 1948–1950. Under 1940-talet är tidens frågor i fokus i flera romaner, både i *En hand i min* (1943), *Deras hjärtan skola brinna* (1945) och *Hjälteglorian* (1950). *En hand i min* sträcker sig från 1935 till 1943 och vi får följa den äldre Erik Lundholm, som djupt oroad följer upptrappningen inför kriget och sedermera dess utveckling. Även det privata planet är viktigt i denna roman: Eriks ena son får oplanerat ett barn och när sonen och hans hustru åker till Italien för en längre vistelse utvecklas en djup relation mellan Erik och barnbarnet Kim. I *Deras hjärtan skola brinna* möter vi Katie Bremer som håller på att tillfriskna från tbc samtidigt som hon genomgår en skilsmässa. Under romanens gång träffar huvudpersonen en rad flyktingar som ger henne ett fördjupat perspektiv på det pågående världskriget. En av dem, en norrman, blir hennes älskare. I *Hjälteglorian* förlorar huvudpersonen Bertil sin bästa vän under en segeltur. Bertil framstår i medierna som en hjälte, vilket plågar honom eftersom han inte räddade vännen från att drunkna. Bertil kommer att beröras av judarnas situation i kontakten med en flyktingfamilj. Först då han bestämmer sig för att engagera sig i judarnas sak med avsikt att åka till Israel för att arbeta som lärare, upplöses hans skuldbörda gentemot den förlorade vännen.

Karin Juel (1900–1976) är ett välkänt namn i sin samtid, både genom sin författarverksamhet – debuten sker 1933 med *Prostens dotter* – och genom sina många radioframträdanden och skivinspelningar som vissångare. 1933 ger Juel även ut sin första skiva som följs av en lång rad fram till 1954. Under 1950-talet är hon dessutom programvärd för radioprogrammet *Karin spelar för husmödrarna*. Under 1940-talet publicerar Juel flera romaner, *Stammen och grenarna* (1940), *Tre fäder* (1942), *Ekot av ett skott* (1945) samt *I anden fattig* (1948). Juel väljer gärna ämnen med en social problematik, relaterad till den heterosexuella kärnfamiljen, som i *Tre fäder* där en fosterpojke väljer sin fosterfamilj framför den biologiska modern eller i *Stammen och grenarna* med en våldsam fadersfigur. Efter hand hamnar Juel i ett mer populärlitterärt romantiskt fack som författare, men familjeproblem behandlas även här, exempelvis i *Tillbaka till livet* (1965) där en kvinna skrivs ut från ett mentalsjukhus och kämpar för att återfå kontakten med sin son som hon tvingats lämna. *Ekot av ett skott* ges ut under pseudonymen Katherine van Goeben och i själva skildringen namnges varken miljö eller personer. Handlingen kretsar kring ett mord: en moder dödar sin vuxne son på grund av att han kommit i händerna på en förkastlig ideologi som tagit överhanden i det namnlösa landet. Förövaren, kallad Kvinnan, är tydlig pacifist och får utveckla bakgrunden till dådet inför andra, oftast sympatiserande, gestalter. Den juridiska domen innebär dock att Kvinnan på slutsidorna avrättas på grund av mordet.

Birgit Key-Åberg (1904–1993) debuterar under 1940-talet med *Vi måste våga* (1942), ett drama om två kvinnors kamp om samme man. Nästa roman, också Key-Åbergs sista, *Jubla, du ofrukt samma...* (1945), startar i förkrigstid då huvudpersonen Vivian bland annat arbetar som barnflicka i flera europeiska familjer som ger henne – och läsaren – inblick i den politiska utvecklingen i främst Tyskland. Under krigsåren engagerar sig Vivian i beredskapen och blir involverad i olika hjälpkationer. Vid besök vid norska respektive finska gränsen får hon drabbande inblickar i krigets påverkan på både flyktingar och gränsbefolkning. Key-Åberg är själv verksam inom den svenska beredskapen och grundar 1938 Försäkringskvinnornas Luftskyddsskär som hon också är ordförande för. Därutöver är hon generalsekreterare i International Alliance of Women, en organisation som har sitt ursprung i den internationella rösträttsrörelsen kring sekelskiftet 1900.

Linda Larsson (1909–1983) är den enda författare i denna studie som kommer till Sverige i vuxen ålder, från Lettland. Hon publicerar endast en roman, *Kurirplan nödlandar* (1945), under pseudonymen Linde Ray. I detta verk är luftbevakaren Inga huvudperson. Läsaren får följa hennes jakt på en okänd person, kallad ”främlingen”, i samband med att titelns kurirplan nödlandar, vilket innebär att Inga hamnar i olika svåra situationer där hon också hotas till livet. Jakten slutar med ”främlingens” död. Larsson arbetar även inom filmen som kläddesigner och manusförfattare. *Kurirplan nödlandar* dyker så småningom upp i filmisk form, omvandlad till *Främlingen från skyn* (1956) med Larsson som manusförfattare.

Märta Leijon (1893–1971) är lantbrukare och starkt politiskt engagerad från 1920-talet och framåt för de så kallade småbrukarnas situation, något som utvecklas till att inkludera landsbygdens kvinnor generellt under 1930-talet. Detta visar sig bland annat i att hon 1932 är delaktig i grundandet av SLKF, Svenska Landsbygdens Kvinnoförbund, senare Centerkvinnorna, och är dess första ordförande. Leijon är dessutom djupt engagerad i frågan om kvinnliga präster och ledamot i utredningen i frågan som är färdig 1950. Till skillnad från övriga ledamöter förespråkar Leijon i en reservation full likställighet mellan kvinnor och män som präster, något som blir verklighet 1958 med hennes förslag som grund. Under 1940-talet skriver Leijon även fiktion, både barnböcker och romaner för vuxna som utspelar sig på landsbygden. Ett romanexempel är *Medaljen har två sidor* (1944) som behandlar hur en lantbrukarhustru drabbas av en dubbel arbetsbörda då hennes make blir helt uppslukad av kommunala uppdrag. *De nya ögonen* (1942) porträtterar en ung sjukskriven lärare, Britta Brus, som hamnar i Småland hos ett äldre lantbrukarpar och gör beredskapsarbete åt dem. Detta ger huvudpersonen anledning att reflektera kring hur beredskapen påverkar tillvaron på landsbygden och resulterar också i att hon förlovar sig med sonen i gården.

Gertrud Lilja (1887–1984) är en vida läst och mycket uppskattad författare under 1940-talet. Hon debuterar 1924 med en novellsamling, *Den besvärliga gåvan*. Romandebuten sker tre år senare med *Paulina*, där titelpersonen avsäger sig kärleken och därmed framtida barn då hon får reda på att det finns sinnessjukdom i släkten. Istället väljer Paulina att bli barnläkare för att på så vis kunna utöva sin moderlighet. Frågan om avstående för kärleks skull återkommer, till exempel i *Bergakungen* (1930), där den manliga huvudpersonen denna gång är den avstående parten. Lilja är verksam som författare ända till 1964 då hennes sista roman, *Döttrarna*, utkommer. Under 1940-talet publicerar hon bland annat *När ovädret drar förbi* (1944). Detta är en brett upplagd roman med den svenska beredskapen i fokus, från krigets första dag, som blir berättelsens startpunkt, till midsommaren 1942 då landet mobiliserar av rädsla för att bli indraget i kriget. Vi får möta personer både i storstads- och landsbygdsmiljö och följa hur dessa på olika sätt påverkas av den nationella beredskapen.

Gunnel Nyblom (1897–1992) är främst verksam som journalist i trädgårds- och odlingsfrågor inom dags- och veckopress och ger ut en rad böcker på detta tema under flera decennier, under 1940-talet *Blomstergård och vildmark* (1949). Nyblom är även huvudredaktör för *Bonniers stora bok om trädgård* som ges ut 1983. 1972 tilldelas hon Stora Journalistpriset. Under första hälften av 1940-talet är Nyblom chefredaktör för *RLF-tidningen* som Riksförbundet Landsbygdens Folk ger ut. Därutöver ger hon ut tre romaner, två av dessa, *Det sjungande hjärtat* samt *Rudolf Cassel. En historia från ostkusten*, under 1920-talet. Efter ett drama med den talande titeln *Stadsbor på landet* (1933) publicerar Nyblom romanen *Något måste vi våga* (1944). Romanen handlar om en kvinnlig lärare från staden, Monika, sjukskriven för gott på grund av hälsoproblem, som bosätter sig i en by på landsbygden och då blir engagerad i hur beredskapen påverkar invånarna.

Märta Oléhn (1910–2006) debuterar 1941 med *”Vi arma fruntimmer”*. En *bruks-historia* och ger ut sammanlagt åtta romaner fram till 1954, däribland *Irma* (1943) som skildrar en ung kvinnas väg till författarskap. I äktenskapsdramat *Var det värt allt detta?* (1946) fungerar andra världskriget som en fond: bland annat handlar den kvinnliga huvudpersonens make med Tyskland och först mot slutet av romanen förstår huvudpersonen Marianne att han inte hyser några sympatier för den nazistiska regimen. En yrkesverksam och feministisk väninna får bilda en uppfriskande kontrast till den oföretagsamma Marianne, själv hemmafru, som känner sig övergiven av sin make och av sin sexåriga självständiga dotter. Ett sent missfall gör att hon och mannen glider ifrån varandra fysiskt och psykiskt, något som leder till att huvudpersonen inleder en kort affär med en annan man. Mot slutet finner makarna varandra igen då Marianne berättar för sin man att hon vill ha ett barn till med honom.

Greta von Schoultz (1914–1999) debuterar 1942 med *Det går en vind i gräset* som porträtterar en kvinna från landsbygden vars flytt till staden med make och barn innebär att hon vantrivs, till skillnad från maken som finner sig väl tillrätta i stadsmiljön. Då maken går bort i en olycka upplever hon stora svårigheter att både försörja och uppfostra sina söner i stadsmiljö och återvänder därför till landsbygden, till en strävsam men meningsfull tillvaro tillsammans med sönerna. Schoultz ger därefter ut två romaner till under 1940-talet, *Kalla honom Viktor!* (1943) samt *Månen i Ajalons dal* (1948), men tystnar sedan som romanförfattare. I *Kalla honom Viktor!* återgår huvudpersonen Katarina efter en skilsmässa till att arbeta som lärare. I sin verksamhet kommer hon i kontakt med några flyktingar med judiskt påbrå och en av dem blir hennes älskare. Katarina blir gravid, men väljer att inte informera älskaren om detta eftersom hon fattar beslutet att ensam ta ansvar för barnet. Romanen avslutas innan barnet fötts.

Ingegerd Stadener (1903–1968) debuterar som vuxenlitterär författare med *Och ingen ser att min Daphne blommar* (1941). För *Kvarnlyckan* (1944) tilldelas Stadener Stora svenska romanpriset. Fler romaner under 1940-talet är *Öster om lustgården* (1942), *Kvalitet* (1943) och *Triangelndrama* (1945), men Stadener skriver också noveller och dikter under detta decennium. Stadeners romaner utspelar sig gärna i borgerlig småstadsmiljö med kvinnors yrkestillvaro och relationer till män i centrum. Från 1950-talet och framåt skriver Stadener även detektivromaner, mestadels under pseudonymen Helena Poloni. I *Kvarnlyckan* får vi följa en kvinnlig huvudperson som blir gravid genom ett övergrepp men som ändå bestämmer sig för att behålla barnet och dessutom gifter sig med mannen ifråga. Här finns även en beredskapsrelaterad sidointrig som rör ockupationen av Danmark under andra världskriget och en dansk familj som flyr till Sverige av politiska skäl.

Marika Stiernstedt (1875–1954) intar en central position som författare i svenskt 1940-tal, verksam ända sedan 1890-talet. Tidigt skriver Stiernstedt romaner med komplexa kvinnogestalter, skildrade bortom mallen för en god kvinna eller mor, som i *Det röda inslaget* (1907) och *Daniela Herz* (1912). Ytterligare en problematik möter vi i porträttet av den ensamstående yrkeskvinnan som visar sig ha en dotter i *Fröken Liwin* (1925). Stiernstedt har en bred europeisk utblick och djupgående kunskaper om Frankrike och Polen på grund av sin familjebakgrund och är under 1940-talet välkänd för sina antinazistiska och socialistiska åsikter. Hon är en publik person även via sin position som första kvinnliga ordförande för Sveriges författareförening under två perioder på 1930- och 1940-talen. I tre av Stiernstedts romaner från 1940-talet finns en tydlig anknytning till olika krigshändelser, *Attentat i Paris* (1942), *Indiansommar 39* (1944) samt *Banketten* (1947). *Attentat i Paris* har två handlings-spår. Det ena följer själva attentatet och förövaren Hilde Dubois som skjuter en tysk

officer vid en tunnelbaneupp gång i Paris. Det andra spåret fokuserar Lisia D'Ohsson, boende i Paris, samt den tyske officeren Otto Bredow och förhållandet dem emellan. En annan framträdande karaktär är den nazistiske löjtnant Jodl som komplicerar Lisias tillvaro genom sitt nit som utredare av attentatet. Lisia blir involverad i efterverkningarna av dådet och gömmer attentatsförövaren, vilket mot slutet tvingar henne att fly Paris. *Indiansommar 39* gestaltar den tyska ockupationen av Polen ur den polske huvudpersonens Antoni Skargas perspektiv. Handlingen tar sin början precis före andra världskrigets utbrott då Antoni beger sig hemåt till sitt gods i Polen efter en forskningsexpedition till havs. När huvudpersonen väl kommer hem har ockupationen ägt rum. Hans möte med ockupationsmakten leder till att han blir involverad i motståndskampen, som kräver hans liv. *Banketten*, Stiernstedts sista roman, skildrar den förmögne Jakob Cottonn och hans familj. Jakob firar sin 60-årsdag under romanens gång, därav titeln. Skildringen levererar en vass kritik av ytligt överklassliv och kapitalismens baksidor. En viktig bifigur är motståndskvinnan Halla Riznić, Jakobs ungdomsförälskelse, som kommer till Sverige vid krigsslutet när hon blivit frigiven från ett koncentrationsläger.

Margareta Suber (1892–1984) är en väletablerad författare under 1940-talet. Hennes vuxendebut *Charlie* (1932) har blivit en feministisk klassiker på grund av sin lesbiska huvudperson som varken sjukdomsförklaras eller demoniseras. Under 1940-talet publicerar Suber den historiska romanen *Jonna* (1940) men även samtidsromanerna *Vänd ditt ansikte till mig* (1942), *Inga änglavingar* (1943), *Mot rött ljus* (1945) samt *Alla bära de svärd* (1947). Från och med andra hälften av 1940-talet författar hon också reseskildringar från olika europeiska länder samt Marocko och Algeriet. Hennes två sista skönlitterära verk är diktsamlingarna *Allt som närmar sig* (1978) och *Böljegång* (1980). *Vänd ditt ansikte till mig* ägnas i sin helhet åt en svensk familj av judisk härkomst, både dess tidiga historia i 1870-talets Sverige samt under perioden hösten 1939 och våren 1940 då Edvard Zender och hans fyra barn på olika sätt kommer att påverkas av tidens antisemitiska stämningar och förföljelserna av judar. Huvudpersonen i samtidsdelen är Nils Ivar, näst yngst i syskonskaran och ende pojken. Under trycket av tidens problem, också via kontakten med en judisk flykting, börjar Nils Ivar grubbla över sin judiska tillhörighet och den behandling som judarna utsätts för i det nazistiska Tyskland, vilket så småningom kommer att leda till hans självmord.

Margit Söderholm (1905–1986) får sitt genombrott med en historisk landsbygdsroman, *Driver dagg, faller regn* (1943), en genre som kommer att dominera hennes produktion. *Grevinnan H* som utkommer 1945 är första delen i en hel svit med romaner, Hellestasviten, där den uppdiktade adliga släkten Anckarberg är i fokus. Dess sista del publiceras 1980. Söderholm är en vida läst författare under 1940-talet, men kategoriseras redan från starten som populärlitterär av kritiken, något som inverkar nega-

tivt på bedömningarna av hennes verk. Ockupationsromanen *Dit du går* från 1946, Söderholms tredje roman, porträtterar relationen mellan en inhemsk kvinna och en tysk ockupant. Huvudpersonen Eva Leng skickas under andra världskriget iväg på ett uppdrag i motståndskampen, men hennes möte med tyska soldater medför att hon istället förälskar sig i en tysk officer, Horst von der Goltz. Evas och övriga inhemska personers nationalitet anges aldrig, inte heller vilken nation handlingen utspelar sig i. Grundkonflikten, mellan en kvinna i ockuperat land och en tysk ockupant, finns dock där. Då freden inträder bestraffas Eva av inhemska män på grund av sitt samröre med en tysk officer, och därefter blir hon internerad. Romanens slut ger emellertid hopp om att de båda älskande ska kunna återförenas.

Kerstin Tibell (1908–1958) publicerar sammanlagt tre romaner, alla under pseudonymen Johanne Ström: *Vanlig historia* (1944), *Kvinnan och skuggan* (1954) samt *Den kritiske främlingen* (1957). Alla tre romanerna gestaltar komplicerade relationer mellan en kvinnlig huvudperson och olika mansfigurer. *Vanlig historia* utspelar sig i beredskapstider och cirkulerar kring en tragisk kärleksaffär mellan huvudpersonen Kristina och en manlig, gift beredskapssoldat. Vi får även möta kvinnliga luftbevakare, bland dem huvudpersonen, på en rad förläggningar där kvinnofigurerna bildar färgstarka kollektiv.

Elsa af Trolle (1886–1953) rör sig som författare inom vitt skilda genrer och publicerar allt från handböcker om drinkar och broderier till fyra romaner som ges ut mellan 1943 och 1952. Trolle översätter dessutom en lång rad böcker från engelska och är verksam i olika dagstidningar från 1917, länge inom ämnen som rör matlagning och sömnad, men från 1936 även med naturkåserier som ges ut i volymen *Tio år på torpet* (1949). Trolles romaner, *En larsmässedröm* (1943), *Välsignade ovisshet* (1946), *Vita Satan* (1948) samt *Vådeld* (1952), porträtterar alla en kvinnlig huvudperson i relation till en våldsam make eller älskare. Dessa förhållanden till trots framställs dessa kvinnogestalter som fullständigt självklara i sin erotiska aktivitet och sinnlighet visavi män i stort. I *Vita Satan* spelar andra världskriget in: huvudpersonen Alda arbetar vanligen som översättare, men under finska vinterkriget (november 1939–mars 1940) åtar hon sig även uppdraget som krigskorrespondent, ett uppdrag som läsaren får följa.

Litteraturförteckning

- 40-talsförfattare. *Ett urval essäer om svenska författare ur 40-talsgenerationen*, sammanställt av Lars-Olof Franzén, Stockholm 1965.
- a.: "Erotisk gangster" i *Morgon-Tidningen* 22/12 1948.
- A. B–u: "Satan" i *Expressen* 8/12 1948.
- A. L. E.: "En roman om manlighet och kvinnlighet" i *Social-Demokraten* 7/12 1942.
- A. L. E.: "Gertrud Liljas oväder" i *Morgon-Tidningen* 11/11 1944.
- A. R.: "Tre författarinnor" i *Social-Demokraten* 9/12 1943.
- A. R.: "Vanlig historia på ovanligt sätt" i *Morgon-Tidningen* 6/12 1944.
- Aarnes, Helle: *Tyskerjentene. Historiene vi aldri ble fortalt*, Oslo 2009.
- Abenius, Margit: "En förnyelse och ett löfte" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 9 1944.
- Abenius, Margit: "Kärlek i romaner" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 10 1942.
- Aberstén-Schiratzki, Ragna: "Judeproblemet i svenska romaner" i *Judisk tidskrift* häfte 11 1942.
- Aberstén-Schiratzki, Ragna: "Nya böcker" i *Judisk tidskrift* häfte 11 1950.
- Ahlbäck, Anders & Ville Kivimäki: "Masculinities at War. Finland 1918–1950" i *Norma. Nordic Journal for Masculinity Studies* nr 2 2008.
- Ahlenius, Holger: "Ockupationsroman" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 10 1943.
- Ahlgren, Stig: "Denna gången och förra" i *Aftontidningen* 26/10 1944.
- Ahlgren, Stig: "Marika Stiernstedt gör ett lyckokast" i *Aftontidningen* 28/10 1942.
- Almgren, Birgitta: *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration 1933–1945*, Stockholm 2005.
- Alphen, Ernst van: *Caught by History. Holocaust Effects in Contemporary Art, Literature, and Theory*, Stanford 1997.
- Alstermark, Cajs: *Moder, se din son!*, Stockholm 1944.
- Alstermark, Cajs: *Sommarkväll i Svenska radiopjäser 1947*, Stockholm 1948.
- Amaryllis (Elly Jannes): "Räddade från fasornas land" i *Vi* nr 19 1945.
- Ami: "Norsk-tysk kärlekssaga" i *Skånska Dagbladet* 23/12 1943.
- Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London & New York 1991 (1983).
- Andersson, Irene: *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940* (diss.), Lund 2001.
- Andersson, Lars M.: *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (diss.), Lund 2000.
- Andersson, Lena: "En innerlig bön att min ansökan måtte bifallas så snart det sig göra låter. Socialstyrelsens utlänningsbyrås attityder och agerande gentemot judiska flyktingar 1938–1939" i *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, red. Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts, Uppsala 2008.
- Anér, Kerstin: "Hjälte utan gloria" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 10 1950.
- Anthias, Floya & Nira Yuval-Davis: "Introduction" i *Woman – Nation – State*, red. Nira Yuval-Davis & Floya Anthias, Basingstoke & London 1989.
- Arvidsson, Ingrid: "Moderskap och yrke" i *Aftontidningen* 28/11 1945.
- Arvidsson, Ingrid: "Ont av ont" i *Aftontidningen* 14/12 1944.
- Arvidsson, Ingrid: "Studier i blont" i *Aftontidningen* 14/11 1945.
- Atack, Margaret: "Aux armes, citoyennes!" i *Textual Liberation. European Feminist Writing in the Twentieth Century*, red. Helena Forsås-Scott, London & New York 1991.

- Atack, Margaret: *Literature and the French Resistance. Cultural Politics and Narrative Forms, 1940–1950*, Manchester 1989.
- B. O.: ”Elinor Glyn i atomåldern” i *Dagens Nyheter* 16/12 1948.
- Bachner, Henrik: ”Judefrågan”. *Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige*, Stockholm 2009.
- ”Baltisk balett flicka blir radioförfattarinna” (anonym) i *Expressen* 15/2 1946.
- Batinić, Jelena: *Women and Yugoslav Partisans. A History of World War II Resistance*, New York 2015.
- Bauer, Fredy: *Jag sjöng mig genom helvetet. 3 år i Auschwitz-Birkenau*, Borås 1945.
- Bauman, Zygmunt: *Auschwitz och det moderna samhället*, Göteborg 1994 (1989).
- Beauvoir, Simone de: *Det andra könet*, Stockholm 2002 (1949).
- Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Randolph Higonnet m.fl., New Haven & London 1987.
- Bell: ”Diktaren måste kämpa mot den andliga avtrubningen” i *Svenska Dagbladet* 2/11 1942.
- Berg, Annika: artikel om Signe Höjer i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, hämtad 2/11 2021.
- Berg, Annika: *Den gränslösa hälsan. Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen* (diss.), Uppsala 2009.
- Bergdahl, Liv Saga: *Kärleken utan namn. Identitet och (o)synlighet i lesbiska romaner* (diss.), Umeå 2010.
- Berggren, Lena: *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* (diss.), Stockholm 1999.
- Beskow, Gunnar: ”Judarna och rasbiologien” i *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig*, red. Daniel Brick, Stockholm 1943.
- Bethke Elshtain, Jean: *Women and War*, Brighton 1987.
- Beyer, Nils: ”Den lille kamrerns storhet” i *Social-Demokraten* 11/10 1943.
- Beyer, Nils: ”Löjtnant och läkare” i *Morgon-Tidningen* 22/11 1944.
- Bibeln eller den heliga skrift*, Stockholm 1974 (1917).
- Billig, Michael: *Banal Nationalism*, London 1995.
- Bisgaard, Nina: *Kvinder i modstandskampen*, København 1986.
- Bjerne, Ulla: *Den farliga gåvan*, Stockholm 1942.
- Björnsdóttir, Inga Dóra: ”Island. Uheldige kvinner i et heldig land” i Dag Ellingsen, Anette Warring & Inga Dóra Björnsdóttir: *Kvinner, krig og kjerlighet*, Oslo 1995.
- Blom, Ida: ”From Appendix to Independent Individual. Marriage and Citizenship in Scandinavia, 1880s–1950” i *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*, red. Kari Melby m.fl., Köpenhamn 2000.
- Blom, Ida: ”Nation, klass och kön” i *Nationens röst. Texter om nationalismens teori och praktik*, red. Sverker Sörlin, Stockholm 2001.
- Bolt, Peer: *Jag var Quislingfånge*, Stockholm 1942.
- Borgström, Eva: *Berättelser om det förbjudna. Begär mellan kvinnor i svensk litteratur 1900–1935*, Göteborg & Stockholm 2016.
- Botwid, Hans: ”Judisk tragedi” i *Nya Dagligt Allehanda* 25/10 1942.
- Bouleau, Ann: ”Förfuskat problem” i *Expressen* 24/1 1947.
- Brandt, Willy: *Norge kämpar. Nordisk anda mot främmande bajonetter*, Stockholm 1941.
- Bremer, Fredrika: ”Invitation to a Peace Alliance” (1854) i *Fredrika Bremers brev* del III, red. Klara Johanson & Ellen Kleman, Stockholm 1917.

- Broomé, Emilia: "Till Sveriges kvinnor" (1897) i Margareta Larson: *De arbetade för fred. Kvinnoföreningar i Sverige med fred på sitt program 1898–1940*, Stockholm 1985.
- Browallius, Irja: *Mot gryningen*, Stockholm 1943.
- Bruchfeld, Stéphane: "Löjliga anklagelser'. Om den s k historierevisionismen" i *Historisk tidskrift* nr 1 1996.
- Brylla, Eva: *Förnamn i Sverige. Kortfattat namnlexikon*, Stockholm 2004.
- Bränström Öhman, Annelie: "Det oskrivna fyrtioalet" i *Feministiska litteraturanalyser 1972–2002*, red. Åsa Arping & Anna Nordenstam, Lund 2005.
- Buber, Margarete: *Fånge hos Hitler och Stalin*, Stockholm 1948.
- Byström, Mikael: *En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlänningsar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*, Stockholm 2006.
- Byström, Mikael: "En talande tystnad? Ett antisemitiskt bakgrundsbrus i riksdagsdebatterna 1942–1947" i *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, red. Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts, Uppsala 2008.
- Byström, Mikael: *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*, Lund 2012.
- Byström, Mikael & Karin Kvist Geverts: "Från en aktivism till en annan. Hur skall Sveriges agerande i flyktingfrågan under andra världskriget förklaras?" i *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, red. Lars M. Andersson & Mattias Tydén, Stockholm 2007.
- Campbell, D'Ann: "Women in Combat. The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union" i *The Journal of Military History* nr 2 1993.
- Carlsson, Carl Henrik: *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (diss.), Uppsala 2004.
- Carlstoft Bramell, Anna-Karin: *Vilhelm Moberg tar ställning. En studie av hans journalistik och tidsaktuella diktning* (diss.), Lund 2007.
- Chris: "Ungdom i aktuell miljö" i *Skånska Dagbladet* 1/11 1944.
- Christensen, Synnøve (pseudonym för Mai Lindegård): *Ja, jag är en norsk kvinna*, Stockholm 1943.
- Cockburn, Cynthia: "The Continuum of Violence. A Gender Perspective on War and Peace" i *Sites of Violence. Gender and Conflict Zones*, red. Wenona Giles & Jennifer Hyndman, Berkeley, Los Angeles & London 2004.
- Coco: "Lilla söta Alda" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 10/12 1948.
- Crenshaw, Kimberlé: "Mapping the Margins. Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color" i *Stanford Law Review* nr 43 1990.
- DAG: "I elfte timmen" i *Arbetaren* 20/1 1944.
- Dahlberg, Gunnar: *Arv och ras*, Stockholm 1940.
- Dardel, Thora: *Du måste leva*, Stockholm 1945.
- De dödsdömda vittna. Enquêtesvar och intervjuer*, utgivare Gunhild och Einar Tegen, Stockholm 1945.
- Den gula fläcken. Utrotandet av 500,000 tyska judar*, Stockholm 1936.
- Dewulf, Jeroen: *Spirit of Resistance. Dutch Clandestine Literature during the Nazi Occupation*, Rochester (N.Y.) 2010.
- Diamond, Hanna: *Women and the Second World War in France 1939–1948. Choices and Constraints*, Harlow 1999.
- Dickson, Walter: "Kriget i tre aspekter" i *Ny Tid* 29/12 1944.

- Dickson, Walter: "Tre debutanter" i *Ny Tid* 14/12 1944.
- Diederichs, Monika: "Stigma and Silence. Dutch Women, German Soldiers and their Children" i *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*, red. Kjersti Ericsson & Eva Simonsen, Oxford & New York 2005.
- Drangel, Louise: *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935–1945* (diss.), Stockholm 1976.
- Drolshagen, Ebba D.: *De gikk ikke fri. Kvinnene som elsket okkupasjonsmaktens soldater*, Oslo 2009.
- Dyer, Richard: *White*, London & New York 1997.
- E. B.: "Förälskad i tyskt" i *Dagens Nyheter* 6/12 1946.
- E. B.: "Ideellt mord" i *Dagens Nyheter* 17/9 1945.
- E. E.-k.: "Två nutidsvärldar" i *Upsala Nya Tidning* 21/12 1943.
- E. J.: "Norska frihetshjältar" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 20/12 1943.
- E. J.: "Stad och land" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 7/11 1944.
- Edqvist, Dagmar: *Hjärtat söker nödhamn*, Stockholm 1942.
- Edqvist, Dagmar: *Osynliga stängsel*, Stockholm 1944.
- Eduards, Maud: *Kroppspolitik. Om Moder Svea och andra kvinnor*, Stockholm 2007.
- Egerström-Holtmark, Birgit: *När det finns så mycket annat*, Stockholm 1943.
- Ehnmark, Elof: "Svensk prosadiktning 1944" i *Svensk Tidskrift* 1945.
- Ehnmark, Elof: "Svensk prosadiktning 1945" i *Svensk Tidskrift* 1946.
-el.: "En problemroman om krig och fred" i *Arbetet* 18/10 1944.
-el.: "En svensk roman om krigets Norge" i *Arbetet* 18/12 1943.
-el.: "Roman om kvinnolycka, livsdrift och äktenskap" i *Arbetet* 28/10 1942.
- Elgström, Anna Lenah: *De trogna*, Stockholm 1944.
- Elgström, Anna Lenah: "Ekot av en kvinnoöst" i *Morgon-Tidningen* 11/12 1945.
- Elgström, Anna Lenah: "En författare arbetar" i *Idun* nr 2 1945.
- Elgström, Anna Lenah: "Finland mellan krig och fred" i författarens *Innan det blir för sent*, Stockholm 1940.
- Elgström, Anna Lenah: *Innan det blir för sent*, Stockholm 1940.
- Elgström, Anna Lenah: *Italiens elfte timma*, Stockholm 1943.
- Elgström, Anna Lenah: "Marika Stiernstedts nya roman" i *Social-Demokraten* 27/10 1942.
- Elgström, Anna Lenah: *Tidens kvinnor*, Stockholm 1944.
- Ellingsen, Dag: "De norske tyskertøsene. Der myter rår" i Dag Ellingsen, Anette Warring & Inga Dóra Björnsdóttir: *Kvinner, krig og kjærlighet*, Oslo 1995.
- Englund, Lars: "Att överleva" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 10 1945.
- Enloe, Cynthia: *Kvinna, giv akt! Militariseringen av kvinnors liv*, Göteborg 1990 (1983).
- Ericsson, Gustaf: *Hitler skjuts kl 24!*, Stockholm 1939.
- Eriksson Baaz, Maria & Maria Stern: "Maskulinitet och sexualiserat våld i krig och fred" i *Internationella relationer. Könskritiska perspektiv*, red. Paulina de los Reyes m.fl., Stockholm 2013.
- Evans, Richard J.: *Comrades and Sisters. Feminism, Socialism and Pacifism in Europe 1870–1945*, Sussex & New York 1987.
- F. S.: "De ofruktsammans livsuppgift" i *Morgon-Tidningen* 6/11 1945.
- Fahlgren, Margareta: *Spegling i en skärva. Kring Marika Stiernstedts författarliv*, Stockholm 1998.
- Falk, Ann Mari: *Lätta livets bördor*, Stockholm 1950.
- Fehrman, Carl: "Ockupation och neutralitet" i *Sydsvenska Dagbladet* 3/12 1943.

- Feiler, Yael: "Den nationella diskursens soldat och jag. Om den israeliska kvinnans subjektpositions vara eller icke" i *Den nationella väven. Feministiska analyser*, red. Maria Jansson m.fl., Lund 2010.
- Fell, Alison S. & Ingrid Sharp: "Introduction. The Women's Movement and the First World War" i *The Women's Movement in Wartime. International Perspectives 1914-1919*, red. Alison S. Fell & Ingrid Sharp, Basingstoke & New York 2007.
- Fischer-Hugne, Carin: *Ditt folk är icke mitt*, Stockholm 1943.
- Fjelkestam, Kristina: artikel om Margareta Suber i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, hämtad 11/2 2021.
- Fjelkestam, Kristina: *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige* (diss.), Eslöv 2002.
- Funcke, Nils: *Tryckfriheten. Ordets män och statsmakterna*, Stockholm 2006.
- Furuland, Gunnel: artikel om Elly Jannes i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, hämtad 24/9 2020.
- G. J.: "Gamle kamrern och friheten" i *Sydsvenska Dagbladet* 8/1 1943.
- G. J.: "Roman av gott märke" i *Sydsvenska Dagbladet* 22/10 1950.
- G. W.: "Hjälteglorian som var en börda" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 1/11 1950.
- Gattina: "Två kvinnoprofiler" i *Social-Demokraten* 14/12 1943.
- Geijerstam, Sten af: "Ockuperat land" i *Stockholms-Tidningen* 13/12 1943.
- Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, red. Nancy M. Wingfield & Maria Bucur, Bloomington 2006.
- Gottfarb, Inga: *Den livsfarliga glömskan. Överlevande berättar om vägen tillbaka*, Stockholm 2006 (1986).
- Grosfoguel, Ramón: "The Structure of Knowledge in Westernized Universities. Epistemic Racism/Sexism and the Four Genocides/Epistemicides of the long 16th century" i *Human Architecture. Journal of the Sociology of Self-Knowledge* nr 1 2013.
- Gubar, Susan: "'This Is My Rifle, This Is My Gun'. World War II and the Blitz on Women" i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Randolph Higonnet m.fl., New Haven & London 1987.
- Gustafsson Rosenqvist, Barbro: *Att skapa en ny värld". Samhällssyn, kvinnoösyn och djuppsykologi hos Karin Boye* (diss.), Stockholm 1999.
- Günther, Christian: "Förvånansvärt att Europas kvinnor så beskedligt följt med i den senaste utvecklingen" i *Mot det totala kriget för fred och folkförsoning. Anföranden hållna vid kvinnoorganisationernas stora opinionsmöte i Stockholms konserthus måndagen den 12 februari 1940*, Stockholm 1940.
- Göransson-Ljungman, Kjerstin: *Så blankt havet ligger*, Stockholm 1941.
- h.: "En ständigt kamp för harmoni" i *Sydsvenska Dagbladet* 19/11 1945.
- H.: "Beredskapstös" i *Morgon-Tidningen* 6/9 1945.
- H. Hj-n.: "Tre författarinnor" i *Ny Tid* 10/12 1943.
- H. Hj-n.: "Tre författarinnor" i *Ny Tid* 19/12 1945.
- H. P. M.: "Kärleken contra familjen" i *Folklig Kultur* nr 9 1943.
- H. S-m: "Fem författarinnor" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 5/12 1944.
- H. S-m: "Konstlöst och konstlat" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 20/12 1943.
- H. S-m: "Tre romaner" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 23/10 1943.
- Hackman, Boel: artikel om Ulla Bjerne i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, hämtad 12/10 2021.

- Hall, Patrik: *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler*, Stockholm 2000.
- Hansson, Lars: artikel om Karin Juel i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, hämtad 15/1 2021.
- Happ, Betty: *Bortom all mänsklighet*, Stockholm 1945.
- Haraldsson, G.: "Roman om svenska judar" i *Ny Dag* 7/12 1942.
- Harrie, Ivar: "Måna om berättaryrket" i *Expressen* 8/11 1945.
- Hart, Janet: *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance 1941–1964*, Ithaca (N.Y.) 1996.
- Hartley, Jenny: *Millions Like Us. British Women's Fiction of the Second World War*, London 1997.
- Hartmann, Grethe: *The Girls They Left Behind. An Investigation into the Various Aspects of the German Troops' Sexual Relations with Danish Subjects*, Copenhagen 1946.
- Hatje, Ann-Katrin: artikel om Anna Lenah Elgström i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, hämtad 14/12 2020.
- Hatje, Ann-Katrin: "'Det svenska jordbrukets ringaste dotter'. Om Märta Leijons politiska tankar under 1920- och 1930-talet" i *Samtidshistoria och politik. Vänbok till Karl Molin*, red. Ragnar Björk & Alf W. Johansson, Stockholm 2004.
- Heinemann, Marlene E.: *Gender and Destiny*, New York, Westport & London 1986.
- Hellberg, Therese: "Heder och vanära i folkhemmet. Reproduktiva val och abortskildringar i svensk 1940- och 50-talslitteratur" i *Tidskrift för genusvetenskap* nr 3–4 2019.
- Hemlin, Erik: "Dagmar Edqvists 'Osynliga stängsel' – en utmärkt roman" i *Göteborgs Morgonpost* 7/12 1944.
- Hertzman-Ericson, Gurli: *Deras hjärtan skola brinna*, Stockholm 1945.
- Hertzman-Ericson, Gurli: *En hand i min*, Stockholm 1943.
- Hertzman-Ericson, Gurli: "En översikt av tryckfriheten i Sverige" i *Sveriges författareförening. Minnesskrift utgiven till dess femtioårsjubileum den 23 april 1943*, red Yngve Hedvall, Stockholm 1943.
- Hertzman-Ericson, Gurli: "Ett vanskött arv" i Ida Malmström m.fl.: *Förnyelse. Radikala Landsföreningens skriftserie* nr 3, Stockholm 1944.
- Hertzman-Ericson, Gurli: *Hjälteglorian*, Stockholm 1950.
- Hertzman-Ericson, Gurli: utan titel i *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig*, red. Daniel Brick, Stockholm 1943.
- Hertzman-Ericson, Gurli: *Änkan och påfågeln*, Stockholm 1944.
- Hesselgren, Kerstin: "Kvinnorna hata kriget" i *Mot det totala kriget för fred och folkförsoning. Anföranden hållna vid kvinnoorganisationernas stora opinionsmöte i Stockholms konsert-hus måndagen den 12 februari 1940*, Stockholm 1940.
- Higonnet, Margaret R.: "Cassandra's Question. Do Women Write War Novels?" i *Borderwork. Feminist Engagements with Comparative Literature*, red. Margaret R. Higonnet, Ithaca (N.Y.) & London 1994.
- Hillbäck, Ella: *Klämtande sommar*, Stockholm 1948.
- Horowitz, Sara R.: "Gender and Holocaust Representation" i *Teaching the Representation of the Holocaust*, red. Marianne Hirsch & Irene Kacandes, New York 2004.
- Horowitz, Sara R.: "Gender, Genocide, and Jewish Memory" i *Prooftexts. A Journal of Jewish Literary History* nr 1–2 2000.
- Horowitz, Sara R.: "Memory and Testimony of Women Survivors of Nazi Genocide" i *Women of the Word. Jewish Women and Jewish Writing*, red. Judith R. Baskin, Detroit 1994.

- Horowitz, Sara R.: *Voicing the Void. Muteness and Memory in Holocaust Fiction*, Albany 1997.
- Hundra skrivande kvinnor*, del II: *Från realismen till modernismen*, red. Birgitta Svanberg & Ebba Witt-Brattström, Stockholm 1997.
- Höglund, Anna T.: *Krig och kön. Feministisk etik och den moraliska bedömningen av militärt våld* (diss.), Uppsala 2001.
- Höjer, Signe: "Kvinnor och män i samarbete" i *Mot det totala kriget för fred och folkförsoning. Anföranden hållna vid kvinnoorganisationernas stora opinionsmöte i Stockholms konsert-hus måndagen den 12 februari 1940*, Stockholm 1940.
- I. A.: "Den innersta fronten" i *Aftontidningen* 24/10 1944.
- I. H.: "Andra resan" i *Dagens Nyheter* 25/11 1943.
- I. H.: "Frankrike 1914, Polen 1939" i *Dagens Nyheter* 20/10 1944.
- I. H.: "Ingegerd Bremssen bakfram" i *Dagens Nyheter* 21/10 1944.
- I. H.: "Inläga och vittnesmål" i *Dagens Nyheter* 2/11 1942.
- I. H.: "Kraftprov och missgrepp" i *Dagens Nyheter* 21/11 1943.
- I. H.: "Trevare" i *Dagens Nyheter* 9/10 1944.
- J. L.: "Attentat i Paris" i *Aftonbladet* 23/10 1942.
- J. L.: "En ockupationsroman" i *Aftonbladet* 22/11 1943.
- Jaansson, Knut: "Margareta Suber: Vänd ditt ansikte till mig" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 10 1942.
- Jannes, Elly: *Detta är mitt enda liv*, Stockholm 1944.
- Jannes, Elly: *Människor därute. Ögonblicksbilder från Europa 1945/46*, Stockholm 1946.
- Jison: "Englandsfarare och spioner" i *Ny Tid* 12/12 1945.
- Johnson, Eyvind: *Grupp Krilon*, Stockholm 1941.
- Jonsson, Bibi: *Bruna pennor. Nazistiska motiv i svenska kvinnors litteratur*, Stockholm 2012.
- Josephson, Lennart: "Från skräckväldet" i *Aftontidningen* 21/12 1943.
- Juel, Karin (pseudonym Katherine van Goeben): *Ekot av ett skott*, Stockholm 1945.
- Järhult, Gunlög: "Bondefolkets liv skildrat i nutidsroman" i *Svenska Morgonbladet* 4/12 1944.
- Järvstad, Kristin: "Att vittna om sin tid. Framställningar av antisemitism och förföljdas erfarenheter i svensk 1940-talsprosa" i *LIR:journal* nr 5 2015.
- Järvstad, Kristin: "Beredskapstider. Om kön, nationalitet och medborgarskap i samtidsromaner från svenskt 1940-tal" i *Fält i förvandling. Genusvetenskaplig litteraturforskning*, red. Eva Heggstad m.fl., Möklinta 2013.
- Järvstad, Kristin: *Den kluvna kvinnligheten. "Öfvergångskvinnan" som litterär gestalt i svenska samtidsromaner 1890–1920*, Stockholm & Stehag 2008.
- Järvstad, Kristin: "I krigets skugga. Våld, antivåld och kön i fiktiva texter från svenskt 1940-tal" i *Tidskrift för genusvetenskap* nr 2–3 2014.
- Järvstad, Kristin: "'Kvinnan är icke blott kön'. Om bedömning och uteslutning av kvinnliga författare i litteraturhistorien" i *En bok om genus. Nyfikenhet, nytänkande, nytta*, red. Christina Angelfors & Eva Schömer, Växjö 2009.
- Järvstad, Kristin: "Kön och sex under beredskap. Skönlitterära representationer av maskulinitet och femininitet i svenskt 1940-tal" i *Plats för makt. En vänbok till Monika Edgren*, red. Ulrika Holgersson & Helena Tolvhed, Göteborg & Stockholm 2018.
- K. A – n.: "Valpamflett efter valet" i *Aftontidningen* 7/11 1944.
- K. B.: "Två skrivande damer" i *Morgon-Tidningen* 25/11 1944.
- Kamras, Hugo: "Vanligt och ovanligt" i *Aftonbladet* 19/10 1944.

- Karling, Karin: "Svensk vardag" i *Göteborgs-Posten* 25/10 1943.
- Kejzlar, Radko: *Literatur und Neutralität. Zur schwedischen Literatur der Kriegs- und Nachkriegszeit*, Basel & Frankfurt am Main 1984.
- Key, Ellen: *Allsegraren I. Kvinnorna under världskriget*, Stockholm 1918.
- Key-Åberg, Birgit: "Försäkringskvinnornas luftskyddskår" i *Sveriges kvinnliga beredskap*, red. Stig M. H:son Björkman, Stockholm 1942.
- Key-Åberg, Birgit: *Jubla, du ofrukt samma ...*, Stockholm 1945.
- Kihlman, Herman: "Man glömmer ingenting" i *Ny Tid* 12/12 1944.
- Kihlman, Herman: "Nej till våldet" i *Ny Tid* 6/12 1943.
- Kjellman, Ulrika: "Fysionomi och fotografi. Den rasbiologiska konstruktionen av den nordiska rasen som vit" i *Ras och vithet. Svenska rasrelationer i går och i dag*, red. Tobias Hübinette, Lund 2017.
- Koonz, Claudia: *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics*, New York 1987.
- Krantz, Hildur: "Ockupationsdrama från parkett" i *Nya Dagligt Allehanda* 9/12 1943.
- Krylova, Anna: *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*, Cambridge & New York 2010.
- Kvist Geverts, Karin: "A foreign element within the nation. Swedish refugee policy and Jewish refugees in an international perspective, 1938–1945" i *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, red. Mikael Byström & Pär Frohnert, Lund 2013.
- Kvist Geverts, Karin: *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944* (diss.), Uppsala 2008.
- Kvist Geverts, Karin: "'Fader Byråkratius' rädsla för antisemitism. Attityder mot judiska flyktingar inom Socialstyrelsens utlänningsbyrå" i *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, red. Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts, Uppsala 2008.
- Kvist Geverts, Karin: "Utlänningsbyråns nålsöga. 'Judiska utvandrare' och 'politiska flyktingar i egentlig mening' 1938–1939" i *Arbetshistoria* nr 2–3 2006.
- Kärrholm, Sara: artikel om Kjerstin Göransson-Ljungman i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, hämtad 25/1 2021.
- L. H-s.: "Svensk judendom" i *Social-Demokraten* 3/11 1942.
- L. N.: "Olika slags kvinnlighet" i *Dagens Nyheter* 19/10 1942.
- Lamberth, Pia: "Som ensamma fyrrar i natten? En främst kvantitativ undersökning av kvinnliga svenskspråkiga författares aktivitet 1900–1949" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 3 1991.
- Landgren, Bengt: *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen. Studier i svensk dikt och politisk debatt 1933–1942* (diss.), Uppsala 1975.
- Lange, Dagmar (pseudonym Maria Lang): *Mördaren ljuger inte ensam*, Stockholm 1949.
- Larson, Margareta: *De arbetade för fred. Kvinnoföreningar i Sverige med fred på sitt program 1898–1940*, Stockholm 1985.
- Larsson, Inger: "Jag är örnen! Om journalisten och författaren Elsa af Trolle" i *Presshistorisk årsbok* 2007, red. Ellinor Melander, Stockholm 2007.
- Larsson, Linda (pseudonym Linde Ray): *Kurirplan nödlandar*, Stockholm 1945.
- Larsson, Lisbeth: artikel om Mia Leche Löfgren i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, hämtad 13/11 2020.

- Larsson, Lisbeth: *Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*, Stockholm 2001.
- Larsson, Zenia: *Lång är gryningen*, Stockholm 1961.
- Larsson, Zenia: *Skuggorna vid träbron*, Stockholm 1960.
- Laskar, Pia: "Den finska rasen och görandet av svenskar" i *Ras och vitthet. Svenska rasrelationer i går och i dag*, red. Tobias Hübinette, Lund 2017.
- Lassner, Phyllis: *British Women Writers of World War II. Battlegrounds of Their Own*, London & New York 1998.
- Leche, Mia: "En roman om svensk judendom" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 29/10 1942.
- Leffler, Yvonne: *Sigge Stark. Sveriges mest produktiva, utskällda och lästa författare*, Göteborg 2015.
- Leijon, Märta: *De nya ögonen*, Stockholm 1942.
- Lennartsdotter, Rebecka: *Malaria urbana. Om byråflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900* (diss.), Stockholm & Stehag 2001.
- Leppänen, Katarina: "Mellan det nationella och det internationella. Nationalitetsfrågan, kvinnorna och Nationernas Förbund" i *Internationella relationer. Könskritiska perspektiv*, red. Paulina de los Reyes m.fl., Stockholm 2013.
- Lilja, Gertrud: *Ovädret drar förbi*, Stockholm 1944.
- Lindberger, Örjan: "Svenska romaner och noveller. De medelålders" i *Ord och Bild* 1944.
- Lindén, Claudia: *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key* (diss.), Eslöv 2002.
- Linderholm, Helmer: *Hör, skällorna!*, Stockholm 1947.
- Lindin, Ester: *Tre blommiga täcken*, Stockholm 1946.
- Lomfors, Ingrid: *Blind fläck. Minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpinsats i Nazityskland*, Stockholm 2005.
- Lundgren, Kristina: *Solister i mångfalden. Signaturerna Bang, Maud och Attis och andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet*, Stockholm 2002.
- Lundkvist, Artur: "Från hemmafronterna" i *Stockholms-Tidningen* 15/12 1944.
- Lyberg, Karin: *Minne, vad vill du mig?*, Stockholm 1944.
- M. A.: "En brännande fråga" i *Aftonbladet* 24/11 1942.
- M. R.: "Ny debutantkvintett" i *Svenska Dagbladet* 23/10 1944.
- M. R.: "Tre prosadebutanter" i *Svenska Dagbladet* 7/10 1943.
- Malmborg, Mikael af: *Neutrality and State-Building in Sweden*, Basingstoke & New York 2001.
- Malmström, Ida m.fl.: *Förnyelse. Radikala Landsföreningens skriftserie nr 3*, Stockholm 1944.
- Martinsson, Eva: *Attentatet på Dramaten. En studie av Alf Sjöbergs uppsättning av Marika Stiernstedts drama* (diss.), Harlösa 2000.
- Matthis, Henry Peter: "Svenskt och främmande hos några kvinnliga berättare" i *Folklig Kultur* nr 10 1943.
- Med 40.000 finska barn i Sverige. En folkvandring i smått*, red. Elsa Bruun m.fl., Helsingfors 1943.
- Michanek, Torsten: "Göteborgsförfattare: Johanne Ström" i *Göteborgske Spionen* nr 3 1955.
- "Militär kärlek contra civil" (anonym) i *Aftontidningen* 5/10 1944.
- Millett, Kate: *Sexualpolitiken*, Stockholm 1971 (1970).

- Milton, Liv Saga: artikel om Margareta Suber i *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2/11 2021.
- Mjöberg, Jöran: "Den hemlösa godheten" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 1 1945.
- Mjöberg, Jöran: *Dikt och diktatur. Svenskt kulturförsvär 1933–1943*, Stockholm 1944.
- Morrissey, Belinda: *When Women Kill. Questions of Agency and Subjectivity*, London & New York 2003.
- Mosse, George L.: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memories of the Two World Wars*, New York & Oxford 1990.
- Mosse, George L.: *Nationalism and Sexuality. Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*, Madison 1985.
- Mosse, George L.: *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, New York & Oxford 1996.
- Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig*, red. Daniel Brick, Stockholm 1943.
- Mot det totala kriget för fred och folkförsoning. Anföranden hållna vid kvinnoorganisationernas stora opinionsmöte i Stockholms konserthus måndagen den 12 februari 1940*, Stockholm 1940.
- Mühlhauser, Regina: "Between Extermination and Germanization. Children of German Men in the 'Occupied Eastern Territories', 1942–1945" i *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*, red. Eva Simonsen & Kjersti Ericson, Oxford & New York, 2005.
- Myrdal, Alva: "Barbarernas offer och straff" i *Vi* nr 25 1945.
- Myrdal, Alva: *Stickprov på Storbritannien*, Stockholm 1942.
- Myrdal, Alva: "Vinst eller förlust för kvinnorna?" i *Idun* nr 22 1942.
- Müssener, Helmut: "Den tysk-judiska emigrationen till Sverige efter 1933" i *Nordisk judaistik* nr 1 1975.
- "Måste vi se Buchenwald på film?". Rundfrågning i *Idun* 7/6 1945.
- Möller, Håkan: *Pär Lagerkvist. Från författarsaga till Nobelpris*, Uppsala 2009.
- Mörkenstam, Ulf: "'Önskvärda och icke önskvärda folkelement'. Den normativa argumentationen i svensk invandringspolitik 1900–1950" i *Historisk tidskrift för Finland* nr 3 2006.
- Nagel, Joane: "Masculinity and Nationalism. Gender and Sexuality in the Making of Nations" i *Ethnic and Racial Studies* nr 2 1998.
- Nehlin, Ann: "Building Bridges of Trust. Child Transports from Finland to Sweden during the Second World War" i *War & Society* nr 2 2017.
- Nehlin, Ann: "Den goda viljans ambassadörer. Finska barns möten med stockholmare under andra världskriget" i *Tillfälliga stockholmare. Människor och möten under 600 år*, red. Ann Göthlin & Marko Lamberg, Stockholm 2017.
- Nilson, Maria: *Att förhålla sig till moderniteten. En studie i Gertrud Liljas författarskap* (diss.), Lund 2003.
- Nilson, Maria: *Blott Sverige svenska kvinnor har? Birgit Th. Sparre, Margit Söderholm och det nationella projektet*, Göteborg & Stockholm 2019.
- Nilson, Maria: "'Så levde de lyckliga i alla sina dagar!' Samliv, partnerskap och nationell identitet i Margit Söderholms hembygdsromaner" i *Fält i förvandling. Genusvetenskaplig litteraturforskning*, red. Eva Heggestad m.fl., Möklinta 2013.
- Nilsson, Gabriella & Inger Lövkrona: *Väldets kön. Kulturella föreställningar, funktioner och konsekvenser*, Lund 2020 (2:a uppl.).
- Noakes, Lucy: *Women in the British Army. War and the Gentle Sex 1907–1948*, London 2006.
- Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, band III: *Vida världen. 1900–1960*, red. Margareta Fahlgren m.fl., Höganäs 1996.

- Nordström-Bonnier, Tora: "För oss är kriget inte vunnet" i *Judisk tidskrift* häfte 7 1945.
- Norge under hakkorset. Översikt och dokument* (anonym), Stockholm 1940.
- Norwid, Stefan Tadeusz: *Landet utan Quisling*, Stockholm 1944.
- Nyblom, Gunnel: *Något måste vi våga*, Stockholm 1944.
- Nürnbergprocessen I. Domstolsstadgar och anklagelseakter*, Stockholm 1946.
- O. G.: "Det enda nödvändiga" i *Skånska Dagbladet* 26/10 1944.
- Ohlsson, Anders: "Men ändå måste jag berätta". *Studier i skandinavisk förintelslitteratur*, Nora 2002.
- Oldberg, Ragnar: *Nutidsförfattare. Prosaister och lyriker i ung svensk litteratur*, Stockholm 1949.
- Oléhn, Märta: *Var det värt allt detta?*, Stockholm 1946.
- Oljelund, Ivan: "Bondenöden" i *Stockholms-Tidningen* 16/11 1944.
- Oljelund, Ivan: "Fyra herrar" i *Stockholms-Tidningen* 14/10 1943.
- Oljelund, Ivan: "Oskrivet är bäst" i *Stockholms-Tidningen* 9/12 1946.
- Ollén, Gunnar: "Presentation" i *Svenska radiopjäser 1947*, Stockholm 1948.
- Olsen, Kåre: *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre*, Oslo 1998.
- Olsson, Bernt & Ingemar Algulin: *Litteraturens historia i världen*, Stockholm 1999 (4:e uppl.).
- Olsson, Jan: *Svensk spelfilm under andra världskriget* (diss.), Lund 1979.
- Olsson, Lars: *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*, Lund 1995.
- Orrling, Gunnar: "Ung tragedi" i *Sydsvenska Dagbladet* 10/12 1944.
- Overud, Johanna: *I beredskap med Fru Lojal. Behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget* (diss.), Stockholm 2005.
- Papendorf, Knut: "Siktet som tyskertøs". *Rettsoppjøret i videre forstand*, Oslo 2015.
- Pattinson, Juliette: *Behind Enemy Lines. Gender, Passing and the Special Operations Executive in the Second World War*, Manchester 2011.
- Pauli, Ivan: "Miljöns fångar" i *Morgon-Tidningen* 11/10 1947.
- Pauli, Ivan: "Norska kvinnoöden" i *Social-Demokraten* 14/12 1943.
- Pauli, Ivan: "Polens frihetskamp" i *Morgon-Tidningen* 8/12 1944.
- Pedersen, Terje Andreas: *Vi kalte dem tyskertøser*, Oslo 2012.
- Plain, Gill: *Literature of the 1940s. War, Postwar and "Peace"*, Edinburgh 2015 (2013).
- Plain, Gill: *Women's Fiction of the Second World War. Gender, Power and Resistance*, Edinburgh 1996.
- Pleijel, Richard: artikel om Viveka Heyman i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, hämtad 14/10 2021.
- Posse-Brázdová, Amelie: "Ned med vapnen!" *En kampsignal mot kriget*, Stockholm 1935.
- Qvarnström, Sofi: *Motståndets berättelser. Elin Wägner, Anna Lenah Elgström, Marika Stiernstedt och första världskriget*, Hedemora & Möklinta 2009.
- Qvarnström, Sofi: "Recognizing the Other. The Armenian Genocide in Scandinavian Literature" i *Scandinavia in the First World War. Studies in the War Experience of the Northern Neutrals*, red. Claes Ahlund, Lund 2012.
- R. B.: "Attentat i Paris" i *Arbetaren* 6/11 1942.
- R. Lj.: "De förföljda" i *Folklig Kultur* nr 3 1943.
- Rape in Wartime*, red. Raphaëlle Branche & Fabrice Virgili, Basingstoke 2012.
- Reiss-Andersen, Gunnar: *Kampdikt fra Norge 1940-1943*, Stockholm 1943.

- Richert, Ebba: *Skilsmässa*, Stockholm 1949.
- Riley, Denise: "Some Peculiarities of Social Policy concerning Women in Wartime and Postwar Britain" i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Randolph Higonnet m.fl., New Haven & London 1987.
- ring: "Roman om judar i Sverige" i *Arbetet* 28/11 1942.
- Ringlekar på Skansen*, Stockholm 1908 (3:e uppl.).
- Rudberg, Pontus: *The Swedish Jews and the Victims of Nazi Terror, 1933–1945* (diss.), Uppsala 2015.
- Runcis, Majja: "Historikerna, experterna och steriliseringarna av resanderomer" i *Kunskapens tider. Historiska perspektiv på kunskapsambället*, red. Annika Sandén & Elisabeth Elgán, Stockholm 2016.
- Runcis, Maja: *Steriliseringar i folkhemmet* (diss.), Stockholm 1998.
- Rupp, Leila: "Constructing Internationalism. The Case of Transnational Women's Organizations, 1888–1945" i *The American Historical Review* nr 5 1994.
- Rönby, Erik: "Tre prisromaner" i *Folklig Kultur* nr 5 1943.
- S. C.: "Fredspredikan" i *Arbetaren* 31/10 1945.
- S. O–d: "En bok om judar" i *Ny Tid* 14/11 1942.
- Sassen, Saskia: *Gäster och främlingar*, Göteborg 2000 (1996).
- Schneider, Karen: *Loving Arms. British Women Writing the Second World War*, Lexington 1997.
- Schoultz, Greta von: *Kalla honom Viktor!*, Stockholm 1943.
- Schultén, Ingrid af: "En fascinerande tidsroman" i *Nya Argus* nr 4 1943.
- Schwartz, Paula: "Redefining Resistance: Women's Activism in Wartime France" i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Higonnet m.fl., New Haven & London 1987.
- Seal, Lizzie: *Women, Murder and Femininity. Gender Representations of Women Who Kill*, Basingstoke & New York 2010.
- Sehr.: "Officer och pacifist" i *Sydsvenska Dagbladet* 2/10 1944.
- Showalter, Elaine: "Rivers and Sassoon. The Inscription of Male Gender Anxieties" i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Randolph Higonnet m.fl., New Haven & London 1987.
- Showalter, Elaine: *The Female Malady. Women, Madness, and English Culture 1830–1980*, London 1987.
- Siltala, Juha: "Röda gardets kvinnor" i *Historisk Tidskrift för Finland* nr 1 1996.
- Sjögren, Karin: *Judar i det svenska folkhemmet. Minne och identitet i Judisk krönika 1948–1958*, Stockholm & Stehag 2001.
- Stadener, Ingegerd: *Kvarnlyckan*, Stockholm 1944.
- Stiernstedt, Marika: *Allvar över Frankrike. Intryck från en resa nov.–dec. 1939*, Stockholm 1940.
- Stiernstedt, Marika: *Attentat i Paris*, Stockholm 1942.
- Stiernstedt, Marika: *Banketten*, Stockholm 1947.
- Stiernstedt, Marika: "Escapism är förstäligen men inte oberördhet" i *Vecko-Journalen* nr 18 1944.
- Stiernstedt, Marika: "Hur jag kom att skriva 'Attentat i Paris'" i *Folket i Bild* nr 40 1943.
- Stiernstedt, Marika: *Indiansommar 39*, Stockholm 1944.
- Stiernstedt, Marika: "Ve segrarna!" i *Nordens frihet*, maj 1944.

- Stjernstedt, Ruth: "Kvinnoberedskap i orostid" i *Kvinnogärning för land och folk*, Stockholm 1943.
- Stjernstedt, Ruth: "Kvinnorna och den civila försvarsberedskapen" i *Sveriges kvinnliga beredskap*, red. Stig M. H:son Björkman, Stockholm 1942.
- Stjernstedt, Ruth: *Kvinnor och försvar*, Stockholm 1945.
- Stolpe, Sven: "Kvinnorna vid fronten" i författarens *I smältdegeln. Inlägg och skisser*, Uppsala 1941.
- Stolpe, Sven: "Sven Stolpes bokkrönika" i *Aftonbladet* 14/12 1946.
- Strobl, Ingrid: *Partisanas. Women in the Armed Resistance to Fascism and German Occupation (1936–1945)*, Edinburgh 2008.
- Strömberg, Martin: "Kvinnor och kriser" i *Stockholms-Tidningen* 28/10 1944.
- Strömberg Krantz, Eva: artikel om Amelie Posse i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, hämtad 20/11 2020.
- Suber, Margareta: "Från mörk nutid" i *Norstedts nyheter* nr 5, Stockholm 1957.
- Suber, Margareta: "Minnets skamfläckar" i *Vintergatan. Sveriges författareförenings litteraturkalender*, red. Sven Barthel m.fl., Stockholm 1957.
- Suber, Margareta: "Varför har judendomen blivit ett problem?" i *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig*, red. Daniel Brick, Stockholm 1943.
- Suber, Margareta: *Vänd ditt ansikte till mig*, Stockholm 1942.
- Sundevall, Fia: *Det sista manliga yrkesmonopolet. Genus och militärt arbete i Sverige 1865–1989* (diss.), Göteborg & Stockholm 2011.
- Sundevall, Fia: "Tornsvalor och sothöns. Försvarsfrivilliga beredskapsarbeterskor i andra världskrigets Sverige" i *Sömmerskor, tornsvalor och soldater. Kvinnors försvarsarbete i Sverige sedan första världskriget*, red. Klas Kronberg, Stockholm 2016.
- Svanberg, Ingvar & Mattias Tydén: *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945*, Stockholm 2005 (3:e uppl.).
- Svensk bokhandelstidning* 1940–1946, årgång 88–94, redaktör och ansvarig utgivare Yngve Hedvall, Stockholm 1940–1946.
- Svensk bokhandelstidning* 1947–1950, årgång 95–98, redaktör och ansvarig utgivare Thomas Bennett, Stockholm 1947–1950.
- Svensk filmdatabas*, sökord Linda Larsson (<https://www.svenskfilmdatabas.se/sv/>, sökdatum 20/2 2020).
- Svenskt författarlexikon 1900–1940. Biobibliografisk handbok till Sveriges moderna litteratur*, utarbetad av Bengt Åhlén, Stockholm 1942.
- Svenskt författarlexikon 1941–1950. Biobibliografisk handbok till Sveriges moderna litteratur*, utarbetad av Bengt Åhlén, Stockholm 1953.
- Svenson, Åke: *De vita bussarna*, Stockholm 1945.
- Svensson, Birgitta: "Könets destabilisering. Kvinnor som våldsvverkare och gärningsmän" i *Våldets mening. Makt, minne, myt*, red. Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg, Lund 2004.
- Svensson, Georg: "Attentat i Paris" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 9 1942.
- Sveriges kvinnliga beredskap*, red. Stig M. H:son Björkman, Stockholm 1942.
- Szende, Stefan: *Den siste juden från Polen*, Stockholm 1944.
- Söderholm, Margit: *Dit du går*, Stockholm 1946.
- T. S.: "En individs öde och ett folks" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 14/11 1944.
- Taube, Ella: "Försvarat felsteg" i *Stockholms-Tidningen* 27/10 1942.

- Taube, Ella: "Krigsromantik" i *Stockholms-Tidningen* 22/11 1943.
- Taube, Ella: "Kvinnor fattar ståndpunkt" i *Stockholms-Tidningen* 12/10 1944.
- Tegen, Gunhild: "De sexhundra vittnenas Inferno. Inledning" i *De dödsdömda vittna. Enquêtesvar och intervjuer*, utgivare Gunhild och Einar Tegen, Stockholm 1945.
- Thor Tureby, Malin: "Swedish Jews and the Jewish Survivors. The first public narratives about the survivors in the Swedish-Jewish press" i *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, red. Mikael Byström & Pär Frohnert, Lund 2013.
- Thörnvall, Olle: "En flicka från landet" i författarens *På och utanför kartan. Essäer*, Lund 2006.
- Tibell, Kerstin (pseudonym Johanne Ström): *Vanlig historia*, Stockholm 1944.
- Tornbjer, Charlotte: *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft* (diss.), Lund 2002.
- Traditioner af Svenska Folk-Dansar. 4:de häftet*, Stockholm 1815.
- Trettio år i fredens tjänst*, utgiven av Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet. Svenska sektionen, Stockholm 1945.
- Trolle, Elsa af: "Ryssarna bomba vårt tåg" i *Vecko-Journalen* nr 1 1940.
- Trolle, Elsa af: *Vita Satan*, Stockholm 1948.
- Tröger, Annemarie: "German Women's Memories of World War II" i *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, red. Margaret Randolph Higonnet m.fl., New Haven & London 1987.
- Tykesson, Elisabeth: "Livstro" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 2 1944.
- Tysklands koncentrationsläger. Brittiska regeringens hemliga dokument. Englands vita bok nr 2*, Stockholm 1939.
- U. L.: "Krig mot kriget" i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 21/9 1945.
- Ullman, Gustaf: "Kristidskärlek" i *Nya Dagligt Allehanda* 7/10 1944.
- Ustvedt, Hans Jacob: *Fra 9 april til 17 mai*, Stockholm 1943.
- V. H.: "Roman om Polen" i *Arbetaren* 18/11 1944.
- V. N.: "En redlig man" i *Svenska Dagbladet* 9/12 1943.
- V. N.: "Fyra kvinnoromaner" i *Svenska Dagbladet* 16/12 1943.
- V. N.: kortrecension utan titel i *Svenska Dagbladet* 29/9 1945.
- V. N.: "Ockupationsroman" i *Svenska Dagbladet* 22/11 1943.
- V. N.: "Pacifism och kärlek" i *Svenska Dagbladet* 2/10 1944.
- V. N.: "Präktigt svenskt" i *Svenska Dagbladet* 12/10 1944.
- V. N.: "Världsbranden tänds" i *Svenska Dagbladet* 30/10 1944.
- Vege sack, Thomas von: *Iakttagelser vid gränsen. När skönlitteraturen möter sina vedersakare*, Stockholm 2001.
- Vellacott, Jo: "A Place for Pacifism and Transnationalism in Feminist Theory. The Early Work of the Women's International League for Peace and Freedom" i *Women's History Review* nr 1 1993.
- Vice, Sue: *Holocaust Fiction*, London & New York 2000.
- Virgili, Fabrice: "Enfants de Boches. The War Children of France" i *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*, red. Kjersti Ericsson & Eva Simonsen, Oxford & New York 2005.
- Virgili, Fabrice: *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France*, Oxford & New York 2002.
- V-y: "Halvjudiskt" i *Arbetaren* 5/11 1942.

- Wahlstedt, Viola: *Jag älskade Volodja*, Stockholm 1944.
- Warring, Anette: "Danske tyskerpiger – hverken ofre eller forrædere" i Dag Ellingsen, Anette Warring & Inga Dóra Björnsdóttir: *Kvinner, krig og kjerlighet*, Oslo 1995.
- Warring, Anette: *Tyskerpiger. Under besættelse og retsopgør* (diss.), København 1994.
- Waxman, Zoë Vania: *Women in the Holocaust. A Feminist History*, Oxford 2017.
- Waxman, Zoë Vania: *Writing the Holocaust. Identity, Testimony, Representation*, Oxford 2006.
- Wenger, Beth S.: "Constructing Manhood in American Jewish Culture" i *Gender and Jewish History*, red. Marion A. Kaplan & Deborah Dash Moore, Bloomington & Indianapolis 2011.
- Wiktorsson, Per Anders: *Den utvidgade människan. Om Eyvind Johnsons Krilontrilogi*, Stockholm & Stehag 2010.
- Williams, Anna: *Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet*, Stockholm 1997.
- Wittrock, Ulf: *Marika Stiernstedt*, Stockholm 1959.
- Wägner, Elin: *Väckarklocka*, Stockholm 1941.
- Young, Iris Marion: "Den maskulina beskyddarlogiken. Reflektioner över den rådande säkerhetsstaten" i författarens *Globala utmaningar. Krig, självbestämmande och global rättvisa*, Hägersten 2009 (2007).
- Yuval-Davis, Nira: *Gender and Nation*, London, Thousand Oaks & New Delhi 1997.
- Zander, Ulf: "Efterskrift" till Ben Shephard: *Befrielsen av Bergen-Belsen*, Lund 2005.
- Zetterholm, Tore: "Polsk indiansommar" i *Bonniers Litterära Magasin* nr 9 1944.
- Zetterholm, Tore: "Svensk kvinna och kriget" i *Stockholms-Tidningen* 8/12 1945.
- Ålund, Aleksandra: "Etnicitetens mångfald och mångfaldens etniciteter. Kön, klass, identitet och ras" i *Etnicitetens gränser och mångfald*, red. Erik Olsson, Stockholm 2000.
- Åmark, Klas: *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm 2011.
- Østergård, Uffe: "The Geopolitics of Nordic Identity. From Composite States to Nation States" i *The Cultural Construction of Norden*, red. Øystein Sørensen & Bo Stråth, Oslo 1997.
- Österling, Anders: "Polsk heroism" i *Stockholms-Tidningen* 19/10 1944.
- Östling, Johan: *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Stockholm 2008.

Bildkällor

- 24 t.v. © Georg Lagerstedt (med tillstånd från Tove Lundberg och Pia Harrison),
foto: Kristin Järvstad
- 28 t.v. ur *Sveriges kvinnliga beredskap*, red. Stig M. H:son Björkman,
Stockholm 1942, s. 20
- 28 t.h. ur *Sveriges kvinnliga beredskap*, s. 23
- 32 t.v. ur *Sveriges kvinnliga beredskap*, s. 26
- 32 t.h. ur *Sveriges kvinnliga beredskap*, s. 58
- 33 ur *Sveriges kvinnliga beredskap*, s. 97
- 34 t.v. ur *Sveriges kvinnliga beredskap*, s. 101
- 34 t.h. ur *Sveriges kvinnliga beredskap*, s. 91
- 35 © Elly Jannes (med tillstånd från Elle-Kari Höjeberg), foto: Kungliga biblioteket
- 44 Harry Bernmark, foto: Kungliga biblioteket
- 70 © Gunnar Brusewitz/Bildupphovsrätt 2022, foto: Kungliga biblioteket
- 86 Reginald Nauckhoff, foto: Kungliga biblioteket
- 91, 170,
186 Foto: Kungliga biblioteket
- Övriga Foto: Kristin Järvstad
bilder

Personregister

A

–a. 228
A. B–u 228
A. L. E. 213, 263
A. R. 219, 234
Aarnes, Helle 140, 248, 249, 250
Abenius, Margit 187, 258, 263
Aberstén-Schiratzki, Ragna 85, 87, 108, 109,
233
Ahlbäck, Anders 183, 184, 185, 188, 262, 263,
264
Ahlenius, Holger 251, 252, 253
Ahlgren, Stig 133, 175, 247, 251, 253, 259
Algulin, Ingemar 223
Almgren, Birgitta 230, 236
Alphen, Ernst van 112, 115, 242, 244
Alstermark, Cajs 159, 165, 183, 185, 188–191,
193–197, 201, 205, 263, 266, 267
Amaryllis (Elly Jannes) 243, 244
Ami 132, 246
Anderson, Benedict 189, 264
Andersson, Irene 254, 255, 256
Andersson, Lars M. 228, 236
Andersson, Lena 228, 229
Anér, Kerstin 237
Anthias, Floya 18, 20, 209, 212, 213
Arvidsson, Ingrid 193, 194, 224, 227, 265
Atack, Margaret 171, 172, 182, 212, 259,
261, 262

B

B. O. 228
Bachner, Henrik 236
Batinić, Jelena 259
Bauer, Fredy 105, 239
Bauman, Zygmunt 87, 94, 102, 104, 118, 233,
235, 236, 238, 239
Beauvoir, Simone de 257

Becher, Lilly 239
Bell 231
Bellander, Synnöve: se Bell
Berg, Annika 229, 256
Bergdahl, Liv Saga 221, 231
Berggren, Lena 80, 99, 229, 230, 233, 236,
237
Beskow, Gunnar 81, 230, 231
Bethke Elshtain, Jean 173, 209, 217, 259
Beyer, Nils 169, 222, 258
Billig, Michael 22, 214
Bisgaard, Nina 171, 248, 249, 258, 259
Bjerne, Ulla 264, 266
Björnsdóttir, Inga Dóra 249, 250
Blom, Ida 248, 250
Bolt, Peer 212
Borgström, Eva 221, 231
Botwid, Hans 230, 233, 242
Bouleau, Ann 131, 132, 246
Branche, Raphaëlle 245
Brandt, Willy 212
Bremer, Fredrika 58–61, 160, 164, 221, 225,
254, 269
Brick, Daniel 81, 230, 231, 237
Broomé, Emilia 160, 161, 163, 178, 254
Browallius, Irja 121, 143, 146, 148, 149, 150,
152, 154, 155, 157, 201, 206, 251, 252, 253,
262, 266, 267
Bruchfeld, Stéphane 236
Bruun, Elsa 226
Brylla, Eva 261
Bränström Öhman, Annelie 211
Buber, Margarete 106, 240
Bucur, Maria 209
Byström, Mikael 62, 64, 79, 80, 97, 114, 185,
222, 224–227, 229, 230, 231, 235, 236,
240, 243, 250

C

- Campbell, D'Ann 218, 219
Carlsson, Carl Henrik 97, 98, 100, 235, 236
Carlstoft Bramell, Anna-Karin 211
Chris 257, 258
Christensen, Synnøve (pseudonym för Mai
 Lindegård) 212
Cockburn, Cynthia 191, 265
Coco 228
Crenshaw, Kimberlé 209

D

- DAG 154, 253
Dahlberg, Gunnar 80, 81, 230
Dardel, Thora 238, 266
Dewulf, Jeroen 212, 261
Diamond, Hanna 249, 250
Dickson, Walter 193, 219, 265
Diederichs, Monica 139, 249, 250
Drangel, Louise 57, 223
Drolshagen, Ebba D. 249
Dyer, Richard 125, 245

E

- E. B. 131, 179, 180, 246, 260
E. E-k. 253
E. J. 215, 251, 253
Edqvist, Dagmar 22, 53, 159, 165-169, 175,
 180, 183, 185, 187, 188, 189, 196, 197, 201,
 205, 223, 237, 257, 258, 260, 263, 266,
 267, 268
Eduards, Maud 209, 221, 224, 245
Egerström-Holtmark, Birgit 53, 222, 223,
 266
Ehnmark, Elof 216, 224, 225
....el. 169, 253, 258, 263
Elgström, Anna Lenah 128, 133, 134, 145,
 163, 164, 165, 177-180, 213, 230, 246,
 247, 250, 251, 256, 257, 260, 266
Ellingsen, Dag 249, 250
Englund, Lars 63, 224, 226

- Enloe, Cynthia 168, 209, 258, 264
Ericsson, Gustaf 241
Eriksson Baaz, Maria 246, 264
Evans, Richard J. 245, 254, 256

F

- F. S. 226, 227
Fahlgren, Margareta 210, 247
Falk, Ann Mari 221, 266
Fehrman, Carl 253
Feiler, Yael 231
Fell, Alison S. 254, 255
Fischer-Hugne, Carin 121, 122, 125-132, 134,
 135, 136, 140-146, 155, 156, 157, 169, 185,
 200, 202, 245, 246, 250, 260, 266, 268
Fjelkestam, Kristina 221, 231
Franzén, Lars-Olof 210
Funcke, Nils 212
Furuland, Gunnel 218

G

- G. J. 222, 233
G. W. 99, 233, 237
Gattina 253
Geijer, Erik Gustaf 215
Geijerstam, Sten af 154, 252, 253
Gottfarb, Inga 235
Grosfoguel, Ramón 232
Gubar, Susan 248
Gustafsson Rosenqvist, Barbro 247
Günther, Christian 163, 256, 265
Göransson-Ljungman, Kjerstin 21, 22, 214,
 266

H

- h. 227
H. 222
H. Hj-n. 226, 253
H. P. M. 224
H. S-m 219, 224, 234, 235
Hackman, Boel 264

Hall, Patrik 213, 215
Hansson, Lars 254
Happ, Betty 105, 239
Haraldsson, G. 241
Harrie, Ivar 63, 220, 226, 230
Hart, Janet 259
Hartley, Jenny 21, 193, 209, 213, 265
Hartmann, Grethe 250
Hatje, Ann-Katrin 26, 213, 215, 257
Heinemann, Marlene E. 242
Hellberg, Therese 210, 212, 214
Hemlin, Erik 257
Hertzman-Ericson, Gurli 13, 17, 20, 23, 38,
51, 52, 53, 57–60, 62, 63, 64, 73, 74, 77,
78, 81, 87, 93, 94, 96, 98, 99, 103–106,
110–114, 117, 118, 119, 201, 203–206, 211,
221–225, 237, 238, 240, 247, 266, 268
Hesselgren, Kerstin 163, 256
Higonnet, Margaret R. 10, 37, 209, 218, 248,
258, 262, 265
Hillbäck, Ella 234, 258, 266
Horowitz, Sara R. 107, 111, 112, 115, 240,
242, 243
Höglund, Anna T. 254
Höjer, Signe 163, 256

I

I. A. 213
I. H. 39, 40, 85, 92, 154, 169, 220, 233, 234,
241, 253, 258, 263

J

J. L. 145, 246, 247, 251, 253, 281
Jaensson, Knut 242
Jannes, Elly 34, 35, 45, 218, 222, 243, 244,
266
Jison 222
Johnson, Eyvind 9, 12, 13, 58, 109, 134, 224,
230, 238
Jonsson, Bibi 244

Josephson, Lennart 251
Juel, Karin (pseudonym Katherine van
Goeben) 159, 165, 169, 171, 172, 173,
175–181, 183, 191, 195, 196, 197, 201, 205,
254, 259, 266, 269
Järhult, Gunlög 215
Järvstad, Kristin 211, 219, 221, 227, 228, 231,
251, 255, 264

K

K. A – n. 27, 216
K. B. 214
Kamras, Hugo 219
Karling, Karin 52, 222, 224
Kejzlar, Radko 211, 212
Key, Ellen 161, 163, 178, 254, 255
Key-Åberg, Birgit 38, 51, 52, 62, 65–69, 72,
73, 74, 203, 205, 217, 225, 226, 228, 234,
253, 266, 270
Kihlman, Henrik 132, 154, 224, 246, 253
Kivimäki, Ville 183, 184, 185, 188, 262, 263,
264
Kjellman, Ulrika 80, 215, 229, 230
Koonz, Claudia 209, 248
Krantz, Hildur 252, 253
Krylova, Anna 219
Kvist Geverts, Karin 79, 97, 228, 229, 235,
236
Kärholm, Sara 214

L

L. H–s. 89, 234, 241, 242
L. N. 260
Lamberth, Pia 210, 211
Landgren, Bengt 12, 13, 23, 62, 63, 64, 73,
211, 212, 214, 223, 226
Lange, Dagmar (pseudonym Maria Lang)
221, 266
Larson, Margareta 254, 277
Larsson, Inger 228

Larsson, Linda (pseudonym Linde Ray) 17,
36, 38, 43, 46, 200, 212, 221, 222, 266,
270
Larsson, Lisbeth 210, 241
Larsson, Zenia 244
Laskar, Pia 69, 227
Lassner, Phyllis 209
Leche, Mia 85, 99, 110, 232, 233, 237, 241,
247
Leffler, Yvonne 12, 27, 72, 211, 215, 228
Leijon, Märta 17, 23–29, 39, 202, 215, 216,
266, 270
Lennartsdotter, Rebecka 239
Leppänen, Katarina 136, 248
Lilja, Gertrud 17, 18, 20, 22, 23, 25, 28–31,
36, 37, 39, 47, 66, 175, 201, 202, 203, 205,
210, 214, 216, 225, 245, 266, 271
Lindberger, Örjan 154, 253
Lindén, Claudia 255
Linderholm, Helmer 227
Lindin, Ester 221, 266
Lomfors, Ingrid 240
Lundgren, Kristina 217, 228, 246
Lundkvist, Artur 194, 265
Lyberg, Karin 238, 266
Lövkrona, Inger 258, 259

M
M. A. 241
M. R. 27, 216, 246, 251
Malmborg, Mikael af 222, 223
Malmström, Ida 223, 280
Martinsson, Eva 247
Matthis, Henry Peter 212, 233
Michanek, Torsten 219
Millett, Kate 218
Milton, Liv Saga 231
Mjöberg, Jöran 194, 210, 265
Morrisey, Belinda 173, 258, 259, 261
Mosse, George L. 155, 232, 244, 245, 252,
254, 261

Myrdal, Alva 35, 36, 214, 218, 219, 220, 243
Müssener, Helmut 235
Möller, Håkan 211
Mörkenstam, Ulf 224, 228, 229, 235

N

Nagel, Joane 18, 209, 212
Nehlin, Ann 226, 227
Nilson, Maria 124, 131, 210, 216, 245, 246
Nilsson, Gabriella 258, 259
Noakes, Lucy 219
Nordström-Bonnier, Tora 243
Norwid, Stefan Tadeusz 105, 239, 252
Nyblom, Gunnel 17, 23–28, 47, 202, 215,
216, 266, 271

O

O. G. 216
Ohlsson, Anders 240, 242
Oldberg, Ragnar 210, 215
Oléhn, Märta 37, 266, 271
Oljelund, Ivan 215, 222, 224, 230, 246
Ollén, Gunnar 263
Olsen, Kåre 248, 249, 250
Olsson, Bernt 223
Olsson, Jan 245–248, 259
Olsson, Lars 79, 114, 229, 235, 236, 243
Orrling, Gunnar 39, 220
Overud, Johanna 33, 34, 209, 210, 218

P

Papendorf, Knut 248
Pattinson, Juliette 258
Pauli, Ivan 113, 242, 246, 248, 253, 254
Pedersen, Terje Andreas 139, 248, 249, 250,
252
Plain, Gill 37, 46, 190, 209, 219, 222, 248,
263, 264
Pleijel, Richard 253
Posse, Amelie 162, 178, 242, 255, 265
Posse-Brázdová, Amelie: se Amelie Posse

Q

Qvarnström, Sofi 106, 240, 256

R

R. B. 251

R. Lj. 242

Reiss-Andersen, Gunnar 212

Richert, Ebba 221, 266

Riley, Denise 34, 218

-ring 241, 242

Rudberg, Pontus 231

Runcis, Maija 224, 230

Rupp, Leila 254, 255

Rönby, Erik 215

S

S. C. 260

S. O-d 233

Sassen, Saskia 228, 229

Schneider, Karen 209

Schultz, Greta von 77, 78, 90, 92, 94, 95,
117, 119, 203, 204, 205, 220, 266, 272

Schultén, Ingrid af 145, 251

Schwartz, Paula 258

Seal, Lizzie 173, 258, 259

Sehr. 257, 258

Sharp, Ingrid 254, 255

Showalter, Elaine 183, 184, 185, 188, 191, 262,
264

Siltala, Juha 218

Sjögren, Karin 212, 230, 235, 236

Stadener, Ingegerd 51, 52, 62, 64, 74, 266,
272

Stern, Maria 246, 264

Stjernstedt, Marika 13, 77, 81, 105, 106, 113,
114, 115, 117, 119, 121, 122, 127, 128, 129,
131-135, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150,
153-157, 159, 165, 169, 171, 172, 173, 175,
176, 181, 182, 183, 185, 195, 196, 197, 200,
201, 202, 205, 206, 210, 211, 212, 238,
242, 246, 247, 249, 251-254, 256, 259,
261, 262, 266, 272, 273

Stjernstedt, Ruth 31, 36, 217, 218, 219

Stolpe, Sven 131, 218, 230, 246

Strobl, Ingrid 258, 259

Strömberg Krantz, Eva 255

Strömberg, Martin 219

Suber, Margareta 77, 78, 81-85, 87-90, 92,
95-103, 105-110, 113, 114, 117, 118, 119,
133, 203-206, 211, 231, 232, 233, 236, 237,
241, 242, 247, 266, 273

Sundevall, Fia 32, 33, 43, 217, 218, 220, 222

Svanberg, Birgitta 265

Svanberg, Ingvar 89, 98, 105, 109, 218, 228,
229, 230, 234, 237, 239, 240, 241, 243

Svenson, Åke 105, 240, 244

Svensson, Birgitta 258, 259

Svensson, Georg 131, 133, 145, 175, 246, 247,
251, 259

Szende, Stefan 105, 239, 252

Söderholm, Margit 121, 122, 124, 125,
128-132, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 142,
146, 154, 156, 157, 200, 202, 206, 210,
244, 245, 246, 250, 266, 273, 274

T

T. S. 253

Taube, Ella 246, 257, 258, 263

Tegen, Einar 105, 240

Tegen, Gunhild 105, 114, 116, 240, 243, 244

Thor Tureby, Malin 240, 243, 244

Thörnvall, Olle 38, 220

Tibell, Kerstin (pseudonym Johanne Ström)
9, 10, 17, 36, 38-41, 43, 47, 48, 92, 200,
205, 216, 219-222, 266, 274

Tornbjer, Charlotte 178, 260

Trolle, Elsa af 20, 21, 23, 52, 62, 71-74, 203,
214, 228, 266, 274

Tröger, Annemarie 193, 265

Tydén, Mattias 89, 98, 105, 109, 218, 228,
229, 230, 234, 236, 237, 239, 240, 241,
243

Tykesson, Elisabeth 92, 234

U

U.L. 260
Ullman, Gustaf 216
Ustvedt, Hans Jacob 212

V

V.H. 253
V.N. 30, 154, 179, 180, 217, 222, 234, 235, 251,
253, 258, 260
V-y 233
Vege sack, Thomas von 247
Vellacott, Jo 254
Vice, Sue 106, 240
Virgili, Fabrice 139, 142, 246, 249, 250, 251

W

Wahlgren, Ami: se Ami
Wahlstedt, Viola 262, 266
Warring, Anette 248–251
Waxman, Zoë Vania 114, 242, 243
Wenger, Beth S. 231, 232
Wiktorsson, Per Anders 12, 109, 134, 211,
212, 223, 224, 237, 238, 241, 247

Williams, Anna 211
Wingfield, Nancy M. 209
Witt-Brattström, Ebba 265
Wittrock, Ulf 242, 247, 254
Wägner, Elin 163, 164, 165, 167, 177, 178,
212, 256

Y

Young, Iris Marion 46, 189, 222, 264
Yuval-Davis, Nira 18, 20, 209, 210, 212, 213

Z

Zander, Ulf 243
Zetterholm, Tore 227, 252

Å

Ålund, Aleksandra 209
Åmark, Klas 212, 236

Ö

Østergård, Uffe 225
Österling, Anders 13, 214, 253
Östling, Johan 245